CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P. 13.

Coll. No. 653

Title Bhāvanādi

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: ~~853~~ 653. Subject: Nyāya.

Title: Bhavānandī

Author: — Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 11.5" by 4.3" Extent: 240 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanagari

Remarks:

न्याय भवानंदी पत्र २८

[redacted]

॥श्रीगणेशाय नमः॥ इति सामान्यतोपीत्यादिः इयं अनुपदं वक्ष्यमाणाकारा अन्योन्याश्रयशंकेति मूलकृता तत्र तिरो
षः साध्यसत्वे इति पक्षीभूतवाक्येन संसर्गज्ञानेऽजनिते तत्र संसर्गज्ञानजनकत्वरूपसाध्यनिर्वाहे सतीत्यर्थः
तनज्ञानादि तिरोधः अनुमितिः पक्षे संसर्गज्ञानजनकत्वानुमितिनिर्वाहः अनुमितेरेव तादृशानुमितितत्प
वसाध्यसाध्यनिर्वाह तादृशानुमितिभिन्नशाब्दजसंसर्गज्ञानाभावादिति भावः एवं चात्र कल्पे साध्यतदनुमि
त्योः परस्परनिर्वाह्यत्वादन्योन्याश्रयः पूर्वकल्पे च पक्षदृष्टान्तयोः साध्यसिद्धेः परस्परसापेक्षत्वात् स इति शेषः
एतत्कल्पाभिप्रायेण पूर्वपूर्वेत्यादि समाधानं विवृणोति तद्धीति प्रकृतानुमितीत्यर्थः न साध्यमितिपेव प्रकृतानुमि
तिः प्रकृतानुमित्यपेक्षणीयाऽस्यादिति शेषः धीजनकत्वमात्रं संसर्गज्ञानजनकत्वसामान्यं पूर्वपूर्वसिद्धमिति पूर्व ला
पूर्वपूर्वानुमित्यादियदिति तमित्यर्थः इति अतः पूर्वपूर्वानुमित्येति प्रकृतानुमितिमनपेक्ष्यैव पूर्वपूर्वानुमितिविषयक १
ज्ञानेनउत्तरोत्तरानुमितिजननमित्यर्थः शाब्दएवमानं शाब्दोमानमेव अर्थासिद्धेरिति मूलेऽर्थपदस्य पदार्थरूपोपलक्षित

संसर्गपरत्वाभिप्रायेण नशंकते यद्यपीति ज्ञानविशेषणीभूतार्थानुमितिरिति एकपदार्थविषयकापरपदार्थसंसर्गज्ञा
नजनकत्वरूपप्रकृतसाध्यविषयिणी ज्ञानविशेषणतया संसर्गमेकपदार्थविषयकापरपदार्थसंसर्गज्ञानजनक
त्वरूपप्रकृतसाध्यविषयिणी ज्ञानविशेषणतया संसर्गमेकपदार्थं तत्पदार्थं तत्पदार्थांशावगाहमानानुमितिरपोस्य
र्थसिद्धिः वस्तुगत्या तत्तत्पदार्थयोर्यः संसर्गः तादृशार्थसिद्धिरूपेत्यर्थः तात्पर्यप्रकाशयन्ने समाधत्ते तथापी
तिवास्तवोपमर्थरिंदृशादन्ति एतत्तत्पदार्थानुयोगिकोपुसंसर्ग एतत्तत्पदार्थप्रतियोगिक इत्यर्थः इत्यवधारणाभा
व एव एतादृशानिश्चयानिर्वाह अर्थासिद्धिरूढ्यापकृतेर्था सिद्धिपदेन विवक्षित तत्पावोध्यातादृशार्थासिद्धोकाद
तिरित्यत आह तस्यैवेति तादृशावधारणस्यैवेत्यर्थः प्रश्नस्योपपादकत्वादिति तदभावे निष्कंपप्रश्नस्यानुपपत्तिरिति शेष
ः अन्यान्नोक्तेनेति स्थिरजलादिपरपप्रसाधिं चत्तो तित्यादिवाक्येनेत्यर्थः वह्निनासिंचतीत्याद्यैपोग्यतापदितहेत्वप्र
वेनव्यभिचारान्नवकाशात् व्यभिचारदर्शिनात् दृश्यवाक्येपीत्यादिः नन्वनपवृ योज्यजनकरूपवत्वयोग्यतापास्तत्रसत्वेपि

पिव्यभिचारवारणायबाधकाभावरूपयोग्यतैवहेतौ। निवेश्येमतत्र्याहस्त्राचार्याणामितियोग्यतात्वोपगमात्तत्रशास्त्रोद्योतेऽपिक
त्वोपगमात्तत्राचार्य्यीयत्वात् तथाचाचार्य्यमतेबाधकाभावरूपयोग्यतात्वानविनाप्रिशाद्वादर्शप्रम्ययेनतादृशयोग्यता
याहेतुघटकत्वेतदानींहेतुज्ञानाभावेनानुमानासंभवात् शाब्दप्रामाण्योपगमेनफलेचेष्टमस्त्वादितिमाचार्य्यानामादृशा
नुमानानुसरणाविरोधएवस्यादितिमूलसंगतिः ननुप्रेर्बाधकाभावरूपयोग्यताऽपिपतेपतेनैः प्रमापरत्वगर्भेसाध्यंकथ
नोपेपतदस्मादांकतादृशसाध्येदोषान्तरमाह यदिवेतिउक्तेतिबाधकाभावरूपेत्यर्थः प्रमापकत्वस्यसाध्यस्यविशेषणःप्र
मात्वरूपयोग्यत्वरूपस्यचक्षुर्थो। निरूपितत्वमाप्यतायामन्वेतिताबन्तएवतादृशयोग्यतामात्रस्यसम्यर्थेषद्वाविशे
शेषणानुपपत्तेरितिविपर्य्यादितिशेषः निराकांक्षेत्यादियोग्यसंसर्गानुमितियोग्यतारूपसाध्यसद्भेतेनसाध्यसत्वाय . एम
मितिमपसक्तेरितिभावः नचनिस्तात्पर्यकेपुंवाक्येतात्पर्याप्रसिद्धा तद्व्यादिनसाध्यानिर्वाहेनतद्वारनायत्ताततात्पर्यरूपाकां २
क्षायाहेतौनिवेशआवश्यकः अंशसाध्यसाध्येपितदेवयर्थासङ्घटोरत्वादितिवाच्यम् तत्साध्येतात्पर्यानिवेशात्

नचतत्साध्यवत्वेतत्साध्येपिस्मारितपदार्थाव्यवहितस्मरणविषयार्थकत्वयाआसत्तिनिवेशस्यावश्यकत्वयाआकांक्षा
दीनामनर्थक्यादिपरसंगतिरितिवाच्यम् आकांक्षादिविशेषणोऽस्याकांक्षारूपादिविशेषणार्थकत्वात्ताबत्तएवेत्येवका
रस्याधिकाकांक्षागर्भवाक्याव्यवहितरूपत्वात् फलोपधानरतिप्रमापकलोपधानरूपप्रमापकत्वस्यार्थःव्यभि
चारादितिफलानुपधापकेनिराकांक्षेआकांक्षाविशेषणेनव्यभिचारवारणेऽपिनेनाविसाकांक्षेप्रतिबन्धकाद्वि
शेषेणफलानुपधायकेव्यभिचारस्यदुर्वारत्वादित्यर्थः फलोपधानसाध्यपक्षेदूषणान्तरमाप्याह अनुमितेरेवेति
साध्यत्वेसाध्यघटकत्वेततस्सिद्धेःपक्षीभूतवाक्यात् तत्रप्रमात्मकसंसर्गप्रमापकत्वानुमितिनिष्पत्तौसाध्यप्रसि
द्धिः तत्रसंसर्गप्रमापकत्वरूपंसाध्यंनिष्पत्तौचसाप्रमारूपानुमितिनिष्पत्तिर्वाहः तादृशानुमितिरूपसंसर्गप्रमा
याएवतेनवाक्येनजननादितिभावः तस्याऽपक्षेसाध्यत्वनिष्पत्तौचसाप्रमारूपानुमितिनिष्पत्तिप्रमापाविषय
सन्नाधीनत्वात्तेनचसंसर्गप्रमापकत्वसाध्येसंसर्गवतिपदार्थसंसर्गावगाहित्वरूपप्रमात्वस्यवक्तव्यत्वात्तत्रोधेननिवे
शितंतादृशप्रमात्वपदार्थसंसर्गरूपविषयसत्त्वमेवापेक्षितंनतुसंसर्गप्रमापकत्वप्रमात्वघटकंपक्षेसंसर्गप्रमापक

त्वभ्रमात्वघटकं पक्षे संसर्गभ्रमापकत्वरूपविषयसत्वं तथा च पक्षे संसर्गभ्रमापकत्वेन संसर्गभ्रमापकत्वनिर्वाहः संस
त्वभ्रमात्वघटकं पक्षे संसर्गभ्रमापकत्वरूपविषयसत्वं तथा च पक्षे संसर्गभ्रमापकत्वेन संसर्गभ्रमापकत्वनिर्वाहः संसर्गभ्रमारू
गभ्रमारूपसंसर्गभ्रमापकत्वप्रमायुक्तताधीनमपि तु संसर्गभ्रमापकत्वेन संसर्गभ्रमापकत्वनिर्वाहः संसर्गभ्रमापकत्वप्रमायुक्तताधीनमपि तु
प संसर्गभ्रमापकत्वप्रमायुक्तताधीनमपि तु संसर्गभ्रमापकत्वानुमितिसामान्याधीनमतोनान्योन्याश्रय इति
वाऽन्योन्याश्रयसमवधानेऽपि शाब्दं संसर्गभ्रमापकत्वस्य पक्षे सत्वेऽपि तदनुमितिसामान्ये सत्त्वे सम्भवेन तत्रापि तत्
मोपाश्रयेऽपि तत्त्वात् तदनुत्सत्त्वेन संसर्गभ्रमापकत्वानिर्वाहेनोन्योन्याश्रयस्य दुर्वारत्वात् पूर्वकल्परक्षानुमि
त्योपाश्रयेऽपि तत्त्वात् तदनुत्सत्त्वेन संसर्गभ्रमापकत्वानिर्वाहेनोन्योन्याश्रयोनात्र विवक्षितः सा
तिरूपविषयसत्ताधीनानुमापकत्वरूपसाध्यत्तानसानुमितिस्य पेक्षणोपनयान्योन्याश्रयोनात्र विवक्षितः सा
मान्यरूपेणे साध्यत्वे पक्षधर्मताबलेन लभ्यसाध्यप्रसिद्धेन वेदोपातरन्योन्याश्रयस्य प्रोक्तसमाहितत्वात् उभयपक्ष
समानेति यथा ज्ञापकत्वसाध्यसाधनेन यथोक्तसाध्यसाधनेऽपीत्यर्थः ननु संसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्य साधनेऽप एक
याज्ञानविशेषणतया संसर्गसिद्धिस्तथा संसर्गज्ञापकत्वसाधनेऽपीति ज्ञानावच्छेदकतया रसनेनउभयपक्षेऽपि यथा मता २
विशेषशंकायां नोद्धारः तस्मात् ज्ञानावच्छेदकतयेमादेः योक्तसाध्ये प्रमारूपज्ञाननिवेशरूपविशेषपरतामाह भ्रम

रूपेति भ्रमात्वविशेषितेत्यर्थः ननु भ्रमात्वविशेषितत्वाज्ञानविशेषणतया संसर्गभानं न प्रद्युत तावुपप्रयुक्ततेतद्विशेषणतया सं
सर्गज्ञानादृष्टिप्रवृत्तेरिसे वंरूपविशेषो ह्युपयुक्तः इत्याशंकानिराकरणपरतया संसर्गवेतिफल्गुशंकाया आत्मा शंकनेन
न्विति संसर्गविशेषधीरिति आचार्यसाध्ये येन रूपेण संसर्गप्रवेशः तद्विलक्षणरूपेणानेन ज्ञानमेवेत्यर्थः अन्यथा
तत्साध्यस्य प्रपरोधाद्विति भावः अनुमानादितिसंसर्गभ्रमायादितत्साध्यसाध्यसानुमानादित्यर्थः सातत्वा
पा संसर्गधीरित्यर्थः संसर्गधीरित्यर्थः संसर्गे चेति मूले संबंधिपदं संबंधिद्वयोपरागपरं विशेषकपदं भासमानतया प्र
दृष्टस्य पर्यागि विशेषपरं रितेमिसाशयेन तदर्थं व्याचष्टे मानेन मूलकारीयसाध्यानुमानादुक्तविशेषरूपेणे संस
र्गभाननिर्वाहं दर्शयति तथा चेतिस्मारितपदार्थेतिस्मारितपदार्थद्वयोपरागसहितस्य तेन संसर्गत्वस्येत्यर्थः
संसर्गभाननिर्वाहं दर्शयति तथा चेतिस्मारितपदार्थेतिस्मारितपदार्थद्वयोपरागसहितस्य तत्र संसर्गत्वसे
त्यर्थः संसर्गविशेषत्वात् तस्य संसर्गानप्रसक्तोपपत्तिकविशेषत्वाभावे अनुमानत एव भ्रमात्वघटितसाध्यकानुमाना
देव ततसिद्धिरिति प्रवर्तकं संसर्गविशेषसिद्धिरित्यर्थः स्मारितार्थसंसर्गभ्रमात्मस्य एकपदार्थानुयोगिकापरपदार्थ

प्रतियोगिकसंसर्गत्वानवरूपत्वादिति भावः भगवतोऽभ्रमविषयकज्ञानानुपगमे ज्ञानत्वावच्छेदेनेत्यादिनियमबलान्नेश्वर
४ स्य भ्रांतत्वापत्तिरतस्तस्य भ्रमज्ञाने बाधकमाह न स्येति अनुपदेशकत्वं चेत्संनंतरं करणाविनस्यादित्यनेनास्य संब
धः सर्वांतःपातिनोऽभ्रमस्यैवाज्ञानादि। इति भावः तथा चाप्रसिद्धांतरजि भावः ननु पश्चामेति भ्रमोपशमरेव तपातत्व
ज्ञानादिबोधकवेदवाक्यप्रयोक्तृत्वेवचनस्यादित्यर्थः भ्रमघटितत्वात्कार्यत्वाभावाद्धार्यत्वानस्य चक्षुर्बोधविपभुवाक
हेतुत्वादिति भावः भ्रमत्तत्व इत्यभ्रमविषयकज्ञानवत्त्वेऽनुपगतरित्याशयः नस्येत्यनुपयुक्तेनेऽभ्रमविषयकज्ञान
वत्वेनेति अर्थाद्विषयकज्ञानविषयकज्ञानवत्त्वेनेत्यर्थः सोपपद्विषयकज्ञानविषयकज्ञानवान् सतद्विषयक
ज्ञानवानरेति सामान्यव्याप्तिबलादिति शेषः भ्रांतत्वान् भ्रांतत्वप्रसंगात् तद्विषयकत्वतत्ज्ञानवत्त्वप्रसंगादि राम
तिपावतत्तत्रेशापत्तावीश्वरज्ञाने भ्रमव्यवहारईश्वरे च भ्रांतव्यवहारः स्यादिति मूलस्य भावः किंभ्रांतत्वं किंरूपं भ्रांत ४
त्वं तदेशापत्तिरिति नवैव मीश्वरज्ञानस्य तन्मात्रावलंबनतासिद्धांतभंग इति वाच्यं व्याधिकरणप्रकारकज्ञान
वत्वस्यैव भ्रांतव्यवहारनिपामकत्वेनेश्वरज्ञानस्यावृत्तिविषयकत्वेऽपि तस्य भ्रांतव्यवहारविषयत्वप्रसंगात्रिर्ङ्किमिक

तारप्रसिद्धांतमनाहत्यापि दृष्टपादनं संभवात् नचेश्वरज्ञाने शुक्त्यादिधर्मिनिरजतत्वादेः प्रकारस्य संसर्गतया
असतोभानोपगमे भ्रमस्यैव तस्यापि व्यधिकरणप्रकारकत्वं दुर्वारमिति वाच्यं उक्तनियमवाहिमानियमानुरो
धेन भगवज्ज्ञाने शुक्त्यांशे रजतत्वादिव्यधिकरणप्रकारकत्वमनभ्युपगम्यापि सदनुपरागेनैवापातततोसतो
भानोपगमसंभवात् केचित्तु असद्विषयकत्वेनावस्तुविषयकत्वं अपि तत्त्वविषयबाधितविषयकत्वं तच्चेश्वर
ज्ञाने इष्टमेव तत्स्वस्वविषयचेतन्यरोपरोवाधितं पङ्ग्जतत्वादिरजतादौ तद्विषयकत्वादिति व्याचक्रिरे तन्न मनोरमं
अवस्तुविषयकत्वस्याप्रसक्तेः प्रत्यक्षानेभिमतत्वेमूलकृतापत्तिस्यादिनाऽऽपादकाप्रसिद्ध्यावस्तुविषयक
त्वेन व्यवहारापादनस्य च नमतत्साप नाशासंगतेः तदापत्त्यैव तेनाविष्टापत्तिप्रसक्तेः असद्विषयकत्वेन भ्रमत्वं भ्रम
विषयाशंगा सत्वादिति सिद्धांतप्रणयनासंगतेश्च अवस्तुविषयकत्वापत्तिसंभवेन तत्परित्यागेन चापत्तं नेनावतारस्या
योगाच्च व्यधिकरणप्रकारकेत्यत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयताकेत्यर्थः ज्ञानवत्त्वादीति व्यापादनस्य सत्तुपसते
तन्नवचनेनापत्तिः तादृशज्ञानत्वस्य भ्रमपदप्रवृत्तिनिमित्ततोपगमादीश्वरे भ्रांतव्यवहारापत्तेरिति भावः तदेवाध

इत्युक्तव्याप्तावधिकरणप्रकारकत्वस्यासाध्यतया तस्यानापत्तिप्रयोजकत्वाद्बाध इत्यर्थः इष्टत्वमितिशेषः नत्वा
५ बाधवाध इत्यर्थः तस्याप्रसक्तत्वात् न च यत्तज्ज्ञानं यद्देशे यत्प्रकारकं तज्ज्ञानमप्रवृत्तं देशे तत्प्रकारकं इत्येवो
क्तव्याप्त्यर्थः अन्यथा भ्रांतिज्ञानस्याप्युक्तदेशे रजतत्वप्रकारकत्वाप्रसंगे नत्युक्तौ रजतताविषयवर्तकतापत्तेरुपनव्य
काशादिसत्त्वनियमे अधिकरणप्रकारकत्वापत्तौ प्रकृतबाधासंगतिरिति वाच्यम् एतादृशव्याप्तेरभिप्रेतत्वेन दल
नभ्रांतिज्ञाने अधिकरणप्रकारकत्वस्यावश्यकतया अधिकरणप्रकारकत्वाभावेन न च स्यादित्यादिना भ्रमत्वापत्तिस
माधानस्यासंगतेः यथोक्तनियमस्यैवादरणीयत्वात् भ्रमत्वानस्यापातत्भ्रमविषयविषयकत्वेन तस्य भ्रमादि
शेषदर्शनस्य विमानस्यैव प्रवर्तकतापादनमूलत्वात् विषयतावैलक्षण्येन भ्रमतज्ज्ञानयोर्विशेषाद्भ्रमज्ञानस्य नभ्रम
त्वेन चाप्रवर्तकत्वमिति सिद्धांताशयेन सामंजस्यात् किंत्वाग्रदर्शन इति रजतत्वव्याप्तवर्तकधर्मादर्शन इ एम
त्यर्थः शोवाग्निनीलादिः इष्टापत्तिरिति भ्रांतिज्ञप्रवृत्ता वित्यादिः तद्देवतद्दर्शनमेव प्रतिबंधकमिति प्रवृत्ता वित्या ५
दिः तथा च भ्रांतिज्ञानस्यापातत्भ्रमविषयकत्वे प्रतिबंधकत्वशान्ततः प्रवृत्तिरिति भावः अविघटनेनेति

विघटनासंभवेनेत्यर्थः उक्तनियमबलेन भ्रांतिज्ञानस्य भ्रमविषयरजतत्वादेर्वैशिष्ट्यावगाहितायाः आवश्यक
त्वात् तत्संबंधावच्छेदकज्ञानत्वादिति भावः मूले भ्रमविषयविषयकत्वेनेति क्वचित्पाठः भ्रमविषयकत्वेनेत्येव
लपाठे मिश्रानुमतः यथाश्रुते तदर्थे भ्रमत्वापादकत्वापेक्षेनैतदापादकत्वं संगमयितुं मध्यमपदलोपिस
मासाभिप्रायेण तदर्थं व्याख्यातुं आपादकस्यासघटितत्वात् प्रकारापत्तिभ्रमविषयत्वमिति भ्रमविषयत्वपरमि
त्यर्थः ज्ञानत्वज्ञानत्वावच्छेदकं च नानुमितिहेतुत्वात् आपत्तिहेतुत्वात् साक्षात् भ्रमविषयकबुद्ध्यापादकतायाः
शक्तिकत्वमभिप्रेतत्वादिति भावः तथा भ्रमविषयकत्वस्याप्युक्ताप्तिबलेन भ्रमविषयासद्विषयकत्वसत्त्वकत्वात् तद
ति भावः तथा चेत्तिरत्यर्थः इत्यनेनास्य संबंधः नसाध्यं नायाद् अपि तं ग्राकां उभयत इति भ्रमविषयस्य सत्त्वे असत्त्वे
त्यर्थः आपाततात् आपादनायोग्यानव्याघातं विहरणात्ति प्रघनिसन् पारमार्थिकः आपादकप्रविष्ट इति शेषः विरुद्धं प
मासाधारणतया व्यभिचारेणासंभवदापादकताकं भ्रमेपि प्रसक्तैकविशेषणविशेष्यविषयकत्वेन यथोक्तत्वविरोधामं
गतः असन्निति तिलाद्यप्यनापादकप्रविष्ट इति शेषः लिंगज्ञानं आपादकज्ञानं भ्रम एवेति भ्रमसद्विषयकत्वादिति शो

इत्युक्तव्याप्तौ अधिकरणप्रकारकत्वस्यासाध्यतया तस्यानापत्तिप्रयोजकत्वाद्धरत्यर्थः इत्यपास्तमिति शेषः नता
५ पाधबाध इत्यर्थः तस्यापसत्त्वगुणत्वात् न च पतत्ज्ञानं यद्देशे यत्प्रकारकं तज्ज्ञानमपि तद्देशे तत्प्रकारकं इत्येवो
क्तव्याप्त्यर्थः अन्यथा भ्रान्तिज्ञानस्य शुक्तौ रजतत्वप्रकारकत्वाप्रसंगे नस्तु शुक्तौ रजतत्वाविषयत्वे कतापत्तेरप्यनवु
काशादि उक्तनियमे अधिकरणप्रकारकत्वापत्तौ पयिकबाधासंगतिरिति वाच्यं एतादृशव्याप्तेरभिप्रेतत्वेन ह्व्ले
नभ्रान्तिज्ञाने अधिकरणप्रकारकत्वस्याप्रयोजकतया अधिकरणप्रकारकत्वाभावेन न चैतस्यादिना भ्रमत्वापत्तिस
माधानस्यासंगतेर्यथाश्रुतनियमस्यैवादरणीयत्वात् भ्रमत्वानुपपत्तेस्तु भ्रमविषयविषयकत्वेन तस्य भ्रमावि
शेषदर्शित्वधर्मिमानस्यैव प्रवर्तकत्वापादनमूलत्वात् विषयताविलक्षणेन भ्रमतज्ज्ञानयोर्विशेषाद्भ्रमज्ञानस्य न भ्रम
त्वं न वा प्रवर्तकत्वमिति सिद्धान्ताशयेन सामंजस्यात् तु किंत्वाघदर्शन इति तत्रतत्त्वाप्रवर्तकधर्मादर्शन इ एम
त्यर्थः भ्रमो वा ज्ञानीत्यादिः इष्टापत्तिरिति भ्रान्तिज्ञप्रकृत्वाविलासादिः तत्र तद्दर्शनमेव प्रतिबन्धकमिति प्रकृतत्वाविलासा ५
दिः तथा च भ्रान्तिज्ञानस्य प्रवर्तकत्वविषय भ्रमविषयकत्वे प्रतिबन्धकत्वज्ञानात्ततः प्रवृत्तिरिति भावः अविघटनेनेति

विघटनासंभवेनेत्यर्थः उक्तनियमबलेन भ्रान्तिज्ञानस्य भ्रमविषयरजतत्वादेर्वैशिष्ट्यावगाहितया आवश्यक
त्वात् तस्यैव प्रवर्तकज्ञानत्वादिति भावः मूले भ्रमविषयविषयकत्वेनेति क्वचित्पाठः भ्रमविषयकत्वेनेत्येव पू
र्वपाठे मिश्रानुमतः यथाश्रुते तदर्थे भ्रमत्वापादकत्वापेक्षेनतरापादकत्वसंगमपि तु मध्यमपदलोपिस
मासाभिप्रायेण तदर्थे व्याख्याय आपादकस्य सघटितत्वं प्रकाशयति भ्रमविषयत्वमिति भ्रमविषयत्वपरमि
त्यर्थः ज्ञानतज्ज्ञानत्वादिकं अनुमितिहेतुत्वात् आपत्तिहेतुत्वात् साक्षात् भ्रमविषयत्वानुद्धारापादकतापाः
प्राकितद्भिप्रेतत्वादिति भावः तथा भ्रमविषयकत्वस्यापि तु आप्तिबलेन भ्रमविषयासद्विषयकत्वप्रसज्जकत्वात् तद
ति भावः तथा चेत्तिरस्यर्थे इत्तेनेनासंबन्धः न साध्यं नायादपि तु कारं उभयत इति भ्रमविषयस्यसत्त्वे असत्त्वेन
त्यर्थः व्याघातात् आपादनायोगात् व्याघातं विवृणोति प्रघनिसन् पारमार्थिकः आपादकप्रविष्ट इति शेषः विरुद्धं प
मासाधारणतया अभिधानासंभवदापादकताकं भ्रमे विपरीतार्थैकविषयतावृत्ति विषयकत्वेन यथाश्रुतविरोधासं
गतेः असन्निति तिला नापादकप्रविष्ट इति शेषः लिंगज्ञानं आपादकज्ञानं भ्रम एवेति असद्विषयकत्वादिति शे

धः साध्यं अप्रामाण्यं भ्रमत्वसिद्धेः भ्रमत्वापत्तेः यथार्थोपायाः यथार्थोपादकत्वरूपज्ञानजन्यापाप एवं सिद्धावपि विदितत्वान्नि
६ विवाहपि विदितत्वात् तादृशापत्तेरेव दूषणत्वात् तादृशापत्तेरेव दूषणत्वादिति भावः सतोः संसर्गतयैव असतो भान
मिति मते विशेषणविधया असद्विषयकत्वस्य उक्तोपादकज्ञानस्यैवासंभव इति बोध्यं असद्विषयकत्वस्य भ्रमत्व
रूपत्वेऽध्रमे असद्विषयकत्वस्यापेयं तथा चोक्तनियमबलात् भ्रमज्ञानस्याप्यसद्विषयकत्वपाप्या भ्रमत्वं स्यादिति
पूर्वपक्षसमाधाने मूले असद्विषयकत्वेनेत्यादिना असद्विषयकत्वस्य भ्रमविषयकत्वस्य भ्रमपदप्रवृत्तिनिमित्त
त्वेन भ्रमव्यवहारप्रवर्तकत्वं खण्डितं तत्र [illegible]तीयापाः अभेदार्थकत्वे भ्रमत्वमित्यस्यासद्विषयत्वार्थकत्वे विरोधः अथवे
करणप्रकारकत्वमित्यर्थे अप्रसक्तप्रतिषेधहेत्वासिद्धिश्च अतो भ्रमत्वमिति भ्रमत्वव्यवहार इति व्यव
हारो व्यवहारविषयत्वं एवं च तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वमिति [illegible]या यः अभेदस्य तृतीयार्थत्वोपगमेन भ्रमत्वं भ्रम राम
पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि व्याख्या संभवति तावता अप्यसद्विषयकत्वेन भ्रमत्वेन भ्रमव्यवहारस्य निराकरणसंभवात् ६
भ्रमविषयाणां केषांचित् सत्वेन भ्रमे असद्विषयकत्वनिराकरणायोगात् सर्वेषामिति शङ्करपन्ने भ्रमविषयाणामिति व्या

वरेशुक्त्यादीनामिति पारमार्थिकत्वात् पारमार्थिकत्वसंभवात् भ्रमविषयाणां सर्वेषां पारमार्थिकत्वे असद्विषयकत्व
स्य भ्रमव्यवहारप्रयोजकत्वासंभवं स्पष्टयितुं भावमाह तथा चेति असिद्धेः अप्रामाणिकरजतादेरप्रसिद्धस्य रजतादि
समवायादेः शुक्त्यादौ भानोपगमेनैव निर्वाहात् असद्गोचरत्वाभावे मानाभावादिति भावः अधिकरणप्रकारकत्व
स्य भ्रमपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वपक्षे मातृविशेषस्य दुर्वारत्वादित्यन्तेन परिहर्तुं भावमाह पूर्वतन्त्रकमपोतितत्सका
रकमितित्रवृत्तिविषयेरस्ताव छेदकप्रकारकमित्यर्थः प्रकारकपदस्य पुंलिंगत्वेपि सामानाधिकरण्यकनपा अधिकर
णपदस्य नपुंसकत्वमुपपादयति तत्स्य तथा त्वमुपपादयितुमर्थं विशिनष्टि प्रतिकिंचिदिति तेन तत्तथापि विशेष्य
विशेषणपदयोरसति बाधके समानलिंगत्वनियमादधिकरणपदस्य च प्रकारस्य समानलिंगकत्वं स्यादेवेति वाच्यं
विशेषणपदस्यैव विशेष्यपदसमानलिंगत्वनियमात् प्रकृते च अधिकरणपदस्य विशेष्यपदत्वात् प्रकारपदस्याज
हल्लिंगत्वेन विशेषणपदत्वेपि नपुंसकलिंगत्वमिति बोध्यं अधिकरणांशप्रकारकत्वमूलस्य प्रमात्मकभ्रमानुपपत्तेः
पस्य शुक्तौ घटे रजतत्वादिप्रकारकत्वस्यानुपगमे अप्रिक्तनियमाभंगादिति शेषः तथा सत्यपि तेनाहि विशेषणात् प्राथ

मविषयत्वेऽपि ज्ञाने शिष्यादेर्भानादिति भावः ननु अधिकरणप्रकारकत्वस्य भ्रमपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि तत्तांशे रजत
१ त्वप्रकारकत्वप्रकारकापाश्रमानुव्यवसायश्रमत्वस्यादेवेत्यत आह रजतत्वप्रकारकारकत्वस्येति तथा च तस्य प्रकार
ग्रावमिति भावः एतद्विवरणार्थकत्तत्पाश्रम्यथेत्यालोकव्याख्यानचेष्टा अन्यथेतीति भ्रमेति भ्रमानुव्यवसायादि प्रका
रस्य रजतत्वप्रकारकत्वस्य भ्रमनिष्ठविषयताधिकरणत्वरूपत्वमर्थः तस्य धर्मावच्छिन्नत्वरूपतिपावत्तएव च धर्माच्छेदे रर
तस्य सम्मूलेभ्रमे रजतत्वप्रकारकत्वगर्भभ्रमत्वासिद्धिः संगत्यर्थः भ्रमाणाभावादित्यस्य तत्रतत्साधकत्वेनाभिमतस्या
नुव्यवसायस्य धर्मावच्छिन्नतत्त्वमेव विषयकत्वेन मानेन तत्साधकत्वाभावादित्यर्थः भ्रमेतदनुव्यवसायविषयरजतत्वप्रका
रकत्वस्य तत्त्वांशे किंतु रजतत्वमतमिति तदपरित्यज्य अन्यथेत्याद्यभिधानमयुक्तमित्याशंक्यास्य तद्विषयकत्वस्य भ्रमत्वरूपता
यां साधकाभावरूपबाधकस्य पूर्वमनुक्तत्वात्त्राह शब्दबाधकाभिधानपूर्वकतया अन्यथेत्यादिग्रन्थं चेष्टे पदे इति अस्य हि इति विषयता एम
साधकत्वप्रयोजनकं यद्भ्रमत्वं तत्स्याप्त्यद्विषयकत्वरूपत्वे इत्यर्थः भ्रमत्वस्य विषयतायां वस्यापि कत्वप्रयोजनकत्वाभिधानं स्वरूप ७
कीर्तनरूपं भ्रांतस्तु च्छेदवीजस्फुटीकरणापरमाणाभावादित्रिहेतुसमुच्चीतं भ्रांतस्तु च्छेदं नाचष्टे भ्रांतस्तु च्छेदरनीति भ्रमाचणा

हन इति भ्रमत्वविशिष्टसाधकत्वेनाभिमतज्ञानस्य भ्रमत्वविशिष्टविषयकत्वमर्थः भ्रमत्वादिति अस्य घटितामहि
षयकत्वरूपभ्रमत्वावगाहित्वादिति भावः क्वचित्तु भ्रमावगाहिन इति षष्ठ्यंतपाठः स च न साधुः अन्यथेत्यग्रिमपाठस्या
नेत्रसमस्येति षष्ठ्यंतपाठसत्त्व एव तत्सगतेः अन्यथेति भ्रमत्वविशिष्टसाधकत्वेनाभिमतस्य ज्ञानस्य भ्रमत्वावगा
हित्वोपगमे तस्य विषयत्वात् भ्रमत्वविशिष्टस्य तज्ज्ञानविषयत्वात् तज्ज्ञावरेति भ्रमत्वविशिष्टविषयकेत्यर्थः भ्रमोच्छेदः
भ्रमत्वविशिष्टासिद्धिः प्रताकरवाक्येव्यभिचारमाशंक्य संसर्गज्ञानस्य वाक्यप्रयोगाकरणत्वेऽपि संसर्गप्रत्यापनेच्छाद्वा
रासंसर्गवोधस्य वाक्यप्रेच्छाणीपतत्या मूलकारणस्यमतः स माहितं तत्रायोग्यप्रतारकवाक्ये तावता अभिचारवारणं
न संभवति संसर्गभ्रमस्य तत्र सत्वेपि संसर्गप्रमागर्भसाध्याभावादित्याशंकासमाधानांतरमवतारयति नन्विति न तत्प्रमेता
तिअन्यथाप्रवर्त्तकज्ञानासिद्धेरिति शेषः योग्यताविरहेऽपि तत्र साध्यसत्त्वं दुर्घटमिति कथं व्यभिचार इति त्याशंका
निवर्त्तयेऽभावमाह साध्याभावेतिहेतुसत्त्वादिति हेतौ योग्यताघटितत्वेनेत्यादिः शु कवुडवीतरइति मूलं वाक्यार्थमती
तिवताक्तपदज्ञानादेर्बोधवरितम्मित्यर्थकं । नन्वेतदभिधानमसंगतं वाक्यार्थभ्रमजन्यविसंवादिवाक्येऽपिप्रमागर्भसा

थाभावेन व्यभिचारसत्वादित्याशंकाशुकवद्व्याजविसंवादिवाक्येयथार्थ्कतस्य प्रमात्वागर्भे साध्यस्यापि योग्यतागर्भ
८ हेतौ व्यभिचारप्रसक्तिरिति सूत्रेणा पशुकवदित्युक्तमेतत्स्वंबुत्र नत एवेमादिव्याचष्टे यत्रेति विशेष्याभावादेवेति प्रमा
पद्घटविशेष्यस्य संसर्गज्ञानसामान्यस्याभावादपि हेतुभावादेव हेतुघटकयोग्यताविरहादेव अस्यथा विशेष्य
भावादेव व्यभिचारः स्यादिति पदस्य संगतिः वक्तृज्ञाने तिप्रकृतवाक्यप्रयोगपूर्वकं वक्तृज्ञानोपः प्रकृतवाक्यार्थस्य
स्याबाधस्यार्थः प्रकृतधर्मिणि ज्ञाते प्रकृतविशेषणेन तद्धर्मिणि स्थासंतामाबाधः तयोग्यत्वमिति यावत् तेन प्रकृतं
वाक्यार्थस्याबाधितेन तद्घटितयोग्यतायाः पूर्वं ज्ञानासंभव इति प्रत्युक्तं तत्र संवादिन्यशुकवाक्ये हेतुरस्त्येति वा
क्यार्थस्य वक्तृज्ञानत्वाभावेन तद्गर्भयोग्यतायास्तत्र दुर्घटत्वादिति भावः आहेति दूषणान्तरमित्यादिः ननु संसर्ग
प्रमायास्तत्र निर्वाहे वक्तृवाक्यार्थज्ञानबाधेन तदनुमानाप्रयोगमासंभव इष्टहेतौ मूलकारेणाभिधानं कथं संग एम
गच्छते संसर्गज्ञानानुमानेपि संसर्गानुमानसंभवात् इत्यतो वक्तृज्ञानानुमानासंभवनिर्वाहहेतवंतरं शू ८
प्रतिमवहितितताहशाहेतुप्रश्नो वक्तृज्ञानानुमानाभावादित्यभिधानं साध्यकप्रतिअत एवेति रिहशाहे तभा

नान्तरोधाद्वेवेत्यर्थः तत्र संसर्गप्रमानुपपत्त्यानिष्पापिकाभिमतसिद्धं स्पष्टयितुमाह तथापीत्येतिशब्द एवमाव
मिति शब्देन प्रमाजनने वक्तृवाक्यार्थज्ञानबाधस्याविरोधित्वादिति भावः ननु पादितत्र संसर्गप्रमेति मूलम
संगतं उक्तस्थले वक्तृवाक्यार्थज्ञानाभावेन वक्तृज्ञानवाक्यार्थाबाधघटितहेतोरसत्वेन संसर्गानुमानासंभा
वात् यदि हेतुघटकयोग्यताशरीरे वक्तृज्ञानत्वेन निवेश्यते तद्घसंसर्गप्रमाजननेमतं विशेषेण तत्र शाब्दस्य
नप्रामाण्यमित्यत्र भावि व्यतीत्य तो पदीसस्य संगतिः योग्यताविशेषणतान वक्तृव्यामि तिपाठः नकारश्लुप्तपा
ठे विशेषणमित्यतः प्रागुक्तः पक्षः विशेषणान्यघटकत्वं अनुमानमतमिति उक्तवाक्ये संसर्गप्रमापूर्वकत्वानु
मानमसत्त्वमित्यर्थः तथाच तत्र हेतुसत्वेपि प्रगवत्तात्पर्यविषयसंसर्गविषयसंसर्गविषयकभगवत्प्रमापूर्वक
त्वसाध्यसत्वेनोक्तव्यभिचारस्यापि नावकाशः नानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धेरस्मदभिमततया निर्वाहश्चेति भा
वः नप्रमेतित्रत्रन्यायमतेनेसंसर्गप्रमेत्यर्थः आप्तोक्तत्वस्य शाब्दप्रमाप्रयोजकतया गमादिति शेषः उक्तवि
शेषणोत्तिन इत्तनन्ते पि संसर्गप्रमावारणाय वक्तृवेश्य वक्तृज्ञानेविशेषणोत्यर्थः नानुमानमिति उक्तवाक्ये

६ नसंसर्गपूर्वकत्वानुमानमित्यर्थः तथा च उभयमप्यनेतसंसर्गासिद्ध्यानफलं चैवमयं नयानानन्तानां तात्पर्यगर्भसाध्यस्य
तत्त्वाभवि प्रिवृत्तिभिवारः उक्तविशेषणगर्भयोग्यता विरहेण हेत्वभावादिति भावः आकांक्षादीनां मायमनेपिता
पमाननत्वोपयोगित्वमित्येतदवस्थायन स्पष्टत्वात्तानुपयोगित्वशंकाऽनुदासा पश्यतोनजिगनिशेषरोतिनिरूप
तन्मते हेतुघटकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः तेषां स्वरूपसतां शाब्दबुद्धिमानं सह कारित्वेऽतन्मते तेषां नहेतुघटकत्वनिर्वा
हेतुघटकत्वनिर्वाहेत् तथा सति वक्तृज्ञानदशायां न्यायमते संसर्गताने एतन्मते च हेतोरज्ञानात्रैतिफलं वैयर्थ्यापत्ति
रिति भावः शाब्दबोधे आकांक्षासत्योः स्वरूपसद्धेतुत्वेपि विहिता सिद्धिंता स्यादिसाकांक्षायासत्त्वेशब्दायोग्यताभ्रमेण
शाब्दभ्रमनिर्वाहादितितज्ज्ञानहेतुत्वे अन्यथा शाब्दभ्रमानुपपत्तेरिति पूर्वाभिधानमसंगतमतो भ्रमपदं निराकांक्षा
दिवाक्यजन्याकांक्षादिभ्रमजन्यशाब्दबोधपरतया व्याख्येयं अनाकांक्षेति आनयनादिकर्मतयान्वितत्वादिविशि राम०
ष्टविषयकइच्छाधीनपुरोवर्तिविषयकप्रवृत्तौ तादृशेच्छाविषयतावच्छेदकं पुरस्जतत्वादि तद्विशिष्टविषयक ६
त्वेन तत्पुरोवर्तिविषयकत्वेन च ज्ञानावगाहिता पानहेतुतागौरवान्नज्ञानाविषयकसंसर्गज्ञानमिति ज्ञानस्यासंग्रहात् पुरोवर्ति

रजतत्वसंसर्गज्ञानामीति ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तेः अत एव प्रवृत्तिविषयपविषयकत्वे सति प्रवृत्तावच्छेदकविशिष्टविष
यकत्वेनापि न तथाउक्तज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तेरुद्धारः तत् पुरोवृत्तिविषयांशे इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन
परइष्टतावच्छेदकविशिष्टप्रवृत्तिविषयधर्मिज्ञानत्वेन च आनुमानाच्च तादृशज्ञानानिर्वाहः तत्रैकपदार्थविशि
ष्टापरपदार्थस्यसाध्याघटकत्वात् तत्तद्रजतादिपदार्थस्याज्ञानादिपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्यैव साध्यत्वात् तन
मानेज्ञानविशेषणतापन्नविशेष्यस्य विशेषणसंसर्गस्य चभानात् विशेष्यपदार्थानुयोगिकसंबंधज्ञानपूर्व
कत्वस्यविशेषणतापदार्थसंसर्गवद्विशेष्यपदार्थविषयकज्ञानपूर्वकत्वस्य वा साध्यत्वेपि तज्ज्ञानस्योक्तविशिष्ट
ज्ञानत्वाभावात् तादृशसाध्येपदार्थद्वयसंबंधस्य विशेषणतयेव प्रवेशेनानुमितौ तस्य संसर्गतया भाना
दिति तस्य शब्दमात्रापस्वीकारएवएकपदार्थविशिष्टापरपदार्थविषयकस्य तादृशविशिष्टार्थविषयकप्रवृत्त्यादि
जनकस्य ज्ञानस्य निर्वाहः पद्यपाँरजतमित्यादिवाक्याद् अपि न रजतत्वविशिष्टपुरोवर्तिज्ञानं संभवति इदंपदार्थ

रजतपदार्थाभेदस्यैवतेनज्ञानात् तथापि रजतविशेष्यकतापन्नस्य रजतत्वस्य पित्तत्वाधर्मिविशेष्यतानापामानोपगमे
नसामंजस्यादिति मूलकारीयग्रन्थमयुक्तिं किं चैसादिकमवतारयितुं दूषयति नन्विति · मा भूदिति तदर्थज्ञानविषय
कत्वं प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकघटकं माभूदित्यर्थः किं त्वर्थज्ञानत्वेनैवेति प्रवृत्त्यादिविषयो यो ऽर्थस्तत्रेष्टविषयकत्वेन अत्रसंगधः
चतथात्विमर्थः अर्थज्ञानेपीति प्रकृतानुमानाधीनइष्टादिः श्रांतिज्ञप्रवृत्त्यापत्तिरिति यथाकृतार्थज्ञानत्वस्य प्रवृत्ति
इत्वादिविषयेऽगृहीतस्यापि यहेप्रामाण्येनाभानस्य दुर्वारत्वादिति भावः अत एव रजतत्वादिप्रकारकेष्टाधीनप्रवृत्तौ रजतत्व
प्रकारकत्वघटितविशेषरूपं परित्यज्य ज्ञानसामान्यरूपेण हेतुत्वादेवप्रवर्त्तकारजतत्वप्रकारकेष्टाधीनप्रवृत्तिजनिकतत्त्वमि
ष्टताहृशाधियस्ताहशप्रवृत्तिजनकत्वमपलपनीयं अनुभवबुद्धिमप्यामिति अनुभवेन प्रवृत्त्यानेत्यर्थः आनीयमानस्य अव राम॰
स्यात्प्रमानस्यत्र नयथा दानतार्त्वनासंभवात्ताहशधिप्रच्च प्रवर्त्तकत्वमनुभवसिद्धमिति भावः नच ताहशानुभव एवाप
लपनीयइतिवाच्यं ताहशाधीरेवप्रवर्त्तिकानत्विह रजतमिति वैपरीत्यस्यापि संभवात् यथापि भ्रमे वर्त्तिनिरस्तत्वान प्रवृत्तेर्विष १०

वृत्तेरिदं रजतमितिप्रयोगोत्तरज्ञानस्यनोपायादानप्रसक्तविषयानवे इष्टसाधनत्वकातिसाध्यत्वज्ञानविधयाहेतुतातथापि रज
तानपनमिष्टसाधनत्वकातिसाध्यं चेतिज्ञानस्वेदं त्वेनगुरोर्वर्त्तिरूपोपाहानप्रसक्तस्यवयत्नेप्रतीवर्त्तिमिरजतत्वविपरी
तज्ञानादृशाप्यानस्तत्ज्ञानयनार्थेप्रवृत्तिरपिउशाद्यादिनातत्र रजतत्वनिश्चयेसत्येवैसत्त्वसंभवात् ज्ञानस्यापि तत्र स्वात
श्रमहेतुत्वेति भावः यथाश्रुते साधकानुमितौ ज्ञानविशेषनत्वे पेवृ संसर्गभानेपि संसर्गप्रमात्वेनैव साध्येत्वाव निवेश
नाच्च विषयद्वयोपरागेनानुमितिः संसर्गावगाहनविर्वाहमाहात्विति चेति वृत्तक्रमत्रादृश्यार्थकत्वपर्यवसायिनइति सा स
विंशसर्गंवदपरपदार्थकपदार्थकेविषयकत्वरूपत्वेऽन्यर्थः पुंकेषा दिति शेषः साध्ये रजतत्वेनास्य संबंधः रजतत्वानुपपत्ते
त्तिप्रयोगवर्त्तिनोस्सारिः प्रवर्त्तकत्वेति तत्प्रवर्त्तकतावच्छेदकरूपे सर्थः श्राद्धपिश्राशाद्यापा मार्णापेत्याप्रवर्त्तकत्वानार्थप
मात्लग्रहः अवशापि प्रमात्वज्ञानं नप्रवर्त्तकं नसाक्षात् प्रवृत्ति उपयोगीतद्ज्ञानस्यानमेवप्रामाण्यग्रहोत्तरार्थेनिश्चय एवप्रवर्त्तकत्व
तिविपरीतलिंगमनुपपत्त्यतेन विहल्यतरति अत्र प्रमात्वविषयकानुमितेः साक्षात्प्रवर्त्तकत्वापगमेरस्यादिः प्रपंचितम्

११ तत्रप्रमात्वस्यार्थतद्वत्ताशेनिर्द्धर्मितावच्छेदकत्वयानप्रवर्तकत्वंअत्रचोक्तानुमितेःप्रवर्त्तकत्वानुरोधेनप्रदार्थेतावच्छेदके
हंत्वावच्छिन्नेविशेषणतयाऽजनतत्वादिसंसर्गस्यसाध्यविशिष्टप्रमात्वंघटकत्वोपगमेनतस्याःप्रवर्त्तकत्वनिर्वाहादितिभावः
अतएवेतिग्रन्थार्थमितिअत्रएवेत्यादिग्रन्थस्यमिमंतेनपदत्वात्पर्यघटकत्वानावच्छेदकत्वप्रासंसर्गसिद्धाप्रवृत्तिनिर्वाहेद
षणनदृष्यतएवनिरस्तमित्यर्थः।एतद्यानएवलक्षणघनुरोधादितिमूलपाठमभिप्रायेणनयुपचोपलिएतेनलक्षणाघ
नुरोधादित्येवपाठेंद्रःअतएवेतिनेतिग्रन्थार्थमित्यपिमित्यपास्तकेकचिमाद्रःपदार्थसंसर्गविशेषणत्वानपूर्वकत्वानुमि
तेःप्रवर्त्तकत्वेनिर्वाहिकापारातिस्तद्यथरीत्यानात्पर्यानुमितेरपिप्रवर्त्तकत्वानिर्वाहादित्यतएवेत्यस्यार्थःतादृशरीति
स्वहृप्रतितत्त्वापोत्तितात्पर्यानुमानेपीत्यर्थःप्रमोद्देश्यकत्वपर्यन्तस्येतिएकपदार्थापसंसर्गविशेषवद्पदार्थतादृशार्थ एप
सर्गप्रतीत्युद्देश्यकत्वपर्यन्तस्येत्यर्थःविवक्षितत्वात्साध्यतयापरहासामाराप्रवादिनास्वीकरणीयत्वात्मूलेनद्वार ११
जनतत्वानपूर्वकानीतिनद्वप्रतिवर्त्तिनिरुजनतत्वसंसर्गप्रमापूर्वकानोमन्त्रमितिःस्यादित्यर्थःतावताकिमत्रच्छिन्नमित्य

कांक्षायामाहअतोकेभवतकेतिभवतापममांजन्मोवेगापरिकृतस्यापिअनुमानस्यतत्वादिप्रकारकेच्छाधीनप्रवृत्ति
सामर्थ्यंनास्तीत्यर्थःइष्टतावच्छेदकानुपास्थितेरितिइष्टतावच्छेदकस्याजनतत्वस्यपुरस्मारितत्वेनभानेपिप्रवर्त्तकेच्छा
यांप्रमाभानंस्वरूपतोऽजनतत्वत्वादिनावाउक्तानुमितौतथाऽभानादित्यर्थःसाध्यतावच्छेदकशरीरेतथाविवेशादित्यर्थः
अप्रेप्रवृत्त्यर्थमनुवादकत्वात्हेस्येतिपक्षप्रयुक्तानुमानात्प्रवर्त्तकज्ञाननिर्वाहइतिरदंरजनतमित्यादिस्थलेप्वरदंताघव
च्छिन्नेरजततत्वादिविशिष्टस्याभेदादिसंसर्गानुभवोयस्मनरस्तथाप्रयुक्तपंत्रभधर्मिविशिष्टतयारजतंजेनरजततत्वमानमपिकाव
श्यकंधर्मिनिरजनतत्वविशिष्टभेदावगाहित्वानस्यापिअत्रजनतत्वप्रकारकज्ञानकार्यकारित्वातत्रयाविताद्रशानुभवविष
यस्यरजततादिसंसर्गस्यतत्ज्ञानानुमानेनग्रहादगृहीतग्राहितपाशब्दस्यानुवादकतेत्यर्थःतथाचनप्रमाप्रामाण्यनिर्वाह
ःअगृहीतग्राहित्वानतस्याप्रमाकरणत्वस्येवप्रमाणत्वादितिभावःइतीतिमीमांसकमतमितिशेषःप्रहोत्तुमितिरधिंन
प्रकारकत्वादितिरूपतांधर्मीजतपदार्थत्वरूपविभिन्नधर्मप्रकारकत्वादित्यर्थःतस्येवप्रामाण्यादितिअनुवादकत्वादि

त्त्रहेत्वंशे इत्यागृहीतग्राहित्वरूपप्रमाणत्वादेवेत्यर्थः नन्वगृहीतग्राहित्वं गृहीतग्राहिभिन्नत्वं तथा च शब्दधियोऽनुमानां
गृहीतरजतत्वादिप्रकारकग्राहित्वे विशिष्टगृहीतरजतसंसर्गाद्याहित्वात् तत्र द्विन्नत्वरूपप्रमात्वनिर्वाहः प्रामाण्यांशे गृहीतग्रा
हिभिन्नत्वं न प्रमात्वं अपि तु अगृहीतं यत्पदार्थं तद्ग्राहित्वं तथा च गृहीतरजतत्वादिप्रकारग्राहित्वेऽपि शब्दधियः प्रमात्वमिति मू
लार्थः इत्यपहाल्लोकेप एवेतितन्नैव प्रामाण्यादिनितत्र ग्राहित्वमादाय तद्विषयांशे प्रामाण्यप्रसंगात् वाद इत्यादेवेत्यर्थः ननु
विषयेऽगृहीतत्वनिवेशे तस्य स्वसमानाधिकरणसामग्र्याहितपूर्वकालीननिश्चयाविषयत्वरूपतया पक्षानुमवसत्ता
दशानिश्चयोपसिद्धस्तत्राप्तिरितिवाच्यं परं तुमवस्याप्तामग्रहितपूर्वकालीनतद्विषयोगृहीततत्सापि स्यदिति वत्प्रामाण्या
पत्तमेनाऽयं वाधनांशानिवेशेनाघसिद्धान्त्वकाशानवपदविशेषार्थत्वेन रजतत्वादिपदार्थावगाहिन्याश्चानुमितेः प्रमेयस्याप्तता राम
वद्वेदकविशिष्टत्वरूपपदार्थत्वेन रजतत्वावगाहित्वसंभवादत्र तत्प्रकारकस्यनानुमानागृहीतत्वमितिवाच्यं अगृहीत
ग्राहीत्वेनेन पूर्वज्ञानोपविषयताविलक्षणाविषयताकत्वस्य विवक्षितत्वात्पत्वाद्शाब्दबोधस्य रूपसत्तोऽस्ननतत्वादिविषयतापा २१२

अनुमितिविषयताविलक्षणत्वेन साध्यांशेऽस्यातत्त्वप्रथासामान्यलक्षणानुपपत्तेरपि एकव्यक्तिसाध्यकानुमितेः सर्वेषां वि
षयाणां तज्जनकपरामर्शविनयग्रहात् प्रमात्वानुपपत्तिः शाब्दबोधसामग्र्याश्चक्रज्ञानानुमानं विनापि सिद्धघटतयात दनुमान
स्य शाब्दबोधपूर्वत्वं नात्रवच्छकत्वात् शाब्दविशेषे शाब्दप्रामाण्यमाचष्टकमित्यनुमितिशाब्दबोधयोर्भिन्नप्रकारकत्वा
नुधावननं मते रीणविशब्दमात्रपोषयुगादनं संभवतीत्याह वस्तुतस्त्विति तत्रेति यत्र पक्षे शाब्दबोधात्पूर्वं द्वैधं व शाब्दज्ञा
नानुमाना वेतारस्तत्रेत्यर्थः अनुवादकत्वेऽपीति शब्दस्येत्यादिः अपिकारोऽभ्युच्चयार्थः पुत्रानुमानाद्वेतादभावात्ताऽनु
मानावतारस्याप्रामाणिकत्वात् पक्षे शाब्दबोधे नैवं पूर्वकतानैतादृशानुमानपूर्वकता तन्मानत्वस्य तत्प्रामाण्यप्रसंग हि
गुरुणामिति विपर्ययान्तात् पर्ययात्मानानुरोधेन गुरुमतेन वस्तुज्ञानमनुमानं शाब्दबोधसामग्री निर्वाहकं तथा ने पाठिकानाम प्रीति
नहीत्यर्थः तत्पूर्वकतानियमः उक्तानुमानपूर्वकतायाः शाब्दबोधे नियमः तात्पर्यग्रह हेतुत्वादित्यस्य न्यात्तेपिनानार्थादिस्थले अ
र्थीनाशाब्दबोधविषयत्वे विनिगमनानुरोधेन तात्पर्यग्रहहेतुतापात्राव्यापकत्वादित्यर्थः तथैवचक्रत्वात्नानुमानपूर्वकतानि

१३

पमएवान्वयित्वंहिगोतितात्पर्यानुमापकेत्यर्थः प्रकरणादिनैवतत्ज्ञानेनैवतद्बोधेतितात्पर्येत्तानेत्यर्थः पदपदार्थकानुमानेदर्शितयो
र्दोषयोर्वर्णायपदार्थपक्षकमहार्थसंसर्गानुमानंनन्वित्यादिनामूलकताआशंकितंतत्रपदार्थपदार्थसंसर्गासिद्धिरूपस्य
प्रमहोषोद्धारस्यस्फुटत्वेपिसिद्धिसाधनदोषोद्धारोनस्फुटइतितत्स्फुटयितुंशंकितेइदानीमित्यपकाशयतिनन्विष्टतेतिप्रकारेणेत
त्स्यसिद्धिरित्याशयेनगुणसंबंधःतथाचरजतमानयेत्यादौइच्छाविषयताअवच्छेदकानयनत्वादिरूपप्रकारतावच्छेदकविशिष्टेरज
ताअवच्छेदकेनजतत्वादिप्रकारेनसंसर्गप्रतियोगिविषयिणीसंसर्गरूपस्याप्रसिद्धिरुक्तअतःप्रथमस्यद्वितीयस्यापिदो
षस्यनावसरइत्यर्थः ननेतेपदार्थाइतिप्रयोगेपदार्थत्वरूपसमानधर्म्मप्रकारेणैवपदार्थानांनिर्देशात्तस्मात्संसर्गोता
नयनत्वादिरूपविशेषधर्मानोकथंसाध्यतपक्षतायाअवच्छेदकतेतिआशंकाएतदस्यविशेषरूपाप्रसिद्धिरर्थकताआहरज याम
तानयनादपदइत्यर्थःएतद्वाक्यसेतत्शतत्शहार्थः ज्ञातारकत्वक्रमः पदार्थइतिइतिवदत्रार्थशब्दस्येकवचनांततया
नुरजतमानयेत्यादौरजतानयनादिषुअर्थांतरसंसर्गसिद्धिवारणायपरस्परांर्थकंमिथः पदमुपात्तंतदुपादानेत्रानयनादौ १३

पदेस्यसंसर्गरजतादिसाध्यताआमइतिज्ञानमभिमतसिद्धिप्रसंगइतिमिथःपदस्याप्रवृत्तिदानेनघटतेअन्यदीयसंसर्गस्यतात्प
र्यविषयत्वविशेषणोत्तिवरव्याहतेःरजतानयनादीनामन्योन्यसंसर्गस्यैवहेतुघटकरजतमानयेत्यादिपदतात्पर्यविषयत्वादितित
स्मिद्दोषपरिहारानानयकत्माशंकाघटपटमानयेत्यादौघटानयनपटदर्शनादिपरमिथःपदमनुपादायएतेपदार्थाःसंसर्गव
न्तइतिप्रयोगात्पदार्थचतुष्टयेसामान्यतस्तत्पदताप्तर्यविषयसंसर्गवत्वलाभाद्दर्शनादेरपिघटादिसंसर्गसाधने
आनयनादेरपिपटादिसंसर्गसाधनेपक्षतावच्छेदकालाभात्तद्धिपक्षतावच्छेदकतत्साध्यकानुमानादनभिमतादर्शनादौघटादि
पदतात्पर्यविषयघटादिप्रतियोगिककर्मत्वादिसंसर्गसिद्धिःप्रसज्यतेतिघटादिसंसर्गसाधनेघटादिसंसर्गस्यघटपदतात्प
विषयत्वमस्येवेत्याहतात्पर्येतिघटसंसर्गःघटप्रतियोगिकःकर्मतासंसर्गःघटादिसंसर्गस्यघटपदतात्पर्यविषयत्वमस्ये
वेत्याहतात्पर्येतिघटसंसर्गःघटप्रतियोगिकःकर्मतासंसर्गःघटादिरूपद्वितीयादिप्रकृत्यर्थएवानयनादिक्रियायाः
कर्मत्वादिसंसर्गभानमितिमतानुसारेणोदाहानयनसंसर्गःइतिआनयनप्रतियोगिकस्कर्मतारूपसंसर्गइत्यर्थःआख्यातार्था

१४ र्यानुयोगिकत्वाज्ञानयत्वसंसर्गे तात्पर्यं इति कश्चित् तन्न सम्यक् घटानयनपटदर्शनयोर्वैपरीत्येनेतराग्रिमयंथेत्राज्ञानयत
दर्शनयोर्विशेष्यस्यानुपपादानेनविपरीतेन तत्क्रमयप्रतियोगिकसंसर्गसिद्धेरप्रसंजनेनात्र तत्प्रतियोगिकसंस
र्गतात्पर्यविषयत्वाभिधानस्य फलानुपयोगात् परे तु घटआनीयतां पटो दृश्यतामिति आदिकर्माख्यातघटितवाक्या
भिप्रायेणानयनदर्शनशक्तियोगिकसंबंधोपाधेः घटपटयोः तत्तत्क्रममिति पदं च तादृशवाक्यस्यापि पर्यायाह कमित्या
दि घटानयनपटदर्शनपरा इति यथासंख्येन कारकयोः क्रियान्वयाद्यादिति भावः वैपरीत्येनेति घटदर्शनपटानयनयोः संस
र्गभानेनेत्यर्थः अर्थात् तं अनभिमतत्वसिद्धेः स्वप्रतियोगिपदार्थविशेषितानामेव संसर्गाणां सिद्धिरिति विशेषः इतिरिति य
तद्यथामित्यर्थः न चानयने घटस्य तत्कर्मकत्वरूपः संसर्गस्तन्निष्ठफलविशेषजनकत्वरूपः स एव घटतात्पर्यविषयः एव एम
वं पटस्य दर्शनक्रियायां संसर्गो विषयोऽपि तत्फलतत्कर्मकत्वरूप एव पटपरतात्पर्यविषयः तादृशपदयोः संसर्गयोर्दर्शना १४
नयनयोर्वैपरीत्येन तत्संसर्गयोग्यताघटितहेत्वभावादेव न सिद्धिः संगच्छते मिथः पदमनर्थकमिति वाच्यं उभयविधकर्मत्वे

यत्र साधनरूपेणाकृततात्पर्यविषयतान्यैर्वोक्तातिप्रसंगाहंमवातमिथ पदादेवकथंतादृशार्थो न तस्याप्तामिति तात्का
त्पर्यमाह तेनेति पयोगकांक्षादिकमिति घपयोः पदयोः परस्परमिरूपितमाकांक्षादिमत्त्वं हि तद्घटकमित्यर्थः तयोः संसर्ग
इति तदर्थयोरेकतरस्मिन्नन्यस्य अपरसंसर्गरूपसाध्यवत्त्वलम्पतरित्यर्थः तथा च तत्कारकजे घटादिपदे न सह हेनयेत्यादेरेवा
कांक्षानुपपत्त्यादिना समभिव्याहारविरहात् तत्क्रमस्य नयनेघटस्यैव दर्शने पटस्यैव संसर्गः प्रतीयते
मिथः संसर्गस्यैव परस्परोभयसंसर्गार्थकत्वं तयात्तत्समभिव्याहारेण एतेपदार्था इत्यस्य घटानयनेपटदर्शने इत्यर्थ
पर्यन्तालमेन घटानयनयोः पटदर्शनयोर्हि योरेकस्मिन्नपरभिन्ना परसंसर्गस्यैव बोधस्य मिथः पदस्य तत्सिद्धत्वात् इति
भावः ननु यादृशवाक्यात् तस्मिन्नेव पदार्थआराधेयभावादि संबंध प्रतीतिस्तद्वाक्यार्थ साध्यकानुमानप्रयोगे मिथः प
दस्य दे पो न घटो नेपरस्परस्परूप मिथःशब्दार्थस्य भेदघटितत्वात् एवास्मिन्स्वभेदस्यवाधितत्वादित्याशंकानिरस्यति न चेत्या
दिस्य क्लनामिथोर्थायाप्रसिद्धेरिति मिथोर्थस्य समेयत्वादिभेदस्य समेयत्वादेर्बाधरस्यार्थः तत्पदार्थपक्षकानुमानेनेमेयत्वादिसंस

१५ गेसाधकानुमानप्रयोगेऽस्य मिथः पदस्यानुपादानादिति मेयत्वं मिथःसंसर्गीति तत्र न प्रयोगः अपि तु मेयत्वं तमेयत्वसं-
सर्गीत्येवेति भावः एवमिदं रजतमित्याद्यभावबोधकवाक्येपि मिथो ऽत्र मिथोर्थेभेदस्वाभावात्तत्राप्रतिसंदाधप्रयोगे बोध्यः प्रघट्टि
रजतमानयेत्यादौ रजताद्येकपदार्थसंसर्गो विशिष्यानयनादावपरपदार्थेऽप्याकाङ्क्षासत्त्वे न तु पदार्थद्वये पदार्थद्वयसंसर्गः त-
थाच रजतमानयेत्यादावपि मिथःपदं प्रवृत्तिप्ररजतानयनेनमिथः संसर्गवत्ताविति प्रयोगे नोपपद्यते तादृशवाक्याद्रानय-
नादौ रजतादेरिव रजतादावप्यानयनादिसंसर्गबोधनात् तत्त्वेपि तत्संसर्गानुमानवदभावात्तदनुमानस्य चानयेऽस्ति तत्ता
दित्यानयनादिकं रजतादिसंसर्गोत्येव प्रयोगेऽनुगतत्वे तथाप्यानयनादौ रजतादिसंसर्गस्य चाप्यभ्युपेयत्वे अर्थतो रजते-
ऽऽनयनादेरपि संसर्गाभासतेऽतितद्वानं नानुभवविरुद्धं तथा च तत्साधकानुमानमपि नप्रवृत्तमितितियामंजस्यं के- राम
चिन्तु मिथः शब्दार्थः स्कापिन विवक्षितः परंतु घटमानयेत्यादौ घट दर्शनपदानयनादि वोधवारणाय न्यायमतो १५
पादानवाक्याधीनबोधे मयत्वमे यत्वं संसर्गाभासतेऽत्र एकतरसंसर्गः साधनीयः एतल्लाभायैव मिथःपदमितितिमिश्राभिप्रायः त-

थाच मिथःशब्दार्थस्यसाध्याघटकतया मेयत्वे मेयत्वमित्यादौ मेयत्वं स्वभिन्नमेयत्वसंसर्गी तस्य मिथः पदघटितप्र-
तिज्ञावाक्यार्थस्य प्रसिद्धिशंकात्वस्यितिं मिथोर्थोपसिद्धिरितस्य मिथः पदस्य प्रयोजनाभाववत्त्वेनार्थः अर्थशब्दस्य प्रयोजन-
बाधितात्वात् तत्र अपंचशंकाप्राप्त्रभिप्रायः एवं पदार्थद्वये पदार्थद्वयसंसर्गबोधस्तत्रवैपरीत्येन संसर्गाप्रसिद्धिवारणं मिथः प-
दप्रयोजनं यथा घटमानयेत्यादौ प्रत्ययेत्याद्युक्तवाक्ये मेयत्वे मेयत्वमित्यत्र संसर्गप्रतिपत्त्यननुयोगिनोरैक्येऽवै परीत्याप्र-
सक्तेर्मिथः पदवैयर्थ्यमिति न च तथापि त्वपदस्य पार्थक्यमंतेमेयत्वे अर्थस्य मेयस्य पः संसर्गःसिद्धमिति तस्य मेयत्वे सिद्धिवा-
रणं मिथः पदप्रयोजनमस्त्वेवेति वाच्यं मेयत्वे मेयत्वमित्यर्थः कंप्रत तत्र तदित्यादिवाक्यं तत्रैव मिथः पदं वैयर्थ्यासंगात्कि-
तचादितसाद्भू : तरस्मत् एवं सति इदं रजतं रजतत्वसानयनमित्यादावेकस्मिन्ननुयोगि पदार्थे अपरपदार्थप्रतियोगिकसंस-
र्गबोधस्थलेपि मिथः पदवैयर्थ्येन तत्प्रतियोगत्वनुयोगभेदस्थलपर्यंतानुधावनस्य निर्बीजत्वात्। भेदघटितस्य मिथः पदार्थस-
र्कचिदपि साध्येप्रवेशानौचित्यतः पदार्थयोर्भेदाविषयकबोधस्यैवन्यायमतेशाब्देन नाईराविषयकानुमितेरेवेतन्मतेसम्पादनी-

१६ पत्वात्तच्चान्यथाफलवैधर्म्येण शब्दप्रामाण्यस्य दुर्निरोधकत्वात् इत्यालोच्याभिमतः पदार्थाघटितमेव साध्यं सामान्यमाक्षे
गमकत्वलाभायप्रकृते मिश्राः पदं चार्थं तात्पर्यविषयपदेन तत्संसर्गवानित्येवात्र मेयमस्मिन्मिश्रा इव वस्तुतस्त्विति पवित्रेरूपि
तेति पदुपस्थापकपदपदनिरूपिताकांक्षाविशिष्टपदस्मारितत्वं यत्र तत्र तत्प्रतियोगिकत्वं तत्पदप्रतिपाद्यतात्पर्यविषय
संसर्गइत्यर्थः आनयनादौ रजतादिसंसर्गसाधने रजतंपश्येत्यादिवाक्यस्य पश्येत्यादिपदोपस्थाप्यरजतादिसंसर्ग
दर्शनादिः घटंपश्य पठमानयेत्यादिवाक्यस्य नयपश्येत्यादिपदस्मारितघटादिसंसर्गदर्शनानयनादिरूपत्वात्तत्र दर्शना
नुरोधेन च समासमास व्यासिश्रादरः तत्र च कृतवाक्यस्य पदद्वयतात्पर्यविषयरजतादिप्रकृतविशेषणांशे भ्रान्त
साकांक्षाताद्रासन्नपदस्मारितत्वे इत्यर्थसंसर्गप्रमापार्थे व्यभिचारवारणाय इहपदेन स्वीयतद्रथ्यांबाधितत्वं तद्दृश्यप्रतियोगिक यम०
तात्पर्यविषयसंसर्गकत्वरूपपदविशेषणयोग्यतापि विवक्षणीया तद्विवक्षायां रिश्यादिपद्ग्राह्यतेराकांक्षापास्य निवेशे १६
साध्येनात्पर्यादिनिवेशेन प्रसक्तस्य व्यभिचारस्य वारकत्वपासार्थक्यप्रतिबंधेति उक्तत्वेति उक्तरीत्या तिव्यक्तरभिप्रायपरत्वपात

त्तात्पर्यस्य भगवादेक्षापाद अर्थ्याप्रत्यायके तत्प्रकारकतपातज्ञातात्पर्यस्यापि अससंभवेनेत्यर्थः अपंच तात्पर्यगर्भसाध्या
भावेनेत्सत्र हेतुः निराकांक्षस्य अयमेति ताहिवार्थस्य नामस्त्रेनीलो घटो द्रव्यं पटइत्यादिकं शुकादिवाक्ये शुकादिवाक्यस्यास्मारि
तेर्थे संसाध्यातावेनेति व्यभिचारो हेतुः आकांक्षादिकं आकांक्षाचासन्नी पूर्ववत् पूर्वोक्तपरं पदत्वकानुमानइव आकांक्षा च संसर्ग
तात्पर्यपनठसमभिव्याहाररूपपदत्वातात्पर्ये तत्त्रिवेशेपि पदत्रयपदयोरेकवाक्यताभिप्रायरूपः समभिव्याहारो वृत्ते तेनतत्पदा
र्थद्वयसंसर्गतात्पर्ये तत्र तात्पर्यविषयकत्वरूपविशेषणाभावेन साध्याभावस्तामभिचारप्रसक्तेः संसर्गतात्पर्यस्यावश्यं निवे
शनीयतया तन्निवेशावश्यकत्वात् तत्पदद्वयेवमासत्तिविशेषणात्वेयर्थ्यं संसर्गतात्पर्यवदन्तासत्त्वसनेसाध्यमत्वेन तत्तात्पर्यशून्या
सन्नाक्षत्वेवतता तात्पर्यरूपाकांक्षाघटितहेत्वभावेनव्यभिचाराप्रसक्तेः तथाप्यासत्तिरूपहेतुविशेषणस्यसार्थक्यमाध्ययमपि संस
र्गः व्यवहितोपस्थितिविषयपदार्थद्वयनिरूपितत्वविशेषणपदपेनापवाद्यं एवं च व्यर्थाप्रसक्तेति निराकांक्षेत्तनेनेव संव
ध्वतन्त्रनानाचेतासपूर्वसत्त्वेप्यासत्तिगर्भसाध्याभावेनप्रसक्तेर्व्यभिचारेतात्पर्याभावसंपादकस्यायुक्तपंकस्यापाकिंचित

१७ कारत्वात् शुक्लकाकारादित्वादिप्रसक्तिस्तात्पर्यकत्वदोषवाक्यस्य नीलो घटो द्रव्यं पटो रक्त इत्यादिवाक्यस्य च परिग्रहः तात्पर्यग
र्भं तत्र तात्पर्यप्रदर्शनं मते प्रयुक्तपलक्षकमिति नेतरत्रेत्थं विरोधरहस्यं वक्ष्ये पूर्वं न च हेतावसति सामर्थ्यकाधकं मांध्येत त्रिवेशोप
हालनाद्वोत्साहिन्या पाठभ्रमः शाब्दाधीनबोधे आपत्तिशब्दात् नापेक्षा निर्वाहापासन्नेहें बुधघटकातापाआवश्यकत्वात्
हे पर्य्यपर्य्य परिहारार्य मन्वाधेपि विशेषणस्य वैशेषिकतात्पर्यकेवर्थं विशेषणतापाच्चदोषत्वात् तत्र नामत्रप्रपदार्थसंस
र्गासिद्धि वाररगसापितनिवेशफलत्वाच्च योग्यतासत्तीदृतिसंसर्गाचाधाय्यवाधाग्रवहितोपस्थितिविषयत्वात्प्रलघ
शरारयोग्यतासत्तीसर्वमें न शाब्दधर्मानितिनिसात्वात् संवधेन शाब्दनिष्ठाविलक्षण अपितुर्येधर्मावेवेतिशेषः तथा च हेतु
शरीरे परस्परासंवंधेन पदविशेषगात पतात्न्निवेशेन वटोरेत्यर्थान्तरं निवेश्यसाक्षात्तत्पदत्वज्ञितोपादानेच गौरवमितिभा राम
भाङ्क हेतुंतरं पदेत्रभ्रुतार्थ विषयाविरुद्धयोग्यतादिघटितलघुशरीरहेतुं वाधकमानाभावरूपयोग्यतामायमतेशाब्दवोधे १८
हेतुरिताशयेनतस्याहेतुप्रवेशमंगीकृत्य स्थिरजलपरपदसासिचंतीत्यादिवाक्यस्य लेमूलकृताअनाप्तोक्तत्वादिना

व्यभिचारउद्धृतः अतएववाधकसत्वेन योग्यताविरहत्वपपादितः तत्र बाधकमानाभावो न त्याप न पे शाब्दधीप्रयोजकः
अपितुत्वप्रयोजकरूपवत्वं तथा च वाधकमानाभावस्य न हेतो प्रवेशः संभवति तथासति तत्त्वानशस्यकालेपिवांहा
तरफलवैयर्थ्यप्रसंगात् च तावत्प्रयोजकरूपात्मकयोज्यकरूपात्मकयोग्यं नेव हेतो प्रवेशे तत्कस्यवेव्यभिचारोदुर्वारः
रेत्याशंक्य तत्क्लप्त्यज्ञानस्य भ्रमत्वादित्याहनेनवाधकमानाभावस्यानस्य शाब्दवोधहेतुत्वव्युत्पत्ता पनमवतारयतिनत्वि
तिवाधकसत्वेपिचिरजलेसेककारणत्ववाधेपिर्नितद्वाक्यं तत्र न होधकवाक्यं योग्यसेव हेतुप्रविष्टयोग्यतावदेवत्वप्रयो
जकरूपेतिशाब्दबोधप्रयोजकयोग्यतात्मकेत्यादिः नन्वक्तविषयवाधान्तेनाहशावाक्येजन्यज्ञानभ्रमः तथाप्यन्वयप्रयो
योजकरूपेतिशाब्दबोधप्रयोजकयोग्यतात्मकसादिःनन्वक्तविषयवाधातेताहशावाक्यजन्यज्ञानभ्रमः तथाप्यन्वयप्रयो
जकरूपवत्ताज्ञानस्य शाब्दवोधहेतुत्वे किंवाधकमित्याकांक्षानिवृत्यपेतदुक्तमेसादेरभिषेतमर्थ्यस्य पतितत्रेतिप्रमातापाता
दितिप्रमतानुपपन्नेरित्यर्थः शाब्दबोधस्तामान्येयस्यायोग्यतापाधाहेतुः तदूमस्यशाब्दभ्रमहेतुत्वात्तदन्वयप्रयोजकरूपभ्र

१८ मस्य च प्रकृते संभवादिति भावः मूले जिज्ञासां प्रति योग्यतेति जिज्ञासानिरूपितयोग्यतेत्यर्थः तदुक्तमेतेन देर्जिज्ञासायो
ग्यतार्थकत्वमविघटितं उत्साधपदस्य जिज्ञासाविषयार्थकत्वाभिप्रायेणाभ्यालोकक्रमाच्चष्टे जिज्ञासेति तथा च साधक
बाधकमानाभावो यथा संसृष्टविशेष्यभाववत्त्वघटितपाशंउपयोगप्रश्नापदार्थः तथा जिज्ञासा प्रति बंधकविषयं सिध्यमा
वत्त्वघटितया जिज्ञासाविषयत्वे नासिद्धिः जिज्ञासायोग्यतात्वेत्यर्थः बाधकमानाभावस्य स्वरूपसद्धेतुताप्रयोजकप्रति
बंधकाभाववत्त्वघटितं तु निरूपितप्रयोजकसंसर्गघटितत्वं च सुष्ठु पिठ्याचष्टे संसर्गाभावेति विशेषणां संसर्गे विशेष्यनि
ष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रमापाविषयतासंबंधावच्छिन्नाभाव इत्यर्थः तेन प्रमेयं वाच्यमित्यादौ विशेषणां संसर्गाभावाप्र
सिद्धावपि न क्षतिः संसर्गप्रतियोगप्रत्ययोग्यतार्थयोः शाब्दबोधजनकोपस्थितिरूपः अस्याव्यवधानसंभवः द्वितीयपाद्यों राम
पस्थितिजनकपदोपस्थितेरयोग्योपस्थितिरूपमध्यवर्तित्वाउभयव्यवधायकत्वात् एवं नीलः घटो ध्वंसो घट इत्यादौ पत्रघटा १८
दिरूपैकविशेष्ये नीलत्वध्वंसादिरूपानेकविशेषणानां क्रमिकान्तरपदज्ञानात् क्रमेणोपस्थितानामन्वयबोधस्तत्रैकवि

शेषणोपस्थितत्वात्परविशेषणोपस्थितिविशेष्योपस्थित्योर्व्यवधानात् असत्त्वमुपपत्तिरित्याशंकामव्यवहितसंसर्ग
सा हि मूलस्याव्यवहितपदार्थं व्याचष्टे तदुपस्थितीति पदस्य उपस्थितीति पदस्य उपस्थितेर्व्यवधानस्योपस्थित्यन्तरेतत
परमिह तत्पदं तदुपस्थितिपरमिति कृत्वा लं तत्तदुपस्थितिजन्यो यः प्रकृतान्वयबोधस्तदनुकृतत्वं नीलो घटोऽरूप
ट इत्यत्रासन्नस्थले श्रोतृणां क्रमिकघटघटपदोपस्थितेर्नीलघटपदान्वयबोधप्रतिबंधकत्वेऽपि तदनवकाशात्र नीलघटो
पस्थित्या तद्व्यवहितत्वान्नातिप्रसंग इत्यन्वयेत्युपस्थितत्वे तत्सामान्यमानत्तरितत्वनिवेश इत्यर्थः उपस्थित्यनंतरं उप
स्थितत्वं च व्यवधानेनेति विशेषणोत्तरोपात्तया चाव्यवहितायाश्च परपदार्थोपस्थितेरसंभवः स्यादित्यर्थः न च क्र
मिकपदात्तदर्थोपस्थितेस्तत्तरं समूहालम्बनतावत्पदोपेक्षितस्यानन्तरं ताद्दृशार्थोपस्थितिस्वीकारात्। तस्या एवाद्यो
पस्थितेः स्वात्मकापरपदार्थोपस्थित्यव्यवहितत्वात् सर्वत्रामतिनिवारह इति वाच्यं एवं सति नामस्त्रास्थलेपि समूहालं
बनोपस्थितस्तत्रामतिनिवारहासंभवानासंभविवेकोऽनस्यादिति निरुगभाव्यवधावस्यावश्यनिवेशायत पात्रास

१८ त्वस्यलेपिसमस्त्वालंबनोपस्थितिमादायासत्त्वनिर्वाहात्तत्संघपिक्रमिकार्थानामुपस्थितीनांशाब्दबोधप्रवेशसत्वेनस्व
रूपसतीनांशाब्दबोधहेतुत्वेनशंकाप्रथममवतरतितथाप्रितानांशाब्दबोधाव्यवहितपूर्वकालेसमभिव्याहारेणनतथात्वंश
केत्यत्रवधेयंअपरपदार्थोपस्थितेरियंवक्षानादित्सनेनांसप्तबंधः तदुपस्थापकेतिअपरपदार्थोपस्थितिजनकेत्यर्थः आदिने
त्यादिपदात्रीलंसंदरोघटइत्यादौभ्रांतरालिकविशेषणानांगोपस्थितिपरिग्रहः व्यवधायकोपस्थितौप्रकृतानानुकूलत्व
विशेषणत्वंअपरपदार्थोपस्थापकपदोपस्थितेरपरपदार्थेपरार्थोन्तरान्वयानुकूलत्वान्नीलंसुन्दरोघटइत्यादौचसंदराथ्य
र्थोपस्थापकपदोपस्थितेरुभयविशेषणासघटादौयुगपत्त्वन्वयेनुकूलत्वयाभ्रासतिसंभवोबोधः विवेचनीयमिदमधिक
मासतिग्रंथेमूलेगौरवादिसनेनत्तानाकांक्षादिहेतुतापत्तेकारणतावच्छेदकगौरवस्यतद्दोषं विनेत्यादिनाआकां यम
क्षादिनाआकांक्षादिबोधविरहस्यशाब्दबोधविरहप्रयोजकतापात्रप्रत्यक्षातांकांक्षादिहेतुतापाहेतुत्वस्तुकेतदुपलक्ष १८
णीकृत्यप्रथमपितत्वमुक्तंतत्त्वमाहतद्दोषमितीतिविशिष्टज्ञानमात्रमितिजन्यविशिष्टज्ञानामेतदर्थः यदपिनन्यमात्रंपदे

वत्तत्स्वप्रागभावस्वरूपसंदेहत्वेनतथापिजन्यमात्रेयोग्यतासम्मोहेतुतयाजन्यमात्रप्रागभावात्मकतापाआकांक्षापामस
त्तेनचविशिष्टज्ञानोपादानेप्रसक्त्यादिविशिष्टज्ञानप्रागभावस्यापिजिज्ञासायोग्यतारूपतयाआकांक्षापदार्थत्वमव्याहत
मित्यवधेयंस्वरूपमसत्वेनज्ञाप्यमानत्वाघटितरूपेणेनेनकत्वकल्पनाथितितयाचाकांक्षायाज्ञाप्यमानत्वाविशेषितेनप्रागभा
वत्वेनसामान्यरूपेणकार्यमामानंपतिहेतुत्वात्कार्यविशेषेशाब्दबोधेपितदविशेषितेनैवविशेषरूपेणेवतदनुसंधानत
स्यशाब्दबोधप्रागभावत्वेनहेतुतयाचिंतसामान्यकारणताप्याज्ञायमानत्वानिवेशेतद्विशेषकारणतायांचापितदनिवेश
मित्यमानत्वंविशिष्टज्ञानेसामान्येनविशेषणज्ञानत्वेनहेतुतायांज्ञायमानत्वानिवेशात्विशेषणज्ञानविशेष्यप्रत्यक्ष
प्रवाहेतत्पदार्थोपस्थितिरूपायतेरपितदनिवेशेनैवविशिष्टज्ञानविशेषेशाब्दबोधेहेतुत्वमुचितं अस्यसंगोग्रहरूपयोग्यता
यावद्विशिष्टज्ञानसामान्यहेतुतयैवनिर्वाहेकिमर्थंतज्ज्ञानस्यपौशाब्दबोधकारणत्वमुचितं असंसर्गाग्रहरूपयोग्यतापाश्चविशि
ष्टज्ञानसामान्यहेतुतयैवनिर्वाहेकिमर्थंतत्तात्वमितिभावः विपर्ययपदस्यभ्रमार्थकत्वशंकाव्युदासायाहविपर्ययपरतीतिभ्र

२० तिरेकनिश्चय इति आकांक्षाव्यतिरेकनिश्चयपरस्तदर्थः आकांक्षासंशयव्यतिरेकनिश्चययोः शाब्दबोधप्रतिबंधकत्वाभिधानात् क
थं तत्त्वाज्ञस्य तदुद्देश्यतालाभ इत्यतो भावमाह तेनेति संशयव्यतिरेकनिश्चययोः प्रतिबंधकत्वेनेत्यर्थः आकांक्षानिश्चयाकारणता
मित्यग्रिमेणास्य संबंधः तद्धेतुरितीति व्याप्तेरिति शेषः आसत्तेरव्यवहितोपस्थितिरूपत्वेऽपस्थितिज्ञानहेतुताया अनुभवविरोधे
नासंभवादासत्तिज्ञानस्य योग्यताज्ञानहेतुतासाधकमतोक्तयुक्तिवल्लभ्यत्वमपास्य व्यवस्थापयितुं तस्याः स्वरूपमाह आसत्तिरपी
ति अर्थोपस्थापके ति अन्वयप्रतियोगि इत्यादि पोपस्थापकपदद्वयस्य अव्यवधानरूपेत्यर्थः प्रत्यानयबोधस्तंत्रेतसंनंतरस्वरूपदासत्ते
रभावात्तस्या हेतुत्वासंभवेनेति पूरणीयं प्रयोजकत्वाभावात्तस्या आकांक्षादीनां तत्प्रयोज्यानां लिंगविशेषणतेति संभवतोऽपि शेषः योग्यता राम
याः संसर्गसंदेहद्वारा निश्चयतया लिंगविशेषणत्वासंभवः पक्षधर्मालिंगताविच्छेदकनिश्चयस्यानुमानेऽपेक्षितत्वादन्यथाऽप २०
र्वतं वह्निमान् धूमो धूलीपटलं वेति संदेहेऽपि पूर्वतायां धूमवह्निहेतुना तद्वानाद्यनुमानापत्तेरित्याशंकया योग्यतायाश्चेत्यादिमूलमवता
रयति ननु निश्चितमिति शाब्दज्ञानाधीनसंसर्गनिश्चयात्पूर्वं नियमतस्तस्याः कथं लिंगविशेषणत्वमिति तथापि योग्यतासंशय

१२

स्य ले संसर्गानुमानानुपपत्तेः शाब्दप्रामाण्यं दुर्वारं स्यात् तथा च शाब्दबोधे योग्यतासंशयस्यापि हेतुतासंभवेन शाब्दप्रामाण्यमिति तत्र सं
सर्गनिश्चयसंभवादिति भावः इत्यत्र आहेत्ति इत्याशंकायां योग्यताघटितलिंगकसंसर्गानुमितावपि संशयसाधारण्यायोग्यतां
ज्ञानं हेतुः संसर्गानुमितौ तादृशलिंगपरामर्शहेतुतायां योग्यतारूपहेतुविशेषणांशे निश्चयत्वस्यानिवेशनीयत्वादित्याह
त्यर्थः अपेक्षणीयनिश्चयविशेषणतायां योग्यतारूपविशेषणस्य विशेष्यमाविष्कर्तुं बाधाभावरूपाया इति एकपदार्थे याप
दार्थसंसर्गाभावप्रमाविषयत्वाभावादिरूपायाः एकपदार्थे परपदार्थसंसर्गवत्त्वरूपाया एव वेत्यर्थः अनुमाने अनुमिता
वपि हेतुरिति तिरस्यर्थः इति शेषः बाधाभावरूपत्वे विशेषणतानिरवच्छिन्नस्यात्रापि निश्चयः कथं नापेक्षितः इत्याकांक्षाविरहेऽपेक्षेऽभावमा
हे साध्याभावसंदेहात्मिकायाः इति संशयपर्यवसायिन्याः संदेहरूपाया एवेत्यर्थः तस्या इति संशयरूपयोग्यतायां अपि इत्यर्थः प्रसक्ता
रूपत्वादिति पक्षतासंपादकत्वात् पक्षतात्मकत्वादित्यर्थः तथा च योग्यतासंशयस्यानुमितेरनुकूलत्वात् तस्या लिंगविशेषणत्वे
पि तत्संशयस्य तत्त्वस्य परामर्शस्य निश्चयत्वेनानुमितिजनकयोग्येऽपि तद्विशेषणांशे तादृशसंशयात्मकरूपं निश्चयमेवेति भावः हेतुताविच्छेद

२१ कत्वविषयोग्यतायाः संशये तद्विशिष्टहेतावपि पक्षे दुर्निश्चयः विशेषणासंदेहस्य तेन विशिष्टसंशयेपि विशेषणावर्जितत्वादिति पक्षे
विशिष्टहेतुनिश्चयाभावाद्योग्यतासंशयपक्षे शाब्दसामग्र्यनुमितिनिर्वाहः इति शाब्दप्रामाण्यमनेनैवादायि इति चेन्न तदपि सिद्धान्त
भिप्रायस्तत्रैव लोकव्युत्पत्तिः स्फुटीकरिष्यते योग्यतायाश्च निश्चयेपि संसर्गानुमितेरूपपादितत्वात् अत एव परसाधारणेत्यादिमूलेन
कश्चिदुपपादनमयुक्तमित्याशङ्कामपनेतुं कश्चिदपि योग्यताया अनिश्चये संशयसाधारणं ज्ञानं हेतुरित्यसंगतं चेत् योग्यताया अनि
श्चयोपि कश्चिद्धेतुरित्यर्थलाभादित्याशङ्कानिवर्तकतया तद्ग्रन्थं संगमयति नन्विति साधारणरूपेणानवधारणात् हेतुत्वे तेन संशयेप्यनुत्पत्तिर्गात्संश
यसाधारणज्ञानं हेतुरित्युक्तेस्तद्वासंगतिः। तथार्थः पृथगुक्तेन निश्चयस्य संसर्गानुमितिपूर्वमसंभवेपि संशयनिश्चयसाधारणेन ज्ञानं
त्वेन लघुना हेतुत्वे बाधकाभावादसंगतिर्बोध्या। नन्वेकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्ग एव योग्यता लाघवात् तथा च तन्निश्चयाघटकस्य एम
मते शाब्दबोधस्तत्र एतन्मते तन्निश्चयादनुमितिरूपापत्तिर्जिज्ञासारूपाकाङ्क्षायाः शाब्दबोधहेतुत्वात् संसर्गनिश्चये विशेषसिद्धयात्तज्जि २१
ज्ञासायाः अनुदयात्तदा कथं शाब्दबोध एवंमात्रमतेन विषयितीयाशङ्कां निराकरोति नचेति निश्चये संसर्गविषयकस्यानुगमेपी

तिप्रतस्त्वादिप्रमाणेन निश्चितेपीत्यर्थः अनुमित्सावत्त्वानुमितिरूपनिश्चयविशेषगोचरेच्छावदित्यर्थः अनुमित्सापास्त
त्वानुसारेऽसिद्धिसत्तात्पक्षताविरहे नानुमितेरप्येतन्मते निर्वाहादिति भावः इतीच्छायाः सैन्ये नेहितादृशेच्छाविषयस्या
सिद्धेरिति भावः अत एवेति प्रमाणान्तरधीनवाक्यार्थनिश्चयदशायामपि शाब्दात् वाक्यार्थबोधोऽस्तीत्येवमर्थः स्वपरसमर्थप्रति
पादकत्वस्वकोपवावाक्यार्थबोधजनकत्वसिद्धान्तितमिति अमयावक्ष्यमाणकाव्यनिश्चयस्य वाक्यार्थज्ञानानुबोधेनान्वयप्रकतया
व्याकृतशाब्देन स्वकीयार्थबोधजननव्याघात इति तत्र सिद्धान्तानुपपत्तिः स्यादिति भावः स्वपरेत्यादिना योग्यतानिश्चयसंभवा
भिधानं योग्यताशायोपपादनं यथैवेति भावः तस्य मतं द्वयपि तु समग्रमस्याति यन्नियतिकोपपत्तीतेरिति बाधकप्रमासामामामा
वात्मकयोग्यताज्ञानं तत्संशयः केचित्तु अक्षतपदार्थ इव वाक्यत्रापि निश्चयानन्तरं संशयात्मककोटिप्रसिद्धाऽसंशयोपपादनेन तत्रापि कोटि
प्रसिद्धये नापि अन्वयस्य संगादित्यर्थः प्राकृतफक्किकास्वपरेत्यादिर्यक्किः प्रसंगात्विरोधादितिसंशयसाधारणज्ञानहेतुनाभि
धानेन योग्यतानिश्चयस्यापि हेतुत्वलाभात्तन्निश्चयसंभवे निश्चयहेतुतायामेवकथंतत्प्रातन्त्र्यं तानिवर्तकतयैवेतत्फक्किका

१

२२ कारणतासंभवेऽव्यभिचाराभावे संशयाद्यनुपपत्त्या तद्धेतुत्वे कथं तत्पापफलं किंच कारणताया अप्युक्तत्वादिति भावः ननु विशेषाभावसंभ
वे निश्चयहेतुतापादकसंशयहेतुताऽप्यनुपपन्ना उभयानुपपत्त्या शंकते एवं कारणताया असिद्धिं न तु केवलनिश्चयहेतुता
नुपपत्त्याशंकयाऽपूर्वनतापसंगादित्यग्रिमग्रंथविरोधेनैतत्पर्वोक्तरूपप्रतिकविदिति तादृशग्रंथे न कुत्रचिदिममिति किंचित
पदार्थसंसर्गबाधकप्रमाविरहस्य कदाचिन्निश्चयोऽपि भवतीत्यभिप्रायेण तादृशतावत्तायत्र संसर्गबाधकप्रमाविरहस्यापादकत्वाद
बोधपूर्वकालेऽवच्छिन्नपि दर्शितरीत्या निश्चयस्तदानीं तत्संसर्गबोधोपयिकप्रमाणतायाः कोऽपि निश्चयेन संशयप्रसाधननिर्वाहे
न समाधानानुपपन्नेरित्यर्थः तथा च धर्मिविशेषे कोटिप्रसिद्धिपर्यंतं संशयेनापेक्षितं कोटिप्रसिद्धेर्विशेषयोगज्ञानविधयाऽपि संशयपद
हेतुत्वात् तादृशहेतुतायाश्च निर्द्धार्मिकज्ञानसाधारण्यात् परतादृशशंकोक्तिज्ञानहेतुसंभवत्वेन समाधानमुक्ता संकोचमादराधीयमिति भाव॰
तितादृशशंकयाऽप्रकृतफलकिं कारणतासंभवेऽपि भावः पत्र संशयोपपादकतया संकेते वृनिश्चयापेक्षत्वेन काचिदित्यभिधानवि २२
रोधादिति व्याख्यानं तदसत् कश्चिद्धर्मिणा तत्संशयकतया तदभिधानाविरोधात् तथा सत्यत्र कश्चिदित्यग्रिमग्रंथे तस्य कचित्प्रमामात्रवि

१५
१३
१५

रहेऽपीत्यादिग्रंथे तस्यार्थः अत एवाग्रिमेऽनभिधानसंगतिः तद्विरोधश्च कश्चिन्निश्चयो यत्र तत्र तत्काचित्संशयादपि शाब्दबोधस्तत्राभि
धानस्य संशयनिश्चयप्रयोजकत्वेन संशयसाधारणज्ञानहेतुत्वोक्तिसंगमनपरतया स्फुटत्वात् अन्यथा संशयहेतुतायाः कथि
तत्वाभिधाने वैयर्थ्यात् संशयप्रमात्वमनुक्त्वाऽनतिसाधारण्यहेतुताकथने नैव तद्धेतुतायाः कथितत्वाभावात् केचित्तु संशयसाधा
रणोऽस्य संशयरूपार्थकतया उपदर्शितसंदर्भविरोधं परिहरन्तः कश्चिदित्यादिग्रंथमवतार्य संशयस्येव हेतुत्वपरोयथा सो ग्रंथस्तत्त्वा
संशयहेतुतायाः कथितत्वाभिधानविरोधादिति व्याचक्षते किंच तत्राप्युक्तादिना मूलेन योग्यतादेः शाब्दनिष्ठप्रामाण्यप्रयोजक
तया शाब्दप्रमायां ज्ञानमपेक्षितमिति विवक्षिते तदवतारपि तस्य कथितानुशयवीतदर्शयतीति गम्यते स्यादिनाऽस्वरूपसद्योग्यताविरहस्य
लेशश्च प्रमोत्स्त्वात्प्रमाजनने न रेतस्तु तया च प्रमात्वप्रयोजकस्वरूपसद्योग्यताजन्यतावच्छेदकतया प्रमेनेत्यभिव्याप्तमदितिभावः योग्यता
याः स्वरूपसत्या प्रमाहेतुत्वे घटत्वेऽपि माहृशाब्दाभासस्थले रतिबाधितार्थकत्वाकस्थलेऽस्त्यर्थः बाधाभावविषयकत्वात् प्रमानुत्पादा
दिति तथा च कार्याभावप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगितया बाधाभावरूपयोग्यताहेतुत्वं न तु तत्प्रमायाः तत्र प्रमाविषयप्रमाविरह

प्रयोजकतामात्रसिद्धेरिति भावः । यद्वा ज्ञानसामान्ये तद्बाधनिश्चयाभाव एव कारणं विशिष्टबुद्धिसामान्ये हेत्वादित्याशयः । न
२३ नु तथाप्याकांक्षाज्ञानं हेतुः तत्पूर्वोक्तक्रमेणाद्वौ रमेवेत्याशंकायां तद्धेतुताया धर्मकं सत्त्वं अनिप मंसंद्धप्रतिपत्तौ संशये तिद्यत्यादिनि
यमः इत्यादिनियमप्रविष्टहेतोः व्यभिचारज्ञानप्रतिबंध इति पाठः व्यभिचारज्ञानसामान्यस्य प्रतिबंधक इत्यर्थः एतावता व्याप्ति
ग्रहे हेतुसत्त्वदर्शितं व्यभिचारज्ञानसामान्यप्रतिबंधकत्वाद्विशिष्टनिश्चयस्य नियमस्य प्रसंगेनाव्यभिचारमुपादाय कथं हेतु
मत्वानवगाह्य येन व्यभिचारनिश्चयत्वावच्छिन्नं तथाव्यभिचारस्यादित्याकांक्षायां तत्र हेतुं घटयति व्यभिचारसंशयस्येति
व्यभिचारसंशयापातेन इति तथा च व्यभिचारसंशयस्य व्यभिचारांशे शायकत्वं तथा व्यभिचारसंशयप्रतिबंधकत्वे वाव्यभिचा
रसंशयप्रतिबंधकता निर्वाह्यायां तत्संशयप्रतिपत्त्यहिनाव्यभिचारोपादानसंभवमिति भावः व्यभिचारनिश्चयप्रतिबंधकत्वे वा राम०
व्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबंधकतेति व्यतिरेकनिश्चयइतिपसदेनाप्यव्यभिचारोपादानसंभवरतिदर्शयति व्यति २३
रेकनिश्चयस्येति किंचित्तत्त्वके व्यभिचारज्ञानप्रतिबंध इत्यत्र व्यभिचारज्ञानप्रतिबंध इति पाठः तस्य संशयरूपाव्यभिचा

रज्ञानप्रतिबंधक इत्यर्थः अत्र चाव्यभिचारज्ञानस्य संशयरूपस्य व्यभिचारज्ञानात्मकतानिधाने हेतुघटकद्वितीयदलस्य
त्ताप्राः पूर्वमनुक्ता इदानीमव्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबंधकतायां पदभावत्वप्रकारकत्वानैयत्यविवक्षया व्यभि
चारोद्धारः संभवतीति प्रदर्शयाम्यतदभिधानमिति विवाच्यं तादृशानिपमेव्यभिचारोद्धार एव किं तात्पर्यं तदाह तथाकृते तद्धे
रपथाप्रदर्शितानैविस्तारा हेतुमत्ति व्याप्तिग्रहे व्यभिचारनिर्वाहकं तत्र साध्यासत्त्वमाह अव्यभिचारविश्वयस्येति तत्र हि
हेतावितित्र व्यभिचारग्रहव्याप्तिग्रहे व्यभिचारनिर्वाहकं तत्र साध्याभावमाह अव्यभिचारानिश्चयस्येति तत्राहि हेतावितित्र
व्यभिचाररूपव्याप्तिग्रहे अव्यभिचारनिश्चयत्वेन हेतुतायाः [illegible] चेत्तस्मिन् फलोपधायकतापक्षाभावादित्यर्थः योग्यता
दित्वाम्यात्मकमपृष्ठालंबनरूपाकांक्षाज्ञानस्य स्वरूपयोग्यतया सिद्धसाधनवारणाय निश्चयत्वेन हेतुतायाः फलोपधा
यकतया वा साध्यघटकत्वोपगमादिति भावः ननु व्याप्यभावावगाहित्वेन व्यतिरेकनिश्चयोग्यता प्रतियोगित्वेन व्य
तिरेकोवाविशेषणांशपरत्वेन व्यभिचारस्तत्राह यावस्थितिव्याप्याभावावगाहित्वादिविशेषणतासंसर्गेहेतुघटकत्वमित्यर्थः व्य

२५ र्थमिति याद्याभावानवगाहिपक्षातिरिक्तनिश्चयप्रतिबन्धकोपः सत्त्वनिश्चयजन्यत्वादिति निश्चयप्रसेवसाधुत्वादिति भावः योग्यता
निश्चयाजन्यशाब्दबोधे योग्यताव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वाभिचारवारकतया संशयोपादानसार्थक्यं विशेषणान्तरे पक्षयोग्य
ताव्यतिरेकस्य याद्याभावरूपतया तन्निश्चयमादाय शाब्दबोधे हेतुसत्त्वान्निर्वाहात् न व्यभिचारप्रसक्तिः अत आह तद्यावर्त्तनीय
योग्यतानिश्चयप्रसेतिति तद्यावर्त्तनीयत्वं प्रत्येकप्रतिबध्यत्वविशेषणाद्यावर्त्तनीयस्य प्रतिबध्यत्वं तत्स्वरूपमयोग्यतानिश्चय
विशेषणं तद्यावर्त्तनीयायोग्यतासंशयप्रसेति किंचित्पाठः तत्राकारप्रश्लेषेणायोग्यतापात्र संशयं संशयप्रविरहो यस्मादि
ति स्वरूपस्य योग्यतासंशयपदं सयोग्यतानिश्चयपरं। संशयमनुपादायैव व्याप्तिरूपगमे व्यर्थविशेषणतापरीहारेऽपि य
त्प्रयोजकत्वं दुर्वारमेवेति भावः अयघापि आकांक्षाभ्रमेणानिराकांक्षादिवाक्यात् शाब्दबोधस्य विषयाबाधेन प्रमात्वसम्भवाद्यम
त्त्वात्मभिवारात् तत्स्वरूपसत्योराकांक्षासत्त्वोः कारणत्वेन संभवतीति तज्ज्ञानहेतुत्वमुच्यते। ननु निराकांक्षादिस्थाने प्रति थु
बंधकतयैव निराकांक्षस्थले शाब्दबोधाऽसंभवेन नाकांक्षादिनिश्चयहेतुत्वमभिप्राय इति वाच्यं एवमपि आकांक्षा दिज्ञप्त

स्वरूपसद्धेतुत्वाभिधानासंगतेर्दुर्वारत्वात् तथापि निराकांक्षज्ञानासत्त्वाद्यपेक्षया वाक्याच्छाब्दानुभवो न भवत्येव किं तत्संसर्गा
ग्रहमात्रमिति पूर्वपक्षिणोऽभिमानः अत एव तत्र पक्षस्वरूपसदुपयोगितमस्य प्रयोगस्य वचनाप्रमानकरणा निश्चयामा
णप्रयोजकत्वेन तत्तज्ज्ञानस्य किंचेत्यादिना हेतुत्वं साध्यते मूले लक्षतेऽलौकिकाः स्फुटप्रतीत्याचेष्टितं तत्र स्वरूपसद
पक्षितं भवतोऽन्यतदतिरेकः तत्रैवाद्यासाद्रूपमापयोगितादेव तज्ज्ञानमावश्यकमिति व्याप्तिवदनात् तत्र प्रसक्तानंशाब्दप्र
मापावश्यककेहेतुतांकमितरर्थः न तेषां न शाब्दप्रमाप्रयोजकगौरवात् तद्धेतुत्वात् तत्राप्तोक्तत्वमिति एकमिति शेषः अ
ग्राह इति तदस्याशंकापां आह अत एवाथत्वादि सर्वपक्षिणा शाब्दप्रमापां स्वरूपसदुपयोगितया वस्यापनेन तस्ये
तद्धेतुका पात्रसंभवेऽपि न क्षतिः आकांक्षादिवत्प्रमापेक्षाः आप्तोक्तत्वास्याप्तिग्रहण्वरीत्या मूलोक्तस्य प्रतिपत्तुकारणता
दीति कारणापारवृत्तिरूपदोषचकतुष्टयपराक्रान्ततया प्रमात्वस्य तत्कारणघटकत्वादित्यर्थः आप्तोक्तत्वज्ञानहेतुत्वेपि आप्तो
क्तत्वपरस्मादिति त्वेन लिंगे चैवं सत्यनुमानसंभवादुद्देश्यसिद्धेः आप्तोक्तत्वस्य प्रमाणप्रयोजकत्वं खंडनमपक्रमिस्याशंका

२५ हृदमपीति आप्तोक्तत्वसंगौरवेन प्रामाण्यप्रयोजकत्वमपीत्यर्थः मूले ज्ञायमानकरणेषु प्रामाण्यप्रयोजकत्वंत्रप्राज्ञानमाव
श्यकमिति ज्ञायमानकरणे यत्प्रामाण्यप्रयोजकं तद्रूपवत्ता ज्ञानं तद्रूपप्रकारकज्ञानं ज्ञायमानकरणजन्यज्ञाने अवश्यहेतुता
कमित्यर्थः प्रामाप्रतिज्ञायमानेन प्रमाकरणतात्वेन प्रमाजनकत्वप्रयोजकं रूपं तत्तत्प्रमाजनकतावच्छेदकप्रकार
ताश्रयप्रतिपादकत्वादिति शाब्दज्ञाने हेतुरिति ईदृशसामान्यव्याप्तेः आकांक्षादिप्रकारकज्ञानस्य शाब्दप्रमाहेतुतासिद्धिरित्यर्थः
तथा सर्वेषोऽपि क्वचिदाकांक्षादौ न लिंगविशेषणताद्यनुपपत्तिरिति भावः संप्रसंगतार्थः प्रामाण्यप्रयोजके विशेषणांनत
प्रामाण्ये अनुमितिप्रमाप्रयोजकसल्लिंगपरामर्शस्य ज्ञायमानानुमितिकरणहेतुरित्यादिरहेण व्यभिचारे समिश्रे वीराणीप्र
त्वात् प्रामाण्यविशेषणत्वे तस्य विहेतुनिष्ठप्रमाणं तत्प्रयोजकत्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् हेतौ यत्प्रमाप्रविष्टातां एम०
प्रतिज्ञातो प्रयोगेण तस्य स्वतःप्रामाण्याकांक्षादिलिंगकानुमितावाकांक्षादेर्ज्ञानोपपादितत्प्रसिद्धसाधनस्यनाकाशः प्र २५
माण्यदृष्टसाधनेन प्रामाण्यपदस्य ज्ञाननिष्ठप्रमाणत्वपरत्वे तद्घटककरणशब्दधर्माकांक्षादौ तत्प्रयोजकत्वासिद्धि

रतः करणात्सुरविंविधिप्रापेण तत्तद्दृष्टप्रमोपधायकत्वपरत्वपालोके कारोगाचरे प्रमोपधानप्रयोजकत्वमिति प्रमाण
वच्छिन्नोपधानप्रयोजकत्वमित्यर्थः तेनात्मलिंगकानुमितिकरणात्मनिष्ठमनोयोगबाधाभावादौ न व्यभिचारः तथा
त्वस्य प्रमात्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयतदवच्छेदकयोरेव सत्त्वात् तथा च ज्ञायमानकरणनि
ष्ठप्रमात्वावच्छिन्नप्रतियोगिप्रमोपधानप्रयोजकं तत्त्वमिति सम्प्रत्याक्षेपतात्पर्यकत्वपाकलितो हेतुः आकांक्षादिरूपपरे
ताद्दृशहेतुसिद्धिं दर्शयति तत्तद्विलिताकांक्षादीनामिति मिलितस्य आकांक्षादित्रयस्येत्यर्थः व्यस्तीतिशेषः एकैक
स्य शाब्दाभाससाधारणत्वात् प्रत्येकत्वेन न प्रामाण्यप्रयोजकत्वमिति मिलितेत्युक्तं दृष्टांतमाह मिलितव्याप्ती
तिव्याप्तिपक्षधर्मतात्वेन लिंगस्य प्रमानुमितित्वावच्छिन्नहेतुत्वादिति भावः हेतुरिति सिद्धत्वेतिशेषः उक्तप्रामाण्ये अ
नुमितिप्रमाप्रयोजकसल्लिंगपरामर्शस्य ज्ञायमानानुमितिकरणहेतुत्वेति भाषमानकरणनिष्ठ तद्विशेषणप्रयोजन
माह एतत्वेति प्रयोगपर्यं इन्द्रियसन्निकर्षादौ इति इंद्रियप्रत्यक्षप्रमाकरणनिष्ठतद्गुणात्मके सादिः गतमतदरेतिस्वरूपसततर

वच्छिन्नहेतौ न त्वकारणनिष्ठत्वमात्रनिवेशेऽपि व्यभिचारः स्यादिति शेषः। चक्षुरादेः स्वरूपसत एव प्रत्यक्षकारणत्वाधृता
२६ यमानकेऽरणनिष्ठत्वमिति न व्यभिचार इति भावः। यद्यपि चक्षुरादेरपि स्वलिंगकानुमितौ ज्ञायमानत्वेन कारणत्वमस्ति तथा
पि तस्योपधानप्रयोजकतत्वं नास्तीति ज्ञायमानत्वेन स्वकारणत्वात् न्निष्ठत्वनिवेशान्नव्यभिचारः। ननु ज्ञायमानत्वावच्छिन्नकार
णताकपदत्वमात्रप्रयोजकं पदत्वं तत्वमायां ज्ञानोपयोगीति तावन्मात्रोक्तावपि मूलोक्तचक्षुरिन्द्रियसंनिकर्षादौ व्यभिचारः शंकते वा
रयितुं प्रत्ययमात्रपदत्वाः ज्ञायमानत्वावच्छिन्नतत्वमाकरणतावन्निष्ठत्वनिवेशनमितरांशोक्तं तत्पर्यन्तनिवेशमर्थं तस्योपधान
प्रयोजनके ज्ञायवच्छिन्नतत्समाकरणतावन्निष्ठत्वनिवेशेनैव न मितरांशोक्तं तत्पर्यन्तनिवेशनव्याहतिं दर्शयति परामर्शात्विति:
प्रमानुमितिं तावच्छिन्नहेतुभूतः सल्लिंगपरामर्शात्विरथः। ननु त्रिष्ठत्तिव्यनुमितौ ज्ञायमानत्वेन पक्षे हेतुताधूमादेर्नेतन्निष्ठत्व एम
र्थः विषमता या वृत्ति नियामकत्वादिति भावः। नचैवमप्यात्मलिंगकपरामर्शे व्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यः तत्र तादृशज्ञायमानत्वे २६
नकारणं यदात्मवृत्तिं तन्निष्ठत्वस्य विवक्षणीयत्वात् निष्ठत्वं प्रामाण्यप्रयोजनावच्छेदकसंबंधेन ज्ञावच्छेदकाम्यं तेनैकालिंगकपरा

मर्शस्य ज्ञायमानानुमितिकरणकालिकसंबंधेन हेतुतावत्स्वपि व्यभिचारः प्रामाण्यप्रयोजकनये तस्य प्रामाण्ये प्रमाजनकता
विषये सहकारित्वे तथा च तत्र समवायेन ज्ञायमानकरणत्वस्य पि तत्वमन्वेती मामाण्ये नात्मलिंगकपरामर्शे व्यभिचारः कारणे
श्रीतस्मिन्नत्वमनिवेशेऽपि नगृहात्वं ज्ञायमानयदृज्ञानविशिष्टार्थकतत्प्रायचष्टे यद्धेति स्वानविशिष्टकारणसहकारित्वमिति: ज्ञानवि
शिष्टकारणनिष्ठप्रमानुपधानप्रयोजककाभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः ज्ञापममन्ततयानुमितिकरणस्य हेतोः सहकारिणि प्रत्यक्षलिंग
परामर्शो नेतन्नं दूषणं व्यभिचार इति दर्शयति नचेति: ज्ञानविशिष्टपरामर्शे विशिष्टेलिंगज्ञानपरामर्शः सहकारीति: तन्निष्ठ
कार्यानुपधानप्रयोजकीभूतव्यतिरेकप्रतियोगी इत्यर्थः स्वासहकारित्वात: स्वसमवकालीनकार्यानुपधानप्रयोजकव्यतिरेकप्रति
योगित्वात्सत्वकालेस्वव्यतिरेकस्यासत्वादिति भावः। एवं च स्वविशिष्टसत्वकाले स्वसत्वस्यावश्यकतया स्वसत्वकाले स्वव्यतिरेकवि
रहेणायथाधीस्वसत्वन सहकारितानयात्स्वविशिष्टस्वकालेपि स्वव्यतिरेकविरहेणास्वस्यस्वविशिष्टसहकारिता न संभवतीति
मस्तुतापार्थः नचैवमपि ज्ञानान्तरविशिष्टे लिंगपरामर्शस्य सहकारिताया दुर्वारत्वयात्तत्र व्यभिचारतादवस्थ्यमिति वाच्यं योग्य

तावच्छेदकविशिष्टस्यैव सहकारिविरहप्रयुक्तकार्यानुपधायाधारतया परामर्शातिरिक्तत्वात् तस्यानुमित्यनुपधानाधाराविशेष
२७ णतया परामर्शस्य तद्विशिष्टसहकारितासंभवात् नव्यप्रमात्मकपरामर्शस्यापि लिंगनिष्ठानुमितित्वरूपयोग्यतावच्छेदक
नयात् तद्विशिष्टलिंगस्य सल्लिंगपरामर्शव्यतिरेकप्रयुक्तप्रमानुमित्यनुपधायकत्वात् तत्र सविशिष्टलिंगस्य सहकारित्वमप्यस्त्येवेति
वाच्यं प्रमानुमितिं प्रति सल्लिंगपरामर्शावच्छिन्नलिंगस्य स्वरूपयोग्यत्वेऽपि सल्लिंगपरामर्शानवच्छिन्नत्वे सहकारिविरहप्रयुक्तप्र
युक्तकार्यानुपधानाधारतया परामर्शातिरिक्तत्वात् तस्यानुमित्यनुपधानाधाराविशेषणतया परामर्शस्य तदंशे विशिष्टसहकारितासंभवा
त् नव्यप्रमात्मकपरामर्शस्यापि लिंगनिष्ठानुमितित्वस्वरूपयोग्यतावच्छेदकतया तद्विशिष्टलिंगस्य सल्लिंगपरामर्शव्यतिरेकप्रयुक्तप्र १
मानुमित्यनुपधानाधारत्वात् तत्र सविशिष्टलिंगसहकारित्वमप्यस्त्येवेति वाच्यं प्रमानुमितिं प्रति सल्लिंगपरामर्शावच्छिन्नलिंगस्य स्वरू पम
पयोग्यत्वेऽपि सल्लिंगपरामर्शानवच्छिन्नत्वे सहकारिविरहप्रयुक्तप्रमानुपधानासत्त्वात् । केचित्तु एतद्दोषवारणाय प्रमात्वघटितधर्मा २७
वच्छिन्ननिरूपितकारणतावच्छेदकज्ञानविशिष्टकारणसहकारित्वमिह विवक्षितं सल्लिंगपरामर्शविशिष्टत्वेन लिंगस्य प्रमाकरणतया

तद्विशिष्टत्वस्यासहकारित्वमित्याहुः तन्न उक्तरीत्यैव निर्वाहे यावत्प्रयासवैयर्थ्यात् । संसर्गेति रूपत्वेन प्रथमं दूरावधारणात्
दिति दोषानुद्धारे मूले तन्त्रतात्पर्यादितिति दोषोऽयं परतयातच्च समभिव्याहारादिनेति फक्किकाव्याख्यानुपपत्तेः व्याख्यातुमवतारयतीति नवि
ति संसर्गस्य प्रकृतवाक्यार्थीभूतपदार्थद्वयसंसर्गत्वस्य एतादृशसंसर्गघटितानामाकांक्षादीनां तथात्वेऽपि शाब्दबोधा
स्वं दुर्ज्ञेयत्वं संसर्गस्य दुर्निरूप्यत्वात् तद्घटिताकांक्षादेरपि साध्यस्य प्रसिद्धावस्य समभिव्याहारादिना लिंगेन तज्ज्ञानं न संभवती
ति शंकानिराकरणाय प्रथमावेष्टसामानान्यतः संसर्गज्ञानादिति विशेषरूपावच्छिन्नपदार्थान्वयानुपरक्तसंसर्गज्ञा
नादित्यर्थः आकांक्षायाः एकपदार्थविशेष्यकापरपदार्थप्रकारकसंसर्गानुभवानुपधायकरूपाया ज्ञानं पदद्वये तत्कल्पते तदा
पितस्याः शरीरे पदार्थद्वयस्य संसर्गस्य च विशकलितस्यैव निवेशात् पदार्थद्वयोपरक्तसंसर्गरूपवाक्यार्थज्ञानमपेक्षितं एवं स
संसर्गाभावस्य आकांक्षाघटकतया आत्माश्रयो ज्ञानस्य हेतुत्वे फलितोऽसौ शरीरेऽपि पदार्थद्वयस्य संसर्गस्य विशकलितस्यैव निवेश
रिति तज्ज्ञानानुरोधेऽपि न वाक्यार्थज्ञानापेक्षा एवमेकपदार्थमपरपदार्थे संसर्गेणावच्छिन्नप्रमाविरहरूपयोग्यताशरीरे एकपदार्थ

पतेन्नैव संसर्गो निवेशः न तु पदार्थद्वयोपरागेण । एकपदार्थे पदार्थे । परपदार्थसंसर्गस्य योपस्थितावेतच्या तन्निवेशेपि तस्यानि
२८ श्चयानपेक्षत्तत्पानवाक्यार्थनिश्चयोपयोगः अन्वयप्रतियोगिनोः व्यवहितोपस्थितेरासन्निवेपि तत्र पदार्थद्वयोपरक्तस्य सं
सर्गस्य ने निवेशः वस्तुगत्या अन्वयप्रतियोगिनोः अव्यवहितोपस्थितेरासन्निवेपि तत्र पदार्थद्वयोपरक्तस्य संसर्गप्रतियोगित्वेनैवे
ति भावः विशेषतत्त्वहितितत्तत्संसर्गीयतावच्छेदकावच्छिन्नोपरागेण तात्पर्यः फलंफलमेवः न तु होत्रादिरिति शेषः नदीकच्छयोपरागपतेत
योः संसर्गो न प्रसाध्यात्वंशवपतत्त्व इत्सतः श्रोपं प्रत्युत्पत्ति संसर्ग इत्सतं तरमितीति संसर्गरूपसाध्यमनेकयंतत्त्वाभिचार उत्साकांक्षा
पामाह तेनेतितयोः संसर्गाभावस्य भावेनेत्यर्थः विशिष्टाभावात् तात्पर्यविषयत्वविशिष्टसंसर्गरूपसाध्याभावात्तत्राहेति व्यभिचा
भिचारो नदीकच्छयोः संसर्गोपि कदाचित्कत्वात् तात्पर्यसंभवात्तत्र साध्यसत्वेन तरभावे हेत्वभावेन व्यभिचारोद्धार इत्याशंकते राम
नदीकच्छयोरिति तदेतिहेतुसत्वेपीति शेषः साध्यमेवेतिः अस्तीति शेषः अत्र तथाः तयोः संसर्गे तात्पर्याभावेतात्पर्यगर्भत्वात् । २८
तात्पर्यविषयसंसर्गाभावकत्वरूपत्वात् नन्वेकवाक्यतानिश्चयाविषयद्वयोः साकांक्षतावारणाय पदतात्पर्यमेवाकांक्षाघटक

सुच्यते तद्वाक्यार्थतात्पर्यमपीत्यतत्राह तद्गर्भत्वेवेति तस्य इत्यनुवर्तते स्वातंत्र्येणाकांक्षात्वाद्विर्भावेन एतदितिहेतो
स्वातंत्र्येण तात्पर्यघटितत्वमित्यर्थः तात्पर्यस्य हेतावनिवेशेनित्यतात्पर्यकपदस्मारितेतात्पर्यगर्भसाध्याभावेन व्यभिचारादि
ति भावः न त्वन्वितेतात्पर्यानुपपादने त्वन्वयमेतदित्यतत्राह स्मारितत्वेस्येवेतिपद्यावस्तुतस्मारितत्वनिवेशप्रयोजनं न विरहेणापस्मा
रितेतस्यसंसर्गतत्पादतात्पर्यविषयार्थकत्वेनव्याख्येयत्वादित्यर्थः अत्रादि पदं तात्पर्यपरिग्राहकतन्मात्रव्याख्यातेतात्पर्यस्य
पद्यावस्तुतस्मारितत्वस्य च द्वयोर्निवेशगौरवात् अत एव परस्परस्मारिपि संसर्गपरपदपरत्वं नादृतं न च पद्यावस्तुतस्मारितत्वानिवेशोस्मा
रितार्थव्यभिचारइतिवाच्यं अस्मारितार्थहेतुसत्वे साध्यस्याव्यापकत्वात् तदर्थोपस्थित्यव्यवधानेनस्मारकत्वरूपासत्तेः परविशे
षणतयाहेतुघटकत्वेनास्मारितार्थहेतोरेवासत्वादित्यर्थः परस्परेति विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीत्यत्र नदीकच्छपदयोः परस्प
राकांक्षाविरहेपि तयोर्जलपदमहिषपदसाकांक्षत्वात्तथाहेतुसत्वादित्यर्थः साध्यस्य परस्परगर्भत्वेनेतिः नद्याः कच्छेत्वतात्पर्यविषयस्य
जसंसर्गस्य महिषसंसर्गस्य च सत्वेपि परस्परापेक्षाकांक्षितसाकांक्षपदस्मारितोपस्थितत्वाभावात्तात्पर्यविषयपरस्परसंसर्गवत्ताविरहेप

स्य स्वघटितसंसर्गगर्भनियमनस्योद्देश्यप्रसिद्ध्यर्थमवश्यापेक्षितत्वान्नदीपस्य योग्यकत्वे तात्पर्यविषयमविषयमपि तत्संसर्ग
२८ सत्त्वेपि तादृशान्वयिसंसर्गरूपसाध्याभावेन व्यभिचारादित्यर्थः प्रकृते गर्भे हेतुत्वं कल्पनीयं तिः प्रकरणाकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वस्य
हेतुतापन्नमेतत्स्यार्थः अनुमानमिति शेषः विशेषणविशिष्टविधेयस्य संबन्धः ननु कतरपदेन पदाकांक्षानिवेशेनेवोपपत्तौ
तत्साकांक्षपदस्याकांक्षाघटकत्वरूपस्य रसाकांक्षत्वनिवेशनमयुक्तमित्यत आह परार्थे पदमिति तदाकांक्षेति तदुपस्थापकपदा
कांक्षेत्यर्थः इत्यादिकं इति वाक्यार्थसमन्वयितः पाठः क्वचित् द्वाकारश्लोपि पाठः तदापरस्य गर्भे हेतुकान्तेनानन्त्ये विवरणं पदार्थो
पमितेत्यादिनिर्देशमिति उक्तव्यभिचारादौ नानात्वः अग्रेबाधेन वर्यतित्यादिना वक्रत्वेन योग्यतापाश्च विशेषणत्वेनाप्यो
ग्यतायाः सर्वत्र दुर्निरूपत्वमाह हेतुघटकत्वासंभवेनेत्यादिना विशेषणत्वेनेत्यर्थः पाठः तत्र विशेषणतावत् विशेषणानि तपायोदोषः एम
विशिष्टहेतुभ्रमानिश्चयरूपत्वेनेत्यर्थः तदपि परस्पराकांक्षागर्भे हेतुकानुसारेण मपिनाशंकितमिति तु करीसाध्यभिचारोद्धार २८
णामितादिः अन्वयस्याप्रोक्तस्य परस्माहतमितिः शाब्देशानमाणप्रयोजकरूपसत्त्वेन ततः प्रभेदस्य भेराव्यापकतापामगवेना

तत्पर्यस्याव्यापकतया तत्पर्यविषयतात्पर्यविषयसंसर्गरूपसाध्यसत्त्वेन व्यभिचारव्याघातः व्यभिचारेणतात्पर्यविरहनिर्वाहकस्य प्रमा
णत्वादस्याव्यापकतयाप्रमाणोपप्रयोजकरूपत्वव्याघातरित्यर्थः अत एवेति एवं अत एव तत्राकांक्षादित्रयसत्त्वेपि प्रमात्वादादे
वतात्पर्यमात्रेनप्रमाणत्वप्रयोजकं किंतु तात्पर्यमपि विषयत्वेपिमित्यर्थः तथाचाकांक्षासत्त्वेऽस्तु च प्रवेशोऽप्यर्थः निराकांक्षादनासना
सत्त्वावशात् प्रमाणहेतुविरहेपि वप्रमात्वसादनिर्वाहात् यद्यपि वंतात्पर्यप्रवेशोऽप्यर्थः तात्पर्यविरहस्थलेपि नदात्मकसामा
न्यहेतुभावादेव शाब्दप्रमात्वसादनिर्वाहादितस्य तेतदा योग्यतामैनामात्रं प्रामाण्यप्रयोजकं तथा । पिआकांक्षासत्त्वोः प्रा
माण्यप्रयोजकत्वात् ज्ञानापेक्षाव्यवस्थापकोक्तपुत्रकेरजककाप्य एवेतिभावः तथापि योग्यतादिकं प्रामाण्यप्रयोजनकमित्यादि
वैशेषिकोक्तं आकांक्षासत्त्वोः प्रयोजकत्वं नैयायिकानामनुमतमिति लभ्यते तथा च तिचेदानीं तयोः प्रामाण्यप्रयोजकत्वसंदे
नेन संगच्छते अतो वैशेषिकमतादृशोक्तो वनैयायिकानां तथानुमितेनोक्तव्यापकत्वं नैयायिकं प्रति तु तयोः प्रामाण्यप्रयोजक
त्वं व्यवस्थापनीयमिताशयेन एतदुपदर्शितानित्याभिधानसंगतेरितिसमाधने आलोके तथा चेति तदपि आकांक्षासत्त्वोः प्रामाण्यप्रयो

जनकत्वमपि तत्पैवं वैशेषिकेनैवोक्तमिति शङ्कामणपवादिस्वीकरणाय तयोपादिः मयानैयायिकेनः आकांक्षामस्तोःप्रामा
३० णपाश्रयोजनकत्वे अनिर्वाततरमाह एवं चेति अज्ञानेति आकांक्षामसत्तोज्ञानेष्यानावश्यकत्वादित्यर्थः असिद्धिरिति दृशा विशे
षे आकांक्षाघटितो क्रहेतोर्ज्ञानरूपासिद्धेरित्यर्थः विमलं जनलमित्यस्य स्वेवेति हस्यणा मुद्ठं मातांकितपाचत्समभिव्याहृते
तिपदविशेषणस्समभ्यासतुतार्थाः गेपस्ताव्ययपूतितर्थमाहसन्नभिव्याहृतांतररहिते तेनीत्यर्थ इति एवं विमलं जनलमित्या
दीनदीपदविशेषणस्यपश्यात्तुसान्नपमाणजलपदसमभिव्याहृतत्वात्तस्याकांक्षकछपदस्यारितार्थेन व्यभिचार इति भा
वः असिद्धापत्तेरिति अर्थ्येरूपपदेहेतावसिद्धिदोषापत्तेरित्यर्थः ननु शब्दस्यधांतिजनकतास्वीकारे ततोधांतिजनकनतसंगा
सगतिः भ्रमाश्रमयोरेकत्तरजनकतस्याप्रजनकत्वानापादकत्वादिस्य तच्चापत्तिसंगमपत्तिज्ञानसामान्येति भ्रमजनकादेव एम ३०
सिद्धमिति सामान्यकार्यास मर्थस्य विशेषकार्यजनकत्वानं भवादितिभावः तद्धि हृद्दसामान्यामितिदोषाभाव वहितज्ञानेसा
मग्रीमात्रमित्यर्थः भ्रमाजननमशक्यपतिक्रियमितिभ्रमेतरज्ञानेऽस्ति दुर्वारेत्यर्थः एकसामग्रीविरहदशायां सामान्यसामग्रीनेस्या
म

मान्यकार्यं ज्ञानमानेन हि विशेषेतरयथामान्यकार्यजनेनेनपपद्यमानादिति भावः हेतुदर्शनेति हेतुस्वधारणासाधारणधर्मादिद
र्शने त्यर्थः आदिपदात् द्विशोधार्दर्शनादिपदिपरिग्रहः अथांतत्वमितिः वृक्षकशिरादिः श्रुतत्ताभिसंधिनेणान्यथा: अधांतत्वग्रहेस
तत्त्विशिष्टवाक्यार्थज्ञानवत्त्वेनचहेतुनावाक्यार्थप्रथार्थज्ञानवत्तरूपासत्त्वसिद्धा तद्धाको आप्तोक्तत्वसंभवः अथांततत्वसा
धकहेतुनेवाक्यार्थज्ञानवत्तवविशिष्टे च निरूक्तामनत्वानुमानसंभवादंतराधांततत्वानुमानमफलमित्याशयेनाहमयार्थज्ञानवु
द्धत्वे विः साध्यस्य आप्तत्वरूपस्यः स्वरूपतरतिव्याप्यत्वावकारेतो नर्थः विमलं जनलमित्यादावुक्तं व्यभिचारं मुक्ताशेषोद्धृतत्वपतित्या
दिकमवतारयति नन्विति अपरपदार्थसंसर्गीति तत्तत्पदोत्तरपदेविपयतन्न्वदर्थसंसर्गीत्यर्थः तथाकोचादीति तत्तदंतदाकां
क्षादिमहेतत्वहेतोभपपस्यसंसर्गबत्वापापत्तांस्य तद्विपपत्वमित्यर्थः तत्रापि हेदृशानुमानेपिः उक्तदोषेति विमलं जनयारस्यादिस्य
जे व्यभिचाररूपदोषेत्यर्थः ननु योग्यतापाः संशयमसाधारणत्वानैर्हेत्वार इति मूलस्य योग्यतापाञ्च नुमानेहेतुघटकत्वेपि तदंशे संशया
त्मकमेववृत्तीनं संसर्गानुमितिविपोत्तकंतत्संभवस्याध्य संशयपर्यवेसत्त्वतगमपचातास्य तन्नानुगुणत्वादिति भावो वृत्तीति ततः कथं

थंवर्यंत्वित्यादिनायोग्यतापास्संदिग्धत्वपालिंगाविशेषणत्वाभिधानसंगतिरित्याशंकां निराचिकीर्षुर्वर्णयंतित्यादिसिद्धांतस्य
३१ भावं वुर्णायत्तिः योग्यतांशसंशयोपपधमीति बाधसंशयस्य यत्तपाविशेषणासंसर्गरूपसाध्येपक्षीभूतविशिष्टपदार्थनिष्ठाभा
वप्रतियोगित्वसंशयतपापक्षता पर्यवसन्नत्वनपक्षतारूपत्वेन — अनुअनुगुणा एवेति संसर्गानुमितावितिशेषः तदा
गुणाबाधसंशयस्यानुमितिनिर्वाहकत्वं अनुमितिमानन्त्री अनुमितिचरमकारणलिंगपरामर्शामिवेमवधानं रहयोग्य
ताघटितहेतुकानुमानेयोग्यतालिंगविशेषणीभूतेत्यनेनंवेंदिधनपापासंशयपारकत्वेहेत्वाभिधानं पक्षधर्मतासंदेहपक्षे
हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानस्य निश्चयत्वविघटकसंशयरूपत्वाच्चापादयंती सपादयंती पर्यायाः समर्थाः न चैपरा
मर्शस्यांशे हेतुमत्त्वांशे च निश्चयत्वमपेक्षितं हेतुतावच्छेदकांशे पक्षतारूपत्वेनानुमितस्तुगुणत्वात्तदंशे निश्चयत्वम
नुमितिहेतुतावच्छेदैवविशेषणीपमितिवाच्यं एवं सत्तिः बाधानवतारे सर्वत्रैवं सत्त्विशाभावव्यत्तियोगिसाध्यकत्वेन हेतुनाम राम ३१
कत्वसाध्यसिद्धिप्रसंगात्तः तादृशहेतोः साध्यव्याप्यत्वाविवादात्तः प्रदिवसाध्येपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयस्यवपेद्दापिता

द्दशाभावप्रतियोगिसाध्यकत्वसंशयपक्षे औचित्यावर्जितः विशेषणासंदेहे विशिष्टसंशयस्य तत्त्वात्तत्र अतः पक्षे संदिग्धत्वपक्षोक्ते हेतोः सा
ध्यसाधकत्वं तदानुपपन्नं कृतेपि चतुर्थ एव योग्यतासंशयस्य पक्षधर्मतासंशयापाद्यो द्दकत्वोक्तिर्यथार्थत्वेन संगच्छते पक्षयोग्यता
पाः पक्षीभूतपदार्थसंदिग्धत्वेपि योग्यताविशिष्टस्य संसर्गपरपदस्यारितत्वरूपोक्तहेतोः पक्षे निश्चयोनीनुपपन्नसंसर्ग
परपदस्यारितत्वविशेषणायोग्यतापास्ता दृग्विशेष्येच संदिग्धनयायोग्यताविशिष्टतादृशविशेष्यस्य पक्षधर्मिकसंशय
प्रयोजकविशेषणसंशयस्याभावादिति तत्र धर्मितासामानाधिकरण्यघटकविशेषणापसंबंधेन विशेषणसंदेहस्य
के पिधर्मितासामानाधिकरण्यसंबंधेनतद्विशिष्टविशिष्टसंदेहस्यौचित्यावर्जितत्वात् अन्यथा त्वामानाधिकर
णसंबंधेन साध्यविशिष्टस्य संदिग्धसाध्यगमकतापत्तेः एवं संसर्गाभाव संदेहदशायां तथा पक्षसंसर्गाभावप्रमावि
षयत्वसंशयस्यौचित्यावर्जिततया तत्त्वमाविशेष्यत्वाभावरूपयोग्यताघटितहेतोरपि संदिग्धत्वपाने कपदार्थः परप
दार्थसंसर्गसाधः अन्यथा सर्वत्र साध्याभावविशेष्यत्वाभावेन हेतुनाबाधानवतारे साध्यप्रसिद्धिप्रसंगात्तर्नैवेवं साध्याभा

वसर्वत्रहेतुमात्रव्याप्ततया गृहीताग्न्यभावसत्वायस्थले धूमाद्यभावव्याप्यसंदेहसंभवे न धूमादिरूपहेतोरपि दुर्निरूपत
३२ यावह्न्यादिसाधकतां धूमादेरपि न स्यादिति वाच्यं पक्षसाध्यसंशयसत्वेपि हेतौ निश्चायकविशेषदर्शनेन लौकिकपक्षसंशया
मग्न्यादिना प्रतिबंधात् हेतुभावे संदेहस्तत्रैवानुमानप्रवृत्तेरव्याहततया तत्र समत्रैन रनमणुपामादेवः एतेन हेतुताव
च्छेदकविशिष्टहेतोः पक्षे निश्चयेपि साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्यत्वेन हेतौ निश्चयस्य दुर्वारतया न संसर्गा
नुमान्योन्यपपत्तिश्च तत एव धूमत्वालोकत्वादिना पर्वते धूमादेः संदेहदशायामपि वह्न्यनुमितिर्निर्वाहरत्नपि परास्तं
हेतुतावच्छेदकविशिष्टस्य पक्षे निश्चयेप्यप्रसामान्याभावभान विरोधसत्वेन केवलव्याप्यत्वेनापि रूपेण व्याप्यनिश्च
याद्वंभवात्तःश्च तत एव पर्वते वह्निव्याप्यालोकाद्यवदेरनिश्चये पर्वतत्वह्निधूमो धूली पटलं वेति संदेहेन अनुमितिः पक्ष राम:
वृत्तिवृत्तिधूमश्चालोकोवेति संशये यस्थले धूमालोकान्यतरनिश्चये न वह्निव्याप्यसाधारणमाभावमानपतिवंधात् केवल ३२
वह्निव्याप्यत्वेन निश्चयसंभवात् अनुमितिनिर्वाहरत्तिरूतं तपदवितेनः ननुयोग्यताप्रतिसमयसंसर्गपरपरस्यारितन्वमे
वहेतुकार्यं अप्रतारकविशेषदर्शी वक्राभिप्रायरूपतासर्वेस्य हेतुघटकतया संसर्गपरपदस्यारितन्यगोपपार्थेन व्यभिचारः
पत्रेचक्रुः प्रतारकत्वादिसंदेहस्तत्रज्ञाते पि संसर्गपतत्पये भ्रमतवंशपेन घह त्वादिकार्यत्वदपातं संसर्गपतपसाधामाणिक
तपाव्यपलपनीयतातरस्तभिसंधापवृत्तेंतरैः स्वपं स्वपंपुष्पादृष्टमाणप्य वृष्ट्यापपितत्पपक्रमते व तुतावित्तितिमानामा
वृत्तिपार्थकासाधकाभावहपुमानासंभवादिति सर्वथः पार्थकासाधकमानस्य व त्वामाणत्वादितिज्ञदेवमानसाहघटरस्ता
दिनाघ्रतेन पार्थकासाधकवृत्तासहितदभाव एव पार्थकाभावरूपं तर्भावेमान मितिमानाभावेनातमावरूढइन्त्यसंग
तिरितिनिरस्तम्: पदपदार्थयोरितिपदेसंसर्गज्ञानपूर्वकं[illegible]सपदार्थसंसर्गेस्यानुमितावपीतियप्याख्यानमन्वयः
वाक्यार्थबोधातरतिघटमानयेत्यादौ पारदवाक्यार्थबोधस्यारशब्दवाक्यार्थबोधादिसर्थः अन्यथा तथाविधसाकांक्षनि
निराकांक्षवाक्ययोरविशेषपसंगादितिशेषः तथाचतादृशबोधः घटकर्ममाणामेतादाकांक्षादिसविवातयठमानयेतिशब्द
दवेतिभावः अयघटमानयेत्यादेघटकर्मत्वादेर्भेदसंसर्गरूपएकवाक्यार्थप्रतीपत्तेस्सचमापमतेपिघटःकर्मत्वमित्यादावनुमा

त्वंशकत्वे तथा च न्यायमते पितादृशवाक्ययोरविशेषः यत्तु वाक्यार्थावबोधादितत्संघटमानयेत्यादितो यज्ज्ञानीयबोधः स्यात्तो नी
३२ त्यनुमवसायसाक्षिको ज्ञायते तेन ज्ञानीयबोधस्तु स्वत्वेरित्यर्थः तथा चानुमितिविज्ञानीयतादृशबोधजनकेव तत्र पासाकांक्ष
वाक्यस्य घटरूपमारात्मेति भावः इति याख्यानं तत्र दसत् तथा सति न च तत्र संसर्गविशेषवत्तास्य यत्र हेतुत्वे पासाकांक्षामोर्थेका
वाक्यस्यैव घटरूपमारात्मेति भावः इति विद्यास्यानंतरं सत्तथा सति न च तत्र संसर्ग विशेषवत्तास्य यत्र हेतुत्वेपतिविरास्त्रिमोश्रेका
श्रेन्वतारात्तविशिष्टतात्पर्यग्रहात् ऊरोधेन घटः कर्मत्वमित्यादौ पत्र्ज्ञकवाक्यार्थबोधस्यावश्यकत्वापात्रत्वात्तादृश घटमित्यादि
वाक्यार्थबोधजनकतापामेव वृत्तिप्रति संभवात् न तदितरोमी स्वानुव्यवसायसाक्षिकविज्ञानीयबोधेन तत्र विशिष्टतात्पर्यग्रहानुपपत्तेः
त्यादिति चेन्न उक्तस्थले तात्पर्यविषयसंसर्गस्वरूपसाध्यतावच्छेदकप्रकारीयो घटकर्मता पो राधाराधेयभावादिसंसर्गभा
नं संभवति न तु विशिष्टत्वं तो घटमित्यादितो विशिष्टतादृशसंसर्गभानात् ऊरोधेन साकांक्षवाक्यस्य घटरूपमारात्मावश्यकं राम
उक्तानुमानादपि विशिष्टतन्त्र्त्तसंसर्गभाने घटः कर्मत्वमित्यादितोपि विशिष्टसंसर्गभानापत्तावत्कार्यप्रसङ्गविशेषाधायापत्तेरित्यत्र ३२
तात्पर्यग्राहकत्वस्यातत्र च यत्संसर्गपरपदस्मारितो योऽर्थः स तत्संसर्गवानिति विषमान्यायस्याप्रसक्तधर्मतावच्छादकमानसतोपि

पितत्संसर्गस्य विशिष्टसिद्धिः संभवतीति निराकांक्षसाकांक्षवाक्ययोर्वैयाधिकरण्येपि प्रवृत्तिकत्वानजकतायामविशेषः पात
प्रबन्धबोधाभेदसंसर्गतात्पर्यग्रहाघटः कर्मत्वमित्यादेरप्रयोगादेवानुनिकाकांक्षतत्र साकांक्ष्यादादत्स्योगः घट निस्यादेरेवतता तात्पर्य
स्यसुग्रहत्वादिति मूलोक्तप्रत्याशा दृष्टामाणपसिद्धिरिति वाच्यम् एतदस्वरसेनैव पुस्तकं तदनुसरणात् अथवा सामान्यव्याप्त्याप
प सिद्धिसाध्यसिद्धिर्यदि स्वीक्रियते तदा घटः कर्मत्वमित्यादावपि घटीयकर्मत्वरूपवाक्यार्थबोधप्रसंगः तत्प्रकृतहेतोः प्रकृत
साध्यव्याप्तिग्रह एवानुमानांगमिति स्वीकर्तव्यं तथा च घटमित्यादितोपि तन्मानातादृशवाक्यार्थबोधः संभवतीति शब्दप्रा
माण्यसिद्धिरिति तत्र घटः कर्मत्वमित्यादिकं किं कार्यं अनुमितावपि तत्स्वभावमतसिद्धानुमितिसामग्रीसंभवेपि तदर्थः सामान्य
व्याप्तेः प्रसिद्धसाध्यसिद्धिमप्युपेत्य प्रकृतं तन्नमनुसरणीयं घटः कर्मत्वमित्यादाउक्तहेतुकानुमितिसामग्र्येन नेतिविशेषमाशंक
नेत्यत्वेति निराकांक्षस्येव्याभिचारादर्थानर्थपरमितिसाकांक्षत्वाघटितहेतोर्निराकांक्षे व्यभिचारसत्वेपि तद्ग्रहस्याप्रामाण्यत्वात् तत्सार्थः
तेन हेतुत्वाघटः कर्मत्वमित्यादावपि तिशेषः समीचीनाया अनुमितेरुत्पत्तेरित्याग्रिमेणान्वयः उत्पत्तेरित्यसंभवादिति शेषः अनु

मितेः समीचीनत्वकथनं च घटः कर्मत्वमित्यादौ व्यभिचारिणो लिंगात्स्वमात्रानुमितिर्घट इत्यादौ तु सल्लिंगात्प्रमात्वेऽपि तादृशवा
३४ क्यार्थविशेषस्याकांक्षायोग्यतानिराकरणाय अत्र सल्लिंगाजन्यत्वं समीचीनानुमितित्वमित्याकांक्षाप्रमाणाद्धि लिंगाभासजन्यत्वेऽपि विशिष्टपा
धेनेति घटः कर्मत्वमित्यादौ व्याप्तिभ्रमं विनानुमितिसंभवस्तेन घट इत्यादिवाक्याद्विशेषस्यापि प्रतीतेरुद्धरणाय अत्र न्यायः। वेति
साकांक्षत्वादिघटितस्यापि संसर्गतात्पर्यघटितत्वे हेतोरव्यभिचारितेत्यर्थः विषयाबाधे अत्र सल्लिंगजानुमितित्वात् सल्लिंगजानुमिते
रविशेषस्य उपपत्तिर्न हीति। विशेषः स्यादिति। साकांक्षनिराकांक्षयोरित्यादिः शाब्दप्रामाण्यम नेऊक्तवाक्यपदार्थविशेषस्यानुमानस्य
तिशब्देति तत्र घटः कर्मत्वमित्यादौ असमर्थत्वात्कलानुरूपः समभिव्याहृतपदार्थतदव्यतिरेकप्रयोज्यान्वयानवच्छेदकस्वरूपाकां
क्षाभ्रमसत्त्वेऽपि भेदान्वयबोधानुदयः व्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वेऽपि घटः कर्मत्वमित्यादौ स्वभावनिबंधनासामर्थ्यात्संसर्गानुमितत्व यम
स्यपदस्याशंकाहननेति व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वेनैव लिंगस्यानुमितिविरूपयोग्यतया निराकांक्षपदस्मारितस्यापि हेतो ३४
स्तादृशज्ञानवपतेत्र अनुमितिसामर्थ्यानपायादिति भावः तत्र घटः कर्मत्वमित्यादौ तादृशसंसर्गविशेषतात्पर्यग्रहदशायां विशिष्टघटकर्म

त्वादिसंसर्गपरत्वग्रहस्तत्त्वर्थः रव्याप्तिरिति विशिष्टवाक्यार्थग्रहस्यापदस्फूर्तया तादृशवाक्यात्प्रवृत्त्यत एवेति भावः अ
न्यथा तादृशतात्पर्यग्रहासत्त्वेऽनुमितिरेव न स्यादिति तात्पर्यघटितलिंगज्ञानाभावेन संसर्गानुमितिरेव न संभवतीति वि
शेषनिर्वाहस्तत्त्वर्थः काव्यस्वीकारात्तः घट इत्यादौ व्युत्पन्नतामनभ्युपगमात् अत्र न स्यात्तरस्तु पगमेव्याप्यमानानुपपत्तेः सि
द्धसाधनेन संसर्गानुमानानुपपत्तेः सामान्यतः इति एकपदार्थे तत्पदार्थत्वेनान्वयगाहज्ञानविशेषणतया विशिष्टपदार्थस्य संस
र्गो वा वगाहिवा तात्पर्यग्रहस्तेन घटमानयेत्यादौ घटः कर्मत्वमित्यादावपि विशिष्टैकपदार्थे तात्पर्यविषयपरपदार्थ
संसर्गबोधे योग्यसिद्धिमं वृत्त्यन्ते संभवत्येव तयाप्यत्र घटमित्यादौ तादृशवाक्यार्थबोधस्तादृशवाक्यार्थबोधादित्यर्थः
तदर्थोपस्थापकपदनिरूपिताकांक्षादिमत्तदुपस्थाप्यत्वं तदर्थसंसर्गानुमापको हेतुः स चार्थोऽप्यपरपदोपस्थाप्यो
पस्थापकमात्रघटित इति तदुपस्थितिरनुमानेऽपेक्षा तदुपस्थितिं विनापि वाक्यार्थावगम इति पृथक् शब्दप्रामाण्यं विनानानु
मानेन निर्वाह इति समाधास्यन् एकपदार्थे परपदार्थनिष्ठासत्ताभाववत्प्रतियोगित्वरूपयोग्यताशरीरे प्रदोपस्थापनत्वरूपपदार्थ

त्वनिवेशाव्यावृत्तामाणमतेऽर्थयोः पदोपस्थाप्यत्वोपदार्थनिष्ठासत्ताभावावृत्तियोगित्वस्यैव निरूपेद्धिन्नेति शंकाविगाननिकीर्षु
३५ :पदार्थत्वेन पदार्थस्यानयोपपत्तातात्त्वांनविषयताऽपिद्धपदार्थताकच्छेदकत्वेनेति निर्दर्शयति व्युत्पत्तेति वाच्यमितिशब्दानुभव
हेतुतत्पाक्षीकार्यमित्यर्थः एववस्तुगत्याऽर्थोपस्थापस्थापकपदयोरव्यवधानरूपासत्तिरूपत्वंसम्यगित्यवछेधेयः एतस्याकां
क्षायाः विशेषणत्वेऽपि हेतुघटकनप्रत्यासत्तिकपदतदर्थयोराकांक्षाग्रभेहेतुमत्वसंभवेऽप्युक्ताथाः पदनिष्ठानुभावकत्वा
भावरूपप्रत्यासन्नेनशक्यपदोधर्मिकज्ञानमात्रेणालाघवात्तिकपदधर्मिकनिरुक्ताकांक्षाज्ञाननवधारणा व्यवच्छेद्यं वक्तव्येपता
रितिलाघवात्तिकपदेऽर्थाकांक्षाज्ञानविरहेणातदर्थयं संसर्गानुभावनासंभवादितिभावः अर्थनिष्ठानुभवविषयत्वाभावघटिताका
क्षामाणोरवेणाशाब्दबोधानुपयोगिनयाप्तिनत्वानानैयायिकमित्याह एतदपेक्षयेति स्वरूपदनिरुक्ताकांक्षापेक्षयेत्यर्थः तस्या एम
:पूर्वोक्ता नत्वभावकत्वगर्भाकांक्षायाः नतु संसर्गतासार्यस्य निवेशेनैवास्मान्मजूस्यार्थहित्वाकांक्षाया हेत्वसपेशाए वनाक्तिवे ३५
शेषिकाकांक्षाताहशाकांक्षायालत्वाघवात्तिकपदस्वशक्ते पदेऽपि द्घटनाताहशप्रसिद्धं मतरवादिनामेव एकपदनिष्ठसंसर्गानुभावक

स्यपदांतरव्यतिरेकप्रयुक्तत्वात् तत्पदविशेषणनिष्ठसंसर्गानुभावकत्वेपदविशेषणाभावस्याप्रयोजकतयातन्मतेऽप्युक्ताकांक्षा
याऽप्रसिद्धेः तथा च तन्निवेशासंभवात्प्रोक्तानुपपत्तिरिति अभिसंधायाह प्रामाण्ये प्रकृतं तदाह अपिचेतिः पदार्थैकर्म
तादेपदार्थोघटादिः विशेष्यतांप्रकारीतैभवन्न्यासत्तेरंतस्माद्विमित्यान्वयः उभयसंसर्गः घटकर्मत्वाद्धितादेवाक्षेप्रमावादिः सं
संसर्गस्यावरयाभासतेऽसं सर्गता व्यवच्छेदाणादिविषयताश्रयः नभासते भासितमीष्टे पदार्थस्यसंबंधविशेषणातये वस्या
अघटकत्तया संबंधांशाप्रवृत्तस्य विशेषणतानासंभवात्साधनतयेति अर्थोपस्थापकानुमानाभिप्रायेणापदप्रत्येकेन संसर्ग
स्यपदार्थविशेषणात्तयासाध्यघटकत्वनिति द्योध्वः प्रत्ययवेविद्यादितिशाद्वस्प्रस्यप्रदर्शितानुमानाधीनप्रत्ययवेद्यत्वाणा
दित्यर्थः यद्यपि पत्रधर्मितापर्यापादृशासंबंधेनपदार्थप्रकारकप्रतीतित्वविशिष्टमिताविशिष्टतस्मिन्नर्थेताहशासंबंधेनतत्साध्यका
नुमितिरूपत्वमिनेपदारेघः निपाम्क संबंधसामान्यवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपिसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगितिवेपक्षि
कीणपघरितव्यापकतापदेताहशासंबंधस्यापिव्यापिव्यापकताघटकत्वपाघटोनास्तीत्याद्यभावादिरूपप्रदेअत्रप्रयोगितांकर

संबंधेनघटादिसाध्यकसंभवात्तत्प्रतियोग्यनुयोगिभावादिसंबंधस्यसंसर्गविधयाभानानुरोधेनापिनशब्दस्यपृथक्प्रमाणता
३६ सिद्धिः परंतुघटादन्यत्रउक्ताहेतोःपदार्थैकदेशेपदार्थविशेषणत्वानुपपत्तेः सत्त्वादेःपंचम्यंतार्थप्रतियोगिकत्वादेर्भानेनानुमानान्निर्वि
हति अनुमितौपक्षस्यप्रत्यक्षविशेष्यतयैवभानात् नचास्त्वादिरूपपक्षस्यधर्मिणोविशेषणतयाभानंधर्मिपक्षकतत्साध्य
कानुमानांतरादेवज्ञाप्तशब्दबोधसमानाकारानुमितिनिर्वाहइतिवाच्यं शाब्दीतधर्मिणएसत्त्वादेर्नद्रष्टनितावच्छेदकभानात् अनु
त्तानमेवशाब्दबोधेहेतुः पंजदमार्थोपस्थितिसोरभ्यवधानेनवनात्पस्रिरितिद्रष्टव्यं: प्रदस्मारितोवस्तुगतेजिस्वरूपसदस्मारितत्वाच्च
यद्रूपत्वसर्थः तस्य अर्थस्य ज्ञानमिति। तत्रमितिशेषः तदुभयगर्भेति अर्थद्वयनिष्ठस्मारितत्वद्वयगर्भेत्यर्थः लिंगविशेषणतानुप
नेर्लिंगतावच्छेदकघटकतयानुमापकतानुपपत्तेः शाब्दानुभवेस्मारितत्वस्यानपेक्षणात् अपेक्षायांत्वनुमितावपि तत एव कथंचित् शब्दप्रामाण्यसि प्रम०
द्धिरित्याशंकापाकमाह इतिप्रावदितिसर्वथात्वात् संभृतसामग्रीमत्त्वसिद्धबलस्मरणानुभवसामग्रीकत्वात्। तज्ज्ञानाभावेनहेतुपदविकस्मारि ३६
तद्वयज्ञानाभावेनलिंगाभावात्लिंगज्ञानघटितानुमितिसामग्र्यसत्त्वादेः अनुमानेनान्यथासिद्ध्यभावात् सामग्र्यंतरकल्पनेविनानु

मितिसामग्रीतत्त्वंवाक्यार्थबोधानिर्वाहात्। शब्द एव मानमितिः शब्द एव तत्र स्वातंत्र्येणानुभवकरणमित्यर्थः ननुसामग्र्यंतरकल्प
नापेक्षया वाक्यार्थबोधपूर्वं अर्थनिष्ठस्मारितत्वोपस्थितिकल्पनमेवोचितं अन्यथा व्याप्त्यनुपस्थितिकालेवाक्यार्थबोधानुरोधेनेवश
ब्दप्रामाण्यसिद्धिः कार्यंनोभयनोपस्थितिसव्यवधानस्मारितत्वे मते च शाब्दबोधेपितदुपस्थितिमपेक्ष्यसाकांक्षपदत्वंतरमाहापि चेति
पदस्यराकांक्षादिमत्त्वमितिः पदस्य दोर्थपदार्थसंसर्गसिद्धिरूपेरूपा तस्य दस्य तविरूपितकांक्षादिमत्त्वं हेतुः कार्यमिति। पदपदार्थकानुमा
नानित्यापेक्षा अर्थापक्षकेहेतुविशेषणतया कार्यमितिउच्यताम्: अन्यथा किंचित्साकांक्षत्वं तिवेशेव्यभिचारादितिः उक्तेरानाकांक्षरूपोपसा
र्पत्तामित्यादौ उक्तादिपदस्यापि तादिपदसाकांक्षत्वात्तादिरूपेविशिष्टपदार्थानयार्थकपदसाकांक्षत्वतथाव्याप्तिर्नाभासंभवादितिमावः पदस्य
कांक्षाविरहादितिः नाचत्वप्तिकपदेपदांतराकांक्षाविरहादित्यर्थः एतदेवोपपादयति तथाहीति निरूपभावतोनन्वभावक इतिः अननुभवस्व
रूपयोग्यतपासहकाशिविरहप्रयुक्तान्यानुभवोपधायकताभावरूपस्वरूपर्थः स्वरूपयोग्यनिष्ठकार्यानुपधायकत्वेसहकारिविर
हस्यप्रयोजकत्वादितिभावः अथलाघवादिकेविशेष्यपदेविशेषणपदाकांक्षादिविहेपिनचत्वनिःद्विशेषणपदस्यवाचकत्वेवाचकपदनि

ष्यान्वयानुभावकत्वेनाच्छाब्दिकपदव्यतिरेकस्य प्रयोजकत्वात्। तत्र चाच्छाब्दिकपदाकाङ्क्षासत्त्वेन लोपस्थापकपदनिरूपिताकां
३१ क्षादिमत्तदर्थोपस्थापकपदकत्वेन हेतुना विशेष्यविशेषणभावानुमानसंभवात्। न च कारणविरहस्यैव कार्यविरहप्रयोजकतया
लाच्छाब्दिकपदस्यानुभावकत्वाभावे तद्विरहस्यान्वयपरनिश्चयस्य यानुभावकत्वे प्रयोजकत्वपालाच्छाब्दिकपदनिरूपिता
काङ्क्षानवाचकपदइतिछोपस्थापकपदाकाङ्क्षावत्पदार्थकत्वरूपहेतुर्नव्याच्छाब्दिकपदार्थघटितेति वाच्यं कारणविरहस्यैव तत्कारणवि
रहस्य विकार्याभावप्रयोजककत्वादिति चेन्न यत्र विशेष्यपदं विशेषणपदं च लाच्छाब्दिकं तत्र विशेष्यपदार्थोपस्थापकपदनिरूपि
ताकाङ्क्षाघटितहेतोरप्रसिद्धिस्तत्र विशेषणसंसर्गानुमित्या निर्वाहात् अन्वयबोधप्रयोजकत्वाच्छाब्दत्वे लोपस्थापकपदे नेति च संसर्गानुभवः
अनुभावकपदाभावादिति वाच्यं प्रकृते वाक्यार्थघटकपदार्थस्य किंचित्पदार्थे वाचकपदस्येव तादृशाकाङ्क्षानुभवकतया लाच्छाब्दिकोपस्थापितवि एम
शेष्यविशेषणभावमनुपस्थाप्य तदघटितवाक्यार्थानुभवप्रयोजकत्वे पदार्थयोर्विशिष्ट्य विशेषणभावेनानुभवस्यावश्यकत्वेन आका ३१
ङ्क्षाघटितहेतुस्तदनिर्वाहेणापि तत्संसर्गानुमित्या तत्तनु वाच्छाब्दिकपदस्यानुभावकत्वमावश्यकमन्यथा तत्तदर्थकविषयकशा

वृत्तिबोधे तत्तदर्थोपस्थापकपदधर्मिकाकाङ्क्षाज्ञानस्य तत्तदर्थान्वयबोधे व्यभिचारेण कारणत्वानुपपत्तेरित्याशङ्कां निरस्यति नचेत्या
दिना एवं लाच्छाब्दिकपदस्याननुभावकतया निराकाङ्क्षत्वे तत्रैव तत्तदर्थान्वयबोधस्य अनुभावकस्य आकाङ्क्षासहकारिणः किं न
तत्तत्पदजन्यानुभवे तत्तद्धर्मिकाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वमपेक्ष्यार्थः तदभावे आकाङ्क्षाभावेऽपि तस्याच्छाब्दिकपदस्य अनुभावकत्वा
भावात् नियमादिति शेषः तत्पदलक्षणार्थानुभवस्य तत्पदजन्यत्वघटिततत्पदधर्मिकाकाङ्क्षाज्ञानजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति
भावः लाच्छाब्दिकपदसाधारणामाकाङ्क्षापदार्थीकृत्योपपत्त्यन्तरमाशङ्कते नन्वेवेति यत्तदोः उपस्थाप्यस्य विषयतया पदाधीनोपस्थिति
विषयतावच्छिन्नस्य येन पदेनेति यत्तद्व्यतिरेकप्रयुक्तान्वयानुभवविषयत्वाभावस्तदर्थः आमादिपदोपस्थकर्मत्वात्तदेर्घटादिपद
व्यतिरेकप्रयुक्तान्वयबोधविषयत्वाभावेन तस्येव कर्मत्वादेः कर्मत्वादिपदोपस्थाप्यतापत्तेः तत्पदोपस्थाप्यकर्मत्वादेस्तादृशान्व
यबोधाभावात्तस्याच्छाब्दत्वेऽपि च कर्मत्वादिपदाधीनोपस्थितिविषयत्वावच्छिन्नेतादृशाभावबलं स्वव्यतिरेकप्रयुक्तफलसंबंधविशिष्ट
ते स्वाधीनफलस्य स्वाधीनतया योग्यसंबंधस्यावच्छेदकत्वात् कर्मत्वादिपदजन्योपस्थितेर्घटादिपदजन्यत्वे यदान्वयबोधस्य स्वाधेयोगपत्तातेनिरूपे

तिः आकांक्षामित्यादिः तथा तादृशाकांक्षायाः हेतुत्वविवक्षणीयइति आनीताख्यातिकपदपदार्थयोर्न हेतुसिद्धिरिति शेषः तास्
३८ णिकपदस्यानुभावकत्वेपि आख्यातिकपदाधीनार्थोपस्थितेरनुभवस्वरूपयोग्यतयातत्समवधानावच्छिन्नेऽर्थे प्रत्यंतर
अतिरेकप्रयुक्तान्वयबोधविषयत्वाभाववत्त्वमन्यत्रमेवेति भावः आख्यातिकपदजन्योपस्थितेरनुभावकत्वे पदजन्योपस्थि
तेर्यत्र तज्जन्योपस्थितिं विनान्वयानुभावकत्वं तयोः पदयोराकांक्षेति चेत् आख्यातिकपदसाधारणाकांक्षामात्रस्य पदघटितत्वे
देकावच्छिन्न एव साध्याभावकत्वपात ततस्तादृशाभावेन निर्वाहादिति तद्वृत्तिवस्तुः एकदेशे पदार्थान्तरान्वयासदित्युभिर्द्दष्टारम्भ
ताशेषमन्वयादिविशिष्टवाच्यत्वादिघटितसंबंधेन घटप्रतियोगिकत्वादेरन्वयोपपत्तिमाह धर्मविशेषणतावच्छेदकसम्बन्धदोषमाह
त्संबंधेन तत्प्रकारकमानस्य सविवादत्वपक्षतापसंभवात् तथाविशिष्टांशमिवानुमितेर्नोभीसाध्यनुव्यवसायप्रमाणिकत्वादिति ताम
नुमितत्वविरुद्धापादकप्रकृत्तयात्ताद्रव्यप्रमाणाभावांच्च न्यथानुमानस्य प्रत्यक्षांतर्भाववप्रसंगात् तावन्मात्रस्तत्र समवायसंबंधे --- मू. ३८
लेवक्लृप्तानानुमानादितिः अपंचप्रकृतत्वा वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानत्वावच्छिन्नप्रमाघटकसमवाकाश्योक्तत्वादित्यादिविवक्षमाणप्रमाणाद्या

पयार्थत्वेनवक्तृत्तानानुमानादिसूर्यः नतूक्तानुमानात्सर्थः कारणाकत्वादिप्रकारकसंकादिविशेष्यकज्ञानतादिनावाक्यार्थज्ञा
नसिद्धावुपनयपुपःकरणाकसेकत्वादिनावाक्यार्थज्ञानेनन्दनुमानात्सेकत्वाघवच्छिन्नेपुपःकरणाकत्वादेरभावादतत्राहतदु
पनीविसंसर्गानुमानादितिसेकादिः पुपःकरणाकत्वादिनानतत्प्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वादिसाकारकात्वे। हेतुमाधकवत्त्व
ज्ञानानुमानोपस्थीत्यनुमानांतरादुत्सर्थएतादृशवाक्यानुमानंलोकेशाब्दबोधात्पूर्वनियमोभवतीत्यभिप्रायः तदभावास्वेच्छरभावा
नेतत्स्वानानुमानासंभवनेतिशेषः वेदस्य सामग्रीतदतिवेदार्थानुमगानुरोधेनकल्पनीयाकांक्षाज्ञानघटितानुमितिवि
ज्ञातीपत्रोघटितानुमितिसामग्री तदर्थः सामग्रीसत्त्वेसंसर्गानवगमोपगमासंभवादन्यथेत्यस्य संसर्गानवगमस्यार्थक
तानेसंभवत्सतोऽनन्वयेमेदेतार्थविशेषोपस्थित्यादिघटितार्थविशेषनियतत्रितापादृसामग्र्याभिन्नेत्वतथाचवेदैकदेशसामग्री
नलोकस्यत्वरसार्थाकांक्षान्यथोत्स्वादेरवतारवतिस्वपित्तन्दर्थेवाचुहेत्रयथेतीमितिसामग्रीविरहेलोकस्यवेदवाक्यसामग्रीविर
हेमात्रवर्णानेनानुमानापत्तिसूत्रपतित्वमुपकल्पमपीतिप्रमाणत्वविशेषइतिप्रमाणांतरप्रहीणतत्तदर्थविषयकानुमवज

नकत्वं तज्जन्यत्वं वा तद्ग्राहकत्वमित्यर्थः अनुमितेः स्वरूपतः परामर्शगृहीतसाध्यादिग्राहकत्वेपि साध्यविशिष्टपक्षस्य पूर्वं ज्ञातायास्त
३९ दंशेनुवादकत्वं विशकलितसाध्याद्यंशेनुवादकत्वात् तद्रूपग्राहित्वं तु एव तावता उक्तविशिष्टांशे अनुमानस्य प्रमाणत्वमिति
स्मिन्वदेर्यं सामान्यसामग्र्यभावे लोकस्य च्छेदशब्दानुभवसामग्री। विरहोपगमेन तथा चानुवादकत्वाद्वादिनामीमांसकेनापि लो
कस्य शब्दानुभवसामग्र्या अनुभवानुरोधेनापगम्यमं तया लोकवेदयोः सामग्रीभेदे पि उभयत्र सामग्र्यो रेकजातीयत्वपातादृष्टा
सामग्र्या वेदस्थलेऽव लोकेप्यनुभावकत्वात् अनुमसिद्धत्वेऽपादुरपलक्षावादिति भावः नन्विति तत्सर्वमिति शेषः अग्रपदि
ति पूर्वापरयोः प्रत्येकमित्यर्थः उभयसामग्रीसमावेशे अनुमितिसामग्रीसोपाधर्मयोः समवधाने प्रत्यक्षोत्पत्तेरपीति लिंगवत्त्वेद
कत्वकारणपक्षेनिश्चितत्वेपीत्यर्थः आलोकेनचक्षुः संयोगस्याप्युपपत्तेः सामग्रीपूर्वं च तदा नियमेनानुमितिसामग्रीसमवधानात् प्राथमि पम्०
कत्वमिति: प्राप्यत्वादिति अत्र नाप्तोक्तावित्यस्य व्याप्त्यनाप्तोक्तरणाभ्याकांक्षादीनामादिसंभवेपीत्यर्थः व्यभिचारादिति स ३९
स्य आप्तोक्तव्यभिचारदर्शनादिति व्यभिचारस्फूर्त्यैव विरोधितत्त्वभ्रमजनकत्वेनेति अनाप्तोक्तवाक्ये भ्रमजनकत्वग्रहस्य आप्तोक्त

वाक्येनार्थेनिश्चयेसाक्षादविरोधित्वात्तस्याप्तोक्तवाक्येप्यशक्तिर्दर्शयति नहीति तत्र वात्रेवेति पाठः तत्र वा अत्रेति पाठे वाकारोत्र
त्वेनं तत्संयोगः तथा च तत्र चक्षुरादिघटितसामग्र्यां न प्रमारूपफलव्यभिचारः शक्यसमर्थनः शक्योपपादन इत्यर्थः
तच्च प्रमासामग्र्यां सहकार्यन्तराभावे आप्तोक्तत्वनिश्चयस्य सहकारित्वाकल्पनेपि संभवतीत्यन्वयव्यभिचारोपि नेत्यर्थः
निश्चयवा सहकार्यन्तराभावे कुप्रकारकांतरविरहे वा वृत्त्यापत्ति शक्यं इति शेषः एतदेव च योग्यताप्रमादिरूपके
सकारणस्यानाप्तोक्तेभावकत्वनोनोपपादयितुम् अत्रेति निवेदयतुः त्वत्सामग्र्यापीत्यर्थः नहि त्रेवात्रेति पाठे पयाचक्ष
पारिस्थलेत्वन्वयव्यभिचारस्तथा वेदस्थलसामग्र्यां नेत्यर्थः एतच्चापातनः चक्षुरादिस्य जेत्रन्वयव्यभिचारमभ्युपे
त्याभिहितं अयथार्थयोः वयवेन्द्रियसन्निकर्षादिघटितसामग्र्यां व्यभिचाराभावस्य स्फुटत्वात् अन्वयव्यभिचारवि
रहितेन साहचर्यमेव तत्रेवेत्यनेनाभिहितं तयोग्यताप्रमादेरिति पाठः प्रमादेरिति पाठेऽकारप्रश्लेषः आदिपदेन तत्सह
पसत्तापक्षबाधकप्रमाविरहयोग्यतायाः परिग्रहः सहशाब्दसहकारिणाः अनाप्तोक्तेप्यन्वयपयोजकतत्त्वरूपत्वात्

४० कपोऽप्युक्तासंभवेनेनत्वमामं स्फुटत्वमवातः तस्यायोग्यतात्वं निराकरोति नहीति: तन्मते मीमांसकमतेऽनुमितरूपसत्तः स्वीय
वाधकप्रमाविरहस्यैवयोग्यतात्वोपगमात्तस्य चानाप्रोक्तस्थलेऽपि संभवाद्व्यभिचारतादवस्थ्यमित्याशंकां निराकरोति न
वेति सरू

पि वाधकाभावादित्यस्य विषयबाधविरहापरत्वे योग्यत्वेऽयत्वनिश्चयेत्यादिनात्र ये विषयाबाधबाधकस्यापनस्यासंगतेरित्यतो विष
यबाधपरत्वपेच तत्र च्याचष्टे: विषयबाधेति पाधकमिति: विषयबाधरत्यर्थ: तदुपपादनस्येति उक्तस्थले किं कवाकजन्मतरर्थ
विश्वयोपपादनमित्यर्थ: तत्रा विद्यमानविषयत्वेनापीति: तन्निश्चयविशेष्यात्रितविषयत्वेनापीत्यर्थ: दोषांतरमिति: विषयकंत
रविषयकतोपगमरस्यादि: मूले योग्यत्वेति: तद्वाक्ये योग्यत्वनिश्चयकालीनतत्जन्यप्रमारूपार्थनिश्चयस्यापि उपदर्शित
स्यलीपत्तरर्थनिश्चयादिलक्षणात्तादिर्थ: विषयमेदेऽप्युपगमे च दसंभवादितिशेष: तरसंभवे अनुभवविरोधमाहालोकेत यासत्ती
ति: लौकिकत्वेनज्ञापमानवाक्यजन्यशाब्दबोधे अप्रोक्तत्वनिश्चयहेतुतामानाभावादित्यनेनमूलकृताहृ/षितानत्रतादृशशाब्दबोध
तत्रीतन्निश्चयघटितसामग्र्या: प्रयोजकत्वं तत्र तन्निश्चयहेतुतां विनानोपपद्यते रतिमानमाशंकां निराकरोति: सामान्यसामग्रीतया
येति: अप्रोक्तत्वनिश्चयघटितां क्षोत्तानादिसमुदायालौकिकत्वेनज्ञापमानशाब्दस्थलेशाब्दसामान्योत्पन्नावेवार्थवशात्ताह
शाब्दजन्यशाब्दबोधरूपविशेषकार्यात्पत्तिनिर्वाहेनाप्रोक्तत्वनिश्चयस्यकार्यात्पत्तिप्रयोजकसामग्र्यामनिवेशादित्यर्थ: पृथग्विधाकार्ये
समास्दिफक्रिकाम्याअप्रोक्तत्वनिश्चयस्यवाकार्यत्तानास्तदेवंतरसंभवरूपतद्धेतुतावाधकप्रदर्शनप्रकृत्वमपि संभवतितथा विसाध्ये

काभावस्यैवाधकत्वपावधकोभाप्रदर्शनमनुक्त्वा मित्याशयेनान्वयव्यतिरेकानुविधानरूपमानाशंकानिराकरणपरतया तां व्याख्या
४२ तुमर्हतारपतिः नन्विति: तदेवान्वयाद्यनुविधानमेव: नास्तीतित्यत्र न्वयबोधास्त्वैतत्रिसह्यापासंभवेतस्मिन्सत्त्वमित्यतो कार्यमिस
न्वयानुविधानंतत्वतिरेकेऽग्निमद्वत्तोनियमतः कार्योत्तुत्वादरति व्यतिरेकानुविधानस्यचासंभवादितिभावः वेदस्यानुवादक
त्वप्रसक्तौशब्दस्यप्रामाण्यमपिनस्यादिति मूलोक्तं विरुणद्धितिन चैवमितीति: सामग्र्याभावादितिपोजनात्र्यनुमानानंतरमि
ति: वक्तृज्ञानानुमानेसतीत्यर्थः अनुवादकत्वं लौकिकवाक्यस्यसंभवेत्तत्रोऽर्थः वेदार्थःप्रमाणांतरागोचरस्यादिति शेषः सचे
तवेदार्थोपिचेत्तामअंतरमेवः वेदस्थलेपिशाब्दानुभवसामग्रीउक्तत्वमित्यनुमानादेवबाकार्थज्ञानोपपत्तेः कत्यका
भावादितिभावः व्यभिचारिणाहव्याहतमितिमूलस्यार्थमिचारिपदस्यतदभावद्वतितदृत्तबोधकार्थकत्वेऽन्यथाप्यान्यनसु
पर्मं तत्प्रभाकारमतेताद्दशबोधाप्रसिद्धाः संगतेर्वृत्तसमायात्वाच्चतदं व्याचष्टेप्रमित्यनुजनकेतिः तद्दत्तितत्प्रकारकज्ञानापोप्ता राम०
र्थैः ताद्दशज्ञानानुपधायकेत्वत्र नवित्वत्वार्हयथार्थज्ञानार्थवयोग्यत्वापिसहकारिविरहेणप्रमानुपधायकत्वात्तद्वत्तिपयार्थता ४२
त्यर्थस्यासंग्रहापत्तेः यद्यपिवाक्षितार्थकं बुद्धिनामिंवती त्यादिवाक्यमपिसेकार्थकपदस्य लक्षणादिनायाकादिपरत्वेप्रमांजनम

नीतिताद्दशवाक्यमेवानुपूर्वाविशेषप्रकारेणप्रमात्वरूपयोग्यं भवतितथापियथार्थतात्पर्यशून्यत्वरूपमेवप्रमित्ययोग्यत्वमिहवि
वक्षितमित्यदोषः एतेनप्रमितिस्वरूपायोग्येघटः कर्मत्वमित्यादिवाक्येपियथार्थवाक्यार्थप्रतीतिजनकयोग्यतारितत्वसंभवात्तस्यापिनप्र
मित्ययोग्यव्याहतत्वसंभवस्तत्पिनितः व्यभिचारित्वाद् व्याधारणारूपस्यव्याहतप्रमाप्रयोजकत्वत्रघटनेताद्दशवाक्यत्वमोत्पत्तिविधे
याप्रमानुत्पत्तौताद्दशरूपव्यतिरेकस्यप्रयोजकतायाःकस्मादिपात्रानुपपन्नेत्यतः प्रामाण्यप्रयोजकधर्मस्यव्यभिचारित्वाहत
त्वापेक्षेतितद्धर्मात्रप्रमाजनकेतिः व्यधिकरणप्रकारकज्ञानजनकेत्यर्थः व्याहतमितिः इत्यर्थइत्युक्तं ते: तैःप्रभाकरैः
तदनभ्युपगमात्अधिकरणप्रकारकज्ञानानभ्युपगमात्मकलक्षणायावाक्यासंग्राहकत्वस्य अभिचारेणनप्रामाण्यप्रयोजकता
संभवेदित्यर्थः भिचारित्वादनुगतत्वस्यैकरूपस्यमूलकृताभिहितं ताद्दशरूपस्यप्रमारूपकार्यव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियो
गित्वमेवप्रामाण्यप्रयोजकत्वबाधकमित्याशयेनतदेवपदमभावादनाप्तवाक्यत्वप्रमेतनेनोक्तं तारणसमुदायं गृहीत्वैवप्रमेतेनेक
देशार्थंमालोककारोव्याचष्टे प्रमाविरहइतिअप्रमापदस्यामयथार्थकत्वेऽनुपपत्तिरर्थतात्पर्याभावस्वताद्दशज्ञानप्रयोजना
कत्वंप्रामाण्याभावस्यमहेतुतयाकथं विरुद्धमानमपितदभावस्यतत्प्रयोजकताभावः प्रमाहेतुत्वासाधकतयाबाधकतानुपपोगित्वाद

दितस्य यथार्थज्ञानसहिततदसंसर्गाग्रहात्मकभ्रमरूपाप्रमापदार्थस्य परमते प्रसिद्धत्वेऽपि तस्य यथार्थतात्पर्याभावप्रयुक्तत्व
४२ प्रयुक्तत्वानुपयुक्तमित्यालोच्याप्रमापदस्य तत्तदर्थकत्वं परित्यज्य मेवं चाप्रमेति मूलेनोक्तं तत्तु रूपेणोन्नादरणाय पर्युदासार्थकत्वे
नतत्समावेशात् विशेषणतया तादृशप्रमाप्रबोधाप्रमापदप्रभावादिति हेतुपंचम्यर्थोन्वयानुपपत्तेश्च अप्रमाभावस्य प्रसक्तिरेव
नयाप्तेति न तु संकतावृसंगात् किंतु वादिनामविवादहत्यत्रेवासमस्तेन न्यूनसमानार्थकर्मपदमेवेत्यभ्रमस्त्र अन्यथेति मूलं शब्दाभासप्या
हत्राप्रामाण्यप्रयोजकरूपानभ्युपगमहत्यर्थकं कार्यवैजात्यं न स्यादि स्तत्र शब्दाभासकार्यभ्रमरूपशाब्दबोधात्समानाशब्दजबोधस्य
वैलक्षण्यं न स्यादितिप्रयाच्छतार्थविवक्षायां संगतिः गुरुमते भ्रमरूपशाब्दानुभवाप्रसिद्धेरितस्ततः कार्यवैजात्यमत्राप्रमाणशब्द
हस्यच्छेत्रमप्रमानत्वमेवेत्याशयेनालौकिकह्याचष्टे: कश्चित्समेति: प्रमाणशब्दस्थलेप्रमाणशब्दप्रमारूपकार्यस्य शब्दाभासस्थलीतार
शकार्याभावरूपमित्यर्थः तच्चेति मूलस्य यथार्थतात्पर्यरूपप्रत्तवाचकतत्सदस्यथार्थतात्पर्यत्वरूपविशेषरूपावच्छिन्नप्रत्य एम
तानसंभवतीति तेन रूपेणाव्यक्तातेतात्पर्यस्य प्रामाप्रयोजकरूपस्य परिशेषे रोगवयथार्थतात्पर्यरूपतामग्रेनिधार्यतद्रूपावच्छिन्न ४२
प्रत्तकानुमानप्रयोगस्य दर्शनीयतयाह दर्शनीतद्रूपावच्छिन्नप्रत्तकानुमानप्रदर्शनविरोधाच्चेतिप्रक्रान्तसामान्यरूपावच्छिन्नप्रत्य

माप्यावच्छेशाब्दवृत्तीतिः तात्पर्येत्वानादाशंकातेगाधवारणायशाब्दत्वेतिविषयतानन्वित्तिनियामिकाविषयताविलक्षणाणां संबंधेन
शाब्दत्ववत्कर्व्यं तेन शाब्दविषयकतात्पर्यज्ञानस्याविषयतयाशाब्दत्वनिबाधशाब्दत्वप्रदेनतद्वारतामित्यपास्तम्: प्रमा
शाब्दत्तित्वव्याप्यं तेन शाब्दविषयकतात्पर्यज्ञानस्यविषयतयाशाब्दत्वतित्वाद्दशाब्दत्वप्रदेनतद्वारतामितपास्तम्: अप्रमा
पदंशाब्दानुभवपरं तेन शाब्दलिंगकानुमितिप्रमाप्रयोजकशाब्दत्वव्याप्यदोषशाब्दत्वात्तोपयोगित्वरूपप्रकृतसाध्याभावेऽपि
नाशात् तोबाधः प्रत्तता वच्छेदकावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया शाब्दत्वसाकांक्षादेः शाब्दत्वानेन्तानपयोगित्वेनाशनतः
सिद्धसाधनं न दोषः शाब्दत्वावच्छिन्ननिरूपितप्रयोजकतानिवेशात् धान्नावादेनांशतोबाधः कश्चित्तत्त्वकेशाब्दत्वतीत्यस्य शब्दे
ताद्दशाशाब्दत्वान्न इति पाठस्तिष्ठति व्यभिचारिशाब्दत्वतीतितदर्थः तादृशावित्रीपणेमेवंच बाधाभावादिव्याप्तिः प्रयोज
कत्वं कारणतावच्छेदकमाधारेणांतेन शाब्दानुभवं प्रतितात्पर्यविशेषवत्त्वेन शाब्दस्य कारणत्वेतात्पर्यकारणतापनिर्युक्तिकत्वे
पि संग्रहः ज्ञानत्वप्रयुक्तत्वादितिमूलस्य ज्ञाननिष्ठशाब्दबोधकारणतायाविषयतयावच्छेदकमित्यर्थकं यथार्थतात्पर्यत्वाद्या
साध्यसिद्धोचेतज्ज्ञानस्य शाब्दबोधं प्रतिकारणत्वसिद्धावसमाप्तारीत्यालौकिकशाब्दसाधनबाधकतानिर्वाहात्तेनज्ञानविषयः
सशाब्दबोधप्रयोजकमितियथाश्रुतार्थपरत्वरूपस्य दूपयोगित्वेपितादृशसाध्यस्तत्वेनोद्देश्यासिद्धेः प्रदिचयरूपस्यतेपिनोक्तता
यत्वानं शाब्दबोधकारणांश्चपितृतद्वत्तःशब्दस्योपमानत्वेन हेतुत्वेनदिशिष्टविशेषणतयाज्ञानविषयत्वस्यकारणतावच्छेद

कर्त्तेपोवयद्वित्रिशिष्टधर्म्मिविशेषणतयायत्कारणतावच्छेदकं तद्विशेषणतावच्छेदेन धर्म्मिणस्तत्कारणतावच्छेदकत्वापाः फलजनने
४४ ऽपेक्षानियमेनोक्ततात्पर्यावच्छेदेन शाब्दसत्ताविशेषणतयायत्कारणताया शाब्दबोधस्य तात्पर्यज्ञानपूर्वकता नियमनिर्वाहः तथा
निरुक्तसाध्ये बाधः स्यादित्थं विशिष्टविशेषणतयाशाब्दज्ञानजनकतावच्छेदकज्ञानविषयताकालरूपमेवत्तातोपयोगित्वं साध्य
स्यैवं अनुमितावपिज्ञाप्यमानत्वेन व्याप्त्यादिविशिष्टलिंगस्य हेतुतयानव्याप्तिबुद्धिरितिदृष्टांतविरोधः नचतात्पर्यविषयकेतदादि
पदजन्यशाब्दबोधे तात्पर्यविषयकपदजन्योपस्थितेश्च कारणतायांविशेषपितासंबंधेन तात्पर्यस्यावच्छेदकत्तयासाध्ये सिद्ध
साधनं प्रकारितासंबंधेनावच्छेदकत्वस्य साध्यत्वेपितात्पर्यविशिष्टार्थकतदादिपदजन्यबोधजनकतायां प्रकारतयावच्छेदकत्वस
त्त्वात्तद्दोषतादवस्थ्यम् । स्वविषयकशाब्दज्ञानस्य साध्यघटकत्वेचघटादितात्पर्यविषयकघटादिशाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानहेतुता
याएतदनुमानादसिद्धेरितिवाच्यं तत्तदर्थतात्पर्यप्रश्नोत्तरविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं ज्ञानोपयोगित्वसाधनोपनयप्रउक्त
सिद्धसाधनस्यानवकाशात्घटादितात्पर्यविषयकघटादिबोधे घटादितात्पर्यज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिविधयाहेतुत्वस्योभयवा राम
दिसिद्धत्वेपि घटादिविषयकघटादिबोधे घटादिता शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतितद्धेतुतायाः सविवादत्वात्तेनचविशिष्टशाब्दबो ४४
निरूपितत्वातोपयोगितायाः साध्यत्वे व्याप्तिवदितिदृष्टांतासंगतिः अनुमितिं प्रत्येवतस्यत्वातोपयोगित्वादितिवाच्यम् तापमान

करणजन्यपादृशज्ञानेप्युपयोगितत्तादृशज्ञानेतात्तोप्रयोगीतिसामान्यव्याप्तेरादरणीयतयावह्न्याद्यनुमितित्वावच्छिन्नोपये
गित्वाभेहेतोर्वह्न्याद्यनुमितित्वावच्छिन्नंप्रतिज्ञातोपयोगित्वरूपसाध्यचवन्ह्यादिव्याप्तौसत्वेनतादृशदृष्टांतसंगतिः ज्ञापमान
करणेज्ञानोपयोगित्वचज्ञानोपयोगित्वंज्ञानेजननीयेसहकारित्वंतादृशसहकारित्वान्वितंनिरूपितत्वंज्ञापमानकरणारत्तिस्तम
र्थः नतादृशदृष्टांतसंगतेः ज्ञापमानकरणेज्ञानोपयोगीत्यत्रज्ञानोपयोगित्वंज्ञानेजननीयेसहकारित्वान्वितनिरूपितत्वंनि
रूपकत्वस्यापिआधाराधिकरणमितिसूत्रेआधारपदेनविवक्षितत्वादितिहेतुरस्तुदृष्टांतादावाधिकरणसमत्तपपत्तिः
स्वघटकत्वमप्यधिकरणसप्तम्यर्थः अत्रैवसाधारणमित्यादेतथादर्शनादतःसहकारिताःकार्यघटितत्वात्कार्यविधयापद्यट
कत्वं तदर्थकसप्तम्यंतज्ञानपदस्य उपयोगिपदेनसमभिव्याहृतरूपः प्रकारांतरेण ज्ञानोपयोगिपदात्ज्ञानेजननीयेसहकारित्व
स्य दुर्लभत्वात् सहकारित्वंच जनकजनकतावच्छेदकसाधारणं तेन व्याप्तितात्पर्यादेरनुमितिशाब्दबोधाकारणतायामवच्छेदक
त्वेन तत्कारत्वमपि स्यात् प्रगमेपिनासिद्धिः एवंच ज्ञानेजननीये ज्ञापमानसहकारीति उपयोगित्वार्थः तस्याशक्यत्वान्न पदोपादानापयो
जनं दर्शोपपत्तिज्ञाप्यमानेतिएतावन्मात्र रत्तिः मात्रपदेन तत्न्मात्रोपादानव्यवच्छेदः ज्ञाप्यमानकरणसेति ज्ञाप्यमानत्वेन शाब्दबोध

करणस्येत्यर्थः स्वगोचरज्ञानोपयोगी भूजेति स्वगोचरप्रत्यक्षजननीयसहकारीत्यर्थः तद्रूपगुणेति शब्दत्वादिरूपविशेषणावच्छे
४५ दरूपविशिष्टेन्द्रियसन्निकर्षेत्यर्थः नन्वतत्त्वेन तदभावाकार्याभावस्तत्तद्रूपतत्सहकारित्वस्याग्रे विवेचनीयत्वपात्र शब्दत्वे शब्दे नभो
रूपश्रोत्रसमवायस्यावश्यंसत्त्वात् श्रोत्रसमवायस्य शब्दसहकारित्वं दुर्घटमिति तत्र कार्यं हेतौ ज्ञानोपयोगितव्यभिचार इति
वाच्यम् श्रोत्रशब्दत्वेऽपि तत्स्वरूपोपकार्याविच्छिन्ने नभोरूपतत्स्वरूपीयश्रोत्रानुयोगिकत्वविशिष्टसमवायरूपसन्निकर्ष
सत्त्वाभावेनतत्स्वरूपीपश्रावणाप्रत्यक्षसत्त्वात्तत्र तादृशसंनिकर्षसहकारित्वाभंहेतोरचातत्त्वात् श्रवादिपदादनुमितौ
लिङ्गविधयाकरणस्य धूमादेः स्वगोचरप्रत्यक्षजननेसहकारिभूतेन्द्रियसन्निकर्षादिपरिग्रहः नत्वज्ञापमानकरणेसहकारित्वं ज्ञानवि
शिष्टकरणसहकारित्वरूपमग्रेविवेचनीयं तथाच शब्दत्वस्य ज्ञानविशिष्टशब्दसत्वेऽपि तत्रोक्तश्रोत्रसंनिकर्षाभावेकार्याभावे
न तादृशसन्निकर्षस्य विशिष्टशब्दसहकारित्वानपायात् केचित्तु विशेषविशेष्योभयसहकारित्वमेव विशिष्टसहकारित्वमतः श एम०
दविशिष्टविषयकप्रत्यक्षहेतुधूमवशाद्रूपविषयतादात्म्यकविशेषणज्ञानयोः सहकारिणोः सन्निकर्षादेर्ज्ञानविशिष्टशब्दसह ४५
कारित्वमक्षतमित्याहुः ज्ञानोपयोगीत्युक्तमिति केवलस्तुपयोगी सतु ज्ञानस्यादिः ननु ज्ञानपदोपादानेऽपि नोक्तव्यभिचारः शाकान्तेवार

पितुशब्दप्रत्यक्षजननेसहकारिता पाज्ञानपदेनावारणात् एवंप्रयाणुमेज्ञापमानकरणस्यलिङ्गस्यानुमितिजननेसहकारिणि स्वरू
पसत्तदुपयोगिनि लिङ्गपरामर्शेऽपिव्यभिचार इत्यतो ज्ञानपदं ज्ञापमानतावच्छिन्नकरणताकज्ञानपरं एवंसहकारितानिरूपककारणवि
षयतपाज्ञानं विशेषणीयं तद्रूपविच्छिन्नाणमितिनोक्तदोषइत्याहुः कश्चिद् प्रत्यक्षस्यशब्दज्ञानेज्ञापमानकरणतावच्छेदकस्वस्वत्वेऽपिज्ञाप
मानतावच्छिन्नकरणताकत्वाभावाल्लिङ्गपरामर्शस्य व्यक्तिगतज्ञापमानत्वेनयपकारणालिङ्गस्यसहकारित्वेपि ज्ञानविशिष्टसहका
रित्वादिसाहितदर्थमित्युक्तिः ज्ञापमानेत्यादेरुपयोगं तस्यार्थमित्थं सर्व्यः कारणताविशेषणज्ञापमानत्वम् प्रयुक्तं तज्ज्ञापमानत्वा
वच्छिन्नत्व तेन ज्ञानविशिष्टकारणेसहकारितां विवेचयति न तस्याः लिङ्गपरामर्शस्य ज्ञापमानेनेति ज्ञानविशिष्टेत्यर्थः तद्धिशि
ष्टसहकारित्वमेवकुतस्तत्राकाङ्क्षायामाह स्वविशिष्टेति स्वासहकारित्वात् स्वस्यासहकारित्वात्स्वस्यापि स्वविशिष्टजनकत्व
रूपं स्वविशिष्टसहकारित्वं तदुक्तरमतत्त्वघटनं तद्विशिष्टसहकारित्वं निर्वक्ति यस्मिन्सतीति यद्विशिष्टसतीत्यर्थः यदभावेका
र्याभावप्रयोजकत्वस्यार्थः एतादृशसहकारित्वं कारणतावच्छेदकविशेषणसाधारणमपि तदभावस्यापि कार्याभावप्रयोजकत्वादिति
तात्पर्यादेः कारणतावच्छेदकमात्रत्वे पिनासिद्धिः सहकारित्वेनेति तत्सहकारित्वेनेत्यर्थः स्वविशिष्टसत्त्वेऽसत्त्वाभावप्रयोजकत्वात्त्वाभावा

सत्वेन चेत्ति शेषः अथैवं व्याप्तिविशिष्टस्यैव लिंगतया तत्र व्याप्तेः सहकारितासंभवात् व्याप्तिवद् इति दृष्टांतविरोधः एवं तात्पर्यवत्तया शब्दस्य तेन
५९ शाब्दबोधकारणत्वे तात्पर्यकशब्दस्यैव शाब्दकरणतया तत्र शाब्दबोधाभावप्रयोजकतात्पर्याभावासंभवात् शब्दकरणतात्पर्यस्य
सहकारितासंभवेन स्वरूपासिद्धिरिति चेन्न ज्ञानविशिष्टकरणसहकारित्वमित्यत्र ज्ञानविशिष्टकरणत्वमविवक्षितं तत्तथा च इंद्रियसंनि
न्द्रिमान् द्रव्यत्वादिना दोषज्ञानविशिष्टद्रव्यत्वादौ व्याप्तिविरहात् इह धूमादौ वन्ह्यादिविषयकप्रमानुमितिविरहदर्शनात् व्याप्तेः ज्ञानविशिष्टलिं
गाभावसहकारितया दृष्टांतसंगतिः एवं ज्ञानविशिष्टेष्टमव्याप्यर्थतात्पर्यवदन्यायोग्यशरीरपर्याप्य तात्पर्यविरहात् शाब्दप्रमाविरहदर्शनात् स्वज्ञा
नविशिष्टशब्दसहकारितया न स्वरूपासिद्धिरिति न च ज्ञानविशिष्टसहकारित्वनिवेशे पि लिंगपरामर्शव्यभिचारो दुर्वारः लिंगपरामर्शाति
रिक्तत्वे ज्ञानविशिष्टधूमादेर्निरूढसहकारितया लिंगपरामर्शस्य तत्त्वात् व्यापारत्वात् ज्ञानावच्छिन्नकरणकं प्रत्यक्षा नतादृशज्ञानविशिष्टक
रणासत्तम् ज्ञाननिष्ठेन सहकारितापात् ज्ञानेन ननीयेतज्ज्ञानकरणतावच्छेदकज्ञानविशिष्टसहकारित्वं पर्यवसितम् अतः करणपदो याम०
पादानस्वरसाद्धि व्यापारत्वे विगुरुमते विशिष्टपरामर्शस्यैवानुमितिं प्रति व्यापारीयतया व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोरेव लिंगनिष्ठानु ५९
मितिकरणतावच्छेदकतया करणतावच्छेदकतदेकतरविशिष्टकरणसहकारित्वात् अपरस्ताने व्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम् । पादश पादश

दे

ज्ञानावच्छिन्नकरणताकं प्रत्यक्षानं तज्ज्ञानेन अवनीयेतज्ज्ञानविशिष्टसहकारितापत्तिर्विवरणीयत्वेन सार्मन्ततस्मात् तत्र अनुमितिकरणतावच्छे
दकज्ञानविशिष्टव्याप्त्यादिज्ञानस्य सहकारित्वादेतद्विरहेण न तत्र व्यभिचारावकाश इत्यर्थे वमपि व्याप्त्यादिविशिष्टज्ञानस्यैवानुमितिक
रणतावच्छेदकतया गुरुमते व्याप्त्यादिशरत्नेतद्विशिष्टज्ञानाभावाद्याप्त्यादिविशिष्टज्ञानसत्त्वे आत्मादेरावश्यकतया तदभावासंभवेन
आत्मेर्व्याप्तिविशिष्टविषयकानुमितिकरणतावच्छेदकज्ञानविशिष्टसहकारित्वात् दृष्टांतविरोधो दुर्वारः एवं ज्ञायमानत्वेन तात्पर्यविशिष्टश
ब्दस्य करणत्वेन तात्पर्यविशिष्टज्ञानस्य तन्मते शाब्दबोधकरणतावच्छेदकतया उक्तदिशा तद्विशिष्टसहकारिणि तात्पर्ये ऽपि स्वरूपासिद्धि
रिति चेन्न करणतावच्छेदकज्ञानेन स्वविषयकत्वस्य निवेशनीयतया व्याप्त्यादौ हेतुसमन्वये व्याप्त्यादिज्ञानस्यानंतर्भावेनानुमितिकरणतावच्छेदक
पक्षधर्मताज्ञानस्य व्याप्त्यविषयकस्यापि सत्ताद्विशिष्टसहकारिभूतात्मादौ व्याप्ते हेतुसत्ता दृष्टांतसंगतेः एवं तात्पर्यस्य स्वकाङ्क्षाया अपि ज्ञातप
मानत्वविशिष्टशब्दविशिष्टधर्मतया करणतावच्छेदकतात्पर्याविषयकाकाङ्क्षाज्ञानस्यापि शाब्दबोधकारणतावच्छेदकतया तद्विशिष्टसहका
रितया तात्पर्ये हेतुसत्तेन स्वरूपासिद्धेरप्यन्वयकाशात् यदि च ज्ञातसमर्पकात्वाभिमतविशिष्टशब्दे एकमेव ज्ञानं विषयतया विशेषणीभूतकरणता
वच्छेदकतया तद्विशिष्टसहकारितया तात्पर्यविषयकाकाङ्क्षाज्ञानस्य करणतावच्छेदकत्वात् तात्पर्याविषयकशाब्दबोधकारणतावच्छेदकज्ञाना

४७ प्रसिद्ध्योरेन न तात्पर्यमेहे तन्निर्वाह इति मन्तव्यं तादृशज्ञानकारणतावच्छेदकत्वमनिवेश्य प्रकृतज्ञानोपयोगित्वमेव निवेश्यं तथा च कारणतया
शाब्दबोधोपयोगिपक्षतात्पर्यविषयकपरामर्शोपस्थितिरूपं ज्ञानं न द्विविशिष्टतात्पर्यस्य सहकारितया स्वरूपासिद्धिर्निरसनीया ज्ञानसहकारित्व
निवेश्यं तथा च कारणतया शाब्दबोधोपयोगितेनैव सामान्यतस्योपि तद्विशिष्टस्यापि न्याय्यं निवेशे वैयर्थ्यं बोध्यम्। स्वाविषयकत्वं च स्वाविषयकत्वेन यद्
भ्रमवादिसिद्धं तदन्यत्वं तेन गुरुमते व्याप्त्यादिज्ञानस्य स्वप्रकाशमर्यादया स्वविषयकत्वेनोपनीतत्वेऽव्यभिचारः यत्तु ज्ञानविशिष्टसहका
रित्वनिवेशे ज्ञानभिन्नत्वे सति सहकारित्वरूपपर्यवसितार्थे तात्पर्यं तत्र वचनकोऽपि दोष इति तदसत् सहकारित्वस्य ऋजुत्वाकारणतावच्छेद
कत्वसाधारण्ये तोयपानलिङ्गपरामर्शत्वेऽव्यभिचारात्। एतेन ज्ञायमानकरणो ज्ञानोपयोगित्वमात्रं चेत्तदर्थः मनोयोगादीति शाब्दबोधादौ सत्त्वेऽपि द्वो
पयोगीत्यादिः साधारण्यमिति ज्ञानविशिष्टकारणसत्त्वेपि तद्विगमे शाब्दबोधादिरूपज्ञानस्य तादृशसामान्यकारणाविरहेणानुत्पत्तेर्न
ज्ञानसहकारितापन्नत्वाधीरणत्वादिनिभाव अन्वयेति तत्र व्यभिचारवारणायेति शेषः व्यभिचारितः आभासदृष्टलक्षणं व्याप्त्यनुमितित्व राम
स्य सामान्याभासव्याप्तत्वरूपविशेष्यदलार्थः अपि या तदुपरञ्जकतया परामर्शत्वतोऽव्यभिचारि परं प्रमितिजनकज्ञानकरणत्वं न तु अधिकरण ४७
प्रकारकज्ञानप्रमितिताशयेन विशेष्यदलार्थमाह प्रमितिजनकेति प्रमितिजनकज्ञानकरणव्याप्त्यत्वादित्यर्थः यथाश्रुतं तदाप्तं तत्त्वं न

तिल्लरूपमात्ममनोयोगादिसाधारणमेव तत्राश्रयस्यात्मादेः प्रमितिजनकत्वात्। एवं ज्ञापुमानलिङ्गस्यानुमितिकारणत्वमते वस्तुमात्र
मेव ज्ञापमानलिङ्गविधया अनुमितात्मकं प्रमितिजनकतयाप्रमितिजनकताप्रसिद्धिरतोव्याप्तत्वं तत्सहकारितारूपमित्याशये
नेफलितार्थमाह प्रमितिजनकज्ञानजनकेति प्रमितिस्तु प्रधापकज्ञानो प्रधापकसामग्रीघटकतानवच्छेदकरूपवत्त्वादित्यर्थः प्रमिति
मात्रजनकमनोयोगादिव्यक्तीनां प्रमितिप्रधापकज्ञानसामग्र्यामप्रवेशात्तद्वारणासंभव इति तादृशसामग्रीघटकत्वमुपेक्ष्य तद्घटकता
नवच्छेदकरूपवत्त्वनिवेशः तादृशरूपावच्छेदेन ज्ञापमानकरणसहकारित्वनिवेशाज्ज्ञानतादृशसामग्रीघटकतानवच्छेदकत्वमेव व्याप्त्यादिकमादा
यत्नमनोयोगादेरव्यभिचारः मनोयोगत्वादेरेतादृशकारणसहकारितावच्छेदकत्वात् तस्य च तादृशसामग्रीघटकतावच्छेदकत्वात्तदप्रसि
सर्वेषामेव वस्तूनां ज्ञापमानलिङ्गत्वेनानुमितिविशेषसामग्रीप्रविष्टतया प्रमितिप्रधापकतावच्छेदकत्वाभावनिश्चयनुपप्रधापकाप्रसिद्धिस्तथापि प्रमि
तिप्रधापकतानवच्छेदकज्ञानोप्रधापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसमुदायघटकतानवच्छेदकरूपवत्त्वविवक्षया नानुपपत्तिः प्रमितिप्रोरम
त्रानुभवं प्रति तत्प्रयोज्यतानपरगुरुमते सर्वेषामेव ज्ञानानां यथार्थतया प्रमितिजनकज्ञानजनकसामग्र्यप्रसिद्धेः अनुभवजनकज्ञा
नजनकसामग्रीच मनोयोगादिघटितास्मृतिसामग्र्येव प्रसिद्धेति केचित् द्विविधं वारयितुं प्रमितिजनकत्वं न सामग्र्येव प्रमितिजनकत्वं न जनक

कसामग्र्यास्तनेनविवक्षितं तन्न चयत्रवह्निमत्त्वं तत्स्वदेशाग्रहीतसंसर्गकवह्निमत्सर्वं तत्त्वविषयिणी कन्यादिसाध्यकानुमितिरेव वह्निमत्त्वं तत्
४८ त्रमस्तत्रविसंवादिप्रवृत्तिजनकतादृशानुमितिसामग्र्यां वह्निव्याप्येः प्रवृत्तेर्व्यधिकरणप्रकारकत्वेपत्र ज्ञानं प्रयोजकं तज्ज्ञानप्रयोजककारण
समुदायाप्रविष्टत्वस्य विवक्षितत्वादुक्तस्थलेनप्रवृत्तेर्व्यधिकरणपर्वतादिप्रकारकत्वे व्याप्यादिप्रयोज्यपर्वतत्वांशेभ्रमत्वादिमत्त्वभानं नो
पयोगि किंतु पर्वतादिभानमेव तन्मात्रविषयकत्वानेच व्याप्यादिरूपकारणमप्रविष्टमित्यदोषाद्दिसाद्रुः नन्वप्रमाणव्यावृत्तत्वादिति श्रीति
तेरर्थं इत्यनुपपद्यते अप्रामाण्यत्वं व्यधिकरणप्रकारकज्ञानकारणान्यनतद्वप्रमित्यकरणत्वं अप्रसिद्धाभिधानासंगतेः विसंवादिप्रवृत्तिजनक
ज्ञानकरणत्वस्याप्रमाणव्यावृत्तत्वविवक्षणेनाप्रसिद्धिरतएतत्कालेव्याप्तिविरहित्तिहेतोः तदविरोधमाहात एवेति अप्रमाणव्यावृत्तत्वरूपार्थस्या
विवक्षितत्वादेवेत्यर्थः उक्तमिति संगच्छत इति शेषः आभाससाधारण्येनतः विसंवादिप्रवृत्तिजनकहृदादिधर्मिकवह्न्याद्यारोपकरणप्रत्य
धर्मताव्यवस्थापकस्यादिसाधारण्येनसाधकत्वाद्याप्तौ विशेष्यदलाभावे ग्रहेत्वसंगात् तादृशधूमादौ व्याप्तिमत्त्वेपि पक्षधर्मताविरह रम
मभिधायाभावत्वं दूरयतीति नहीति स्वव्याख्यातस्य व्याप्तावैकल्यमाहयथेति तत्र प्रकृतव्याप्तौ तत्सामग्र्यप्रवेशादिति वह्न्याद्यारोपसा ४८
मग्र्यप्रवेशादित्यर्थः तद्विरहेपि इत्यतादौ वह्न्याद्यव्याप्तिविरहेपि तत्संभवात् व्याप्यारोपविषयी भवतादृश्यत्वादिना हृदादौ वह्न्याद्यारोपोत्पत्तेः

आरोपं प्रत्युत्पाप्रमते विशिष्टज्ञानं प्रत्युत्पतेर्ग्रहणस्मरणरूपं ज्ञानद्वयं तादृशज्ञानद्वयरूपारोपप्रयोजकसामग्र्यविरहेपि न क्षतिः अनुभवात्म
नकज्ञानसामग्रीनिवेशपक्षे आरोपं प्रत्यर्गलसत्त्वे तिसामग्र्या प्रवेशं विसंवादिप्रवृत्तिजनकसामग्रीनिवेशपक्षे तदेकतरज्ञानसामग्रीप्र
वेशमादायैवव्यभिचारवारणसंभवात् तदाप्रविष्टतया व्याप्तौ साधनवत्ती या निर्वाहत्वात् ज्ञानप्रमानकारणस्योपक्रमात् व्यभिचारि
प्रमविषमित्यज्जनकत्वाप्रमाणकरणपरमेवेत्यभिमानेनाह तिकरणेत्यादौ धूमकविधयासहकारिस्वरूपता तत्पर्यवसेहेत्वसिद्धेः रूपाप्रायेण
भिचारिनिष्ठकरणेनाप्रमाणत्वविशेषणस्यावश्यकत्वमित्याशयेनप्रमित्यजनकत्वापमानकरणत्वप्रसिद्धाविशेष्यदलाप्रसिद्धिमाशंकते
नचेति आभासाप्रसिद्धिरिति व्यधिकरणप्रकारकत्वाद्यप्रसिद्धिरित्यर्थः तत्प्रसिद्धौ प्रमानुमित्यादिसामग्र्येव प्रमितिजनकत्वापमानका
रणज्ञानसामग्रीरूपाप्रसिद्धौ तितदप्रसिद्धिरुक्ता नास्तीतिः तथा चोक्तहेत्वप्रसिद्धिरितिभावः विशेष्यदलप्रवेशमंतरेणापि ज्ञानस्यसा
धारणकारणे आत्ममनोयोगादौ व्यभिचारस्य स्वासाधारणहेतुकत्वस्वासाधारणहेतुकत्वज्ञानं विशेषणे हेतुत्वसकारणतावच्छेदकसा
धारणं च तत्तत्सर्वादेशाद्यादिनिष्ठकारणस्य समाप्तत्वव्यवच्छेदः अनविशेषणेनतु तत्रदलेन अनुमित्यादेरिवतत्स्यज्ञानीयं ग्रहणस्मरणस
रणरूपं ज्ञानद्वयमपि तत्प्रमानत्वावच्छिन्नलिंगादिकरणकमवश्यमुपगंतव्यं व्याप्याद्यारोपजन्यसाध्याद्यारोपादिसत्त्वे - स्मृतदृ

मस्यतदजन्यारोपानात्मकत्वंतत्रसाध्यादिगोचरस्मरणादिविलक्षणत्वात्तन्नियामकविलक्षणसामग्रीकल्पनस्यावश्यकत्वादन्यथाकार्य
४९ वैलक्षण्यानुपपत्तेः तादृशज्ञानकरणतावच्छेदकंज्ञायमानत्वंचयथामेगृहीतासंसर्गकआरोपात्मकज्ञानकालीनज्ञानविषयत्वेनतुआहार्य
दिविशिष्टज्ञानविषयत्वंभ्रमसत्तन्मतेविशिष्टज्ञानत्वाभावादितिनयमित्यजनकज्ञायमानकरणकज्ञानकसामग्र्यप्रसिद्धिरितिस
माधुनेः प्रवृत्तीतिः प्रवृत्तादिहमज्ञानमात्रस्यैवज्ञायमानत्वावच्छिन्नकारणकतायाअभिप्रेतत्वादितिसर्वः एवंत्वदवधेयंः व्यभिचारविल
क्षणघटकज्ञानेज्ञायमानकरणकत्वनिवेशोविभ्रमघटकस्मरणेप्रसज्जायमानकरणकत्वेतादृशस्मरणोद्बोधकविषयपादेतोतात्पर्यादाव
प्रसिद्धिर्डैर्वारेवतद्वारणायानुभवसाधारणरूपावच्छिन्नस्मरणजनकत्वंतादृशज्ञानकताअवच्छेदकधर्मैवत्वपर्यवसितंव्यभिचारीत्यादिना
विवक्षणीयमतयास्तेवचलिंगपरामर्शेशंकितव्यभिचारस्यप्रसक्तिरन्यथालिंगपरामर्शस्यस्वसमानाकारकस्मृतिसामग्रीप्रविष्टतयावि
शेष्यदलविरहितपातेदप्रसक्तेः तथाचविशिष्यदलघटकत्वेनज्ञायमानकरणकत्वप्रवेशोव्यर्थइतिकश्चित्तस्मरणस्यज्ञायमानकरण [illegible]
कत्वअवश्यप्रापनयायासोविशिष्यफलरहितयानुमित्यादिरूपप्रमाप्रागभाववैतत्स्वनाव्यक्तोततदवच्छिन्नत्वेनहेतुमूतेव्यभिचारः तस्यप्रागभा ४९
वत्वात्मकसामान्यरूपेणप्रमितत्वज्ञानसामग्रीप्रवेशोपितादृशसामग्रीघटकतावच्छेदकतत्तद्व्यक्तित्वेनानुनानादिसहकारित्वात्

नचप्रमितसत्त्वज्ञानसामग्र्याघटकतावच्छेदकरूपशून्यत्वस्यविशेष्यदलार्थतयाप्रागभावत्वात्मकतादृशरूपवत्त्वात्प्रमितित्वप्रागभावेपिवि
शेष्यदलसत्त्वमितिवाच्यंतथापितत्तद्व्याप्याघातोपरस्यव्याप्तिज्ञानत्वादिनाकदलिंगकानुमितिस्वानाभिषिक्तसाध्यस्मरणहेतुतान
रूपवृत्तिविशिष्टपरामर्शव्यभिचारप्रसक्तेर्ज्ञानविशिष्टकारणसहकारित्वनिवेशस्यतद्वारणानुपपत्तेः एवमात्ममनोयोगादिव्यक्तीना
मपितत्तद्व्यक्तित्वेनज्ञानव्यक्तीः प्रतिहेतुत्वमावश्यकंअन्यथासामान्यसामग्रीबलादुदीच्यव्यक्तीनांपूर्वव्यक्त्युत्पाददशायामुत्पादा
पत्तेः एवमात्ममनोयोगादिव्यक्तीनामपितत्तद्व्यक्तित्वेनज्ञानव्यक्तीः प्रतिहेतुत्वमावश्यकंअन्यथासामान्यसामग्रीबलादुदीच्य
व्यक्तीनांपूर्वव्यक्त्युत्पाददशायामुत्पादापत्तेः तथाचप्रमामात्रोपधायकात्ममनोयोगादौव्यभिचारः प्रागभावान्यत्वंनिवेश्यवारणी
यः नचगुरुमतेअभावाप्रसिद्ध्यातदन्यत्वनिवेशासंभवः भावातिरिक्ताभावाप्रसिद्धेः अधिकरणत्वरूपप्रागभावप्रसिद्धान्त
न्यत्वनिवेशासंभवात् तत्वसत्त्वेतत्सर्वादेरपिस्वनिरूपाभावरूपतयातदन्यत्वाप्रसिद्धेरितिवाच्यंः द्रव्यानात्मकेतातत्पर्यादौकिंचिदन्यत्वप्राग
भावविरहेणतत्रप्रागभावान्यत्वमत्वादिस्वोक्तापिनक्षिप्ताहरतिचेन्नउत्तसन्निवादेतिषेरेकव्याक्तिकत्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वबाधकामध्ये
परिगणनान्नत्रव्यक्तित्वेनप्रागभावादिहेतुत्वापात्तदनुमतत्वात्तत्रयथाउक्तसामग्रीघटतावच्छेदकरूपप्रसक्तंतत्वनिवेशेवदर्पोतन्व्यभि

वारितो व्याप्यपि यः तथाप्युक्तस्यापि उपयोगितायाः कारणतावच्छेदकसाधारण्ये एव हेतुघटकतापादकत्वात् लिङ्गपरामर्शत्वादेर्व्यभिचार
५० वारणाय ये ज्ञानत्वनिष्ठकारणतासहकारितानिवेशसार्थक्यात् अमित्वफलकिञ्चित्कार्यतालिङ्गपरामर्शपदस्य धर्मपरतया तत्त्वविशिष्टेष्टसामान्यसहका
रित्वादितिफलकिञ्चित्कार्यतामपि स्वविशिष्टपदस्य स्वावच्छिन्नविशिष्टपरतया यथायुक्तानुमित्याप्येत्यवाच्यविरोधात् एवं तदनुरूपेणैव वास
नाप्युपयोग्यपीत्यर्थः ज्ञानोपयोगित्वं ज्ञानप्रयोजकत्वं तथाच ज्ञानत्वावच्छिन्नप्राकारणतातन्निष्ठं यत् तन्निरूपकज्ञानस्वप्रो
जकं व्यभिचारिवैलक्षण्यं प्रतत्वादिति हेत्वर्थः ज्ञानेति तादृशकारणतावच्छिन्नतादृशकत्वानां निरूपकं तज्ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैल
क्षण्यप्रतत्वात् ज्ञानोपयोगीति सामान्यतो व्याप्तिरित्याशयेनाह प्रह इतिः प्रथमतो ज्ञानोपयोगिपरकृत्समाह ज्ञापमानकरणारस्तेता
वतीति ज्ञापमानकरणे व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वादित्यर्थः तद्वृत्तीतिः ज्ञापमानकरणीभूतलिङ्गवृत्तीत्यर्थः तद्वृत्तेः प्रमेयत्वादेर्व्यभिचा
रिसाधारणधर्मेप्यस्तु तव्यभिचारित्वावृत्तत्वाभावादाहामितिपतानोपाधिकत्वपर्यवसानं तत्साध्यवदिति प्रकृत्य तं प्रतिज्ञा एम
प्रमानत्वयाकरणं तद्याप्ययोऽलिङ्गमनुमितिरूपं तज्ज्ञानेज्ञानोपयोगित्वेनेत्यर्थः व्यभिचारद्दतिः सामान्यव्याप्त्याविशदादिः ज्ञानोप ५०
योगित्वविशेषणमितिः तथाच यज्ज्ञानकरणतावच्छेदकत्वतज्ज्ञानोपयोगित्वाभावेन हेतुसत्त्वात् व्यभिचार इति भावः न च ज्ञापमानकरण

जन्य- लिङ्गकानुमित्युपयोगितत्प्रागभाववल्लिङ्गपरामर्शव्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यं आत्मान्यत्वे ज्ञापमानकारणस्याविवक्षितत्वात् तज्ज्ञानो
पयोगितावच्छेदकसम्बन्धेन करणनिष्ठत्वनिवेशनीयत्वे नैवकात्वादिलिङ्गकानुमितिजनकतत्प्रागभावपरामर्शादेः कालिकसम्बन्धे
न लिङ्गनिष्ठत्वेव्यभिचारः ज्ञापमानत्वेनानुमित्यादिकरणतावच्छेदकमपि तद्विषयतासम्बन्धेन ज्ञानमेवातो ज्ञाप्यमानत्वस्य लिङ्ग
निष्ठत्वेपि ज्ञानोपयोगित्वविरहान्न व्यभिचारः उपयोगिताशरीरे करणतावच्छेदकमात्रव्यावर्तकाभ्यासिद्ध्यभावमप्रवेश्य कारणतापर
णतावच्छेदकमात्रसाधारणोपयोगितापाएवप्रकृते निवेशनीयत्वात्ः जनकतावच्छेदकसम्बन्धरूपविषयतायां तदभावादिति चैव चित
त्वादस्यातिप्रसक्तत्वादितिः अनुमित्युपयोगियाहाभावतद्व्याप्यवत्ताविच्छेदाघभावस्यात्मनिष्ठत्वेपि वानुमित्युपयोगित्वेपि ज्ञापमा
नकरणाधूमादीवृत्तित्वेनज्ञापमानके+२ पभावादपित्यर्थः नन्वेवं हेतुनिष्ठप्रत्यक्षस्याभावाद्वासिद्धेः साध्यकत्वप्रसङ्ग इति चेत् हेतुव्यापका
भावाप्रतियोगिसाध्यकत्वादित्यर्थः तत्प्रयोज्यमित्युपयोगिताविरहात्तद्बाधनिश्चयपा[illegible]रणनिष्ठत्वविशेषणेन वारणासंभवेः तन्निष्ठतत्पायप
योगिताप्रयतावित्वह्वानान्तेविशेषणमितिः हेतुघटकमित्यर्थः आभासव्याप्ततमितिभ्रमसामग्रप्रविष्टत्वमित्यर्थः तदप्रसिद्धिः भ्रमाप्रसिद्धेः
विसंवादीतिः अधिकरणप्रकारकेत्यर्थः तथाभावात् तत्राभासपदार्थत्वात् इ। ननु अधिकरणप्रकारकत्वानन्तर्गतकत्वेनेति विशेषणं चावाधितत्व

दित्वेपीतित्र्यबाधितत्वादिव न तादृशासामग्र्यनिविष्टमित्यर्थः ज्ञानमात्राभावेनः भ्रमत्वमात्रसाधारण्यासाध्याज्ज्ञानस्यैवानुदयेन प्रमा
५१ याइव भ्रमस्याप्यनुदयेनेतिभावः ज्ञानमात्रप्रयोजकत्वाद्भ्रमसामग्र्यामपि प्रविष्टत्वात्तत्प्रतिबन्धादिग्रहदशायामपि धर्मिविशेष
कसमूहालंबनोत्पत्त्या धर्मधर्मिविशिष्टज्ञानत्वमेव बाधाद्यभावकार्यतावच्छेदकमिति ज्ञानद्वयरूपे भ्रमे न तदभावस्य हेतुत्वमिति क
थं तदभावस्य भ्रमसामग्र्यां प्रवेशः न च ज्ञापमानधर्म्यग्रहमात्रेण संसर्गधर्मज्ञानत्वं तदभावजन्यतावच्छेदकम् संसर्गाग्रहकाली
नसमूहालंबनादिकं च न तदा कान्तं धर्मस्य तदा ग्रहमात्रेण संसर्गकत्वात्तथात्वात्तथा च भ्रमस्यापि बाधादिग्रहाभावजन्यतावच्छेद
कतादृशरूपाक्रान्ततया तदभावस्य भ्रमसामग्र्यां प्रवेशो युक्त एवेति वाच्यः तादृशधर्मस्यार्थसमाजग्रस्ततया कार्यतानवच्छेदक
त्वात् तादृशधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे ग्रहमात्रेण संसर्गकस्य नानासंसर्गकधर्मज्ञानेत्वाद्यनामग्रीपि किंचित्कारणकार्यता
वच्छेदकतापातात्तथापि विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वेनानपेक्षणीयत्वमेवाभावस्याहत्यत्वसंसर्गविरोधग्रहस्तदग्रहस्यादित्यथा राम
संधर्मिज्ञानरूपतादृशप्रवृत्तिजनकज्ञानेनापेक्ष्यते एव तदग्रहाभावे तद्ग्रहसाहित्यरूपविशेषणविघटनाद्वैशिष्ट्यं तत्त्वाद्यपेक्षमि ५१
त्याभिप्रायस्य संसर्गाग्रहसहितमपि दोषाभावकालीनधर्मधर्मिणोर्ज्ञानद्वयं न तु मत्यवहारविषयस्तद्वत्ति रूपेऽप्रांतत्यव्यवहारविरहा

तेन वाविसंवादिप्रवृत्तिरित्यं अतो भ्रमस्य तादृशज्ञानवैलक्षण्यमवश्यमेवोपपादनीयं अतो भ्रमे ज्ञानद्वये धर्मधर्मिणोर्विशेषणविशे
ष्यभावः स्वीकरणीयः एकज्ञानविषययोरेव तथाभावइतिनियमे मानाभावादत एव विशेषणस्य विशिष्टधीविषयत्वमनंगीकुर्वा
णोत्तरस्य ज्ञानान्तरविषयधर्मस्य विशेष्यतयैव धर्मिविषयकज्ञानान्तरस्य विशिष्टबुद्धित्वमुपपादितेन ग्रहाभावे अपि भ्रमस्थले वि
विशिष्टधी विषयत्वमनंगीकुर्वाणोत्तरस्य ज्ञानान्तरविषयधर्मस्य विशेष्यतयैव धर्मिविषयकज्ञानान्तरस्य विशिष्टबुद्धित्वमुपपादितेन
ग्रहाभावे अपि भ्रमस्थले विभिन्नधीविषय धर्मधर्मिणोः साकांक्षत्वमुपगम्यते तैरेव च विशेषणविशेष्यभावः स्वीकृतः सिद्धान्ते
ख्यातिसामग्रीदोषसहितासंसर्गाग्रहरूपस्यैव गुरुमते स्थितिविषयधर्मिणोर्विशेषणविशेष्यभावे नियामिकान्याय मते तेन तत्र विशेषणा
ंशे न स्पष्टविशिष्टहेतुतया प्रायुक्त उभयवादिनं तरं यत्रारजतत्वस्मरणं तत्र तदनंतरं शुक्तिज्ञानं तारमेव रजतत्वप्रकारकशुक्तिविषयताकम
न्यथा ख्यातिरूपमन्यथाख्यातेनस्तु प्रगन्तुं साधर्म्यकशुक्तिज्ञानमेव रजतत्वप्रकारकशुक्तिविषयताकं विशेषणज्ञानानपेक्षदोषादेरेव
तादृशविषयतानियामकत्वादितित्र्यंशेऽपि साधारणज्ञानस्य धर्मिविशेषविषयकत्वात्तदभावेनैव तत्प्रतिबंधकत्वमनास्वं तीदिधर्मिकभ्रमह
प्रत्यभावादितिस्य प्रत्यभावएव ज्ञापमानकरणकातमित्यादितानोपयोगाविच भ्रमसामग्रीघटकत्वमात्रस्य तज्जन्याभावविनिवृत्त्याभावादत एव तत्र वि

विशेष्यदलं प्रवेश्यापि व्यभिचारो दुर्वार एवेति चेत्सत्यं अत्रात्मनिष्ठतन्मयाबाधनिश्चयाभावस्य हेतुतायामनेउक्तरीत्या व्यभिचारवारणायमश्रकामे
५२ ऽतर्निविषयीभूततद्धर्मिनिष्ठसत्तासत्तातत्प्रतिबंधकातंत्र्यघटितताम भिधेनं तथा च प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावस्य धर्मिविशेष्यदलं प्रवेश्यापि
व्यभिचारो दुर्वार एवेति चेत्सत्यं अत्रात्मनिष्ठतयाबाधधर्मिविशेषानियंत्रितत्वात्पर्वतादिनिष्ठोयो विषयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोवह्न्या
द्यभाव निर्णीतपाभावः पर्वतादिविशेष्यकवह्न्यादिप्रमात्वप्रयोजकः सएव भ्रमसामग्रीप्रविष्टहृदादिनिष्ठतादृशाभावात्मकरतितस्मि
न्नाभावस्याहेतुत्वं न च ग्राह्याभावादिभ्रमस्य प्रतिबंधकतानिर्वाहाय तत्तद्धर्मिग्रहीतासंसर्गकग्राह्याभावत्त्वानवच्छिन्न तत्र द्धर्मिता
न्तेनैव बाधादिग्रहत्वेन प्रतिबंधकता बाध्याद्विमहानसादेर्वह्न्यभावाद्यसंसर्गग्रहकाले पर्वतादौ वह्न्याभावादिभ्रमस्य पर्वतादौ वह्न्या
दिज्ञानविरोधित्वोपपत्तेर्धर्मितांविशिष्यनिवेश इति बाधादिग्रहप्रतिबंधकतायां धर्मिविशेष्यनियंत्रितत्वमावश्यकमिति वाच्यं धर्मि
विशेषमनिवेश्यापि भ्रमस्य लोकेनाद्यविषयधर्मधर्मितावच्छेदकविशेषणाभावोपगमे वह्न्यादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधे
न प्रमाभ्रमसाधारणज्ञानं प्रति बाध्याभावादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन बाधादिग्रहस्य भ्रमप्रमासाधारणस्य प्रतिबंधकता कल्प एम ५२
नसंभवात्पर्वतादौ वह्न्याभावाद्यसंसर्गग्रहकालीनपर्वतवह्न्याभावादिविषयकभ्रमानात्मकज्ञानाद्याविषयधर्मधर्मितावच्छेदकविशेषणाभा

विरहेणपर्वतादिविषयतापावह्न्याभावादिप्रकारतानिरूपितत्वविरहेणपर्वतादौ तादृशविषयतासंबंधेन कस्यापि ज्ञानस्यासत्त्वेन
तद्व्यापि विशिष्टबुद्ध्युपपत्तेः प्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ वह्न्याभावाद्यंते धर्मिग्रहीतासंसर्गकत्वानिवेशात्सकलबाधकप्रमाविरह इति
बाधकप्रमासामान्याभावस्यार्थः व्यभिचार इति पक्षीयबाधकप्रमाविरहदशायां भ्रमोत्पत्त्या भ्रमे वाधकप्रमासामान्याभावस्य व्यभिचा
रेण हेतुतावच्छेदकस्य व्याहतत्वादिति भावः तत्पक्षप्रमायां न व्यभिचारप्रसक्तिः प्रमाविषये वाधग्रहस्य भ्रमत्वनियमेन तत्र बाधक
प्रमासामान्याभावसत्त्वानियमादिति तस्य प्रमाहेतुतावच्छेदकानोपयोगित्वमस्त्वेवेति शंकितुरभिमानः भ्रमसाधारणज्ञानसामान्ये
बाधकप्रमानामान्याभावस्य व्यभिचाराद्धेतुत्वासंभवाद्याहार्यपवाधग्रहाभावस्य भ्रमप्रमासाधारणज्ञानहेतुत्वे प्रमायां बाधकप्रमासा
मान्याभावस्याव्यभिचारोपि तेन नाभाविना स्यान्यथासिद्धत्वपरिज्ञानोपयोगितेति समाधत्ते तस्येति सामान्याभावस्य विशेषाभावाद
दानतिरिक्तत्वेऽस्वकीयबाधकप्रमाविरहस्य तत्त्वेनैव ज्ञानोपयोगित्वं सामान्याभावत्वेन च व्यभिचारित्वादेतत्त्वमस्तीति व्यभिचारमाशंक्यानि
राकरोति तथा चेतिः ज्ञानोपयोगितापकारेणोति तत्ताज्ञानोपयोगितावच्छेदकावच्छेदेनेत्यर्थः ज्ञानोपयोगितावच्छेदकसद्भ्रमजनकताव
च्छेदकंपदद्वयंतद्रूपत्वमितिफलितार्थः ज्ञानत्वमिति किं ज्ञानोपमानकरणत्वेनैवेति शेषः भ्रमेणाव पदेद्रिय सन्निकर्षादावितिपक्ष

ज्ञानानोपयोगित्वात्सत्त्वादिः व्यभिचारे इति तादृशसन्निकर्षादेः सन्निकर्षत्वादिना भ्रमहेतुत्वे विषमोपयोगितावच्छेदकरूपोवपत्ते
५२ न्द्रियसन्निकर्षत्वादिरूपेणाव्यभिचारित्वाद्धेतुत्वादिति भावः एतच्चोपमायां गुणानन्यत्वाभिप्रायेण गुरुमते चेदं दूषयति विषयि
त्वादिदोषाभावसत्त्वमाहेतुतायामत्रावच्छेदकत्वादिदापत्त्याहेतत्र व्यभिचारो बोध्यः सर्वत्र तथात्वे तत्त्वव्यभिचारिसामान्यमा
हेतुत्वरूपंभ्रमसामग्र्यां प्रवेशे किं विशेष्यभिचारित्वात्तत्त्वरूपत्वाव्याप्तेरिति अपृथग्धर्मरूपाभासेपि व्याप्तिसत्त्वेन तत्त्वास्वभास
व्याहृतत्वाभावादिति भावः पृथग्धर्माभानाव्याहतत्वं भ्रमसामग्र्यप्रविष्टत्वरूपमेव विवक्षितं न तु पृथग्भानं तं विसंवादि
पृष्टत्रिलिङ्गकज्ञानकरणेऽपि इत्थं बाधाभावादौ व्यभिचारोद्धाराय तस्य भ्रमकरणत्वे इति तन्मतमभिप्रायं भ्रमप्रयोजकताभिधान
विरोधात्सकलबाधकसमावि रहस्यापि कुटलिंगादित्‌ इति यावत्‌ व्यभिचारशंकाः संगतेः तथा च पक्षधर्मे भ्रमा
दोषसत्त्वादि व्याप्तिसत्त्वेपि तस्यानभ्रमसामग्र्यप्रवेशः अव्याप्तेः अन्यत्वादौ व्याप्तिभ्रमादपि हृदादौ वह्न्यादिभ्रमोत्पादादितिल पप
पमेव पूर्वमभिधानात्तथा हृदादौ वह्न्यादि व्याप्तिविशिष्टधूमादिभ्रमाधीनवह्न्यादिभ्रमस्य [illegible] भ्रमजनकं व्याप्तिविशि ५२
ष्टज्ञानप्रयोजकत्वं व्याप्तिरूपविशेषणस्य सत्त्वेऽपि भ्रमाप्रयोजकत्वमेव व्यभिचारित्वान्नेत्यभिप्रायेणेदमुक्तं द्वितीयप

ष्टे व्याप्तिभ्रमाधीनवह्न्यादिभ्रमे व्याप्तेरप्रयोजकत्वात्तत्र साधनधीकसमनन्तरोदीयमानतरमाहृत्यं तत्र इति प्रसंगादिति तदलमसत्त्वप्रसं
गादसमर्थः न च वह्न्यादिबाधाभावस्य घटादिभ्रमरूपपक्षे किं विधेयंदाभासस्य सामग्र्यप्रविष्टत्वेपि पक्षप्रकारकज्ञानोपयोगित्वं त
त्प्रकारकज्ञानप्रमाणकरणाकर्षणत्‌ किंचित्‌ भ्रमाप्रयोजकत्वनिवेशेन व्यभिचारस्तत आह व्यक्तिविशेषस्येति बाधाभावत्वावच्छि
स्य सकलभ्रमसामग्रीप्रवेशेपि गुरुमते अधिकारणाघटितिरिक्ताभावविरहात्‌ एकधर्मिनिष्ठबाधग्रहाभावव्यक्तेस्तत्स्वरूपस्य ज्ञानहत्वा
पावाद्भ्रमस्य धर्मिकस्य तद्विषयकान्यज्ञानकालीनस्य भ्रमस्य सामग्र्यामप्रविष्टत्वादित्यर्थः अवच्छेदेनेति अवच्छिन्नत्वेनेत्यर्थः शागेव
विशेषितमिति शेषः नवेति वह्न्यादिबाधग्रहाभावत्वादिरूपज्ञानोपयोगितावच्छेदकस्यावच्छेदेन वह्न्यादिप्रकारकपक्षे किंचित्‌ भ्रमसा
मग्र्यामप्रविष्टत्वमित्यर्थः अतो न बाधाभावादेर्व्यभिचार इति शेषः ननु पक्षे किंचित्‌ व्यभिचारित्वाद्धेतुत्वनिवेशो व्याप्यभावतादिना व्या
प्तादिभ्रमजन्यलाघवमात्रकरणाकानुमितित्वलीपसाध्यविषयकभ्रमहेतुज्ञानप्रयोजकव्याप्त्यभावादेस्तेन च हेतुनेन व्याप्तिभ्रमाधजन्या
नुमितित्वलीपस्याध्याहानुभवस्थलीयस्य च भ्रमविशेषस्य सामग्र्यामप्रविष्टे व्यभिचारस्ततः कस्मात्तदाह पक्ष इति सर्वत्र वाहज्ञानत्वपक्षा
वलंबनेतत्पक्षीयत्वं व्याप्तेः साधनवैकल्परूपत्वात्‌ व्याप्तिगितस्वादिविषयकावोध्यज्ञानविशिष्टं तज्ज्ञानतन्निष्ठज्ञानावच्छिन्नकारणताकं

प्रमातन्मात्रहेतुत्वान्नदसाधारणकारणत्वादित्यर्थः आप्तविशेषणात् तज्ज्ञानविशिष्टस्य सहकारिकत्वविशेषणात् सल्लिंगपरामर्शो हे
५४ तिज्ञानावच्छिन्नकारणताकानुमितिसाधारणत्वाभावाद्धि भूतस्वरूपमोपयोगिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकप्रत्यक्षव्यभिचारित्वा
वृत्तविशेषणं तथ्विशिष्टव्याप्तिपरतामुपेत्योद्धरति पक्षधर्मतादीति पर्वतादिदृष्टतिल्लविशिष्टवह्न्यादिव्याप्तेरित्यर्थः न चैवं व्याप्तिपक्षध
र्मताविशिष्टवाधितत्वादेर्व्यभिचारिव्यावृत्तत्वात् तत्र व्यभिचारहेतुर्वारयितुमाह तेन रूपेणं ज्ञानोपयोगितावरहात् व्याप्तिपक्षधर्म
तासहित आप्तिमत्त्वरूपविनिगमकस्य ज्ञानप्रमात्वविशेष्यतावच्छेदकतापन्नस्यानुमितिकारणतावच्छेदकतया ग्राह्यत्वाव्याप्तित्वेनेवा
नुमितिरूपज्ञानोपयोगित्वात्तव्याप्तिपक्षधर्मतयोः पृथक्कारणतावच्छेदकत्वे पृथक्व्याप्तिधर्मताज्ञानविषयत्वनिगदपानुमितापत्तेः
पक्षधर्मिकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानरूपकरणविरहेण तदापत्तिवारणे ज्ञानप्रमात्वे नलिंगहेतुतापात एवविशेषिकत्वापत्तेः त्वायमान
लिंगहेतुलिंगज्ञानं वेतिविनिगमनाविरहस्य वलिंगहेतुतायां बीजत्वात् लिंगज्ञानहेतुतामतस्यपगम्यज्ञानप्रमात्वलिंगस्य व्याप्तिप राम०
क्षधर्मताभ्यां पृथक्कारणत्वेनकापत्तेरेवविनिगमकत्वसंभवात् एवमन्यत्रापीति शब्दशक्तिरित्युत्रापि यथा यंतात् तपर्यविशेषणा ५४
स्वशक्तेः प्रयाध्यागकदृष्टान्तेत्यर्थः प्रमाहेतुत्वादितिपयात्कृतद्वितीयोहेतुः सल्लिंगपरामर्शादौ व्यभिचारीति प्रमापरं प्रमावि

शेषपरतया व्याचष्टे स्वसहकारिकेति स्वपदं हेतुमत्वेनाभिमतपक्षादिपरं स्वपस्य सहकारियत्तस्मत्वानंतरकालीनप्रकृतज्ञानानु
मादप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगितत्वसहकारिकं स्वव्यतिरेकप्रयुक्तप्रकृतज्ञानरूपकार्यानुत्पादस्ताण अवहितपूर्वक्षणसत्त्वानी
कमितियावत् एवं भूतं पक्षतज्ज्ञानप्रमानकरणत्वप्रकृतज्ञानोपयोगित्वा विषयकाशेषस्तानविशिष्टस्य सहकारिकत्वविशेषणात्
सल्लिंगपरामर्शरतिज्ञानावच्छिन्नकारणताकानुमितिसाधारणहेतावितिशेषः न व्यभिचारस्तत्प्रमेनानुपपत्तिः प्रतिविशेषणं
तत्कारणतापान्तानवच्छिन्नत्वविशेषणात् भूयो वयवेन्द्रियसन्निकर्षस्य ज्ञानिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्षस्वरूपमोपयोगिविशेषणतावच्छे
दकप्रकारकज्ञानविशिष्टेन्द्रियसहकारित्वेन तत्करणकप्रत्यक्षसाधारणहेतौ विशेषणवद्विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादावित्यर्थः न व्यभि
चारदत्तनेनान्वयः प्रतीपविशेषणात्स्यमाहेतुतापात्त्र असाधारणविशेषणात् प्रमासाधारणकारणत्वं च प्रमानिष्ठप्रमितिसंस्कारति
धर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतात्र प्रतं आत्ममनोयोगादिजन्यतावच्छेदकं जन्यज्ञानत्वादिकं प्रमितित्वन्यूनतिसाधारण
मतत्वात्तदुदासः विपक्षेवाधकं पक्षेव्यभिचारप्रशंका निवर्तकं प्रयार्थ्यमतपर्यस्यस्वरूपसत एवशाब्दबोधोपयोगितामुपगमेतस्थीम
मनिष्टप्रसंगरूपं तर्कं यथाभास्तोक्षेपसंगरतिमूलं पदस्याधितार्थबोधकशाब्दं परं भवेः तदाभिगोपरवावास्यमपार्थतातत्पर्यप्रमाधीना

र्थबोधकत्वोच्छेदप्रसंगः स्वरूपसतोऽपि यथार्थतात्पर्यरूपकारणस्याभावादिति व्यभिचारोऽग्राह्यरूपसतो नतस्य हेतुतासंभवतीत्यर्थः
५५ स्यात्तत्त्वं च न संगतः भ्रमस्थले असंसर्गाग्रहस्यैव स्वीकारे तत्परमते शाब्दबोधानुत्पत्त्या व्यभिचाराप्रसक्तेरिति तु परमते वस्तुतेऽत्र नः
शाब्दाभासपदस्याबाधितार्थविषयार्थबोधकशब्दपरतामाह अत्र स्थितिश्चेत्यस्य तात्पर्यके अन्यतात्पर्यके अन्यमात्रपरी
क्षकतार्थतास्यर्थश्च स्मरतिपाठत्वे अमविषयकेति तात्पर्यविषयाबाधितार्थविषयकशाब्दप्रमाजनकत्वविशिष्टपरत्वमर्थः
शाब्दाभासस्योपयोग इति श्रुतत्वाच्छाब्दाभासपदतात्पर्यमित्यर्थः तथा च सविशेषणे हीति न्यायात्शाब्दस्य तात्पर्यप्रमाजनक
त्वोच्छेदलाभः न तु बोधितार्थकर इति नंदतात्पर्यभ्रमविषये अत्र संबद्धं धर्मिमात्रे जनकपदं हृदयात्मकवाक्ये शाब्दाभासपरता
तत्पर्यमित्यर्थः तन्मते गुरुमते तत्स्थलीय शब्दवाक्यप्रज्ञाभाजनकत्वेन अत्र यथाख्यानमुपगमात् विशिष्टज्ञानजनकत्वेन एव
व्यभिचार इत्युपन्यासे व्यभिचारो पन्यासासंगतिरूपे हेतुः प्रमाजनकत्वे शाब्दप्रमात्वावच्छिन्नजनकत्वस्वीकारित्वानजनकत्वे राम
त्वाशाब्दसंसर्गज्ञानत्वावच्छिन्नजनकत्वस्वीकारे वा व्यभिचार इति तत्स्वीकर्तारं प्रतीत्यादि इत्येतं चार्थमिति अत्रस्य व्याख्यातोऽशा ५५
ब्दाभासपरार्थमित्यर्थः अग्रे विशिष्टत्वात्तात्पर्यपरीक्षाश्रमानयोगानंतरं प्रकटयिष्यति विवरयिष्यतीत्यत्र बाधितार्थके भ्रम

प्रामाण्ये तात्पर्यभ्रमस्थले तात्पर्यासंसर्गाग्रहाद्भिन्निरिणोधर्मेस्यासंसर्गाग्रह एव वा तन्मतेन तु संसर्गग्रहः अत एवान्यघटाभिप्रायेण
गृहे घटोऽस्तीत्यादिश्रमपरवाक्यस्याप्रामाण्ये तत्प्रवृत्तेः प्रसज्ञाधीनत्वं च मूलकारणत्व इति मिश्रोऽपि व्यवहारस्तु सत्त्वादिति
समाधिः सोऽकर्पणादुक्तं इत्यादिना तात्पर्यासंसर्गाग्रहाधीन घटासंसर्गाग्रहात्प्रवृत्तिरिति अभिधानस्य तत्र अन्यपरादन्यान्वयबोधो
नस्यादिति शाब्दाभासोच्छेद इति मूलस्य मन्वयबोधमदमपि असंसर्गाग्रहपरमेव अन्यथा अन्यघटाभिप्रायेणोक्तादिवाक्यमूल
यंथेन विरोधः स्यात् तात्पर्याविषयार्थविषयप्रमापकशाब्दरूपशाब्दाभासोच्छेदपरत्वं यद्यप्यन्यथा शाब्दाभासोच्छेद इति मूलव्याख्यानम
नुचितमित्यालोच्य यथार्थतात्पर्यस्य स्वरूपसतःप्रमाहेतुत्वेऽक्ता प्रमानंतरं संसर्गाग्रहरूपतद्भ्रमादप्योपपत्तेः अत्र संसर्गाग्रह
प्रशाब्दभ्रमस्याप्यसंभवं व्यवस्थापयन् तत्र शाब्दस्य विसंवादिप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेऽपि प्रतीये तत्र यथा व्याचष्टे पदे इति वा अन्य
परापरापरिबाधितार्थकवाक्यादपि प्रवृत्यापत्ता तात्पर्यासंसर्गाग्रहरूपतद्भ्रमात् संवादिप्रवृत्तिजनक बाधितार्थासंसर्गाग्रहस्याप्यसंभवे
न विसंवादिप्रवृत्तिजनकशाब्दरूपशाब्दाभासोच्छेदपर्यंतानुधावरोऽस फलं न च शाब्दाभासपदस्य तथाख्यानमिति वा अप्रल
कंतेवान्यपरवाक्यस्य शाब्दाभासत्वापत्ता अन्यत्तापितमु भावश्च शाब्दभ्रमरतिमूलेन तात्पर्यभ्रमाधीनशाब्दभ्रमोच्छेदस्याग्रे वाच्य

तत्पातत्संगमनोपनीतपरतपापद्वित्वादिनायत्तन्मत्तंआप्तोक्तं वक्तृतात्पर्यभ्रमाधीनस्य बाधिताबाधितार्थासंसर्गाग्रहस्यै
५६ वोच्छेदपरत्वमत्र ग्राह्याभावोच्छेदपदस्य एतद्वाक्ये द्विधाविरहनमितिप्रकृतमुत्तरयामः परे तु घटसत्त्वतात्पर्येण यत्र गेहे घटो नास्तीत्यु
क्तं तत्र तात्पर्यभ्रमाधीनघटाभावासंसर्गाग्रहरूपसंसर्गभ्रमस्य स्वरूपसत्तात्पर्येहे तत्वापगमेऽप्युच्छेदः स्वरूपसत्तात्पर्येण घट
सत्त्वबोधेऽपि तेषु घटाभावासंसर्गाग्रहस्यैव सत्त्वादिति तेषु तन्मूलार्थः तद्भ्रमावशाद्भ्रमरसाग्रिमफक्किकयापात्रप्येतादृशभ्रमोच्छे
दपरत्वेनैव तदुक्तत्वेन तत एव स्वरूपसत्तात्पर्यस्य शाब्दविशिष्टबुद्धिहेतुत्वेऽपि भ्रमग्रहीतासंसर्गकधर्मधर्मिविषयकस्मरणरूपज्ञान
रूपसाधारणस्य तज्ज्ञानतावच्छेदकधर्मस्य दुर्वचत्वात् तदुपमाख्यस्थलीयकार्यकारणभावे कल्पनीये शाब्दसंसर्गबुद्धित्वस्यैव कार्यतावच्छे
दकत्वोपगमे न स्वरूपसत्तात्पर्यविशिष्टशाब्दभ्रमोत्पत्तेर्मिथ्यात्वव्याख्यापादुर्निर्वाहत्वात् तत्र निर्वाहकस्य प्रमाणसम्मतत्वेनेत्यस्य
त्संगतिर्वर्ण्यते इति तत्रेदं बोध्यं तद्भ्रमावशाद्भ्रमरसाग्रिममूलस्य तदुक्तस्थलीयघटाभावासंसर्गाग्रहादुपपत्तिपरत्वसंभवेऽपि तद्भ्रमप राम०
दस्याप्युपबोधीनस्यादिशाग्रिममूलस्य न तत्परत्वं संभवः तादृशस्थले घटाभावस्याबाधितत्वेन तदसंसर्गाग्रहस्य भ्रमतयात ५६
द्भ्रमावशाद्भ्रमरसाग्नेरेव तत्रानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणतया पौनरुक्त्यापत्तेश्च घटं तत्र बाधितत्वेन घटाभावासंसर्गाग्रहस्याभ्रमत्वे

न विशेषान्नयो न हृक्कमिति तु न शङ्कनीयं तत्र घटाभावाबाधे घटसंसर्गाग्रहत्वेन स्वरूपसत्तात्पर्येण तात्पर्यसंसर्गबोधापत्त्या
संभवेन घटाभावासंसर्गाग्रहात्यन्ततः तथा च तादृशमूलस्य मिथ्या संभावकत्वेनैव संगतिः कार्या तथा सति तादृशात्वेनैव स्फक
ग्रन्थमूलफक्किकायाः संगतिसंभवे द्वितीयैवोपपादयितुं शक्या लौकिकेपदार्थमिति इदं प्रायार्थतात्पर्यपरिहृत्य स्वरूपसदेव सामग्रीघ
टीकारणमित्यर्थः तादृशसंसर्गाग्रहस्यापीत्यधिकरणप्रकारकत्वनिजनकासंसर्गाग्रहस्यापीत्यर्थः अभावेन ता
त्पर्यभ्रमादसंभवेनेत्यर्थः तदुच्छेदापत्तेः शाब्दस्य तादृशप्रवृत्तिप्रयोजकत्वोच्छेदापत्तेः तादृशसंसर्गाग्रहरूपभ्रमासंभवमेवो
पपादयति न हीत्यादिना मन्यमानसामग्रीविशिष्टबुद्धिसामग्र्याः आकांक्षायोग्यतासत्त्यादिरूपशाब्दबुद्धिकारणसत्त्वे अर्थविशेषस्य शा
ब्दबोधविषयत्वनियामकं यादृशं तात्पर्यं तज्ज्ञानीयं भ्रमस्यार्थविशेषविषयत्वनियामकमिति पाठः तन्नाभासस्थलेन भ्रमस्थले रति
तिलौकिकत्वशङ्कातद्रीतिशेषः तथा सति पूर्वोपस्थितभ्रमप्रयोक्तृतन्मतेऽपि तन्निविशेषस्तथाप्याकांक्षायोग्यतासत्त्यादिरूपसकलशाब्द
सामग्रीकारणसत्त्वेऽपि स्थितानामर्थानामेकस्य शाब्दप्रमापाभावेनापरस्येति विनिगमनापातः कारणाधीनत्वात् तादृशकारणसमवधा
नेकालीनभ्रमे प्रयोजकार्थाभावेऽपि विनिगमकं तत्त्वान्तरमेव कारणमितिसंभवो ग्राह्यमनेनेति भावः तात्पर्यपाठानस्यासामग्र्यात्वेनोभय

स्थलं दर्शितं कारणतापि रेकजातीयत्वमव्याहतमित्याहुस्तन्नेति अस्य यथार्थतातत्पर्यस्य सामान्यसामग्री भ्रमे प्रमायां चार्थवि
५८ शेषभाने प्रयोजकमित्यर्थः। तत्राप्यस्तीति भ्रमस्थलेपि प्रमास्थलीयतादृशकारणजातीयकारणमस्तीत्यर्थः तज्जातीयत्वं
चतानतत्त्वानाम्यतामतत्स्वरूपेनप्रयापिस्वरूपसज्जातपर्यस्य प्रमाहेतुत्वेपि भ्रमस्थले स्वरूपसत्तात्पर्यासंसर्गाग्रहमादाय
उभयत्रैकजातीयकारणसमवधानेन निर्वाहस्तथाप्यसंसर्गाग्रहस्त्वन्यतेरतो न कारणतायामवच्छेदकगौरवं न त्वकारणतामि
त्याशयः नच भ्रमस्थले यथार्थवाक्यार्थज्ञानसिद्धिस्तत्परतापत्तिरिति श्चात ज्ञानं तत्तदसंसर्गाग्रहस्य च नप्रसिद्धत्वातीति वाच्यं
तादृशयतीत्सप्रसिद्धावपतीत्संशेन्यहीतासंसर्गकयथार्थ्यवाक्यार्थविषयकत्वच्चानसहितप्रतीत्युद्देश्यकत्वस्तानस्य हेतुता
संभवात वाक्यार्थविषयकत्वमपि ततद्धर्मितातत्तद्धर्मविषयकत्वं तत्सिद्धिरिक्कादोकैकवित्तप्रमाणस्थलेपरिविशिष्टज्ञानं कारणं तदसं
सर्गाग्रह एव भ्रमहेतुरिति नियमाभिप्रायकं तमेव तद्रूपं संगमयंतितरसत पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रमायां पर्वतादेर्यथार्थवस्ताद्वि राम०
प्रतीतिपरत्वविशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वनयाप्रकारो वह्निमानित्यादिभ्रमे च तादृशतात्पर्यभ्रमस्य हेतुतयाहृदेययार्थवह्निप्रतीतिपरमि ५८
त्यवभ्रमितिभ्रमस्थलेव हेतुतया तादृशनियमासंभवात यत्रविशेषवह्नितानिप्रत्ययंतातपर्याविषयपार्थगोचरप्रत्तिपरमेवतेवाच्यस्येरप्र

वंतो वह्निमानरत्याप्ताकाधर्मिकवह्न्यादिमत्पर्वतादिप्रत्वभ्रमाधीनपर्वतादौ वह्न्याद्यसंसर्गाग्रहस्येच्छिरप्रयोमयंपथः तथाचो
क्तनियमाभिप्रायेनैव संगतिः वह्निमत्पर्वतादिपरवाक्ये तद्विशिष्टज्ञानस्य प्रमाहेतुत्वात्तत्रान्यपरेपि तद्भ्रमेनार्थासंसर्गा
ग्रहात तत्र बाधितार्थासंसर्गाग्रहस्य स्वेचोक्तनियमः अतो हृदो वह्निमानित्यादिरस्थलेयसंसर्गाग्रहस्य हेतुता न हि विशिष्टज्ञान
स्य प्रमाहेतुत्वासंभवेपि न क्षतिरिति तत्त्वसततादृशारीन्यातद्भ्रमाद्वशाहृभ्रमरति बाधितार्थपरमूलस्य संगमपितुमप्राकान्ता
तेपुंछकोदृशितश्रोतप्रतारकवाक्यादेर्विसंवादात्प्रमाणोच्चाणोक्तविरहात्सप्रमाणप्रयोजकत्वेन संभवतीति हृदयागमस्वहत
प्रथमप्रमाणोक्तत्वसाधकलिंगत्वानाद्यं भवेन तु र्न्निश्चयतपानत्सप्रमाणप्रयोजकत्वमिति हृदयागमवनारप्रतिनन्वितिरीश्वरमा
दायेतिरीश्वरस्य प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवत्त्वाप्तत्वाद्वाक्यप्रयोगकर्तृत्वपदितिसर्वः अस्मदाशंकाईश्वराभ्युपगंतृणां नैया
यिकानामाशंकायापिविदिरत्यर्थोमित्ताध्यापकोमादापि यथार्थत्वातयर्थवदोक्तत्वमपि मततद्वाघ एव निर्वहति तथापि य
थार्थज्ञानवत्स्वतंत्रप्राणावत्वमापोक्तत्वमितस्याभिप्रायेन ईश्वरपर्यंतानुधावनं आर्षज्ञानजन्यात्वमिति अर्थः बुद्धोपविषानन्य
त्वमित्यर्थः एतदुपादानात विसंवादिरिशुकमावेन व्यभिचारः प्रयाक्तेतातादृशवाक्यस्यापि प्रत्येकपदार्थविषयकेश्वरज्ञानज

न्यत्वात्तद्याहतिः प्रकृतवाक्यप्रतिपाद्यविशिष्टार्थत्वानजन्मत्वं चाप्रोक्तत्वेनुमानात् पूर्वमसिद्धमिति तदनुमापकं शाब्दबोधात्
५८ पूर्वमाप्तोक्तत्वानुमापकं अत्रेष्टापत्तिमिति तत्राप्तोक्तत्वानुमापकहेतोरेव शाब्दप्रामाण्यप्रयोजकत्वमित्यत्रेष्टापत्तिमित्य
र्थः नापि रोषाभावं तत्र ग्रिममूले दोषाभावपदस्याशित हेतुनावेदेपि संसर्गानुमानसंभवात् उक्तानुवादकतापत्तिनादवु
स्यात्कथमिष्टापत्तिशंकेप्रमितिवा अनाहृदशहे उक्तानेपि व्याप्तिस्मरणाविलंबेन संसर्गानुमानविजम्बात्रानुवादकतासंभ
वरत्याशयेन शंकासंभवात् वक्तृतत्त्वकधर्मस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वेवेदस्यानुवादकत्वमपित्वर्थभिचारशंकाग्रस्तास्यार्थम
पोरुषेयत्वत्तानापेक्षापामेवेत्यभिमानिनेवशंकात्र न एवेतत्प्रश्नेपेवेरानुवादकतापादनस्यापि संगतिः अनुभवानुरोधात
अनुभवापलापभयात्र सर्वाविस्थितिः भ्रांतप्रतारकवाक्यात् संसर्गानुभवस्य स्वीकारः तत्स्तु रोधाचेदोषाभावं परिस्यज्य याथार्थ्यतात्
पर्यस्य प्रामाण्यप्रयोजकतावश्यस्याप्रामाण्यात् अत्र व्रस्य स्वीकारः सिद्धार्थात् अर्थवादवाक्यात् अवपानुभवः शाब्दसंसर्गबोधः राम
ततोपि तस्यानुभविकत्वादिति शेषः तथा चकथंतत्र तत्प्रामाण्यानभ्युपगम इति भावः कारणाभावात् संसर्गबोधकारणाभा ५८
वेन तदसंभवात् तदप्यासिद्धिः अनुभवस्यापलापः इहापि समानेति भ्रांतप्रतारकवाक्योपि तत्स्यार्थः अर्थवादस्थलेकार्यतावाचक

समभिव्याहाररूपकारणसत्वे धांतप्रतारकवाक्यस्थलेपि दोषाभावरूपकारणस्याभावादिति भावः अत्र तन्नाशंकातः आह दोषा
भावस्य कारणत्वासिद्धाप्रकृतकारणाभावासिद्धिमाह। ननु शब्दसामान्ये कार्यतावाचकपदसमभिव्याहारस्य कारणत्वात्प्रत्यु
दा अर्थवादस्थलेपि अनुभवापलापप्रयोजकशाब्दबोधकारणाभावो सिद्ध इत्यत आह तत्रेति अर्थवादस्थले आपसुतप्रतिवन्धादिति
आपसुतप्रतिवन्धात् आपसुत्प्रतिबन्धान् शब्दसामान्ये कार्यताबाचकपदसमभिव्याहारस्यकारणत्वावधारणवन्धादित्यर्थः वेदेप्य
नुवादकतापत्तिश्चेतिहेतोर्न मूलकृतो निर्भरः उक्तयुक्त्यानुवादकत्वसंभवादपितुधांतप्रतारकवाक्यजन्यबोधे व्यभिचाररूपर
क्षणस्य अत्र तत्त्वमेव व्यभिचार इद्दत्याकोकृत किंचेत्यादि हूषणमवतारयति किंचेति प्रतारणाविरहादिति प्रतारणरूपदोषविरहेण
दोषविरहेण दोषाभावस्य तावासिद्धः प्रतारणाभावं व्यवस्थापयति अविद्यमनितिवाधितार्थत्वर्थः तस्यात्प्रतारणात्वात् नत्वप्रतीती
तेत्तिस्वप्रतीतविपरीतार्थप्रसापणेच्छापाः प्रतारणत्वाभावादित्यर्थः तथा चभ्रांतस्य स्वप्रतीतविपरीतावाधितार्थप्रत्यायनेच्छापाः
कथं प्रतारणत्वमिति भावः ननु भ्रांतेप्रतीतविपरीतावाधितार्थबुबोधयिषाविष्प्रतारकव्यवहारात् प्रतीतविपरीतप्रतिविपादयिषामा
त्रमेव प्रतारणपदार्थः प्रतारणपदार्थमात्रएव च दोषव्यवहारः तत्त्वा ग्रन्थिकाणमिति कथमुक्तस्थले दोषाभावरूपकारण निर्वाहइत्यत

आहत्यतारणायदेतितस्याः बाधितार्थप्रतिपिपादयिषा मास्त्वाद्रूपेरामुरस्यार्थपरत्वतारणायप्रवाप्रतिपाद्यापाद्यपि दोषत्वाभ्युप
५९ गमेनत्र्यमाहेत्वत्वोपगमेनात्र दोषाख्यत्वेभावतस्याः तादृश्याद्योषपदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः भ्रम एव प्रतिपिपादयिषिता
बाधितार्थविपरीतविषयकभ्रम एव तत्र भ्रांतप्रतारकवाक्ये दोषः दोषत्वमादोषाभावकूटप्रकारकविघटकः तथा चतत्रतद्भ्रम
वारकावश्यकत्वमिति भावः समाधत्ते तस्येति तादृशभ्रमस्येत्यर्थः भिन्नविषयकत्वात् प्रकृतवाक्यप्रतिपाद्यविषयकत्वेन तद्भ्रमा
हेतुत्वात् तथा च तत्र काले दोषप्रभवत्वरूपप्रामाण्यप्रयोजकमप्रत्यक्षमेवेति भावः ननु किं वेत्यादिना दोषसम्बन्धमहेतुत्वं वा वेति त
तावता किमायातं व्यभिचारादिनातस्याहेतुतामात्मकप्रमापं दोषाभावकूटस्याव्यभिचारेण हेतुतास्यादेवेत्याशंकां निराकर्तुं
अमाजनकप्रतियोगिकस्य वा भावत्वेन प्रमाहेतुत्वेति मूलाभिप्रेतं नियमस्य प्रत्यक्षप्रतिनाप्रमापामित्यप्रमापां दोषत्वेन हेतुत्व
दादोषाभावस्य प्रमाहेतुप्रतियोगिकत्वविरहेणानन्यथासिद्धप्रमाहेतुत्वं वै न भवतीत्यर्थः मूले हेतुत्वे प्रत्येकं व्यभिचारादित्यत्र राम०
तादृशप्रत्येकपर्याप्तधर्मावच्छिन्नस्य हेतुत्वे व्यभिचारादित्यर्थः ननु तथा हेतुतासंभवतीति दोषः मिलितस्य प्रमारिचेतृष्टपत्वा ५९
वच्छिन्नस्य तत्वे हेतुत्वे एकस्मादप्रमानस्यादितिप्रत्येकदोषसमवधानदशायां कार्योत्पत्तिप्रयोजकसामग्रीविरहेण कार्यानुत्पादा

पत्तिनिर्वाहात् तावता व्यभिचारस्यापि लाभात् न स्यादित्यत आह माशीत्यादि मूलेन पुनः प्रत्येकं मिलितस्य च हेतुत्वनिराकरणाय
र्वाक्याविशिष्टमित्यादिकामपरिणद्धमप्रामाण्यानुगमादिकमुद्दिश्य तादृशफलकिं कामवतारयति नन्वित्यादिना ननु गमासंभवाधिति
प्रत्येकं हेतुत्वे च अननुगमेन व्यभिचारादुक्तः मिलितहेतुत्वे च एकैकसमवधानदशायां च कार्योत्पादप्रयोजकसमवधानासंभवउ
क्तः तत्र मपदोषस्यानवकाशादित्यर्थः कथमित्याशंकां वारयति आह दोषत्वेति दोषपदवाच्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रत्येकदोषस
मवधानस्य अव्यवहितत्वस्य एकत्वादित्यर्थः तथा च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वादत्रानुगततया चैतो
क्तदोषाभावकाशः तादृशानुगतधर्माभावे भ्रमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च तदुपपाद्यस्य च प्रत्येकं दोषो नास्तीत्यादिव्यवहाराद्वि
षयतायाः स्वीकारणतया एकैकदोषसत्त्वेऽपि तद्विधदोषाभावमादाय तथा विधव्यवहारोपपत्तेरिति भावः भ्रमादिसाधारणात्मस
म्बन्धितिदोषत्वस्य दोषपदवाच्यतावच्छेदकस्य दुर्वचतया नोक्तदोषोद्धार इत्यभिप्रायिकं भ्रमादीनामित्यादिमूलं दोषत्वं इत्यस्य दोषपदवा
च्यत्वं व्यतिरेक तथा कथमिति प्रायेणाव्याचष्टे दोषत्वमिति दोषपदवाच्यत्वमित्यर्थः हेतुरिति प्रमापाहेतुत्वाच्चरत्यर्थः तत्र दोषपदवाच्यत्वं
च प्रत्येकं धर्मेति विश्रमतादित्यर्थः अन्यथा वामितितद्भावच्छेदेनागतदोषत्वादवच्छिन्नमितित्यननुगमासंभवाभ्यां तेन रूपेण प्रमाहेतुत्वास

६० भवगततद्वच्छिन्नाभावस्य प्रमाहेतुत्वानुपपत्तिरिति तादृशस्यापि सर्वथः उक्तप्रकारान्नानुगमकधर्मस्वीकारस्यावश्यकत्वाद्दोषत्वं जाति
रेवं स्यादित्याशंकास्वयं निरस्यति वस्तुतस्त्विति तज्जातित्वेन संभावनार्हमपि नेत्यर्थः ज्ञानत्वेच्छात्वादिना संकरादिति भावः तथा च
किं तदित्याकांक्षायामाह अपि त्विति भ्रमत्वावच्छिन्नेति भ्रमत्वघटितधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः एतच्च स्वाप्यमतानुसारेणाभिहितं गुरुणा भ्रमत्वा
देश्च कार्यतावच्छेदकत्वानंगीकारात् तन्नत्वेवस्तुतो दोषत्वेन भ्रमादिदोषाणां हेतुत्वमुपेयमित्यत आह तच्चेति नजनकतावच्छेदकं न भ्र
मजनकतावच्छेदकं आत्मात्वयात भ्रमजनकतावच्छेदकरूपत्वघटितत्वात् एवं च जनकतावच्छेदकरूपानाक्रांततया भ्रमत्वाभ्रम
त्वादिनानाधर्माणामेव दोषपदशक्यतावच्छेदकत्वमिति भावः वस्तुतः स्वपरिभाषयैवैतांत्रिकानां भ्रमादिषु दोषव्यवहारोपपत्ते
स्तत्र शक्तिरप्रामाणिकी अतो दोषपदवाच्यत्वेनाप्यनुगमप्यतेषामप्रमाहेतुत्वं न संभवतीति ध्येयं वाक्यार्थप्रतीतिपर्यंतानमौ
चेन तद्वेत्यादिना नन्वलक्षणतापद्यार्थतात्पर्यविवरणस्य प्रयोजनमभावविच्छेदं तद्वत्तारपतितिनत्विति नशाब्दाभासव्यवच्छेद इति तत्रापि राम० ६०
प्रसेकपदार्थप्रतीतेर्पर्याप्यापि पदेषु देषत्वसंभवादिति भावः प्रतीतिप्रयोजनकत्वमित्यत्र प्रयोजनपदं पदिलोच्चारणाजन्यत्वेनेका
विषयपरं तदा बहुव्रीहिवलात् प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वलाभः तत्राद्युपपत्ते दोषमाह नन्विदमिच्छागर्भपदीतिरदंयथार्थः प्रतीति प्रयो

जनकत्वं च वेदसाधारणमिति वेदे दस्तत्र वक्तृभावेन तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वाभावात् उच्चारणस्यामोच्चारणाधीनत्वेनप्र
वेशानीयत्वात् तत्र सध्याद्यर्थान्तरप्रतीतीच्छयोच्चरितवेदस्य तदर्थपरतापत्तेः सोपि वेदार्थः स्यादिति भावः स्वतंत्रोच्चारणपदं तेन
प्रवेशप्रवेदस्यानादित्वात् पर्यप्रवाहोपत्रमपएवेदार्थस्तत्र च्युतारतिनोक्तातिप्रसंगइत्यभिप्रायेणाध्यापकेच्छामादायाग्रेसमाधा ३
नमितिद्वेध्यं हितीयंहत्य यतिश्चतद्धर्ममितिरुच्यपाद्यघटितमित्यर्थः अस्यापि विरोध इति अनभिप्रेत घटे घटोस्तीतिवाक्ता तात्पर्य
भावेन तद्वाक्यप्रामाण्यस्वीकारात् पाअभिप्रायविरहेपितद्वाक्यस्य तत्प्रतीतियोग्यतया तात्पर्याश्रुतेस्तद्वैरोध्यादित्यर्थः तद्विरो
धीति प्रकृतवाक्यार्थभिन्नार्थमात्रप्रतीत्यभिप्रायानधीनोच्चारणकत्वे सति प्रकृतवाक्यप्रतिपाद्यार्थगोचरप्रयोज्यप्रतीतिस्वरूप
योग्यत्वमित्यर्थः उच्चारणादिसंसर्गप्रतीत्यभिप्रायेणोच्चरितस्य स्वसंबंधवमानयेत्यादिवर्णादिसंसर्गपरत्ववारणाय सत्यंतं च तदाकास्य
तादृशप्रतीत्यभिप्रायाधीनोच्चारणकतादृशवाक्याभिन्नत्वपातत्यतिप्रसंगस्तादृशविशेषणोपादाने तु वारः तादृशाभिप्रायाधीनो
च्चारणकान्यत्वे निवेशिते तु सौगतारणो अर्थान्तरप्रतीतीच्छया चतुर्वाक्या उच्चारितं तत्स्वप्रकृतार्थपरं तन्न स्यादिति तादृशं प्रत्तो गुरुमते वि
भिन्नकालीनविभिन्नपुरुषीयोच्चारणमादाय सकलवाक्यस्य तत्तदुच्चारणावच्छिन्नस्य नानार्थपरत्वमिष्टमेव परंतु अनार्थमात्रप

६१ तीतिच्छाधीनोच्चारणावच्छिन्नस्यार्थान्तरपरत्वमेवानिष्टं तस्यार्थान्तरपरत्वे तात्पर्यभ्रमयानुच्चारणावच्छिन्नस्य स्वार्थबोधकतापत्ते
ः तथा च तदुच्चारणप्रयत्नजन्यतावच्छेदकं जन्यतासम्बन्धेन सन्न्यायार्थमात्रप्रतीतीच्छाधीनोच्चारणमात्रत्वात् तस्यैव तदुच्चारणं तन्मते
नैतात्पर्यज्ञानस्य नष्यमात्रप्रसंगः तादृशेच्छाधीनोच्चारणे तादृशेच्छाधीनत्वावगाहनात् तत्परिच्चितादृशेच्छानधीनस्यापूच्चारण
स्य तत्त्वेन भानं तदा तात्पर्यभ्रमाधीनप्रकृतार्थशाब्दबोधदृष्ट्यैवेति सामञ्जस्यं तदुभयपार्थप्रतीतीच्छाधीनस्वच्चारणमादायोभया
र्थपरतानिर्वाहाय मात्रपदं तथा च प्रकृतार्थाभिप्रायाभावविशिष्टार्थान्तरप्रतीत्यभिप्रायानधीनोच्चारणकत्वं विशेषणादल
पर्यचमितार्थः उच्चारणे तन्मते शाब्दाप्रामाण्यानुकूलोक्ताप्रामाण्यः नतु शाब्दानुकूलः तेषां शब्दस्यानिसततयान्तरानुकूलाप्रसिद्धेः अ
न्यायनये पि मौनिश्लिखितवाक्यासंग्रहात् लिखनरूपतद्व्यापाराशाब्दजनकतावशब्दज्ञानस्यैवजनकत्वात् तन्मते निरभिप्रायकं
शुकाद्युच्चरितनानार्थपदघटितवाक्यं नानार्थपरमेव तादृशवाक्यस्यार्थबोधकत्वेन्त्र विशेषेणउपस्थितपदार्थसंसर्गबोधक राम०
तापारदृष्टत्वात् तत्तद्विशिष्टबोधाप्रयोजकवाक्यवारणाय विशेष्यदलं व्यवहारमात्रोपयोगित्वाकांक्षाविरहादेव तत्र शाब्दबोधापत्ति ६१
विरहेन याहृ बोधे तदुपयोगितयाज्ञात्याकांक्षामात्रिकत्वात् तन्नवबाधितार्थवाक्यस्यार्थान्तरतात्पर्यप्रयुक्तस्य उभयपरस्य वारणाय विशे

ष्यदलस्यापि शाब्दबोधोपयोगित्वमावश्यकमिति वाच्यम् प्रकृतवाक्यार्थप्रतीत्यभिप्रायाभावशरीरप्रतीत्यनुपाय्यार्थविशेषणस्यैव तद्वा
रणायोपादानस्य उचितत्वात् फलानुपधायकस्य उपयोगप्रवाक्ये प्रितत्परत्वव्यवहारात् फलोपधानस्योपेक्षा स्वरूपयोग्यता निवेशः स्व
वविशिष्टाभाववत्तिप्रकृतार्थप्रतीत्यभिप्रायाभावविशिष्टार्थान्तरप्रतीत्यभिप्रायाभावरूपो विशिष्टाभाववत्वस्यार्थः उभयप्रत्याविशि
ष्टाभावप्रयुक्तो विशेषणाभावप्रयुक्तो विशेष्याभावप्रयुक्तः तात्पर्यस्थलमादाय तात्पर्यसामान्याभाववत्तिप्रतीतिविशेष्यः चरमस्य
स्थल मादाय प्रकृतार्थतात्पर्यवत्तिरेतत्कल्पे च प्रकृतार्थमात्राभिप्रायाधीनोच्चारणावच्छिन्नस्य वेदस्य न प्रकृतार्थपरतानिर्वाहः न
चतत्र शाब्दापत्तिस्तथा सति तादृशाभिप्रायमविज्ञेः शौक्लर्ता यविषयप्रकृतार्थबोधानुपपत्तेः अतः कल्पान्तरमाह यद्वेतिप्रतीति
प्रयोजकत्वप्रतीतिर्योग्यत्वं लौकिके तात्पर्यं वाक्यार्थप्रत्यायनेच्छयोच्चारणमिति स्वार्थः विसंवादि शुकवाक्यस्थले बाधितार्थप्रत्यायने
च्छाधीनवाक्यस्थले च यथार्थप्रतीत्यप्रसिद्धावोक्त सामान्यसामग्रीतिनातिप्रसंगः अयोक्तसामान्यसामग्रीबलादेकार्थपरवाक्या
द्वाधितार्थान्तरप्रतीतिप्रसंगो दुर्वारः ईदृशविशेषसामग्रीं विनापि सामान्यसामग्रीमात्रादेव वेदस्थले शाब्दबोधोत्पत्तेः नच वेदस्थ
ले प्रयोक्तृपुरुषत्वानं विशेषसामग्री तिनतत्प्रकृतीयसामग्री दर्शितेरथ्यलर तिनापतितिरितिवाच्यं तथापि शुकवाक्यस्थले वि

२

शेषसामग्रीविरहेणातत्स्यज्ञरवेउक्तस्थलेपिकथितसामग्रीबलात्कार्योत्पत्तेर्दुर्वारत्वादितिचेतन्न निस्तात्पर्यकस्थलेतादृ
६२ यर्थाभावस्थलेवृविशेषसामग्रीतोपगमात्तन्नेवंएकपदाभिज्ञायकस्यापृस्तघरगोचरयथार्थप्रतीतियोग्यत्वात्तेनस्तत्परत्व
मस्तीतितन्नस्ततसंसर्गबोधसंभवात्तएवेत्यादिमूलासंगतितादृवस्यामिस्यतआहअतएवेत्यादीतिविशेषसामग्र्यभावे
नेच्छागर्भतात्पर्यविशेषसामग्र्यभावेनन्नेवंसतिपूर्वकल्पेरवैतत्कल्पेपिनंप्रकृततार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितवेदस्यप्र
तात्पर्यपरता निर्वाहः एवंपूर्वकल्पेएतत्कल्पेचवेदस्यान्यायाविषयार्थबोधकतापत्तिः तादृशार्थप्रतीतियोग्यतायास्त्र
पितत्रावृत्तत्वात्तच्चवेदजन्यतदर्थबोधेतदर्थेमायविषयत्वात्तानेसहकारिकल्पकत्वेतिवाच्यंपत्रार्थान्तरपरत्वसंभवोनास्तितत्रेसा
पावृत्ताविनैववेदेनप्रकृततार्थबोधतानन्तचतत्रासंसर्गाग्रहएवनतुसंसर्गबोधइत्तिवाच्यमनुनवापत्तापातेगोरवाद्येन
तःकल्पांतरमाहवस्तुतस्त्वितिप्रतीच्छेद्दृष्यकत्वमितितादृशप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वमित्यर्थः परमतेवेदसाधारणप्रमुपयुक्ताद राम
पितंशंकांनिरस्यतिनचेतिपूर्वंनेनवेदस्यप्रकृततार्थत्वानादितात्पर्यत्वचितंअतएवसांतंतेऽनेनकस्यचित्प्रापिविषया ६२
र्थातरस्तापत्तोक्षपावेदोनारतोपिनतादृशार्थेप्रमाणानियमः वेदस्यानादितात्पर्यविषयएवप्रामाण्यानियमात्तेत्वन्वकपि

ज्ञलानालभेतेत्यादौवक्तृत्वज्ञार्थचतुष्टयादिप्रत्यापनेच्छयाकेनचित्तादृशवाक्यप्रयोगेतत्तात्पर्यावधारणोपिविवेचकस्यानाश्वासात्
कोपिजनचतुष्पात्तुंमनादीवपधत्तिः एतच्चमलकत्वेवस्यनेवेदस्थलेस्वध्यापकपरंपरेच्छायाश्चवादितात्पर्यनिर्वाहकत्वेमूलसं
वादमाहअन्यनादीतिवेदस्थलेपितात्पर्यस्यदृष्टीघटितत्वेलोकाविशेषात्प्रमापाविषयेपिलोकवदेरस्यानादितातात्पर्यकत्वस्यादिसा
शंकांनिराकुरुतेनचेतिमायाविषयेत्यापात्तात्पर्यस्यमायाविषयत्वनियमेनलोकाविशेषः लौकिकवाक्यस्येववेदस्यापिमाया
नियंत्रिततात्पर्यकत्वप्रसंगः इच्छायाभ्रमेकौतुरर्थप्रतिपिपादयिषयाःवाद्यादिनिमायाविषयेपिप्रयुक्तार्थेस्वपूर्वपूर्वप्र
योगदर्शनेननियंत्रकविरहादित्यर्थः मायाविषयेपिभावादितितस्यैरस्यादिः नस्यात्सर्वेषामुच्चारणानुकूलतात्पर्यप्रसावरोक्षा
पाःपरत्वंचेतिपरत्वेन्नात्रनुध्वंसखलामायानुसारेणैवप्रयोक्त्राधारवेऽपूर्वप्रमस्यपूर्वपराज्ञतापरतंत्रेनेतितत्प्रतिपिपादयिषा
तात्पर्यमात्रविषयकत्वेनैवमायानियंत्रितत्वात्तमायाविषयत्वनियतविषयताकताकत्वात्ख्वमितिस्वध्यापकमादायवेदेतात्पर्यनि
र्वाहेरस्यार्थः अस्मातोकत्वमेवसम्यागितिरस्यामनस्यपगच्छतामपिचेदध्यापकस्यातत्पात्तदुक्ततमादायास्मातोक्ततानिर्वाहादिति
भावः गोरवादितिस्पष्टार्थतात्पर्येपेक्षयागौरवादित्यर्थः ननुअनंतपदभ्रमादिदोषवत्स्वपरत्वंतदापपार्थतात्पर्येपेक्षयापत्तरे

क्तं न गुरुशरीरं भवति यदि च यथार्थवाक्यार्थज्ञानं चरमं तत् तदा यथार्थवाक्यार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वापेक्षया तादृशज्ञानवक्तृक
६३ प्रमाणोक्तत्वं तत्परमित्यत आह स्वातंत्र्येणेति स्वतंत्रोच्चारयितृत्वे स्वार्थः परतंत्रे यथार्थज्ञानवत्साम्ये वहाराभावादिति भावः
तथा च वेदे आप्ताप्रकस्य स्वातंत्र्याविरहेण न तन्मादाप्तोक्तत्वनिर्वाहः स्वातंत्र्यनिवेशात् गौरवं तादृशस्य च दर्शितं वक्तृत्वस्य च अ
नभिप्रेतार्थगोचरयथार्थज्ञानं च ततोऽर्थान्तरप्रतीत्यभिप्रायेणोच्चरितवाक्याद् तात्पर्यविषयतादृशार्थप्रत्याययनतात
पर्यापेक्षा प्राप्तावश्यकत्वेन स्वातंत्र्याघटितात्प्रोक्तत्वज्ञानमपि न्द्देच्छरिति वसारं नच आप्तोक्तत्वं प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञा
नजन्यत्वमेव तद्वाक्यार्थज्ञानं तत् स्वचतद्वाक्यार्थबोधयिषापूर्वकवाक्यप्रयोजकत्वे हेत्वतपाश्च बोधयिषितार्थज्ञानस्य वाक्यजनकत्वा
न्नोक्तातिप्रसंगइतिवाच्यं एवमपि वाक्यार्थप्रतीतीच्छापूर्वकत्वरूपजन्यतावच्छेदकमगाः हीतावाक्यार्थज्ञानजन्यतायावाक्ये
दुर्ग्रहत्वापायमोपस्थितत्वेन यथार्थवाक्यार्थप्रतीतीच्छापूर्वकत्वरूपतात्पर्यसंसर्गेहेत्वतया युक्तत्वात् तथोपदर्शितेच्छाप्र राम
रितत्वात् तात्पर्यस्य पूर्वाव्याप्यकोच्चरितवेदे शुकवाक्ये तात्पर्यनिर्वाहो तात्पर्यनिर्वाहात् तेन्म ने तादृशवाक्यानामेकानेकार्थयुग्वो ६३
वपिपुरुषोद्धाराणां तानदशायां न भवत्येव शाब्दबोधस्तु पगमात् मित्रानामग्रे सतात्पर्यकत्वातीतत्वसंभवादिति यं चेशकादिवा

कस्य तेन शाब्दबोधोपपादनं तु पथ्याकृतं न संगच्छते गुरुमते वक्रभेदेन वाक्यभेदाभावात् तज्जातीयत्वानुसरणं च यथा तेन वाक्यापम
तानुसारेण तदनुसरणासंगतिः तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितज्जातीयत्वविवक्षणे न्यायमते एकार्थमात्रप्रत्यायनेच्छयोच्चरितवाक्यस्यापि अस्या
र्थप्रतीत्यभिप्रायकस्मात्तत्पूर्वकवाक्यान्तरसजातीयतयास्यार्थपरतापत्तेः तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितवाक्यानिष्ठानुपूर्वीमत्त्वरूप
तादृशवाक्यसजातीयत्वेन शुकादिवाक्येऽपि तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितवाक्यान्तरस्यापि तादृशोच्चरितत्वेन ग्रहात् तादृशवाक्याज्जायते
तदर्थप्रतीत्युपपत्तेः तादृशवाक्यजातीयत्वेनाप्यशाब्दबोधहेतुतायां निर्युक्तिकत्वाच्च तस्मात्तात्पर्यकजातीयत्वेन तत्प्रत्या
उद्बोधाभिप्रायत्वं तत्प्रतीतीच्छावत्पुरुषोच्चारणात्मकव्यापारत्वमिति प्रावरणतादृशोच्चारणात् तस्य वक्तृत्वं च तदर्थ
प्रत्यायनेच्छाधीनस्वविषयकेच्छासंपादकत्वेन तत्र का तदर्थप्रत्यायनेच्छाधीनस्वविषयकेच्छासंपादकोपाध्यायोच्चारणं लिखन
वानुप्राप्तत्ववाक्यस्य तदर्थपरत्वे शुकस्याध्यापनं चक्रवित्यादिलेखकपुरुषस्य तदर्थप्रत्यायनेच्छाधीना तद्वाक्योच्चारणोच्चात
तेसंपादकं तत्तदुच्चारणानभिभावेनतत्वाक्यस्य तदर्थपरत्वनिर्वाहः एवं मौनिना लिखितेऽर्थेन भिन्नद्वारा लेखितेनातत्कलि
तवाक्ये तदीयपाठार्थप्रत्यायकत्वेन तल्लिखनेच्छा तदधीनलिखनमादाय तत्तदर्थपरत्वं बोध्यं यत्र शुकशिक्षकं शिशुकर्ते

कोद्धाररीत्या ज्ञानस्य तद्यथार्थप्रसाधकतयोक्ताधीनात्वपि तन्नत्वद्भुतत्वेनोक्ताधिनिष्ठतन्नत्वद्धरप्रस्य न तु उच्चारणावच्छिन्नस्यप्रामाण्याभावे
६४ पिनत्वात्ति रितिमिश्रैरेव वस्तुतेनतादृशानुकवाक्योच्चारणाघटार्थबोधकस्तत्रतादृशोच्चारणात्तत्रतत्सदृशार्थबुद्धोधप्रितुवाक्योच्चा
रणस्याग्गासंपादकतत्पार्थबोधेत्पद्भूतेनतदर्थप्रसाधयोक्ताधीनत्वेनैवार्थबुद्धोधप्रितुप्रकृष्टोच्चारणादिः तत्तदृष्पेरणाधी
नत्वकीचारणादिः संप्रहेएकार्थपरत्वरूपांतरापुत्रक्रमवाक्येऽन्तु द्धीदानात्तादृशानुपूर्वीमद्वाक्यं स्वतन्त्रतयार्थान्तरप्रसाधो
धयोच्चरितेन तूच्चारणावच्छिन्नवाक्यस्याप्यतदर्थपराप्रविरतस्ततरर्थप्रसाधयोक्ताधीवाष्पाउच्चारणादिः संपादकतत्कतद्धिपय
केच्छायानिवेशाः प्रत्येकार्थबोधप्रियुणा ज्ञवेनवाक्यविशेषोच्चारणार्थप्रेरितः तद्वाक्यमर्थान्तरतत्प्रसाधयोक्तपायप्रतिवेत्तत्र
गुरूपदप्रसाधयनेच्छामादायार्थद्वपरत्व मिष्टमेव एवं मूलेशुकवाक्यपदं अर्थबुद्धोधप्रियाधीनेच्छाविषयतत्संपाद्यत्वात्पत्याकल्पा
वच्छिन्नलौकिकवाक्यपरं अर्थानभिज्ञाध्यापकोक्तवेदवदिति तत्रमामिन्नेयं पेपिअर्थबुद्धोधप्रियावत्पूर्वाध्यापकसंपाद्यानभि एम०
तोच्चारणावच्छिन्नवेदप्राप्तिरिति सर्वमवदातम् अप्रमाया भ्रमत्वापाद्ययाथार्थ्यतारूपार्थरूपकारणाभावेन प्रयोज्यत्वासंभवाद्यद्भावादप्रमे ६४
तिमूलस्यप्रमापरं धर्मारूपतत्कार्याभावपरतया व्याचष्टे अप्रमेतिप्रमाविरहस्य दोषप्रयोज्यतानियमः कथं ययाथार्थ्यता तत्प्रयो

भावप्रयोज्यत्वेन न निर्वहति स्यात्कारणनिवर्तकतयायाथार्थ्यतात्पर्याभावस्य स एव दोषस्तस्य नेन दोषत्वक यनं संगमप
त्तिनिश्चिति ननु ययाथार्थ्यतात्पर्याभावस्य कथं दोषता भ्रमजनकस्य प्रमाप्रतिबंधकस्य वा तथात्वात् गुरुमते च न तस्य भ्रम
जनकत्वसंभवः भ्रमोहि परमते भेदाग्रहसहितयदार्थद्वयस्मरणं तत्र कुत्र ययाथार्थ्यतात्पर्याभावस्य जनकता प्रमाप्रतिबंधकत्व
स्यापि न तत्र संभवः यदभावत्वेन यद्धेतुता तस्यैव तत्प्रतिबंधकत्वं न हि ययाथार्थ्यतात्पर्याभावत्वेन प्रमाहेतुत्वं अपि तु ज्ञाघका
ययाथार्थ्यतात्पर्यत्वेनेत्याशंक्य गुरुमतेऽप्रमाविरहप्रयोजक एव दोषः वस्तुभ्रमजनकः प्रमाप्रतिबंधको वा तन्मतेऽपस्य
तद्दोषस्य पित्तादेरपि दर्शितभ्रमजनकत्वासंभवात् अनुमानदोषस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्यानुमितौ निरुक्तप्रतिबंधकत्वा
संभवात् चैत्यादिप्रमापाममपिपित्ताद्यभावहेतुतायामभावत्वेन हेतुतामनंगीकुर्वतां गुरूणामननुमतत्वात् प्रमाणाशक्ति
कुण्ठनेनैव पित्तादीनां चैत्यादिप्रत्यक्षप्रमाविरहप्रयोजकत्वादिति समाधत्ते प्रमाजनके ति प्रमितिस्वभावरतित्यतः श्री
द्विप्रमाजनकययाथार्थ्यतात्पर्याभावः प्रमाविरहप्रयोजकतया दोषएवेति शेषः ननु गुरुमतरीति अप्रमाजनकः भ्रमसाधारणाहे
तुः प्रमाप्रतिबंधकः प्रमाजनकाभावप्रयोगी वा अप्रमः कश्चिद्दोषपदवाच्यो न गुरूणाममतस्तस्यार्थः अप्रसिद्धेरित्यधिका

कज्ञानरूपभ्रमस्य तन्मते प्रसिद्ध्या। संसर्गाग्रहस्य हि तज्ज्ञानत्वव्यापकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकस्याभावहेतुत्वात् भ्रमजनकस्याप्रसिद्धेरि
६४ त्यर्थः प्रतिबन्धकाभावहेतुतापत्तेरिति तेषां प्रतिबन्धकाभावहेतुताया अनापत्तेरित्यर्थः तथा च तत्तेषां शक्तिर्न सिद्ध्येदिति
भावः एवं यथार्थतात्पर्याभावस्य कारणाभावत्वात् प्रमाविरहप्रयोजकत्वे व्याप्यमताविशेषः रतिशाब्दप्रमायां यथार्थतात
पर्यग्रहणजन्यत्वस्वीकारेणोक्तादिः न्यायमताविशेषं स्पष्टयितुं न्यायमतमुपदर्शयति प्रमाजनकेति स च प्रमाजनकताच्छेदका
वच्छिन्नस्य दोषाभावस्य गुणत्वव्यवहारविषयतया तद्व्यावर्तकविशेषणमाह भ्रमजनकतावच्छेदकावच्छिन्नविरहादन्यैर्गुणत्वमि
वेति गुण एवेत्यर्थः तथा च भ्रमजनकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावभिन्नस्य यथार्थतात्पर्यस्य शाब्दप्रमाजनकतया तस्य गुणान्
न्यत्वमर्थापन्नमिति भावः भ्रमजनको नास्त्येवेति तथा च भ्रमजनकाभावस्य तन्मते त्वप्रसिद्ध्या तदन्यतया यथार्थतात्पर्यस्य गुणत्वं
यथा न्यायमते न तथा मन्मत इति परमतस्य भेद इत्यर्थः प्रमासाधारणहेतोर्गुणत्वाभावात् तत्तरसाधारणकारणत्वमेव गुणत्वं तेनैव प्र राम॰
मात्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकत्वमिति न्यायमतं गुरुमते च नैर्गुण्यमात्वस्य तैः कार्यतावच्छेदकतानंगीकारात् तत्तरस्य तोपि मतयोर्विशेष ६१
इत्याह प्रमाजनकत्वमिति गुरुनयपरमते प्रमाजनकव्यवहारविषयत्वमित्यर्थः न प्रमात्वावच्छिन्नजनकत्वमिति अप्रसिद्धेरिति भावः

ननु प्रमात्वस्य यथार्थतात्पर्यजन्यतावच्छेदकतानुपगमे तदभावस्य प्रमात्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वानुपपत्तेः प्रमात्वस्य जन्य
तावच्छेदकत्वमावश्यकमित्याशंकां तद्धि शिष्टविषयकशाब्दत्वस्य यथार्थतात्पर्यजन्यतावच्छेदकतया तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नाभा
वप्रयोजकायथार्थतात्पर्याभावात् तादृशशाब्दत्वनियततच्छाब्दप्रमात्वावच्छिन्नाभावनिर्वाह इति समाधत्ते ज्ञानस्येवेति निगर्वी
तेपरमतनिगर्वीतप्रमात्वनिपतं यज्जन्यतावच्छेदकं तदभावस्यापि प्रमाविरहप्रयोजकत्वसंभवे शाब्दत्वावच्छिन्नहेतुत्वे तद्योग्य
ताविरहस्येव प्रमाविरहप्रयोजकत्वसंभवात् किं यथार्थतात्पर्यहेतुतयेत्याशंकते नन्विति योग्यतादिकमित्यादिना आकांक्षा
दिपरिग्रहः निराकांक्षादियोग्यस्थले प्रमानुदयात् केवलयोग्यतापात्रेतिप्रसक्तत्यापप्रमोपधानप्रयोजकत्वं न संभवतीत्या
शयेन त्राव्याप्यकं उभयशाब्दसिद्धहेतुकतयाक्तप्रमोत्पादप्रयोजकमसत्तदोषोक्तप्रमाविरहप्रयोजकतया दोषव्यवहार
विषयोक्तघटानयनवाक्यात् अनयनासंसर्गिघटव्यक्तिपरवाक्यात् प्रमोत्पत्त्यापत्तेरिति तद्घटगोचरशाब्दोत्पत्त्यापत्तेरित्यर्थः तप
टवानयनान्वयप्रयोजकघटत्वादिरूपसत्त्वादिति भावः क्रियापाः याग्यादिक्रियापाः स्वर्गान्वययोग्यतात्वेन स्वर्गसाधनत्वान्वयप्रयो
जकस्यापि व्यापारत्वकत्वबोधेन पात्रपूर्वत्वान्यताप्रवृत्तिरूपव्याख्याता स्वीकारस्तदनुपपन्नेरित्यर्थः अपूर्वोपस्थितिवि

नापिबाधकमानाभावरूपस्वर्गस्य ध्वंसान्तानपायोग्यताज्ञानसंभवेनत्तिबास्वर्गान्वपयोगपत्वेनेत्यस्यार्थः योग्यतावच्छेदक
६६ धर्मोपिपदिबाधकमानाभावः तदातज्ज्ञानस्यावश्यकतास्मादित्यात आह योग्यतावच्छेदकधर्मेवेत्तित्रितयप्रयोजकरूपत्वेनत्यर्थः
अयोग्यत्वत्निवेननग्रहात्तरत्तिसंसर्गग्रहस्य त्रित्तपानग्रहात्तस्मर्थ्यपादशाधर्मेणविनासंसर्गानुपपत्तिः इत्तिसंधीयतरत्तिपाव
तेपथाश्क तेपागतादेरप्पयोग्यत्तित्वेनाग्रहमानतपाग्रहीयस्यित्ततपपेत्तायत्तेः नत्वस्यादित्तितत्तपरत्तिनिमित्तत्ता
त्यभावादित्तिभावः तथ्याचकथ्यंतात्पर्याभावोदोषइतिशेषः नहिज्ञाते बकच्छिद्रोषइत्ति मूलंनहिज्ञात्तिविशिष्टोदोषपरत्वा
भरत्पर्यकंतदनुसारेनफलित्तार्थमाहनहीत्तिज्ञात्तिनियत्तंज्ञात्मवच्छिन्नंदोषत्वंदोषपरत्वाभ्यत्वंतथाचज्ञात्तिर्नदोषप्रद
षवृत्तिनिमित्तमित्तिपर्यवसितार्थः आतेत्यथातेअतिप्रसंगमाहमाभूदित्यस्यप्रमापामित्तिपित्तादिप्रमायांपितादेर्दोषव्यवहा
रोमाभूदित्यर्थः अयमाशयः स्वस्यप्रमापापिमेवंदोषइतिव्यवहारोदोषइत्तिव्यवहारेदोषत्वेसत्यंतार्थेस्वस्यप्रमानिरूपि राम०
तत्वस्यान्वयस्तदास्यात्पादिदोषत्वंसप्रतियोगिकंस्यात्तन्नात्तिरूपतेतस्यतथात्वासंभवात्पदिज्ञातेरपिसप्रतियोगिकत्वस्वी ६६
क्रियतेतदातस्याः प्रत्तिविषयप्रतियोगिकत्वासंभवः नहिगोः किंचित्प्रत्तिगोः किंचित्प्रसयोगिसविशेषात्स्वस्यप्रमामित्यपि

त्रादिप्रमायांतत्र्योग्यापिपित्रादौदोषव्यवहारः स्यात्एवंज्ञातेः निष्प्रतियोगिकतयास्वेत्यादिप्रमायांपितादेर्देविव्यवहारात्
यपूत्यात्तत्प्रतियोगिकात्वात्ताभावस्यसत्वस्यभावेविशिष्टसप्रतियोगिकत्वार्थतामुपगम्यतदुपपादनेपिस्वप्रमायांपि
तादेर्दोषव्यवहारः स्यादित्यत्रआह यथप्रमाजनकनाधीनमित्तिप्रमाविरहप्रयोजकत्वनिमित्तकमित्यर्थः दोषत्वमित्यनुषस
तेप्रमाव्यापकप्रतन्तरासमभिव्याहारस्यलोपमाघादितएवदोषपदार्थः तत्रसमभिव्याहारस्यलेचाताबप्रयोजकएवत
दर्थः सप्तम्यंतस्वेत्यादिप्रमापदार्थस्यतत्प्रमाप्रतियोगिकत्वस्याभावेन्वयेनतत्प्रमाविरहाप्रयोजकत्वलाभः पितादप्रमा
वस्यप्रतिबंधकाभावहेतुत्वानंगीकर्तृपरमतेप्रमाप्रतिहेतुत्ताविरहेपिपितादेः प्रमाणाशात्मपनापकतपास्वेत्यादिप्रमा
विरहप्रयोजकत्वमित्यवधेयं। वस्तुत्प्रमादोषाद्वप्रमाजनकपर्याप्यर्थतातत्पर्यविरोधितपाद्धलकतोदोषव्यवहारोपपादनमव
तारयतिनन्वेवमित्तिएवंचशात्प्रमाविरहंप्रतिकारणाभावेनपाप्रयोजकपथ्यार्थतात्पर्यविरहस्यैवदोषपरत्वात्ततेअ
मप्रमासादित्तिदोषपदपवृत्तिनिमित्तप्रमाविरहप्रयोजकत्वपर्यवसितमादिः औपचारिकइतिउपचारोलक्षणाप्रमादि
पुदोषपदवाच्यत्वभावेपिप्रथ्यार्थतात्पर्यविरोधित्वरूपतदभावात्मकवाच्यार्थसाधर्म्यजन्यलाक्षणिकोदोषव्यवहारस्तेत्यर्थः

त्वादिप्रमामन्तर्भाव्यापि भ्रान्तो दोषव्यवहारः स्यात् एवं ज्ञातेः निष्प्रतियोगिकत्वपक्षे त्वादिप्रमायामपि तादृशदोषव्यवहारानु
६१ पपत्त्या तत्प्रतियोगिकत्वाभावस्य सम्भावविशिष्टस्य प्रतियोगिकत्वार्थतायामुपगम्यमानत्वे तु प्रपादनेऽपि स्वप्रमायामपि ता
दृशदोषव्यवहारः स्यादत इति अथ प्रमाऽजनकताधीनमिति प्रमाविरहप्रयोजकत्वनिमित्तकमित्यर्थः दोषत्वमित्यनुषज्यते प्रमा
वाचकपदात्तत्रासमभिव्याहारस्य लेप्रमाघटित एव दोषपदार्थः तत्र समभिव्याहारस्य लेचाभावप्रयोजक एव तदर्थः समम्यन्त
श्चैत्वादिप्रमापदार्थस्य तत्प्रमाप्रतियोगिकत्वस्याभावेनान्वयेन तत्प्रमाविरहप्रयोजकत्वलाभः पितादिभावस्य प्रतिवंधकाभा
वहितता नंगीकर्तृपरमते प्रमाप्रतिहेतुताविरहेऽपि पितादेः प्रमाणाश्चाज्ञगोपुनापकत्वपक्षे त्वादिप्रमाविरहप्रयोजकत्वमित्यत्र
येयं वेत्त्यत्र मादौ शाब्दप्रमाजनकयथार्थतात्पर्यविरोधितोपामूलकत्तोषव्यवहारोपपादनमवतारयति नन्वेवमिति एवं शा
ब्दप्रमाविरहप्रतिकारणाभावं तत्प्रयोजकयथार्थतात्पर्यविरहस्य च दोषपदार्थत्वे भ्रमप्रमाशादिधिति दोषपदप्रवृत्तिनि राम
मित्तप्रमाविरहप्रयोजकत्वस्य सत्त्वेऽधिकारादिः श्रौपचारिकत्वप्रत्युपपादनलक्षणाभ्रमादिषु दोषपदस्याच्च तत्वाभावेऽपि यथार्थता ६१
तात्पर्यविरोधित्वरूपतदभावात्मकत्वाच्चार्थसाधर्म्येन ज्ञानादिको दोषव्यवहारस्तेधितार्थः यथार्थतात्पर्यविघाकत्वपाभ्रमादी

नादोषव्यवहारानिति यत्तस्यानुपदोक्तस्य भ्रान्तप्रतारकवाक्यप्रामाण्योपष्टंभकत्वायोगादत एवेत्यस्यार्थमाह यत एवेति दोष
त्वेऽपीति दोषाभावो नप्रमाहामग्रीअपि तु यथार्थतात्पर्यंतत्प्रतारणरूपदोषस्याप्यसत्तीत्यर्थः इदमुपलक्षणं यत एवातो
क्तं तेन प्रमाप्रयोजकंअपि तु यथार्थतात्पर्यं तत्वाभावात् उक्तौ वाक्यार्थानभिज्ञोक्तौ वाक्येऽप्यसत्तीतिबोध्यं एतेन शुकादिवाक्यप्रा
माण्योपष्टंभसंगतिः शुकवाक्यप्रामाण्योपष्टंभकत्वाभिधानसंगतिरित्याशंकनेन निरस्तेत्युक्तदपेनेति यथार्थतात्पर्य
स्यानिस्तात्पर्यकस्याधारणाविरोधमिप्रायापादकत्वरूपत्वोपगमेन नत्ववोधपि शुकवाक्यस्य नेवावयार्थप्रतिपादनेच्छापादिविशे
षसामग्रीत्वेनातिप्रसंगो वारणीपरत्तिस्वीकृतस्य यथार्थतात्पर्यस्य यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिप्रयोगतारूपत्वोपगमेन वे
त्यर्थः उक्तसामग्रीसत्वेऽपि उक्तप्रामाण्यप्रयोजकरूपसत्वोपपादनेऽपीत्यर्थः उद्देश्यत्वगर्भतत्सामग्र्यभाव इति वाक्यार्थप्र
तीतिरूपोद्देश्यरितनत्वरूपस्य वक्तृताल्विसादिनोपदर्शितत्वात् तात्पर्यरूपप्रामाण्यप्रयोजकस्य निर्वाहस्यार्थः तत्तात्पर्यकता
तीपत्त्वस्येति निरूपितं तत्वमेतत्तत्र त्रैपकीयस्य वाक्येतिश्रुकाध्यापकीयसमानानुपूर्वीकवाक्येत्यर्थः क्वचित्तु नास्ति रूपेन शुको
चारिताद्वैतंप्रवीकवाक्ये तयाभावेन तादृशवाक्यस्य श्रवयाज्ञकत्वाभावेनाप्रामाण्ये प्रामाण्यापादि गृहीत्वासमाधवदितीति

स्पप्रामाराण्याभावेरष्टापत्तेः मनिकारीत्यशुकवाक्यमित्यस्य तादृशशुकवाक्यपरत्वानुपगमादिति भावः अन्यथेति मनिका
६८ नानुपदं प्रमाननतपात्र्यनभ्युपगतघटांतातात्पर्यकवाक्यस्यैवेत्यर्थः उद्देश्यगर्भमिति अर्थबोधेपि याधीनवाक्येषु सकलक
ल्पएव प्रकृतवाक्यार्थप्रतीतीच्छानिर्वाहमित्यर्थः इदमयुक्तमिति अत एवेत्यादिना प्रसत्तार तात्पर्यविषयघटे प्रवृत्त्
युपपादनमयुक्तमित्यर्थः उक्तं उद्देश्यत्वगर्भं तदेवमिति शाब्दबोधात प्रवृत्त्यनिर्वाहरित्यर्थः स्वरूपसत्तात्पर्य। भावेन शाब्दबोधा
पपत्तेरिति भावः तन्त्रांतात्पर्यज्ञानं हेतुरित्यनुपपत्तेः शाब्दसामग्रीतितात्पर्यभ्रमघटितेत्यादिः अन्यथेति गुरुमतस्था
दिः तद्धर्मशून्यस्य तद्धर्मप्रकारकाभावादसंभवेनेत्यर्थः पौरेभ्यथाव्याख्यानभ्युपगमादिति भावः आतात्पर्यके तत्तात्पर्यक
त्वभ्रमस्य वाक्ये तत्तात्पर्यकत्वविशिष्टज्ञानेनेत्यर्थः शाब्दसामग्र्यसंभवादिति तद्वाक्ये तद्विशिष्टज्ञानस्यैव शाब्दधीहेतुत्वादिति
भावः तदसंसर्गाग्रह एवज्ञापमानवाक्ये तात्पर्यासंसर्गाग्रह एव हेतुरित्यत्रैव न चेत्यस्य संबंधः गौरवादिति विशिष्ट राम
ज्ञानापेक्षयागुरुशरीरत्वादित्यर्थः असंसर्गाग्रहस्य तु रुशरीरत्वेपि तद्धेतोरेवेत्यादिमायात्तद्धेतुतापत्तेः कल्पनालाघवमिति तात्पर्यं ६८
कमवाधकान्तरमाह अन्यथाप्यख्यातापत्तेश्चेति विधितार्थकवाक्यादपि प्रतीत्यंशेपाप्यार्थासंसर्गाग्रहसहकृततात्पर्यं तत्रेपाप्या

र्थादित्वानाभावाद्वाधितार्थबुद्धिः संगस्य तत्वप्रसंगाभावानुमिताचपि पदे लिंगासंसर्गाग्रहस्य हेतुतापत्त्या ऊहदोषोद्भमाद्यसंसर्गाग्र
हाद्यापनुमितिः प्रसंगस्य च तुर्थारतपाकरणावाधेनान्यथाख्यातिरितिपरसिद्धांतविरोधापत्तेः अत्रान्यपरपरवाक्यात्सन्नि
कर्षादिरहितघटात्तावयनायन्नाद्देशागमनाशेप्रवृत्तिस्तत्रतद्देशे तद्घटासंसर्गाग्रहादेव प्रवृत्तेः स्वीकारणीयतया सर्वत्र
तत एव प्रवृत्त्युपपत्तेरुक्तस्थले प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानात्प्रवृत्त्युपपादनमयुक्तमित्याशयेनाह एवं सतीति भावात्तत्स्थ
त्प्रवृत्तिनिर्वाहरतिशेषः लैंगिकासंसर्गाग्रहत्वादितिसाध्यासंसर्गाग्रहसैवेत्यर्थः तत्र साध्यासन्निकर्षेण प्रत्यक्षासंभवा
दसंसर्गाग्रहप्रयोजकत्वं अन्यपरवाक्यस्थलेशाब्दासंसर्गाग्रहात्प्रवृत्तिरित्यत्र मूलकृतव एवसंमतिं दर्शयति अत एवेति प
तएवदर्शितस्थलेऽसंसर्गाग्रहात्प्रवृत्तिरत एवेत्यर्थः वृत्तीतीति विशेषरूपावच्छिन्नतात्पर्यप्रत्यक्षानुमानप्रयोगानंतरमित्यादिः
ननु तत्रस्वरूपसत्तात्पर्यस्य हेतुत्वे शाब्दाभासाच्छेदोवस्तुतेशाब्दाभासत्वविसम्वादि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वएवएवं चेतादृशग्रंथस्य वि
संवादिप्रवृत्तिस्थलपरतया दर्शितसंवादिप्रवृत्तिस्थलेऽसंसर्गाग्रहस्य प्रवर्तकतापत्तेन तत्तात्पर्यमिति कथं तन्मूलसंगतरर
त आह नहीतितस्याविशाब्दाभासत्वमितितद्भ्रमतात्पर्यविषयशाब्दाभासत्वमतात्पर्यविषयार्थप्रतिपादकत्वमेवन

त्वबाधितार्थेषु वक्तृकत्वं तथा सतान्वयपरत्वकथनानुपयोगात् तत्क्रमाच्चेत्यादिना पौनरुक्त्यं संगत्या इति भावः नन्वतथाप्यन्वयात्वप
६९ बोधकत्वानुपपत्तेरेव तत्तद्वस्तुमानतया शाब्दसंसर्गाग्रहाधीनप्रवृत्तौ कथं संवादः इत्यत आह नापीति नन्वथ तथापनं तत्र वृद्धसमान
मतात्पर्यविषयार्थान्वयबोधकत्वं स्मार्यमाणमिति अयं प्रमाणानां संसर्गकत्वदर्थः स्मारकत्वादनादित्यर्थः तदर्थसंसर्गबोधकत्वरूप
पयाकृतार्थसंसर्गे बीजमाह तथ्यतर इति असतो भानादिति विशेष्यबाधित विशेषणसंसर्गस्यानेकत्वं हृतात्पर्यकशब्दे तत्रा
तत्पर्यकत्वविशिष्टज्ञानरूपान्वयबोधकारणाबाधादन्वयबोधानुपपत्तेः तात्पर्यविशिष्टज्ञानासंभवेपि तत्संसर्गाग्रहादे
वान्वयबोधो भविष्यतीत्यत आह अस्यथेति। तात्पर्यासंसर्गाग्रहस्य शाब्दबोधहेतुत्वे चेत्यर्थः प्रकृतस्थले प्रसत्ताधीनप्रवृ
त्तपयारन स्यात् शब्दज्ञानोत्तरतेः तात्पर्यासंसर्गाग्रहे शाब्दसंसर्गज्ञानस्यैव संभवस्य वज्रलेपायमानत्वादिति तथा
चताबज्ञापि प्रसङ्गात् प्रवृत्तिस्वीकारसंगमनुद्धारादिति भावः तत्रानुमानं दर्शयति कपिंजलेति रस्तत्रेति बहुवचनस्येति राम
शेषः एवं देवा काम्यक पिप्रसङ्गात प्रवृत्तिस्वीकारसगतमनुद्धारादिति भावः तत्रानुमानं दर्शयति कपिंजलेति रस्त ६९
त्रेति बहुवचनस्येति शेषः एतद्देवा काम्य कपिंजलपदेतर बहुवचनस्येत्यर्थः त्रित्वमर्थः त्रित्वं तात्पर्यविषयपरत्वेन

नास्मान्वयः अत्र त्रित्वं प्रकृतः तादृशबहुवचनस्य तात्पर्यविषयत्वं साध्यं प्रथमोपस्थितत्वादिति हेतुः तादृशबहुवचनमुख्या
र्थत्वे सति तदीयमुख्यार्थान्तरसामान्यापेक्षया प्रथमोपस्थितत्वादिति तदर्थः एकत्वद्वित्वयोर्व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं तयोरपि बहु
वचनमुख्यार्थत्वसंभवात् मुख्येति चत्वष्टादौ बहुवचनमुख्यार्थे व्यभिचारवारणाय विशेष्यदलं चेत्वष्टादेरपि पूर्वत्वायपेक्षया प्रथ
मोपस्थितत्वात्तत्र व्यभिचारवारणायापेक्षेत्यन्तं सामान्यपदानुपादाने तद्दोषतादवस्थ्यात्तदुपादानं तत्सार्थ्यान्तरापेक्षया प्रथमो
पस्थितत्वादत्र व्यभिचारवारणायापेक्षेत्यंतं सामान्यपदानुपादाने तद्दोषतादवस्थ्यात् स्थितत्वमपि चत्वष्टादौ विशिष्टमुख्यार्थनवेशः
पेक्षेत्यिकपदमुख्यार्थत्वेसतीत्यत तत्पदमुख्यार्थसामान्यापेक्षं प्राथम्योपस्थितिसंगतत्वपरतात्पर्यविषयरतिसामान्यतो
ऽप्रितः प्रथमोपस्थितत्वं चकाराचितकंपप्रितित्वापेक्षया चत्वष्टारादिप्रियमाह तं प्रथमसपरिगणिततस्यापि विपरीतगणा
नादिनाचरमोपस्थितिसंभवात् प्रावृत्तचत्वष्टादिपुपस्थितिसमपेक्षया प्राथम्यं चकस्मात् अपित्रित्वोपस्थितौ नास्ति चत्वष्टादिपुपस्थिति
प्रवाहस्यानादित्वात्तथापि शब्दात्मकतदुपस्थितिसत्पन्नीयोपस्थितिकत्वमेवात्र प्रथमोपस्थितत्वादित्येनेन विवक्षितं तत्र
पि चत्वष्टादिशब्दात्मकत्वं चतुष्ट्वादिविषयकापेक्षया बुद्धेर्न हेतुः अस्मन्नव्यत्रित्रित्वसहितत्वाद्विरूद्धत्वसमानाधिकरणो

कत्वविषयकं अयमेकः इमेत्रय इतिज्ञानमेवेतिमतानुसारेणोक्तं स्वतन्त्रपर्याप्तिकत्वमेवज्ञातत्तन्नचाप्रयोजकमेवे
१० रमनुमानमितिवाच्यं बहुवचनस्य चतुष्टयादिपरत्वे अक्रमेण चतुष्टयादिज्ञानस्य चतुष्टयादिपर्वकल्पनाप्रसंगेनैवेत्र अप्र
वृत्तेरप्रमात्रकल्पनापेक्षया गौरवात्तल्लाघवतर्कोपष्टंभेन त्रित्वतात्पर्यग्रहकानुमानस्य प्रयोजकत्वानवकाशात
केचित्तु आलंभविधिविरोधेन माहिंस्यादिति निषेधविधिसंकोचे बहुवचनस्याधिकसंख्यापरत्वे अनिष्टसाधन
हिंसायां अधिकानंतमरणनिवेशात् गौरवं नचवैधत्वरूपसामान्यधर्मेणाधिकानंतानामपेक्षस्यैवमेदस्य निवेशानी
पत्तयागौरवानवकाश इतिवाच्यं विशेषाभावकूटातिरिक्तस्य सामान्याभावस्यानभ्युपगमेन सामान्यधर्मावच्छिन्नप्र
तियोगिताकत्वेनापि भेदकूटस्यैव निवेशनीयतया भेदद्वयत्रितयोगितयावच्छिन्नवाकुलत्वेगौरवानुद्धारादिति वदंति विहस्य सं
ख्यावाचकसहभिव्याहृतपदसमानाधिकरणपदोत्तरबहुवचनस्य त्रित्वपरत्वाभावेन व्यभिचारवारणाय व्याप्यकामभवि एम
नोक्तेहेतुविशेषणीयः न्यायप्रदर्शितावधीतिप्रथमोपस्थितत्वादिहेतुनातत्रतत्पदतात्पर्यनिश्चयसंभवेपीत १०
र्थः वाक्यार्थत्रित्वादिघटितेलिवाक्यार्थतरसंभवः बहुवचनपदघटिततात्पर्यनिश्चयासंभवः तत्रोक्तानुमानाप्रस

तेरितिभावः बहुत्वविशिष्टेति बहुत्वविशेषत्रित्वविशिष्टेकपिंजलालंभरूपवाक्यार्थपरत्वस्यापीत्यर्थः समभिव्याहारा
पन्नापादितिति त्रित्वपरविमर्शात् कपिंजलपदसमभिव्याहृतालंभपदपदघटितवाक्यत्वलिंगकानुमानादित्यर्थः उपस
हरतेयथार्थतात्पर्यस्यशाब्दप्रमाप्रयोजकतेयथोः प्रवेशयेतिचेत्तादिना अभिहितापांमुख्यार्थान्वयानुपपत्ति
विरहेस्थलेलाक्षणिकपदस्यमुख्यार्थान्वयाबोधकतापादपर्ययेमकतास्फुटीकरणाय पूर्वोक्तस्यातएवेत्यस्यानुषंगंदर्श
यतियदीतितिमुख्यार्थबोधेन प्रमाणामिति मूलंमुख्यार्थबोधेनकारणमित्यर्थः कंपयथार्थतात्पर्यस्यशाब्दप्रमा
प्रयोजकतेकप्रयुक्तवाक्यानांमुख्यार्थान्वयाबोधकत्वमित्याकांक्षायांकार्यांशतिप्रयोजकरेतोरभावःकार्यानुत्पादप्र
योजकइतितात्पर्यभावात्शाब्दस्यादरस्याहयत्तपरइतिसमर्थार्थःसएवशाब्दबोधविषयःनतुशाब्दबोधविषयताप्र
योजकतात्पर्येरहितइतरतियतरत्स्तार्थःप्रमपदस्यपक्षिकरणप्रकारकत्वानार्थकत्वासंभवात् तत्प्रमात्वशाब्दप्रमरति
मूलमालोककारीयावत्तिनद्धर्माहितिशब्दासंसर्गाग्रहःशाब्दधीनेःस्वर्धर्मानेपदार्थसंसर्गाग्रहःस्मरणस्यशब्दप्र
योजस्मतयानतिभिस्मृतयानतबोध्यंस्थलेचकातेहेतोतयावयतेत्वद्रमान्वाहप्रमःअतस्तत्ज्ञानतस्यपपुन्नतरतिम्र

लार्थः अत्र मते स्यासंसर्गाग्रहपरतेऽन्यथान्यपराद्दिस्यादित्यादिनाऽपि तात्पर्यस्य तात्पर्ययोगित्वेन तात्पर्यासंसर्गाग्रहास्तेन तन्मात्रस्य स्फि
७१ रित्याशंक्य विशेषमाह विघमानेति धर्मिणि विघमानो यः संसर्गस्तदग्रहो न इत्याह वृत्तियोगित्वात् अत्र मतं तत्रत्रैव यमानस्यास
संसर्गाग्रहस्य एवं स्यात् तदूषेणासंसर्गाग्रहात् तद्धेरुक्तिसंसर्गाग्रहो न भ्रमस्याहत्यन्यथेत्यादाविति अत्र तन्मवासंसर्गस्याग्रहादितिस्या
दः विषयताधर्मिणेधर्मिण्यविघमानस्य संसर्गस्य भ्रमनोऽत्मकग्रहाभिधानादित्यर्थः क्वचित् सन्तम्बासंसर्गाग्रहादिति पाठः तत्रधर्मि
णि सतएव संसर्गस्येव धर्मस्यासंसर्गाग्रहस्य भ्रमनात्मकस्याभिधानादित्यर्थः धर्मस्य धर्मिणि विघमानत्वात्तत्संसर्गस्य
धर्मिण्यविघमानताला भक्तमुख्यार्थान्वयानुपपत्तु प्रयोगोऽस्यादिति मूलं लक्षणार्थतात्पर्यग्राहकत्वे मुख्यार्थान्वयाप्रत्ये
ले स्वार्थबोधोपयोगित्वात् तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे तदुपयोगोऽस्यादित्यर्थः लक्षणाजन्यबोधे मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिग्र
हस्य साक्षाद्धेतुत्वोपगमसंभवात्तेन तात्पर्यग्रहहेतुतासिद्धौ तत्कुञ्जके रूपलक्षणान्तामाह मुख्यार्थेति करदाचित्तु एम०
मुख्यार्थानुपबोधवत् स्यादितिलक्ष्यार्थपरपदस्य मुख्यार्थतात्पर्यभ्रमान्मुख्यार्थसंसर्गाग्रहः तस्मात्तदर्थोऽन्यदिरित्यर्थः अथ ७१
न्यायपरस्य पञ्चवाक्यवाक्यार्थतान्तर्भूतिवेदार्थाविपर्ययकथा बोधएवं तात्पर्यग्राहकानुमानप्रयोगानियमादित्यतोऽन्य

वेदस्यापरतित्तर्कपरतिमीमांसोपदर्शितं युक्तिरित्यर्थः युक्तिश्चानुमानं तदर्थग्राहकतर्कश्च वेदे न्यायगम्यमित्येकवेदात्ति रित्येस
वेदेऽवतात्पर्यस्य प्रकरणादिगम्यत्वं लभ्यते तथा च सति प्रकरणादिघटितात् तात्पर्यस्य ग्रहे विशेषणवाक्यार्थग्रहापेक्षया वेदस्य मान
त्वकल्प्यते रपि तात्पर्यप्रकरणादिनैव ग्राह्यं न तु न्यायात्मकतः तात्पर्यग्रहार्थं विशिष्य वेदार्थज्ञानं स्यात्तिन्नशाब्दबोधात
एवं मपेक्षितं स्यादिति वेदार्थाविप्रसक्तं तत्र प्रमाणान्तरयोग्यः स्यात् तथा च सत्यतिजन्यबोधात् पूर्वमिव वेदजन्यतदर्थबोधस्यापेक्षि
तादृशप्रमाणेन वेदार्थग्रहसंभवाल्लोकवद्वेदेऽपि विशिष्य वाक्यार्थावगाहितात्पर्यज्ञानस्यैव हेतुतापत्त्या वेदोऽनुवादकः
स्यादित्याशंकानिराकरणपरतया प्रत्यक्षापादित्यापादितस्यादि मूलं व्याख्यातुं तादृशाशंकाया तन्मूलमवतारयति नन्विति ए
वेदएवन्यायतस्तात्पर्यग्रहे अन्यतरतिव्याप्यभिचारादित्यर्थः तदर्थकवेदस्यस्यतिसमानार्थकवेदस्यानुवादकतापादकत
त्वेन स्मृतिसमानार्थकत्वविशेषणानुवादकत्वेतिस्यादिति शेषः यथाकृतेस्मृतिजन्यबोधानुरोधेनान्यतात्पर्यग्रहोपग
मेऽपि वेदजन्यतदर्थबोधएवं न्यायादेरतात्पर्यग्रहस्योपगन्तव्यत्वान्नवेदस्यानुवादकतापत्तिरित्यनुपपन्नकोऽपि तस्य सत्वेऽप्येव
परतोऽपि तत्प्रंथव्याख्यातेस्मृत्यनुमेयतसमानार्थकवेदजन्यबोधएवं स्मृतिजन्यतदर्थबोधएवं स्मृतिजन्यतदर्थबोधक्रियमेनतादृशबो

यहेतुतातात्पर्यज्ञानमादायतस्यानुवादकत्वासंगतेः नचतादृशवेदस्यावज्ञन्यबोधसमानाकारस्मृतिजन्यबोधमादायानु
३२ वादकत्वंस्मृतिजन्यबोधेसामान्यतोवाक्यार्थविषयकतात्पर्यस्त्वान्नहेतुत्वेपिदुर्वारमितिवाच्यंस्मृतेर्वेदमूलकत्वपेक्षामा
शेनस्वतंत्रप्रमाणाविरहात्तद्गृहीतग्राहित्वेनानुवादकत्वापत्तेः स्वतंत्रप्रमाणागृहीतग्राहित्वस्यैवानुवादकतारूपत्वात्
उक्तापत्तिसमाधानंसन्दर्पयितुंपत्रेसादिकंत्र्यावृत्तेनवेदएवेतिन्यायावधार्यतातात्पर्यंन्यायावधार्यतात्पर्यंत्रेतिवक्तुंत्र्योहियथा
तादृशतात्पर्यविषयइत्यर्थः वाक्यार्थः वाक्यार्थबोधः वेदार्थत्वस्यवेदबोधत्वस्यचानन्यथाचाननुवादकरूपत्वंतथाचेतिस्मृतिज
न्यवेदार्थबोधेपिवेदजन्यबोधइवन्यायावधार्यतात्पर्यविषयत्वसामान्यतोवाक्यार्थविषयकतात्पर्यत्वानस्येवहेतुतयासएवबोधो
नानुवादरूपः स्वतांवेदजन्यबोधइत्यर्थः ततएवन्यायावधार्यतातात्पर्यंन्यायावधार्यतामितितथाचलौकिकवेदयोरविशेषप्रसंग
तिभावः नकेवलमितित्र्यवगादितिनकेवलंन्यायानुसारितात्पर्यमितिवाकान्तोन्यायविषयतत्पालोकिकवाक्येतात्पर्यविषयता राम
नियमताभादित्यर्थः अनुमापकाभावादितितात्पर्यानुमितौपपिकवाक्यस्याभावादित्यर्थः वक्ताचेत्यादियंथंलौकिकवेदयोरनुवादकता ३२
नुवादकत्वरूपविशेषोपपादकतयाव्याख्यातमचतात्पर्यत्तिनितिरच्छानियंत्रितमितिस्वतंत्रपुरुषेच्छाघटिततयान्यायानुमा

रीत्यर्थः प्रकारांतरात्न्यायेनावधारणीयोनोपात्तसामान्यतोऽवधार्यतामितियोजनासामान्यतोऽवधारणमादायवेदस्यदृष्टांत
तान्तथाचवेदेयथार्थविषयताविशेषणतापत्रविशेष्यपदार्थपरार्थतावच्छेदकविशेषणरूपविशेष्यतावच्छेदकविनिर्मुक्तकेवल
विशेषणावत्त्वरूपसामान्यधर्मप्रकारेणोपविषयीकृतस्यपदार्थस्यावगाहिशब्दसाधनत्वबुद्धिविशेष्यकत्वतत्प्रकारक। कपिंजलन्यायालंभ
प्रतीतौकपोत्वादितमित्याद्याकारकएववेदजन्यबोधासमानप्रकारकत्वात्पर्यग्रहोप्युपगम्यतेतथाघटवत्भूतलमित्यादिलौकि
कवाक्येपिघटवृद्धिविशेष्यकघटप्रकारकभूतलत्ववतीतिप्रमित्याद्याकारकोघटवत्भूतलमित्यादिबोधासमानाकारकंतात्पर्यावधारण
मुपपत्तंनैतावतालौकिकेप्यनुवादकताविशिष्यवाक्यार्थत्वानवच्छिन्नापित्तादृशतात्पर्यावधारणासंभवादित्यर्थः ननुवक्तृज्ञानादित्यादिनाय
थार्थत्वानमननुमापकवाक्यार्थोपग्रहः पदार्थोपस्थापकसंसर्गोनुमानेयथार्थसंसर्गज्ञानविषयत्वस्यैवहेतुतात्पर्ययथार्थत्वानुमानसंभ
वेनवाक्यार्थग्राहकानुमानाधीनयथार्थवाक्यार्थतात्पर्यावधारणासंभवतीत्यभिहितंतत्रकेयंघटतांवेदस्यलक्षणविशिष्यवाक्या
र्थग्राहकानुमानमंतरेणापिसामान्यतोयथार्थतात्पर्यावधारणसंभवात्शंकयाम्युपेत्नेरितितादृशशंकापनेतुंतादृशग्रंथाग्र
पृष्ठ्याचवेदेयथार्थमित्यादिनापाद्ययथार्थतात्पर्यग्रहविषयइत्यर्थः यथार्थोवाक्यार्थइतियथार्थप्रतीतिविषयतापन्नोवाक्यार्थइत्यर्थः

वाक्यार्थप्रतीतेर्विशेषणवद्विशेष्यकत्वरूपयाथार्थ्यमिति यावत् न तत्प्रतीत्युद्देश्यकत्वं तादृशप्रतीत्युद्देश्यकत्वं तत्र तयोर्मध्ये
७२ त्तोऽनुमानमात्रेण प्रतीत्युद्देश्यकत्वग्रहसंभवेपीति शेषः विशेषतो वाक्यार्थोपस्थितिं विनेति विशेष्यतावच्छेदकमूर्त्तत्वोत्ता
घवच्छिन्ने घटादिरूपविशेष्ये निश्चयं विनापि यथार्थत्वं मूर्त्तत्वादिविशेष्यकघटादिप्रकारकप्रतीतेर्घटवत्भूतलार्थत्वावच्छिन्ना
घटितमपि घटादिमद्विशेष्यकत्वं ज्ञातुं निश्चेतुं कुतस्तन्निश्चयप्राप्यकाले तत्साकांक्षतापामाहवाक्यार्थस्येति वाक्यार्थस्य बाधितत्वसंशया
पादिति मूर्त्तत्वादौ घटादिबाधसंशयेन न तत्प्रतीतौ प्राप्यसंशयनियमादित्यर्थः उद्देशेन त्वेवं वेदस्य त्वेपि विशिष्य वाक्यार्थनिश्चय
विना वाक्यार्थप्रतीतौ प्रामाण्यं न गृह्येत तथा तदनिश्चयेपि सामान्यतो निश्चयप्रामाण्यं गृह्येत तदा विशेषतस्तदनिश्चयेपि लो
केप्रामाण्यतस्तन्निश्चयतामित्यादिशंकां निराकरोति नहीति तत्र वेदतात्पर्यघटकप्रतीतौ वेदार्थत्वेन वेदार्थप्रतीतित्वं निश्चयेन
चेदोद्देश्यप्रतीतित्वरूपयाथार्थ्यप्रावर्तकधनिश्चये नेति प्रावतेऽबाधनिश्चयात् अबाधितार्थकत्वनिश्चयात् प्रामाण्यनिश्चयादि राम
ति प्राकरणप्रकरणाद्युपस्थितस्यार्थलोके यथार्थप्रतीतिपरत्वव्याप्यत्वेन प्रकरणादिरूपहेतुनिश्चयार्थं अत्र त्रुटिः आचार्योपलत्ता गो ७२
घटः कर्मत्वमित्यादौ आकांक्षाविरहव्यवहारस्य प्रतियोगि सिद्धासिद्धिप्रामाण्यात् तदुद्देस्यदोषान्तरमवतारयति माह न न्विति श्रोतरि

प्रमादित्यर्थः उद्देशेन त्वेवं वेदस्य त्वेपि विशिष्य वाक्यार्थनिश्चयं विना वाक्यार्थप्रतीतौ प्रामाण्यं न गृह्येत तथा तदनिश्चयेपि सामान्यतो
निश्चयप्रामाण्यं गृह्येत तदा विशेषतस्तदनिश्चयेपि लोके प्रामाण्यतस्तन्निश्चयापत्तामित्यादिशंकां निराकरोति नहीति नहीति तत
त्र वेदतात्पर्यघटकप्रतीतौ वेदार्थत्वेन वेदार्थप्रतीतित्वं निश्चयेन चेदोद्देश्यप्रतीतित्वरूपयाथार्थ्यप्रावर्तकधर्मनिश्चये नेति प्राव
तेऽबाधनिश्चयात् अबाधितार्थकत्वनिश्चयात् प्रामाण्यनिश्चयादिति प्रागुक्तप्रकरणाद्युपस्थितस्यार्थलोके यथार्थप्रतीतिपरत्वव्या
प्यत्वेन प्रकरणादिरूपहेतुनिश्चयार्थं अत्र त्रुटिः आचार्योपलत्ता गोघटः कर्मत्वमित्यादौ आकांक्षाविरहव्यवहारस्य प्रतियोगि
सिद्धासिद्धिप्रामाण्यात् तदुद्देस्यदोषान्तरमवतारयति तु माह न न्विति श्रोतरि निष्ठेति तत्कावच्छेदेन तत्तदुपहतपनिष्ठेत्यर्थः शा
ब्दानुभवे शाब्दानुभवविशिष्टत्वाभासमानं तदुच्चारणजन्यत्वं तत्कालीनतत्तद्रूप्यपदोच्चारणजन्यत्वं आकांक्षा तदा न तदुपहर्षे
प्रतीतत्पदाकांक्षाव्यवहारविषयपरस्यार्थः । एवं च तदानीमेतदर्थपोरन्वयेऽपि तत्पदयोराकांक्षेत्यत्रान्वयपदं प्रागभावप्रतियोगि
न्वयबोधपरं तादृशप्रागभावे सत्वात् ततो न्वयः उच्चारणजन्यत्वमाकांक्षापदार्थः उच्चारणोपदर्शं बुधान्वयः तथा च तदानीं तत्प्रा
गभावप्रतियोगितदर्थान्वयबोधे एतत्पदोच्चारणजन्यत्वमिति शेषः जनितान्वयबोधतादृशापन्नतादृशव्यवहारः तत्संनीत

न प्रागभावप्रतियोगिनोऽनागतत्वाद्यनुभवान्तरे एतत्पदोच्चारणाज्जन्यत्वाभावात् तच्चोच्चारणापरस्यानुसंधानपरतत्पाद्याख्येप
७८ तपाएतत्तत्परस्यैवानुसंधानान्तरापत्त्या शाब्दबोधान्तरस्तु तस्यैतेन च प्रथमशाब्दबोधदशायामपि तथाव्यवहारः भाविशाब्दबोधेतर
परविषयकमानुसंधानजन्यत्वादिति वाच्यं इदानीं तत्तत्पदप्रागभावद्वारानुसंधानेऽप्यन्यथोपगमात् । एकपदोपस्थाप्यबो
धम्यविशेषणतया अन्वयानुपगमेऽन्वयानुपगमे अन्वयपरस्यैव इदानीं तत्प्रागभावप्रतियोगि अन्वयबोधपरं इदानीं पदस्या
नुसंधानमेवान्वयः यदा श्रोतुः शाब्दबोधोपकपदानुसंधानं नास्ति तदाकांक्षाव्यवहारो नेष्ट एव मौनिश्लोकानुरोधादिति अनुवादि
तपदानुसंधानाद्यत्र शाब्दधीस्तत्राकांक्षाव्यवहारानुरोधादित्यर्थः अनाकांक्षे घटः कर्मत्वमित्यादौ तादृशज्ञाने घटकर्मत्वाद्यभेदान्वय
बोधादिना तदनुसंधानजन्यत्वमिति तत्पदानुसंधानजन्यत्वाभाववत्त्वमर्थः इति चेत् न सिद्धसिद्धिव्याघातादिति तत्पदानुसंधानजन्य
तादृशान्वयबोधासिद्धावपि तादृशान्वयबोधे तत्पदस्य नाकांक्षेति व्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः स्मरणादेरप्रसिद्धत्वस्य तत्पदानुसंधा राम ७८
नजन्यत्वस्य तादृशान्वयबोधेऽभावमादाय तदुपपत्तिरिति भावः तदनुसंधानजन्यत्वरूपाकांक्षापदार्थस्य शाब्दबोधहेतुताविरहेऽपि
नक्षतिः आकांक्षापदशाब्दबोधहेतुताप्रवादस्य प्रतियोगिजनकानुसंधानविशिष्टप्रकृतशाब्दबोधप्रागभावस्यानुसंधानजन्यत्वस्या

कांक्षापदार्थघटितत्वस्य हेतुतापरत्वात् इदं विमलं जलमित्यादौ न घादेः सत्त्वजलसाकांक्षत्ववत्तकच्छसाकांक्षत्वापादनं उभयेति ज
लकच्छोभयेत्यर्थः इदं पद्मे उभयसाकांक्षत्वस्यैवत्वात् अन्यथा कच्छकान्वयतात्पर्यासत्त्वेप्रसंगाभावात् कच्छसाकांक्षत्वापत्त
त्वमभावात् कृतत्वरत्नाकांक्षापामाहतदुच्चारणेति तत्पदानुसंधानजन्यत्वं तत्पदानां तात्पर्यविषयीभूतो योपदार्थसंसर्गस्तद्गमकत्वत
प्रागभावस्य तत्तदर्थान्वयबोधे तत्पदाकांक्षात्वस्य घटःकर्मत्वमानयनमित्यादावाकांक्षाविरहव्यवहारानुरोधात् तथोक्तं निष्ठे
त्वेकारीत्याविवक्षितत्वादित्यर्थः ननु प्रत्यापत्त्यप्रागभावो नास्ति तदा तस्य कारणतानं किं विज्ञास्तीति यथाश्रुतेऽलौकिकानिममोनस
गवतेरतरसकलकारयामसत्वेपि प्राभावाभावेनो सत्त्वप्रकौः पुनरात्तत्पादादित्ततोऽव्यावहेप्रकृतेतिघटकर्मत्वमित्यादौ जनितान्व
यबोधतादृशाद्यामस्यैव च स्वप्रतियोगिजनकपदानुसंधानविशिष्टसंसर्गावगमप्रागभावविरहस्य प्रकृतविभक्तार्थानुपस्थिता
नस्माननविषयकशाब्दबोधरूपप्रतिबंधकाभावात्मकं कारणानां तदाभावव्याप्यतयेत्यर्थः तत एव तादृशकारणाभावादेव कार्या
भावः शाब्दबोधाभावनिर्वाहः इह निराकांक्षस्थले अन्याभावाद्व्याप्तानुपस्थिता विशेषणतानाद्यभावात्कार्यस्यनाभावइतिपौजनाअनु
पस्थिति विशेषतानादीन्नामे कारणत्वासिद्धेरिति भावः प्रागभावाभावादेवेति स्वप्रतियोगिजनकानुसंधानविशिष्टप्रकृतशाब्दबोधप्रागभा

तद्रूपकारणाभावादेवेत्यर्थः नवघटःकर्मत्वमित्यादिपदानुसंधानव्यावृत्तद्रूपेणपदानुसंधानस्यहेतुत्वेकर्मत्वादिपदानुसंधानस्या
७५ पिघटोपकर्मत्वादिबोधाजनकत्वेनात्वपदानुसंधानविशिष्टप्रागभावबलादुक्तशाब्दबोधप्रसंगोदुर्वार इति आनुपूर्वीविशेषवत्त्वानवे
तत्वमावश्यकं एवं समानविषयकशाब्दबोधस्यापि प्रतिबंधकत्वमावश्यकं अन्यथान्यपदोपस्थापनदशायामपि भाविबोधस्याभावा
स्यप्रतियोगित्वरूपयोग्यपदानुसंधानविशिष्टस्यात्तत्तयाशाब्दबोधांतरस्यदुर्वारत्वात् तत्प्रतियोगिफलोपधायकपदानुसंधा
नस्याकांक्षाघटितविशेषोक्तकारणाभावस्य फलानुपधानाधीनतयातत्फलानुसंधानप्रयोजकत्वोपगमेनादोषात् अन्यथास
गीदितिवाक्यभाविव्यक्तीनांसामान्यसौमयीबलात्प्रागुत्पादवारणायतत्तद्वानुसंधानव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तिभिन्नत्वाच्छाब्दबोध
व्यक्तीः प्रतिहेतुताघाच्छावच्छेदकतावच्छेदकशाब्दजनकतानामेवसामान्यजनकतायामावश्यकत्वेनाकांक्षाघटितनिवेशादनुगतरूपेणा
नुपूर्वीविशेषप्रकारकपदानुसंधानादेर्हेतुत्वानुपगमात् एवंतत्तदनुसंधानादिव्यक्तीनांतत्तच्छाब्दबोधव्यक्तिहेतुत्वेतत्पदवकं राम
निराकांक्षस्थलेशाब्दबोधसामान्यापत्तेरितिवाच्यं अनंतानांतत्तद्व्यक्तिसामान्याभावानांसामान्यरूपकार्याभावप्रयोज ७५
कत्वेगौरवात् लाघवेनानुगतकारणसिद्धेः नचोक्तापाद्याकांक्षाप्रत्युक्तलघुहितत्तत्पानुपूर्वीइतिवाच्यं प्रतियोगिजनकात्व

समसंबंधविषयतानिवेशनीयतया स्वपदार्थप्रवेशमते तेरैरोवनिर्वाहात् हेतुः उक्तरूपेणाशाब्दाशाब्दबोधहेतुः विशिष्टज्ञानं प्रतीतिरिता
दृश्यासाधारणविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः विशेषणज्ञानरूपाविशेषणज्ञानात्मकपदार्थोपस्थितिरूपाहेतुरितिनवि
नष्टत्प्रकारणताकेत्यर्थः कथमनेनप्रागभावेनतत्पोउक्तासत्तियोग्यतयोः अन्यथासिद्धिरिति तत्रावतादृशोहेतुतापादापेक्षस
त्तियोग्यतयोः शाब्दबोधहेतुत्वमितिच्छिन्नं तत्पदवादः संगतिरिति भावः अनुमित्सादावपिबाधाभावस्यहेतुतापानचैवमित्सा
दिनाखंडनं शाब्दबोधयोग्यताप्राच्यहेतुत्वंपदापादितं तत्तदार्थापितेत्साहनहीतिसामान्यसामग्र्यान्यनुमित्सादिसाधारणरूपा
वच्छिन्नशाब्दबोधं प्रोग्यताप्राच्यहेतुत्वंपदापाद्य धंअस्यापि हेतुः सायोग्यतानतत्रप्रागभावाभावइतिपत्रवाधबुद्धिद्वितीयप्रयोग्या
यमर्शादिस्तत्रनस्वप्रतियोग्यनुमित्यादिजनकपरामर्शादेरिति शिष्टप्रागभावस्याभावइत्यर्थः बाधावतार निवृत्ताविति प्रा
मर्शादिद्वितीयप्रयोगबोधबुद्धिविलाशोस्मतीत्यर्थः तत्रैवतत्परामर्शात्तीयप्रणाणएव अनुमितिदर्शनात् अनुमित्यादेरानुभवि
कत्वात् तथाच तत्रपरामर्शादिद्वितीयप्रयोगे अनुमित्यादिवारणाय बाधाभावस्यहेतुताप्राप्त्यावश्यकत्वात् शाब्दबोधेयोग्यता
तायाहेतुत्वं निराबाधमेवेत्यभिप्रायः स्तातहेतुतामात्रेणेति सामान्यतः कार्यमात्रप्रतिहेतुत्वे विशाब्दबोधमात्रंप्रतिधर्मा

वच्छिन्नं प्रतिसत्त्वप्रतियोगिजनकज्ञानविशिष्टत्वावच्छिन्नप्रागभावहेतुतयैवेत्यर्थः असाधारणं पश्चाद्युक्तमाणासाधारणसहकारि
७६ त्वं स्यादिति निर्वहति तत्सर्वं प्रकृते कार्यमात्रहेतुताया अधिकरणहेतुतायामसाधारणहेतुतानात्मकत्वात् तथापि विउत्थितेन्ता
दिनामूलोक्तं दूषणमप्यकिंचित्करं इति संसिद्धान्ते विश्वभावरूपाकांक्षोपगमात्तत्राप्यीदृशदोषसत्तात्तत्तत्समाधानेनैवात्रा
पि तद्दोषसमाधानात् तथाविसत्त्वप्रतियोगिजनकत्वादेः प्रागभाववृत्त्यनुसंधानयोग्यस्य संबंधत्वेमानाभावात् स्वप्रतियोगि
जनकानुसंधानत्वेनैव प्रागभावविशेषणतापावाभावे प्रयोजनत्वात् अनुगमेनाकांक्षापात्तद्व्यक्तिभेदेन हेतुताभेदप्रसंगः अन
यावहन्नुमित्यादौ परामर्शादेर्धूमादिपरामर्शत्वादिनासामान्यहेतुताविलक्षणप्रसंगात्तत्तद्व्यक्तिकारणाभावैः स्वजन्यप्रति
योगिकत्वसंबंधेन ज्ञानविशिष्टत्वस्यानुमित्यादिप्रागभावत्वेन सामान्यकारणतापायवसर्वसामांजस्यात् न च तत्तद्व्यक्तित्वेन कार
णता पृथक्सामान्यधर्मावच्छिन्नकारणतानिपतनात् धूमादिलिंगकवह्न्यनुमित्यादौ धूमपरामर्शत्वादिनापि हेतुतत्त्वमावश्यकमि राम.
ति वाच्यं सामान्यतो विशेषणज्ञानत्वादिनैव परामर्शानामनुमितिहेतुतातत्त्वादिकं दूषणमवसेयं इत्याकांक्षाशब्दपक्षपं ७६
यः मूलोक्तपथ्याख्यातलक्षणोघटोभवतीत्यादौ घटादिपदस्य समभिव्याहृतरक्तादिपदसाकांक्षत्वाद्वारणासंभवात् समभिव्या

हृते यस्मेतीतिपतत्पदवृत्तिधर्मप्रकारकोपस्थितिनिष्ठं यादृशादृशान्वयानुभावकं तत्त्वसमभिव्याहृततत्पदवृत्तिधर्म
प्रकारकोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्तं स्यात्तन्निष्ठतादृशान्वयबोधाभाववत्त्वं तत्पदस्वरूपसाकांक्षत्वारस्यार्थः अमादिपदत्तप्र
कारकोपस्थितिसमभिव्याहृतघटपदत्वादिप्रकारकोपस्थितिनिष्ठं अधेयत्वादिसंसर्गककर्मत्वादिविशिष्टकघटादि
प्रकारकशाब्दबोधानुपधायकत्वं अमादिपदत्वप्रकारकोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्तमेव स्वरूपयोग्यनिष्ठफलानुपधायक
त्वे सहकारिविरहस्य प्रयोजकत्वात् अतः तादृशान्वयबोधाभाववत्त्वं पूर्वोक्तं घटादिपदोपस्थितिनिष्ठं तादृशान्वयबोधा
नुपधायकत्वं न कर्मत्वादिपदत्वादिप्रकारकोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्तं तादृशान्वयबोधे कर्मत्वाद्युपस्थितिद्वारा अमपद
त्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनैव कारणतया तादृशव्यतिरेकस्य कारणाभावनात्मकतया तादृशबोधानुपधायकताप्रयोज
कत्वात् एवं स्वरूपयोग्यनिष्ठफलानुपधायकत्वे स्वरूपयोग्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वमेव प्रयोजकं न तु सहकारिविरह
ः शिलाशकलादेरंकुराद्यनुपधायकत्वं सलिलाद्यसमवधानस्याप्रयोजकत्वात् अतः कर्मत्वपदत्वादिप्रकारकोपस्थिति नि
ष्ठतादृशान्वयबोधानुपधायकत्वस्यापि घटपदत्वादिप्रकारकोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्तत्वेनेति न घटः कर्मत्वमित्या

देस्तादृशान्वयबोधेसाकांक्षत्वात्तदनुपधायकत्वंचतदुपधायकत्वादिप्रकारकोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्ततेतिनघटःकर्मत्वमित्यादे
११ भावाधिकरणत्वतदभावाधिकरणाभेदादुद्घिततेतोःमादिपदज्ञाननिष्ठतादृशबोधोपधायकत्वाभावस्येवकर्मत्वादिपदज्ञाननिष्ठत्वे
पिनेष्टत्वात्ःअम्पदत्वादिप्रकारककर्मत्वादिपदविषयकप्रमात्मकोपस्थितेरप्युक्तान्वयबोधस्वरूपयोग्यतापात्तन्निष्ठतादृशान्वय
बोधानुपधायकत्वस्यघटादिपदोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्तत्वादतिप्रसंगरत्तिपतत्पदोपस्थितिनिष्ठत्वस्यापेक्षितत्वेनचेवमप्यम्प
दत्वकर्मत्वपदत्वप्रकारकसमूहालंबनोपस्थितिनिष्ठतादृशान्वयबोधानुपधायकत्वस्यपदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तत्वपातित्प्रस
गोद्धारेत्तिवाच्यंपतत्पदहेतुनिधर्मेतिरिक्तप्रकारकोपस्थितेरेवनिवेशनीयत्वात्घटःकर्मत्वमित्यादिपदज्ञानस्याप्यभेदान्
यबुद्धिविरहमादायभेदान्वयेसाकांक्षत्वाचरणापपादेशोसान्वयबोध
विशेषणांतपस्थितिव्यतिरेकेस्यचतादृशोपस्थितित्वावच्छिन्नाभावोविवक्षणीयःयस्येसनंतरंयत्पदस्येतियेनेत्यनंतरंसम राम
भिव्याहृतयत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तत्वमितिनस्येतितत्पदवृत्स्यसर्थःतत्पदप्रयोगस्थानमितिमूलेतत्पदमन्वयानुभवपदंप्रयोग ११
वसानमन्तत्पदरूपःतत्तात्पर्यविषयतत्स्फुरितार्थमाहयत्वयानानुभावकत्वमितिएवंचपदज्ञानकारणतामतेपदस्यपदोपस्थितितत्त्वा

वनीयात्अन्यथासमूहालंबनोपस्थितिव्यतिरेकमादायातिप्रसंगात्तथाचाम्पदत्वादिप्रकारकोपस्थिति तदुपकारणतावच्छेदका
वच्छिन्नाभावस्येवतादृशान्वयबोधानुपधायकताप्रयोजकतयाअम्पदघटितकोपस्थितित्वाद्यवच्छिन्नाभावोनान्वयबोधाभावप्रयोजक
त्वसंभववारणायपदपदविषयकत्वमुपेक्ष्यद्वितीयोपस्थितौयत्पदहेतुनिधर्मप्रकारकत्वंनिवेशितंवस्समाणात्वारस्यात्पदपदहृ
यपदोपस्थितिपरतयाव्याचष्टेअवेत्यचेतिअव्यवहितेतितत्रपदस्यतत्वमितत्वमिमानेनेदंमोनिज्ञोकस्यत्वेततुव्यतिरिप्रत्याख्येय
पितसमुसंहितमन्योन्यविनतमेवपरंप्रसिद्धंअप्रसिद्धस्यानुसंधानासंभवादितितत्पदघटितेत्तवाकांक्षानिर्वाहात्तिअन्नोदाभांतरमा
होपदस्येतिस्वभावतएवानुभावकत्वेनस्वरूपयोग्यतावच्छेदकपदस्तानत्वाघनाकांनतत्पदेवानुनुभावकत्वेनेत्यर्थःअतीतादिप
दस्तोमारपिशाचबोधोदपातत्पदहेतुनिधर्मप्रकाराणातावच्छेदकत्वासंभवादितिभावःअसंमवेत्तिपदंनिष्ठानुभावकत्वस्यका
रणात्तत्व्यतिरेकाप्रयुक्तत्वात्पदव्यतिरेकस्यचान्वयबोधाभावप्रयोजकत्वादितिभावःपदविशेषणस्यसमभिव्याहृतत्वस्यव्यावर्त्तिमा
हतेनेतिसमभिव्याहारनिवेशनेनेत्यर्थःनरक्तसाकांक्षत्वंनपदादिपरमात्रसमभिव्याहृतरक्तपदसाकांक्षत्वापत्तेरितिघटादिपदस्येत्यादि
परात्तद्व्यतिरेकप्रयुक्तत्वस्यानुभावकत्वंतत्वमितितात्पर्यवसामंजस्येपुनरन्वयानुभवमात्रेचनिवेशनमफलमित्याशंकानिराचिकी

षुविशेष्यत्वप्रयोजनमाह नापीति घटमित्यादिवाक्याद्घटादिमत्त्वेनकर्मत्वादिविषयकोशाब्दबोधोत्तत्रानपितादृशशाब्दबोधेनप्र
१८ नःसंसाकांक्षत्वापत्तिरित्यर्थः अन्वयबोधोपधायकत्वाभावस्यपर्याप्ताकृतेविशेष्यत्वार्थोनसम्यक्तयाप्रतिअक्तांक्षायाःशाब्दबो
धप्रागभावगर्भत्वोपवर्णनस्यसंगतत्वापत्तेः अतश्चात्मनिष्ठशाब्दबोधाभावएवतदर्थः अतएवशाब्दबोधेजातेतन्निष्ठतेनत
दभावसत्त्वासंभवतीत्यपिवक्ष्यति अर्थान्तरविषयकशाब्दबोधदशायामपि अस्मद्विषयकशाब्दबोधेआकांक्षासत्त्वात्तन्निर्वाहायतत्
दृशोत्तिवरमान्वयबोधविशेष्यतांतादृशत्वंचतत्प्रकारकत्वद्विशेष्यकत्वसंसर्गकत्वंच अतएवस्वरूपविवरणायप्रवांतरवाक्यार्थबोधो
सत्त्वेऽपितादृशश्चेन्नविशेष्यकशब्दादिपदार्थप्रकारकमहावाक्यार्थबोधेघटकर्मत्वविषयकत्वांतरवाक्यार्थबोधेऽपिततत्प्रकार
कान्वयनादिविशेष्यकमहावाक्यार्थबोधेचसाकांक्षत्वोत्पत्तिः महावाक्यार्थबोधस्योपपत्त्यांतरवाक्यार्थविषयकतयातत्रतादृशवा
कार्थबोधाभावरूपाकांक्षायाःसत्त्वात् ज्ञानस्यवाव्यभिचारश्चतद्धर्मावच्छिन्नसंसर्गविशेष्यकतद्धर्मावच्छिन्नातिरिक्तप्रकारकशाब्दत्वस्यत राम०
द्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधाभावस्याकांक्षायास्तज्ज्ञानस्यवाजन्यतावच्छेदकत्वंस्वीकार्यवारणीयःनवता १८
दृशान्वयबोधेतादृशान्वयबोधाभावस्याकांक्षात्वेनेतरासत्त्वादित्यर्थे राजपुरुषोऽन्वयबोधानंतरंराजपुरुषान्वयबोधानुपपत्त्याशंकनममें

गतमानपुरुषान्वयबोधेनातिप्रसंगः राजपुरुषान्वयबोधाभावेनतादृशबोधेआकांक्षायाःसत्त्वात्तादितिवाच्यंतत्रैवसंगमनीयत्वात् अथत
तपदोपस्थितिनिष्ठतत्समभिव्याहृततत्पदांतरोपस्थितिव्यतिरिक्तप्रकारान्वयबोधानुपधायकत्वं समभिव्याहृततत्पदांतरोपस्थितिव्यतिरि
क्तप्रकृततत्पदोपस्थितिनिष्ठाधिकरणतात्वकतादृशान्वयबोधोपधानाभावपर्यवसितमेवतत्पदाकांक्षात्वं किंविशेष्यदलेनजनिता
न्वयबोधतादृशापानुपस्थितेः अन्वयबोधोपधानसत्तातदभावासत्त्वेनैवसाकांक्षत्ववारणासंभवादितिचेन्न अन्वयानुपधायक
तांशेउपस्थितेरपेक्षितत्वंबंधेनोपलक्षणत्वेजनितान्वयबोधतादृशायामपिकालांतरीयफलानुपधायकोपस्थितेरुपलक्षितस्य
अन्वयबोधोपधायकत्वाभावप्रसक्त्वादतिप्रसंगतादवस्थ्यात् तत्रोपस्थितेर्विशेषणत्वेपत्रसमूहालंबनात्मिकैवपरदद्योपस्थि
तिः तत्रतादृशैकपदोपस्थितिदशायांपदांतरोपस्थितिव्यतिरिक्तस्यैवासत्तात्तन्निष्ठान्वयानुभावकत्वाभावेःप्रपदोपस्थितिव्य
तिरिक्तप्रकृततत्त्वासंभवात्पदोपस्थितिविशिष्टतादृशान्वयानुभावकत्वासत्त्वेनाव्याप्तेः अथततत्कारणावच्छिन्नफलानुपधानेत
दव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नसहकार्यभावःप्रयोजकः नतुततत्कारणावृत्तिः तथासतिसामग्रीसमवधानदशायांकार्याभावस्यानुपपत्तिः
ततेदेशेकारणाभावासत्त्वात् तथाचसमूहालंबनात्मकपदोपस्थितिस्थलेसर्वदानिष्ठसोपस्थितत्वमाबस्यउपस्थितिनिष्ठतत्स

णावच्छिन्नफलानुपधानप्रयोजकत्वं संभवत्येवेति चेन्नहि घटत्वचटपदोपस्थित्यनंतरस्मागोऽम्पदोपस्थितित्तत्रापदोपस्थितित्तेनि
१९ ष्ठफलानुपधाने घटपदोपस्थितिव्यतिरेकस्य प्रयोजकत्वात्तदानीमम्पदस्य घटपदसाकांक्षत्वानुपपत्तेरिति एवं चात्रोपस्थितत्ता
वच्छिन्नप्रबोधकत्वाभावस्यात्मनिष्ठान्वयप्रबोधाभावस्य घटकनिवेशगौरवात्स्वरूपतिधर्मप्रकारकोपस्थितेः स्वसमभिव्याहृततत्पद
त्वोपस्थितिधर्मप्रकारकोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्तात्मनिष्ठतादृशान्वयबोधाभाववत्वं स्वस्मनतत्पदाकांक्षे सेव पर्यवसितार्थः उपस्थितेस्ता
दृशान्वयबोधाभाववत्वं प्रतियोगिव्यतिरेकप्रतियोगित्वसंबंधेनबोधं तादृशाकांक्षापदं स्वाश्रयाप्रयुक्तोपस्थितिविषयतावच्छेदका
वच्छिन्नतत्स्वरूपपरम्परासंबंधेन घटादावतिरेकप्रयुक्तत्वविशेषणादेव ध्वंसस्याधारतया नास्तीत्यग्रीमग्रन्थसंगतिः पदान्तरव्यतिरे
कप्रयुक्तान्वयानुभावकत्वाभावः सहकारिविरहप्रयुक्तकार्य्यानुपधायकत्वात्मकद्वस्याकांक्षणपापाः स्वरूपयोग्यत्वाभेद
प्रसक्तिरपिविशेष्यदलप्रवेशादेवनास्तीत्याह अत एवेति निरुक्ताकांक्षायाजनितान्वयबोधेः सत्वादेवेत्यर्थः भेद राम०
मेवोपपादयतिस्वाहेति स्वास्वरूपयोग्यतापाकद्वस्तकक्ष्या। पूनीस्वाश्रयनिष्ठाभावाप्रतियोगिनी अतोजनितफलेपिफ १९
लोपधानावच्छिन्नेपितिष्ठति सहकारिविरहप्रयुक्तकार्यानुपधायकत्वाभावावच्छेदकधर्म एव योग्यता नतु कार्य्याभावरूपेति

भावः स्वंचाकांक्षापागेवतिष्ठतीत्यन्वयः फलोपधानदशायांनतिष्ठतीत्यर्थः तथाचनेयंतादृशधर्मात्मिका अपितु कार्याभा
वात्मिकैवेति भेद इति भावः सहकार्यभावप्रयुक्तयोग्यतापदोपस्थिति निरुक्तस्वरूपयोग्यतात्वाकांक्षायामेदान्यथा
नुपपत्तेरेव तथाकल्पवादिति भावः सहकार्यभावप्रयुक्तस्यय यथा श्रुतार्थत्वेन सम्भवः आत्मादिरूपसहकारिणांसर्व
दैवसत्वेनसहकारिणामात्यभावनिवेशासंभवात्सहकारितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैवाचतत्पापदोपस्थित्यभाव
स्यएतदंतर्गतत्वयातद्घटितांकांक्षायायोग्यताभेदानुपपत्तेः अतस्तादृशरूपयोग्यतेतिरूपमितिदोषः तथाचस्वरूपयोग्य
ताभेदेरुक्ताषापत्तिरितिभावः नन्वेवंकारणतायाअकारणत्वनियमौदेतस्याःशाब्दबोधहेतुत्वानुपपत्तेरित्याशंक्यनिरूपत्तिनवेता
वत्तेति एतावतास्वरूपयोग्यताभेदेन अहेतुरिति एतस्या अहेतुत्वापत्तिर्नेत्यर्थः कारणतापाअकारणत्वनियमस्यप्रमाणाति
कत्वादितिभावः तादृशनियममंगीकृत्वैतत्संमाधिमाहस्वरूपमितिप्राचेवेतिनत्वतत्फलोत्पादकालस्त्यर्थः स्वरूपंत्वन्वयप्रभावा
भावस्याकांक्षायागभावपर्यवसायिनीप्रागभावात्मिकातत्पश्चात्कालेध्वंसपतिरिति संसर्गाभावप्रागभावसाकांक्षात्वेनस्व
संधानेनप्रत्यस्वसंसर्गाभावगमादिविशेषणत्वेपोद्देश्यः कालांतरभावि संसर्गाभावगमप्रागभावमादायफल जनितान्वयबोधतादृशापा

मत्तिप्रसंगरूपदोषस्तदापत्तिरित्यर्थः अत्यंताभावेति अत्यंताभावप्रागभावान्यतराभावकूटात्मकत्वादित्यर्थः तथा च शाब्द
८० बोधदशायां शाब्दबोधांतरप्रागभावसत्वेपि कदाचित्तच्छाब्दबोधव्यक्तिप्रागभावप्रागभावात्मकाभावकूटात्मकत्वादित्यर्थ
ः तथा च शाब्दबोधदशायां शाब्दबोधांतरप्रागभावसत्वेपि कदाचित्तच्छाब्दबोधव्यक्तिप्रागभावेतरत्संताभावयोरसत्वा
न्नातिप्रसंग इति भावः न च तादृशशाब्दबोधप्रतियोगिकयावदभावकूटानां यावदाकांक्षायाः संभवः अतीततादृशशाब्द
बोधप्रागभावघटितकूटस्य कदाप्यसंभवादिति वाच्यं पांचं सत्तादृशशाब्दबोधव्यक्तिरूपः तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस
मूहस्याविवक्षितत्वात् एकैकव्यक्तेस्तादृशैकैकाभावसत्वेपि तादृशसमूहस्यासत्वेन तेन च संबंधेन तदवच्छिन्नाभावमा
दायातिप्रसंगवारणाय समवायसंबंधावच्छिन्नाभावनिवेशे कथं प्रागभावगर्भत्वमाकांक्षायाः प्रागभावप्रतियोगितायाः
संबंधावच्छिन्नत्वे मानाभावादिति वाच्यं तथा सति समवायातिरिक्तसंबंधानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव निवेश एम
नीयत्वात् स्वरूपयोग्यतायाः कारणाभावप्रयुक्तकार्याभावस्य अनादीति अनादिसंसर्गाभावमात्रस्वरूपत्वादित्यर्थः श्रीलक्षघा ८०
दीतिउत्पित्तादिव्यवहारनियमो कोलाकर्षादीत्यर्थः एवमपि प्रागभावासत्ताभावसाधारणाभावकूटरूपत्वेपि संसर्गिकेति स

संबंधिकार्यबोधकपदसमभिव्याहाराधीनतात्पर्यग्रहसत्त्वेनादिव्यवहारप्रयोजकत्वादित्यर्थः तथा च संबंधिकार्यप्रतीतिता तत्प्रयोजक
पदघटितताघटितत्वेपि एवं उत्पत्तिव्यवहारविषयेण तत्कर्षापकर्षाव्यजातीति भावः प्रयोजकत्वं शाब्दबोधमात्रप्रयोजकत्वं
साधारणकारणत्वं वा तदर्थोत्पन्नत्वावच्छिन्ननिरूपितकारणताधिकरणकारणतायास्तादृशव्यवहारनियामकत्वेपि तादृशव्यवहारस्य
प्रयोगपत्तिनहीति वेत्यर्थः संसर्गाभावत्वेनेति तत्त्वावच्छिन्नतावच्छिन्नसमवायातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनेत्यर्थः का
रणत्वादिति अन्वयबोधेनत्संसर्गाभावमात्रे हेतुरिति शेषः तेन न पंचम्यंतार्थानन्वयः तथा च कार्यत्वसमानाधिकरणेनानन्त
तावच्छिन्ननिरूपितकारणताधिकरणकारणतावत्त्वमादाय साधारणकारणत्वव्यवहार इति भावः ध्वंसोपि अन्वयबोधध्वंसोपि
वेतनघटिततावच्छिन्नाभावत्वेनान्वयबोधाभावहेतुत्वे हेतुः स्वादिति तथा च सर्वत्रान्वयबोधध्वंसानंतरमुत्पन्नान्वयबुद्धिप्रसंग इति भावः
ध्वंसस्याभावत्वप्रयोजककारणतापानात्वीति हेतुत्वभावेनेति हेतुत्वभावप्रयुक्तस्य अर्थः प्रघण्वेनपावरन्वयानुभवव्यक्तीनामभावकूटस्य हेतु
त्वासंभवः विनष्टव्यक्तीनां परंतराव्यतिरेकप्रयुक्तस्य कदाचिदप्यभावस्य तदधिकरणोऽसत्वेन कदाचिदिति अन्वयबोधव्यक्तेर्ध्वंससत्वेनियमतोन्व
यबोधांतरानुत्पादप्रसंगात् तथा चान्वयबोधध्वंसापत्ति किंचिदव्यवस्थाभावमादायातिप्रसंगस्तथापि स्वसमानाधिकरणप्रागभाव किं चि

त्वविशेषसमानकालीनध्वंसादिनाऽसंसर्गाभावविरोधः स्यादित्यत तथाविधध्वंसादिनैव तत्तेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
८१ संभवात्तत्तथात्वान्वयानुभवत्वावच्छिन्नाभाव एव पर्यंतव्यतिरेकप्रयुक्तत्वविशेषणाद्वच्छिन्नहेतुत्वाभावोनाभावसमुदायपर
त्वाशयेनेदं ननु अयमेतीत्यादौ राजपुत्रान्वयबोधेपि राजपुरुषान्वयबोधे साकांक्षत्वप्रसंगः तदर्थघटकतादृशान्वयबोधाभा
वसत्त्वादिति विशेष्यमनंतर्भाव्य तत्प्रकारकान्वयबोधाभावस्यैव तादृशशाब्दबुद्धेः कांक्षात्वमुपगंतव्यं तथा च तात्पर्यभ्रमे
णाराजपुरुषान्वयबोधेराजपुत्रान्वयबोधतात्पर्यत्वेपि सतत्वात्राजप्रकारकान्वयबोधाभावत्वादिसाधकेन विलक्षण
तत्प्रकारकतद्विशेष्यान्वयबोधे तत्प्रकारकत्वतद्विशेष्यकान्वयबोधाभावस्यैवाकांक्षात्वं स्वीकार्यं न चैवमुक्तातिप्रसंगः राजपदपु
रुषपदयोः समभिव्याहाराविरहेण तद्घटिताकांक्षाविरहात् इति समाधत्ते समभिव्याहृतपदेनैवेति न तु समभिव्याहृतत्वं परस्प
रस्य सहकारेणैकविशिष्टार्थबोधकत्वं तच्च तात्पर्यभ्रमाद् राजपुरुषपदयोरप्यन्वयधीस्तत्र राजपदपुरुषपदयोरप्यस्तीत्यत राम० ८१
आह समभिव्याहृतपदस्येति तदेकवाक्यतेति तत्पदस्योपस्थितिसहकारेण पदान्वयबोधकत्वं तत्प्रकारके तात्पर्यप्रकाराद्विशेषणः
न चेति न ह्ययमर्थः भ्रमेण तात्पर्यभ्रमेण पुरुषान्वयबोधे राजपदसहकृतपुरुषपदात् राजान्वितपुरुषबोधे वक्तव्यं नेति चेत् तत्सत्ताकांक्षाभिधा

पेसत्त्वेच्च राजपुत्रान्वयबोधे सत्त्वाविपि राजपदस्य पुरुषपदस्याकांक्षत्वमिष्टमेवेतिभावः एवमाकांक्षेति एवंविधाकांक्षाज्ञानस्य शाब्द
बोधहेतुत्वमस्वभमवरूक्तिकमित्यर्थः तस्य आकांक्षात्मकप्रतिबंधकाभावस्य कार्यमात्रे हेतुत्वेन शाब्दबोधमात्रे हेतुताव्यक्तत्वेन
अन्यथा तत्प्रतियोगिनः प्रतिबंधकताया अनुपपत्तेरिति भावः ज्ञानहेतुतापत्तं तज्ज्ञानस्य शाब्दधीहेतुतापत्ताभावादिति
जनितान्वयबोधस्य लेखप्रपदाकांक्षाभावादेव शाब्दबोधाभावसंभवादिति भावः तदभावेपि अन्यमानुभावाभावरूपाकांक्षाभावे
पि तत्तज्जनितान्वयबोधस्य लेख्यान्वयानुभावाभावत्वात्तन्नात्तदुत्तरान्वयबोधात्तत्पदार्थवृत्तिसमभिव्याहृतत्वनिरूपकाकांक्षे समभिव्याहा
रघटिताकांक्षापायमत्वेपि तदुत्तरान्वयबोधेस्तस्याकांक्षात्वादेहेतुत्वमावश्यकं तादृशधीवाकांक्षानस्वरूपसतीहेतुरेव
तु अन्वयानुभवरूपप्रतिबंधकाभावएवेस्तत्र आह किंचेति नाप्ययमेती वाक्यादिति तादृशवाक्ये आकांक्षाभ्रमजन्यः शाब्दबोध इष्टाविनेत्य
र्थः तात्पर्यभ्रमेणेति तात्पर्यत्वाव्यक्तेन तस्याऽन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः भ्रमेणेति तत्प्रकृताभिप्रायेणात्र रूपकथनं राजपुत्रान्वयबुद्धितात
त्पर्यकेऽयमेतीत्यादौ पदार्थयोरुपस्थितियोग्यताज्ञानादिसमवधानकालीनराजपुत्रान्वयबोधाभावेऽप्ययं तात्पर्यवत्ताना
भावरूपप्रतिबंधकसत्त्वात्पर्यभ्रमसत्वेऽप्याकांक्षाज्ञानासत्वेपि तादृशान्वयबोधाभावोऽसिद्धएवेतिनाकांक्षाज्ञानभावेऽर्थतात

पर्यन्तानामभावप्रत्ययोजनकत्वात्पर्यन्तप्रमात्वे आकाङ्क्षाज्ञानामत्वेपि तादृशान्वयबोधसिद्धत्वेतिना काङ्क्षाज्ञानहेतुताप्रामाणि
८२ कीर्थत्वं च तत्र अभिधानात्समभिव्याहृतघटितनाकाङ्क्षायाः स्वरूपसत्या अपि हेतुतानसंभवतीतिचेन्न आकाङ्क्षाज्ञानजनितान्व
यबोधस्य लिङ्गान्वयबोधवारणाय तदभावस्येव स्वरूपसद्धेतुताया उपगंतव्यत्वादिति भावः अपर्यन्तात्प्रपर्यन्तानेमत्वेप्येकवाक्य
ताभिप्रायपदविधिंयत्वसंशये तद्व्यतिरेकनिश्चये च शाब्दबोधस्योत्पादस्यानुभवसिद्धत्वमभिप्रेत्य प्रकारान्तरेणाकाङ्क्षाज्ञानहेतुत्वं
उपपादयति अपि चेति न हेतुः न फलोपधायकः निश्चयो निश्चयत्वावच्छिन्नः हेतुरित्युपन्यस्तेन तस्य निश्चयत्वस्य संशयाभिन्नज्ञा
नत्वेन आकाङ्क्षाभावप्रकारकाकाङ्क्षाप्रकारकत्वानरूपत्वेन आकाङ्क्षाज्ञानाभावस्य तादृशाभावत्वस्य हेतुतोचितमानहेतुता
वच्छेदकत्वोचितमात्वेन अन्वयानुभवं तान्तेऽन्वयानुभवान्तरानुत्पादनिर्वाहाय अन्वयानुभावहेतुताया आवश्यकत्वात्तज्ज्ञान राम
हेतुतायामानाभावरत्ति प्रयुक्तत्वदर्शपतिपर्यवसितं तहीतिपर्यवसितं अर्थं वशात्पातं तत्तत्प्रतिबंधकं नत्वप्रतिबंधकत्वं अ ८२
नुपाउभवस्य कार्यानुत्पादेन यत्संतत्वितिअन्वयानुभवकालेऽन्वयानुभवान्तरानुत्पादस्तु रोधेन तत्रनहेतुत्वं प्रामाणिकमित
यं अत एव अन्वयानुभवस्य प्रतिबंधकत्वादेवउक्तं मयेति शेषः अन्वयानुभवस्य प्रतिबंधकत्वे उक्ततरसाक्षिनापरान्तरमतिरिक्त

नप्रयुक्तत्वविशेषणावच्छिन्नस्य तदभावस्य प्रत्ययोजनकत्वमुक्तं न तु हेतुत्वमेवेति भावः एतदेव विवृणोति न हीति विशेषणान्तरेति
प्रतिबंधकावच्छेदकीभूतेधर्मे तदवच्छिन्नाभावत्वातिरिक्तविशेषणावच्छेदेनेत्यर्थः जनकत्वप्रयोजकत्वं हेतुतानतत्प्रयोज
कत्वात् अन्वयानुभवकालेऽन्वयानुभवान्तरानुत्पादनियमस्यार्थवशासंपन्नतामुपपादयति अन्वयानुभवेत्विति अन्व
यानुभवस्य प्रतिबंधकत्वे इत्युक्तं न तदसंगतमित्यत आह परंत्विति तथा च कार्यानुत्पादेन प्रतिरूपप्रतिबंधकसाधर्म्येण गौ
णप्रतिबंधकत्वं तत्र प्रतिबंधकत्ववस्तु हानेन तुमुखरिति भावः अत एवाकाङ्क्षाज्ञानत्वेन हेतुतास्वीकारमपि अन्वयानुभवानंतरम
न्वयानुभवपाशरत्वेनन्ताननं कारणमितिनचान्वयानुभवाभावज्ञानत्वेन हेतुतापेक्षयाऽन्वयानुभवाभावत्वेन हेतुताकल्पन
मेवजनितान्वयबोधेतिप्रसंगवारणायोचितं लाघवात् अन्यथा उभिसादावपिसिद्धाभावादिज्ञानहेतुतापत्तेरितिवाच्यं समभि
व्याहारस्य संशयव्यतिरेकनिश्चये च शाब्दबोधवारणाय नियमः समनियामह तत्तत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयानुभवरूपाकाङ्क्षानिन
मेहेतुत्वावश्यकत्वात् अन्यथासमभिव्याहारनिर्णयस्वरूपसदन्वयानुभवाभावप्रयोज्यो हेतुताकल्पनेगौरवमितिभिन्नसमानप्रयो
ज्याविरहप्रयुक्तेतिसमभिव्याहृततत्पदव्यतिरिक्तविरहप्रयुक्तेत्यर्थः शाब्दीधीतरतिअन्वयानुभवदशायांतरभावेऽभावप्रयुक्तविशेष

एतावि(र)हात्तल्लौकिकप्रत्यक्षं न संभवतीत्यभिमानेन शाब्दादिस्थले क्वचित्तत्कालीनमपि मनःसंयुक्तसमवेतविशेषणतावच्छे
८३ दकत्तानारिनिष्ठतद्भावप्रत्यक्षं संभवतीति पूर्वपक्षमाधत्ते यत्तद्यदातौपत्तिसमभिव्याहृतपदघटितपदोपस्थितिव्यतिरेकप्रयु
क्तस्सर्थः परीत्येति पदतद्ग्रहसाध्यमालम्बनभावतत्सर्थः तदाववोधेतत्प्रतियोगिधिकरणवोधे तत्पर्यवसानस्य तादृशाभावात्मको
पर्यवसानपदार्थस्य हेतुत्वप्रयोजकत्वं तत्तद्रूपावच्छिन्नवोधेन तदात्मसूचितविशिष्टतादृशाभावरूपाकांक्षात्तानसंहेतु
त्वमित्यभिमतिस्य तु रापार्थ्यासामान्यतःआत्मविशेषरत्रितमनन्तभोग्यप्रयोजकत्वं वाच्यमित्यनेन संवध्यः तदिदं तत्तदात्मस्
त्रितावच्छिन्नाभावसाकांक्षात्वं श्रीत्तरितरभावश्च आकांक्षेतावार्यलक्षणेऽक्रमिति पोत्तनातावृत्तिवकयमुक्तात्रिप्रसंगवार
णाम तन्त्राहतवेतिनहीत्यर्थः आत्तु भवाभावज्ञानं स्वहत्त्वित्तेनान्वयप्रत्ययभवाभावज्ञानं आस्तिसभवतित्त्वहत्तियोग्यतात्वविशेष
णानां स्वरूपसत्तामेवस्वहत्तितेनतदभावज्ञानविशेषितत्वात्त्वनन्वयबुद्धी यमानघटादित्तानदशायामपि घटमहंनजानामि राम ८३
मीति प्रतीत्तस्तु तस्य सर्वत्रैव भवत्वादित्यादितिभावः केचित्तु यत्तपदार्थाभावेत्तादि ग्रंथेन न चेत्तादिपूर्वग्रंथोक्तानुपस्थितिप्रसङ्ग
कात्वात्तद्वेतामते आत्मात्तरतिस्थानयोग्यभवाभाववत्वादतिप्रसंगवारणं तत्र चहेतत्वं चाच्यमित्यस्य फलोपदर्शनाय कर्तव्यमिति

सर्थः नन्वसामान्यतःइति एकप्रकारनिष्ठाभावेनान्यदीयमात्रवोधोपयोगायकुरुत्स्यर्थः आतिप्रसंगान्निनितान्वयवोधस्थलेऽन्वयिनि भव
प्रसंगात्तथा च सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैवान्वयानुभवतद्भाववृयोः कार्यकारणभाव इति भावः तदिदंसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या
न्वयानुभवाभाव हेतुत्वं केचित्तु आत्मरितरभावश्च आकांक्षेत्ता चार्यलक्षणोऽत्र तरीत्यनेनेतिशेषज्ञानहेतुतावादीयमतेऽका
तिप्रसंगस्तु दूरत्तिनचेतिनहीत्यर्थः सोन्वभावज्ञानं स्वविशेष्यकत्वादृशाभावज्ञानेआकांक्षात्तानासंभवात्तस्वविशेष्यकाकांक्षा
तानासंभवात्तथा च स्वविशेष्यकान्वयानुभवाभावरूपाकांक्षाज्ञानमेवस्वीयशाब्दवोधेहेतुरितिनातिप्रसंगरतिभावः
तियावृत्तेतरदमपीतिउक्ताकांक्षाज्ञानहेतुत्वमपीत्यर्थः एतद्विलंवेन । एतद्व्यतिरेकेनैविलंवोन्वयवोधाभावः नचैवमित्यत्राके
रःतात्पर्येणोत्तिसमभिव्याहारसंदेहादिदशायांअन्वयकल्पहेतुताकतात्पर्यज्ञानाभावोदेवकार्याभावोपपत्तेरित्यर्थः तथा च
जनितान्वयवोधस्थलेतिप्रसंगवारणाय उक्ताकांक्षाज्ञानहेतुतापित्त्यालाघवादन्वयवोधप्रतिवंधकताकल्पनमेवोचितमि
तिभावः अत्रहिविधिंतात्पर्यपरता तत्पर्यमर्थतात्पर्यंच परतात्पर्यसमभिव्याहाररूपतत्त्वज्ञानस्य चस्वातंत्र्येनहेतुत्वम
सिद्धमेवअर्थतात्पर्यज्ञानस्य चावश्यकल्प्यहेतुताकत्वेपितिनसमभिव्याहारघटिताकांक्षाज्ञानस्यथासिद्धिः अयमेतत्पा

होराजपुरंरत्ताशान्वितत्वार्थेपर्याप्तिताकारकत्वन्निरूपेपिराजपदप्रवृत्त्यापदयोःपरस्परसहकारितयान्वयबोधकत्वाभिप्रायरूपसम
८४ भिव्याहारसंदेहाघटकसमभिव्याहारघटितत्वकाद्धासंशयस्तत्रान्वयबोधानुत्पादस्यसर्वजनानुभवसिद्धत्वादितिसमाधे
स्तेहि विधमित्यादिनायाहंशब्दानविभक्तीभूतेनतादृशज्ञानंउक्तंशङ्काशमाय्याविचारेतत्त्वविशेषतनयकपदार्थविषयेसाम
न्यतोः पारपदार्थत्वेनापरपदार्थविषयकंरत्तान्वितत्त्वप्रतीतिपरपितकारकंएतत्त्वार्थेतात्पर्यज्ञानस्यसमभिव्याहा
रसंशयाघविरोधित्वविवक्षितनिरुक्तसमभिव्याहारविषयत्वसूचनायोक्तंनहीत्यादि [illegible] तपद
तरत्वेनचान्वयः इतिष्टहंतिपिद्दताकारकार्थतात्पर्यज्ञानस्यापिउरूपपदेनेतिसमभिव्याहृतेनेत्यादिना तथाराजपदसमभ
भिव्याहृतपुरुषपदव्यतिरिक्तपुरुषान्वयानुभवाभावविशिष्टंनवा तथाविधपुरुषपदव्यतिरिक्तपुरुषान्वयानुभवाभावविशिष्टं
पुरुषाकारकंस्वशपदार्थसंशयेतादृशसंशयउक्तानतात्पर्यज्ञानोक्तार्थेनातात्पर्यज्ञानतानराजपदसमेतिराजपदसमभिव्या राम
हृतपुरुषादिपदव्यतिरिक्तपुरुषान्वयानुभवाभावविशिष्टत्वरूपाकांक्षापारतन्त्र्यः नत्वेतत्तदाकांक्षतदाकांक्षोबोधंजनयति ८४
तिवक्तारकालेतादृशाभिप्रायप्रा...नादृक्तः क्रमिकान्वयबोधद्वयानुपपत्तिः एकस्मिन्नन्वयानुभवेजातेऽन्वयानुभवं

नन्वयानुभवेतादृशाभिप्रायज्ञानादुक्तः क्रमिकान्वयबोधद्वयानुपपत्तिः एकस्मिन्नन्वयानुभवेजातेऽन्वयानुभ
वाभावघटितताकांक्षाविरहादितितत्त्वात्पर्यविषयतावच्छेदकावच्छिन्नान्वयानुभवाभावस्यतत्पर्यायस्फुरितत्वमाहृतत्प
र्याप्तितात्पर्यविषयेत्यादिना तात्पर्यविषयतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकान्वयानुभवजनकत्वाभावेऽनुभवस्यस्वापितत्वाभावः सम्बन्धाप
संबन्धावच्छिन्नतदभावइतियावत् एतादृशाभाववश्चतत्पदार्थोपस्थितेरितियथार्थस्यस्वप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित
संबन्धेनतन्निष्ठत्वमन्वयः तथाचसमभिव्याहृतंतत्पदपरत्वन्निर्धर्मप्रकारकोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्तपदतद्रूपनिष्ठता
तात्पर्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नपदादृशान्वयानुभवाभावउक्तसंबन्धेनयत्तत्पदत्वन्निर्धर्मप्रकारकोपस्थितिनिष्ठःतत्तद्रूपा
पत्तादृशान्वयानुभवेतन्नयितत्वेतादृशान्वयानुभवाभावस्तत्पदत्वरूपस्याकांक्षेत्यर्थः अथवान्वयानुभवाभावस्यद्विधानिवेशो
नास्तिकिंत्वेकमात्रंदृष्टविधंतथाचउक्तसंबन्धेनतत्पदत्वन्निर्धर्मप्रकारकोपस्थितिनिष्ठस्तत्पदसमभिव्याहृतपदत्वन्निर्धर्म
प्रकारकोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्तस्तदात्मनिष्ठत्वात्पर्यविषयतावच्छेदकावच्छिन्नतादृशान्वयानुभवाभावः तत्तद्रूपस्याकांक्षे
त्यन्वयानुभवेतत्पदयोराकांक्षेतियर्थवस्थितंउक्तंबोधद्वयतात्पर्यस्यैकस्मिन्नवगतोन्वयबोधजनने पितादृशावश्यकाभिप्रा

पृ।विषयमविषयतावच्छेदकद्वित्वावच्छिन्नतादृशबोधाभावसत्वादाकांक्षा: इति चेत् तदा तत्र व्याहृतिः पूर्वं वेदहृद्गीपात्र अन्वयप्रयोजकत
५ यमलम्पउपस्थितिनिरूपत्वात् विषयविषयतावच्छेदकावच्छिन्नान्वयानुभवोपधायकत्वाभावेन साधुः तस्यैवाकांक्षात्वे कालांतरी
यो पस्थितिमादाय घटो वृक्षत्तिष्ठसंगस्यसम् आउर्वत्तापदद्वयोपस्थितिस्थले पूर्वोक्तप्रसंगापत्तावात्तादवस्थ्यात् तत्पदप्रयुक्ति धर्मप्रका
रिकायांक्वचिदुपस्थितो यादृशान्वयबोधोपधायकत्वाभावः आत्मनिष्ठतादृशान्वयानुभवाभावस्य तत्पदाकांक्षात्वे विशेष्यदले
तात्पर्यविषयतावच्छेदकावच्छिन्नतयानुभवाविशेषणतो उक्तबोधद्वयतात्पर्यस्थले व्याप्तितादवस्थ्यं तस्य तद्विशेषणत्वे त्र
न्वयबोधोपधायकत्वाभाववत्तियोगिकोठोत्तविवेशानुमफलमिति ध्येयं। अत्रवान्वयबोधस्य प्रतिपस्थितेस्तदभावीय प्रयोजन
प्रयोजकाभावस्य चाज्ञानदशायामपि शाब्दबोधानुभवसिद्धः अन्वयप्रतियोगिपुपस्थापकपदयोः समभिव्याहारनिश्चयपदशायां अन्व
यबोधाभावस्य संमभिव्याप्तिरेकप्रयुक्तत्वसंशयदशायां उपस्थितोपदांतरोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयबोधाभाववैशिष्ट्यसंशयेवा राम
न्वयाबोधोः सिद्ध एवेति पदांतरोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयबोधाभावज्ञानं न यथार्थबोधहेतुः जनितान्वयबोधस्थलेऽन्वयबोधकारण ८५
यवत्तस्य प्रतिबंधकत्वमेवकल्पते आवश्यकं च तस्मात्तज्ञानहेतुतावादिनोपि तत्कल्पनं अन्यथा चिनश्यपदवस्यात्तप्रथमान्वयबोधो

त्पादकतदभावज्ञानात् उत्तरान्वयबोधस्योत्पत्तिः स्यात् अन्वयबोधाभावे यदा तत्र व्यतिरेकप्रयुक्तत्वं तद्विशेषणामाकांक्षात्वे तथा वहा
रमात्रे प्रयोगिकारणतावच्छेदके तत्तत्र निवेशः अतो न हि प्रतिबंधकाभावस्य साधुक्तदोषावकाशः नचैवं घटः कर्मत्वादि
मिताद्यावृत्तिमेदान्वयबोधप्रतिरित्तिवाच्यं पदांतरव्यतिरेकप्रयुक्तत्वविशेषणेपि तद्दोषतादवस्थ्यात् तत्र तादृशशाब्दबो
धस्य कर्मत्वादिपदव्यतिरेकप्रयुक्तत्वतादृशशाब्दबोधाभावस्य चाप्रसिद्धाकार्यकारणभावकल्पनासंभवेन सामान्यसामग्रीवत्वात्त
शाब्दबोधे बोधकाभावात्तेन चज्ञानहेतुत्वमते स्मृतेरोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्तघटपदोपस्थितेर्भेदान्वयानुभावकत्वमिमादि
सि तानस्य कर्मत्वादिविशेष्यकघटादिप्रकारकभेदान्वयबुद्धिहेतुत्वात् तादृशकारणाभावादेवोक्तस्थले नातिप्रसंगः तादृशज्ञा
नकालेवा स्मृतेरोपस्थितेरपि सत्वादुक्तत्वेन तादृशान्वयबोधः स्यादिति वाच्यं तर्हि लाघवात् स्मृतेस्मृतत्वाहिप्रकारकोपस्थितित्वादिने
व हेतुतास्तु इति द्विरहादेव कृतत्वात्ति प्रसंगः आवश्यकं च तादृशोपस्थिते हेतुत्वं अन्यथा तदभावस्य प्रयोजकत्वानुपपत्तेः कारणा
भावकार्याभावयोरेव स्वरूपसंबंधात्मकप्रयोज्यप्रयोजकभावस्य प्रामाणिकत्वात् तत्प्रयोजकत्वमत्रं तत्स्वरूपसंबंधविशेषोऽपि तद्व्याप
कत्वव्याप्यत्वचेतित्वाच्यं तद्घटानिमादिस्थले अमप्रदत्वादिप्रकारकोपस्थिसाघमाभवसत्वेपि तादृशशाब्दबोधाभावात्तद्व्यापकता

नुपपत्तेः प्रमित्यादिस्थलेऽस्य पदत्वादिप्रकारकज्ञानसत्त्वेपि योग्यताज्ञानाद्यसत्त्वे शाब्दबोधाभावस्य सत्त्वात्तस्य व्याप्यत्वानुपपत्तेश्च
८६ नच तत्प्रकारकोपस्थितित्वं तास्सकलकारणानां वच्छेदकावच्छिन्नसमवधानकालीनशाब्दबोधाभावव्याप्यत्वं तादृशोपस्थितित्वावच्छिन्ना
भावव्याप्यत्वं विवक्षणीयमिति वाच्यं अस्यपदत्वादिप्रकारकोपस्थितित्वस्य कालेतत्पदघटितवाक्यार्थासत्तिज्ञानादेरप्यसत्त्वेन ता
वच्छेदकावच्छिन्नसमवधानकालीनशाब्दबोधाभावस्याप्रसिद्धेः न चापदत्वादिप्रकारकत्वनिष्पन्नधर्मतात्वमेव कारणतावच्छेद
केनिवेश्यं अपदादिघटितवाक्याज्ञानादीनामपि निषमतोऽस्यपदत्वादिप्रकारकतया तादृशप्रकारतानावच्छेदकत्वान्नस्पर
त्वादिप्रकारकत्वनियततपानोक्तदोष इति गौरवात्तथासति पदत्वापरत्वादिप्रकारकोपस्थितिर्यत्र तेनेन वत्तनघटितवाक्यार्था
दिज्ञानं योग्यताज्ञानादिसमवधानकालीनतत्स्थलीयान्वयबोधाभावस्यापरत्वादिप्रकारकोपस्थितिव्यतिरेकव्यभिचा
रितव्याप्यत्वानुपपत्तेः तस्मादस्यपदत्वादिप्रकारकोपस्थितिरूपकारणविरहादेव यदः कर्मत्वमित्यादितो नोक्तान्वयबुद्धिप्रसंगः
अमृघटस्मादिविपरीतानुपूर्वीज्ञानादेरन्वयबोधवारणाय घटपदाजेनवापदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषप्रकारकोपस्थितित्वेनैवता
दृशोपस्थितीनां हेतुत्वं वाच्यं प्रकृतेऽन्वयानुभवाभावस्य स्वरूपसद्धेतुत्वमपि तद्विषयघटान्वयानुभवोत्तरस्मात्प्रत्यन्तरसत्त्वेनप्यनुभवा

तत्पादः प्रामाणिकत्वादेवसामग्रीसत्त्वे विलक्षणोत्पन्नबोधद्वयस्वीकारेऽत्ताविरहादिति तत्र साधुः अन्वयानुभवस्य मा
नविषयकान्वयबोधाप्रतिबंधकत्वेऽतस्तत्रव्यक्तीनांद्वितीयघ्राणोत्पन्नरूपतपादवारणाय तद्यक्तौ तत्तत्पागभावस्य तेषां विशिष्य
तत्कारणताकल्पने प्रसंगात् तस्मादाकांक्षाघटकान्वयानुभवाभावस्य स्वरूपसतोऽन्वयबुद्धिहेतुत्वं वाच्यं प्रतियोगितावत्तत्त्व
केवोधद्वयतात्पर्यज्ञानाभाववैशिष्ट्यं निवेशनीयं यस्य समभिव्याहाराभावस्य संशयपेक्षातिरेकनिर्णयेवर्शितानुतत्पादस्यानु
भवसिद्धत्वात्तत्रिष्टपस्य हेतुत्वं स्वीकरणीयं रतिनिष्ठकर्मत्वमभिप्रेत्यतात्पर्यविषयघटान्वयानुभवाभावज्ञानहेतुत्वपादप्र
क्तीनतत्व्यापकतात्पर्यज्ञानस्यान्यथासिद्धिप्रसक्तेरिति यच्चेति अनात्पर्यविषयेति तात्पर्यतानविषयेत्यर्थः क्रियाकर्मता
वादिरूपेऽत्रनिष्ठकर्मतादिरूपेऽहं चैत्रानीयत्वाभिसत्रविभक्त्यर्थकर्मतासंबंधेन तरागेथानपन्नपान्वयेऽसेवमानपरत्वप्रति
भक्त्यर्थकर्मतानिरूपकत्वसंबंधेन तत्रगन्तपानपनेऽन्वयचाभिप्रेत्यअन्वयपरतिसमभ्यर्थविषयपित्वं तथाचतथाविधोपादाने
यान्वयविषयप्रकारकत्वादिरूपोवक्तृतात्पर्यविषयानुभवोजन्यतरस्यार्थः तत्राकांक्षात्वे वस्तुरूपस्य सत्त्वे बोधहेतुभूतोऽनपा
नुभवाभावोऽस्तु वा तात्पर्यतानाभावान्तरसत्तः वक्तृतात्पर्यविलंबेन कार्यविलंबादिति उक्तार्थतात्पर्यत्वानवगतिरिकसत्ता हेत्वा

न्वयबोधाभावप्रयोजकत्वादित्यर्थः अर्थतात्पर्यज्ञानेनत्राकांक्षाघटकसमभिव्याहारांशज्ञानस्यान्यथासिद्धिं प्रतिक्षिपतिपत्रेत्या
८१ दिवत्रपुरुषेतिविशेषतः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ तत्रपुरुषराजादिपदविषयकेपुत्रपदंरन्तरान्वितस्वार्थपरंराजपदस्तत्तान्वि
तस्वार्थपरंरत्याद्याकारकतात्पर्यग्रहेपिपुरुषपदंराजपदोपस्थाप्यान्वितस्वार्थबोधेजनयत्वितितादृशाभिप्रायविषयज्ञाने
विनापुरुषपदेनराजपुरुषान्वयबोधोनप्रक्रमतेयत्रचतादृशज्ञानात्तादृशज्ञानात्तादृशान्वयबोधस्तत्राकांक्षाघटकस
मभिव्याहारज्ञानस्यव्यतिरेकस्यान्वयस्यचग्रहादाकांक्षाघटकसमभिव्याहारज्ञानात्तादृशान्वयबोधस्तत्राकांक्षाघटकस
मभिव्याहारज्ञानस्यव्यतिरेकस्यान्वयस्यचग्रहादाकांक्षाघटकसमभिव्याहारज्ञानंकारणमितिसमुदायार्थः नचपरतात्पर्यार्थतान्वयि
तान्वयोः पृथक्कारणतारूपस्यनमप्रेक्षराजपुरुषान्वयबोधेराजादिपदधर्मिकपुरुषपदोपस्थाप्यान्वितराजबोधजनकत्वप्रकारकेच्छा
विषयत्वज्ञानमेवहेतुरस्त्वितिवाच्यंतावतैवार्थतात्पर्यग्रहसमभिव्याहारस्यचसंशयव्यतिरेकनिश्चयदशायांशाब्दबोधापत्तिवारणाम राम०
भवादितिवाच्यंत्रार्थविशेषनियंत्रितार्थतात्पर्यज्ञानेहेतुतायांविशिष्यपदंतरावगाहितानिवेशेचकलसभेदभिन्नसहस्रार्थानामेकैकम् ८१
तर्भावेनएकैकपदधर्मिकतात्पर्यज्ञानस्यसहस्रपदंतरभेदेनसहस्रकारणतेतितादृशैकैकपदधर्मिकतात्पर्यज्ञानस्यैवसहस्रगुणि

तसहस्रकारणताप्रसंगपदधर्मिकार्थतात्पर्यज्ञानस्यसहस्रकारणतेतिशतेनैकैकपदधर्मिकतात्पर्यज्ञानस्यैवसहस्रगुणितस
हस्रकारणतामहत्त्वमितिलाघवात्तत्रत्रनवः राजपुरुषाघनयबोधेराजपदंपुरुषविषयकराजसंसर्गकप्रतीतीच्छयोच्चरितमित्याद्या
कारकसविशिष्यपदार्थद्वयविषयकस्यज्ञानविशेषेणतयासंसर्गाख्यात्दिनस्तात्पर्यज्ञानस्यैवहेतुतानतुतानत्सामान्यतएक
पदार्थविषयकस्यएवंचतादृशतात्पर्यज्ञानसत्वेदर्शांततात्पर्यस्यसंशयव्यतिरेकनिश्चयेपिभवशाब्दबोधः नचविशिष्यपदार्थद्वयं प्रति
विशार्थतात्पर्यज्ञानेहेतुत्वेएकैकपदार्थमंतर्भाव्येववद्धुतरपदार्थभेदेनहेतुतावाहुल्यमितिविशिष्यैकपदार्थमितरपदार्थत्सामान्यधर्म
प्रकारेणाचपरपदार्थमवगाहमानस्यराजपदमितराग्निताजपदंपुरुषपदमितरान्वितपुरुषपरमित्याकारकतात्पर्यग्रहस्यराज
पुरुषान्वयबोधेहेतुतावाच्यानएवंचवर्थकतापितरपदार्थान्वितत्वरगवतीतिपरस्यैवपरमित्याकारकमेवार्थतात्पर्यज्ञानंतदर्श
तंस्यंचपत्ररात्तः पुत्रोनेवपुरुषस्यचास्मेनेचान्वयबोधस्तत्रापितादृशाद्विविधतात्पर्यज्ञानसत्वाज्ञानपुरुषयोः परस्परमन्वयबोधा
पत्तिरितिराजपदार्थान्वितपुरुषपदार्थबोधेराजपदपुरुषपदयोरर्थविशेषाघटितनिरुक्तैकवाक्यताभिप्रायज्ञानस्यचहेतुत्व
मावश्यकमितिवाच्यंतादृशसमभिव्याहारज्ञानेहेतुत्वेपिपत्ररात्तपदपुरुषपदाभ्यांलक्षणोपस्थितयोरर्थयोरन्तरयोरन्वयेवक्तुमा

पर्यंतत्वदर्शितत्तात्पर्यज्ञानाश्रयपदद्वयपरयोः समभिव्याहारज्ञानसहकृतादर्थान्वयबोधस्य पापांशस्तूपस्थितानामग्रहप
८८ योरन्वयबोधस्वारस्याय पदार्थद्वयविशेष्यविशेषणभावतात्पर्यज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वादिति समभिव्याहारज्ञानकारणतामपा
स्तादिकमेवेत्यत्र पूर्वोविशेषणमेवाकांक्षा तथाहि तत्तदर्थविशेष्यकतत्तदर्थप्रकारकभेदान्वयबोधे तत्तदर्थोपस्थापकपदत्वप्रनि
ष्ठानुपूर्व्यवच्छिन्नस्यापमाहितोत्तरत्वसंबंधेन तत्तत्प्रकृतित्वनिष्ठानुपूर्व्यवच्छिन्नवत्त्वं पदत्वाद्यवच्छिन्नस्य घटपदत्वावच्छिन्न
वत्त्वपर्यवसितमाकांक्षा अत एव घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादिवाक्याद्धेतोरघटादेः नाभेदान्वय एवं तत्तदर्थविशेष्यकविभक्त्य
र्थप्रकारकान्वयबोधे तत्तत्पदप्रकृतित्ववैशिष्ट्यमानयेत्यादिवाक्यजन्यावाधान्वयबोधे घटककर्मत्वविधेयकबोधस्य च वारणाय प
घमेआवपदेऽतत्संबंधेन घमित्येतादृशपदवत्ताज्ञानस्य एतादृशपदेऽपि पूर्वत्वसंबंधेनानयपदवत्ताज्ञानस्य च
घटमितिपदेऽनेन तत्संबंधेनानयपदवत्ताज्ञानस्य चानयपदे पूर्वत्वसंबंधेन घटमितिपदवत्ताज्ञानस्य हेतुतापत्त्या वैषम्य ग्र० ८८
कत्वात् तन्न चैतत्तत्फलमिष्टमेवेति वाच्यं शाब्दबोधे प्राङ् निर्दिष्टपदार्थस्यैवोद्देश्यत्वात् चरमनिर्दिष्टपदार्थस्यैव च विधेय
त्वात् अत एव समकालोद्देश्यमेवेति इत्यादौ उद्देश्यविधेयभावपतितस्य चरमनिर्दिष्टस्य चालंकारिकाभिषेपातिमर्यादापरमा

मन्वंति एवं तत्तदर्थविशेष्यकस्याख्यातार्थसंख्याभावरान्वयबोधे तत्तदर्थोपस्थापकप्रथमान्तपदतत्तदाख्यातान्तपदयोरुत्तरत्वपूर्वत्वा
भ्यां तत्संबंधघटितानुपूर्वीविशेषस्याकांक्षात्वात्तस्तंडुलं पचति काष्ठेन पचतीत्यादौ तंडुलकाष्ठादौ न भावनान्वयः तयोरन्वयः एवं ना
मार्थयोरभेदान्वये समानविभक्तिकनामपदद्वयोत्तरपूर्वत्वात्तत्संबंधघटितानुपूर्वीयं तथा विभक्तिरहितनामपदयोरव्य
वधानविशेषितत्तादृशसंबंधघटितानुपूर्वी आकांक्षा विभक्तिरहितनामपदयोरव्यवधानविशेषितत्तादृशसंबंधघटितानु
पूर्व्याकांक्षा विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमते चरमोक्तानुपूर्वीवत्तया एवमन्यत्रापि यथायथमूहनीयं पर्यायशब्दादिभेद
भिन्ननानाविधानुपूर्वीज्ञानेष्वपि एकैकविधशाब्दबोधोत्पत्तावुपिकारणतानं तर्पस्यकार्यतावच्छेदके निवेशनीयतया न तत्कारणा
तायां व्यभिचारः इदं तु बोध्यं आनुपूर्वीज्ञानस्य तात्पर्यविषयकस्य शाब्दबोधे हेतुतानवच्छेदकत्वेन तु तज्ज्ञानतात्पर्यज्ञानयोः स्व
कत्वात्तत्त्वात्समभिव्याहारसामान्याधिकरण्येनैकस्मिन्नपि देशे घटपदाव्यवहितोत्तरत्वग्रहः अमुस्मिंश्च तत्र घटान्वितकर्मत्वादि
परत्वग्रहः तत्रापि घटकर्मत्वान्वयबोधापत्तेः अत एवकारणतामतेनानुपूर्वीविशेषधर्मितावच्छेदककतात्पर्यज्ञानस्य तात्पर्य
धर्मितावच्छेदककानुपूर्वीज्ञानस्य वा हेतुत्वानाति प्रसंगः तत्परधर्मिकतात्पर्यज्ञानत्वेनैव परधर्मिकानुपूर्वीज्ञानेनाभ्यापरमा

स्वसहकारिताच्छेदकभेदेनानंतकारणताकल्पनागौरवेणानुपदेयापत्तेर्निश्चयस्य तामस्याकार्यैककारणाभावकल्पनमपि नोपादेयं पुरुषविशे
२९ षांतर्भावप्रसंगेन कारणताबाहुल्यापत्तेरिति दिक् तात्पर्यविषयत्वविशेषणामनुभवतीति अन्वयानुभवनिष्ठजाति योगितावांतात्प
र्यविषयत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशेषणमित्यर्थः निरंतरेति अन्वयबोधहेतुं जायतामिति तात्पर्याधीनक्रमिकान्वयबोधहेतुपदस्य
त्वस्यार्थः समभिव्याहाराश्रितिकांशस्यप्राप्तनिर्देशे पि तथाशंकनेन निवृत्तिआकांक्षेति आकांक्षाघटकमित्यर्थः अविवेतिभवन्मते
पि समभिव्याहारांशज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः एकवाक्यतेति तत्पदैकवाक्यताभिप्रायविषयत्वेन तत्तत्पदोपस्थितिस्तत्पद
योराकांक्षेत्यर्थः इदं च स्वरूपसदाकांक्षाहेतुताभिप्रायेण एवं शंकिता निराकांक्षत्वज्ञानहेतुतां दूषयितुमुपन्यस्तमपीति आकां
क्षापदं सर्वत्र घटकसमभिव्याहारपरं तत्तदंशज्ञानस्यैव हेतुतापादर्शितत्वात् आसत्तिज्ञानादेरपीति तत्रापि व्यभिचारज्ञानाभावस्यैवोक्त
त्वाहि हेतोरपि तादृशविव्यभिचाराव्यभिचारयोर्द्वयोरप्युपस्थितिदशायामनुमितिस्तु तत्पादस्यानुभविकत्वात् प्राक् अनुमितात्वव्यभिचा राम०
रिनिश्चयेऽपि हेतु तदा शंकनेऽपि तत्स्यामिति भावः नतु तत्तत्तयानुभवयत्नेऽपि आकांक्षा तदभावयोरनुपस्थितिदशायां शाब्दबोधानुत्पादस्या २९
सो भमिकत्वे मानाभावः तत्राह आकांक्षेति प्रतिबंधकस्यात् प्रतिबंधकत्वे बाधकाभाव तस्मात्तद्बाधकमेवाह नेयत्स्यादिनात्रापि प्रसंगादि

तिर्अनुमितावपि व्यभिचारज्ञानादेर्हेतुतापातादित्यर्थः तत्र अनुभवविवादसंभवादितिभावः नन्वेतस्यां व्याप्तेरसाधुत्वस्य
धुत्वनिश्चयाजन्यशाब्दबोधे प्रतिबंधकेऽनुभवमिति प्रतिबंधकसाध्यनिश्चये च व्यभिचार इत्यत आह अन्वयविलक्षणेति इदं तु नात्र तत्तत्र
समभिव्याहारज्ञानस्य पुरुषपदादिधर्मिकराजादिपदासमभिव्याहारज्ञानत्वेन राजपुरुषाद्यन्वयबोधोदयात्तेन पुरुषपदत्वा
वच्छेदेन राजपदासमभिव्याहारावगाहिज्ञानेजन्यशाब्दबोधप्रतिबंधकताताद्दृशज्ञानानुत्तरं तत्तदभावजन्यतावच्छेदककोटौ नि
वेशनीयतया समभिव्याहृतासमभिव्याहृतसमानार्थकपदसमूहालंबनजन्यतथाविधान्वयबोधेन व्यभिचार इति वाच्यं एवं सह
पस्थिततत्पुरुषपदे एतत्पुरुषपदत्वेन समभिव्याहाराज्ञानदशायां तदतिरिक्तपुरुषपदज्ञानसत्त्वेपि तादृशान्वयबोधप्रसंगात्तत्त
त्वेन तत्तत्पदव्यक्तिज्ञानजन्यशाब्दबोधे तत्तद्व्यक्तिधर्मिकसमभिव्याहाराभावज्ञानत्वेन प्रतिबंधकतावाच्येति नातिप्रसंगो
न संयोगेचेति चासंततथ्यासत्तिपदस्य व्यक्तिभेदेनानंतप्रतिबंधकतापातात् तत्पदज्ञानस्यानंतहेतुतापातात् अपि मेतो साधेराजपुरुष
पदयोः समभिव्याहृतत्वेपि कपाल्पितपदयोः समभिव्याहृतयोरपि सत्त्वात्तदुभयपदत्वावच्छेदेन राजपदासमभिव्याहारज्ञानस्य मत
पातादृशवाक्यादर्थांतरपुरुषस्य शाब्दबोधानुत्पादानिर्वाहाच्च न चापवादकतासंबंधेन तादृशान्वयबोधे असमभिव्याहारज्ञानस्य

विशेष्यत्वासंबंधेन प्रतिबंधकत्वान्नकश्चिद्विशेषइति वाच्यं परस्त्री नेत्येवशाब्दबोधहेतुतया परस्पोत्तरत्वनुपधायकत्वात् तत्तन्नत्रुप्रस्त्री
९० पदस्यापि निवेशनीयतयात्रानंतप्रतिबंधकतापत्तेः तस्मात्समभिव्याहारनिश्चयहेतुत्वमेवोचितं एतेन नञ्जानुपूर्वीनिश्चयहेतु
तापेक्षया लाघवात् तदभाववत्तानत्वेनैव प्रतिबंधकताकल्प्यते न चैवं कर्मत्वप्रयत्नपराभववहितोत्तरां पटत्वप्रकानुपूर्वीव्यतिरेकत्वान
दशायां घटमितायां तदुपूर्वीज्ञाना नष्टतेपन्वयबोधानुदयप्रसंगइति वाच्यं पदत्वादिप्रकारत्वानजमबोधेतदवच्छिन्नधर्मिक
घटादिपदानुत्तरत्वज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वोपगंतव्यत्वात् न चैवमंपदत्वादिप्रकारकत्वान्नत्वनापि हेतुतेत्यावत्तनातनपा
कार्यकारणाभावद्वयकल्पनापत्तिरिति वाच्यं भवन्मते विनिश्चयपूर्वकत्वयटकविशेषणानां विशेष्यविशेषणभावविनिगमनावि
रहेणाकारणतावच्छेदकत्वस्वरूपकगौरवावत्त्वादपि निरंतत्वउक्तदिशा यटव्यक्तिभेदेनानंतप्रतिबंधकतानामनंतकारणतानां च
कल्पनप्रसंगादिति। तदभावज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वेनत्रात्रामामनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्र निवेशनीयतयाप्रामाण्यज्ञाना गम०
नास्कंदिततन्निश्चयत्वेनहेतुत्वमेवोचितं अथामायपज्ञानीयनिश्चयत्वस्यापि शरीरत्वात्समभिव्याहारादित्वानापेक्षयातद ९०
भावत्वानष्टाधिकविषयकतया तद्विशेष्यणीभंजोप्रामाण्यग्रहाभावानामधिकत्वाद्वित्वपाहुः ननु घटेपदं पदादिविषय

कघमृह्यालंबनात्मिकोपस्थितिरिव शाब्दबोधोपधायिकाक्रमिकोपस्थितीनां शाब्दबोधाव्यवहितपूर्वतयाकल्पोत्सत्त्वात् एवंचतादृशांप
दाघुपस्थितौनघटपदाघुपस्थितिव्यतिरिकप्रयुक्तान्वयानानुभावकत्वसंभवः तादृशोपस्थितिकोलेघटाघुपस्थितिव्यतिरेकासत्ता
तत्तन्निशान्यबोधसरूपयोग्यताविशिष्टतदव्यवहितत्त्वाकुट्टाशाब्दत्विनारूपतद्रुपधायकत्वाभावत्वेनतादृशव्यतिरेकस्याप्रयोजक
त्वादितिवाच्यं कार्याः फलोपधायकोपस्थितावेव प्रदीतरोपस्थितिव्यतिरिकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वस्याङ्गीकारे तद्विरोधाभिमानमूलापानि
राकरणापत्तेर्यानामादिमक्रीत्यादिमूलंसंगमपत्तिनउपपयेघरितियघोरि तस्य चउपस्थितेगेरितिशेषः समभिव्याहारः समूहफलोप
धायकत्वं अन्योन्याभावः एकसत्त्वेन्याभावः प्रत्यपायोः तत्र तयोःनाम्नेन्मसमभिव्याहारस्सनुपस्नतेनत्तपीः समूहफलोपधायकत्व
मित्यर्थः अहणप्रकारं पदांतरोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयानानुभावकत्वस्याप्यनुपोगितावच्छेदक तयाज्ञानविषयीभूतं अनुगतंस्या
मान्यमेषघास्कृतमूलग्रंथतः स्याद्दशाशंकानिरासाय समव्यतदर्थं व्याचष्टे तथाचेतिनाम पदंविनायटादि पदोपस्थितित्वाव
च्छिन्नविनाविभक्तिपदं अपराघुपस्थितित्वावच्छिन्नंहस्तादिक्रमेणाग्राह्येतिरस्याघाकारकः तादृशोपस्थितिस्वरूपसामान्यधर्म
उपरक्ताणां तादृशानुपधायकत्वसंपकत्राकांक्षात्वदएवहेतुरित्यर्थः तथाचफलोपधायकोपस्थितिमक्रोसहकारिविरहप्रयु

९१ कान्वयबोधानुपधायकत्वग्रहापेक्षाहरणपराहतेर्वयघटपरत्वानुपस्थितेः फलोपधायकतानन्न तत्पदत्वकेरूपस्थितस्य तदोपितत्
त्वग्रहापेक्षा उक्तानुगतधर्मस्य तन्नत्पदत्वकिंचिन्नतज्ञानी ममकान्तरोपस्थितिसाधारणात्पात्तत्र तद्व्यहाद्दण्डान्वयबोधोत्पत्तिरि
ति भावः एतच्चपदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तत्वेनान्वयानुभवकत्वस्य ज्ञानं ह्रेठरित्यभिप्रेत्य तथव्यक्तत्वेकज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वमेव
नास्तीतिशंकायां तिरापादितं अथवा निरुक्तान्वयानुभावकत्वस्य कांक्षापदार्थ्यं तत्पातज्ञानस्य साकांक्षव्यवहारहेतुत्वत्पा
तस्यतुर्ग्रहत्वेनव्यवहारानुपपत्तिरेवसमाहिता स्वनीलोघटो इत्यादौ नीलपदघटपदयोरेवाकांक्षानुपपत्तिनीलपद
ज्ञानं विनापि घटपदेनघटात्पमनान्वयबोधजननात् घटपदज्ञानजन्यशाब्दबोधे नीलपदज्ञानस्य व्यभिचारेणात्तत्सहकारि
त्वासंभवात्घटपदज्ञानस्यान्वयानुभवकत्वे नीलपदज्ञानस्य प्रयोजकत्वादित्याशंकावारणपरतयापरमतदत्वादित्र्युक्तं स
गमपत्तिनत्वितिघस्य उपदर्शितशंकात्मतिलव्यघटान्वयनान्वयबोधे नीलपदज्ञानस्य व्यभिचारेपि घटपदज्ञानस्य नीलान्वितघट राम
बोधे नीलपदोपस्थितेजनकत्वेनेवके तस्याघटपदोपस्थितिसहकारित्वसंभवात्तथापि परीणतेत्राकांक्षानस्यपगमेन तन्मतेऽर ९१
स्यापत्तेश्च समाहितं मूलकृता उक्तसमाधानं तव्वमत इत्स्फुटीकरिष्यते मिश्रैः किंतिस्यादि मूलपङ्क्तेरवश्याच एव किंचित्तिसमभिव्याहारात्

नीलपदघटपदयोरेकवाक्यतावरोधात्तत्त्वार्थः अनुपपत्तिज्ञानस्य लकः समाधत्ते नीलघटयोरभेदबोधस्वीकृतिपतरतिशेषः तादृ
शबोधं विना एकवाक्यतासंभवात् वक्रमभिप्रेत्य नीलकर्मत्वाभेदो नीलघटयोरभेदं विनाप्युपपन्न इत्यतो तादृशानुपपत्तिज्ञाना
धीनो व्याप्यत्वात्मकः तादृशबोधं स्वीकृत्य तदतिसमुदायार्थः शब्दप्रयोज्यतादृशबोधपरतयैव तत्पदयोः समभिव्याहारोपपत्ति
रिति भावः केचित्तु समभिव्याहारानेतु पुनायकत्वान्सहकारात्तत्त्वार्थः समाधत्ते नीलपदघटपदार्थयोरभेदबोधरतिव्याच
ः तत्र गुरुपत्तेरानतरलक्षणायाः प्रसक्ति त्वादि विरहात् उक्तक्रमेणाकांक्षानुपपत्त्या अस्माकं तिस नेन नीलघटयोरभेदसंस
र्गकशाब्दबोधस्वीकारेण संगच्छतरत्वतोऽस्माकं त्वित्यादेर्भावोर्थमाह अस्माकमिति पादृशान्वयेपादृशे नीलान्वितघटस्याकि
यान्वयेतादृशान्वयानुभवविरहः तादृशान्वयबोधकत्वाभावः परस्परस्य परस्परोपस्थितौ परस्परं विना परस्परोपस्थि
तिव्यतिरेकप्रयुक्तेः तथा च तादृशान्वयबोधे नीलपदज्ञानस्य व्यभिचाराभावात् तद्विरहस्य तादृशान्वयबोधाभावप्रयोजक
त्वमक्षतमेवेति भावः इत्यर्थः इति भावार्थः अर्थसाधुत्वेप्रकृतस्यार्थानिति तावार्थबोधकत्वे शाब्दसाधुता साधुतामात्रे आकांक्षानिर्वाहमा
त्रमिति पावत् विशेषणविभक्तेः प्रयोजनमिति शेषः एवं नीलोघटो नीलत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्याभेदप्रकारकत्वेस

६२ ष्टणासंतत्वेति समासवाक्ययोः समानप्रकारकशाब्दबोधजनकत्वनियमादित्यभावः निषादेति निषादस्थपतिं
याजयेदित्यत्र न षष्ठीतत्पुरुषः पूर्वपदे लक्षणापत्तेरपितु कर्मधारय एवेरपस्य निषादस्थपतिसाधिकरणप्रसिद्धौ तस्मात् संगतिरि
त्यर्थः अत्र च तादृशनियमस्य चूडावाहिस्थले व्यभिचारः चित्रागौर्यस्येत्यन्वये गोविशेष्यकान्यपदार्थस्तत्प्रकारकस्य चित्रगु
रित्यत्रान्यपदार्थविशेष्यकगोत्वादिभिन्नप्रकारकबोधस्योत्पत्तेः नच विग्रहवाक्यजन्यबोधे पूर्वपदसमभिव्याहारात् उत्तरपदा
र्थस्य पूर्वपदार्थप्रकारेणाभानं समासजन्यबोधे पि तस्य तेन रूपेणैव भानं नियमः उक्तवृद्धवाहिस्थले च अन्यपदार्थसंबंधित्वेन गोभा
नेपसे विषयदसमभिव्याहार एव विपाशको न तु विनापरसमभिव्याहार इति न व्यभिचार इति वाच्यं संबुद्ध्या रूपेणान्येपसत्वात् रूढवानी
ष्टदार्इत्यत्रानूढपरसमभिव्याहारादिग्रहवाक्यजन्यबोधे वानरस्पृष्टत्वकर्मकारोहणे कर्तृभिन्नत्वेनभानात्तसमासजन्ये वानरकर्तृकारोह
णकर्मता वानरूढवाइति बोधे तस्य तेन रूपेणाभानात् व्यभिचारतादवस्थ्यमिति संभिप्रायेणासमाधत्ते कर्मधारय इति अत्र च तादृशनियमा राम०
नभ्युपगमे षष्ठीतत्पुरुषे पि संबंधस्य पूर्वपदार्थसंसर्गमर्यादया भानसंभवान्न पूर्वपदे लक्षणानुपपत्तिरिति तादृशाधिकरणा ६२
विरोधितारवाक्यं न चेत्तामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतान तत्र संबंधित्वरूपातात्पर्यकत्वे तिवाच्यं समासस्थले पि नामार्थयोर्भे

दान्वयानुपपत्तेः कर्मधारयेपि त्रये देलक्षणापत्तेः अनुपपत्तोमेरवृत्तिलक्षणायां वा तादृशनियमभंगस्यावश्यकत्वात् नचैवमित्याव्य
क्षेपासंगतेरिति चेत्र तादृशनियमानभ्युपगमेऽनुपपत्त्यसमाधानाद् इति किं च एवं तादृशानुपपत्तिः स्यात्क्रियतरस्य अभिप्रायेणाक्षेपातता
दृशनियमस्यावश्यकत्वाद् तदसमासव्यासस्याधारणेनैव तादृशानुपपत्तिः स्वीक्रियते तदनुरोधेन षष्ठीतत्पुरुषे संबंधिनि
लक्षणा कर्मधारये तु नेति सिद्धांताभिप्रायादित्याद्युक्तादिना सूत्रयंचैवेन आख्याहारस्थले आकांक्षोपपादिता तस्य च समता
भिप्रायकत्वेसंगतिः पराख्याहारमते च तेषामनुपपत्तेरपसक्तत्वात् मीमांसकमत एव तत्रविधानाद्यर्थकपदोपस्थितिसमाधाने ना
नुपपत्तिप्रसक्तेः अतः प्रामताभिप्रायकतया तथाव्याख्येयं इदमपीति अवधिकारोऽपि मते विश्वजितादिस्थलप्रापकः परमतेष्व
मताभिप्रायकं तथाच मूलेहामिस्य ग्रहणमिति परोपस्थितेत्र एतच्चनाखभावकत्वमित्यनेन संबंधः अध्याहारं च कभिप्रायस्य
विधानादिविषयकत्वमितिरूपार्थाध्याहारहेतुलिंगाद्युपस्थितिं शक्तियोग्यता भावात्र न पपत्तियोगिविधानादिबोधासंभवात्
नस्वार्थान्वयानुमानकत्वं द्वारकर्मकविधानान्वयबोधानुपधायकत्वं तादृशोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्तमिति शेषः तथा च विधानो
पस्थापकंलिंगादि नेनद्वारमित्यस्याकांक्षेति भावः ननु तादृशार्थस्यार्थापस्थापकलिंगादिनाप्युपमानपदस्याकांक्षोपपा

स्तन्मूलकज्ञातोऽनसंगच्छतेनिराकांक्षाज्ञानस्यपदद्वयोपस्थितिघटितत्वादित्याशंकामालोक्यकृतपरिहरतिपदप
६३ स्थितीति आकांक्षाघटकस्य पदपदार्थे स्यार्थः इत्थं समभावे यं तथाच पदद्वयमनन्तर्भाव्य पदपदार्थोपस्थितेर्यदुपस्थितेति वाति
रेकपञ्चत्वमन्वयानुभावकत्वं तदपर्यवसानं तद्योग्याकांक्षेति लक्षणं तन्मते कर्तव्यमिति भावः तादृशार्थस्य समस्तमतानिष्पादक
त्वमप्युपपादयति इदं तु तत्त्वमिति अध्याहृतपदं अध्याहारात्मकपदज्ञानं नानुभावकं सर्वत्रैवानुभवजनकं सामान्यतः सामान्यधर्मेणाप
तत्त्वतदर्थोपस्थापकत्वेन तस्य विशेष्यतदर्थोपस्थापकेति तदर्थे निष्ठ इत्यनिरूपके स्यार्थः अध्याहारादिस्थले क्वाचिदित्यादिः अन्यथा विशे
षरूपावच्छिन्नानुभावकस्य तादृशानेनाप्युपस्थितेः अध्याहारस्थले क्वचित्तदसंभवात् संगतेः एवकारस्य व्यवच्छेद्यं स्पष्टयति नहीति सर्वत्रेति शेषः
विशेषतः शब्दानामव्यवच्छेदकीभूतानुपूर्वीप्रकारेणाध्याहारविषयितत्तद्रूपावच्छिन्नाध्याहारसामग्र्या असार्वत्रिकत्वादिति शेषः तथाचेतिश
कात्वेन निश्चितस्यैव पदस्यानुभविकत्वेति नैयायिकैकदेशिमतेनादृशसामान्यधर्मप्रकारकमध्याहारात्मकपदज्ञानं नानुभवजनक राम
मित्यर्थः विशेषतोऽनुपस्थितौ शक्तिनिश्चयासंभवादिति भावः इति स्थाशंकायां तत्र तादृशपदार्थोपस्थितेः स्वभावतोऽननुभावकतया त ६३
त्समाहकाविरहस्याप्रयोजकतया आकांक्षानुपपत्तिः इत्याशंकामिति प्राचीनमतमन्त्रमतेद्वयेन मतद्वयाभिप्रायेणान्यथा च अध्याहा

रस्थले अध्याहृतपदज्ञानस्याननुभावकत्वेतत्रार्थमात्रस्याध्याहारेऽपि वा द्वारमित्यादिश्रूयमाणपदस्य पिधानेनोपस्थापकपदा
ध्याहारं तदुपस्थापकलिंगाद्युपस्थितिं वा विनापि धानाद्यन्वयबोधासंभवात् व्याप्तिकपक्षे क्रन्तादृशान्वयबोधानुपधा
यकत्वमस्त्वेतमेवेति तत्राकांक्षोपपत्तिः अध्याहृतपदज्ञानस्यार्थोपस्थापकलिंगादिज्ञानस्य वान्वयबोधं प्रत्यजनकत्वेऽपि प्रयोजक
त्वेनापितदभावेऽपि श्रूयमाणपदनिष्ठान्वयबोधानुपधायकत्वस्य पोलकत्वात् आकांक्षायाः अनुभावकधर्मत्वाद्दनन्नुभावेकाध्याहृत
पदतदर्थोपस्थापकलिंगाद्यघोरहन्तित्वेपि अत्र व्याप्तिविरहात् श्रूयमाणपदधर्मिकतदाकांक्षाज्ञानादेवतत्र शाब्दबोधोपपत्तेरितिभा
वार्थसंबन्धिनोर्थः इदं त्वापातत इति तत्तदर्थोपस्थापकपदत्वेन पदाध्याहारेऽप्यानुपूर्वीविशेषज्ञानात्मफलकारणविरहेणं
तत्रैवोपायिकमते शाब्दबोधस्यैवासंभवात् मन्ते तत्राकांक्षाविरहेऽपीत्यत्रिविरहादितस्यैव पं किंचित्तुमतद्वयेन मतद्वयेपिधा
नोपस्थापकस्याकांक्षात्वमनुपपन्नमित्याशंकासत्वेन तत्र ख्यमतभाविन्नतत्रानिराकांक्षत्वं स्वीकृतं तथा च अध्याहारं विना
आनुपूर्वीविशेषप्रकारकपिधानाद्युपस्थापकपदज्ञानासत्वेन प्रतियोगपलाभात् शाब्दबोधजनिकाया आनुपूर्वीविशेष
ज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेरभावात् स्वार्थान्वयानुभावकत्वेन तत्र पिधानान्वयबोधस्तिमूलार्थः तथा च तत्र निराकांक्षत्व

मिहमेवेति भावः। इति भावग्रहते। यद्वेत्यादिना विशिष्य तात्पर्यज्ञानेऽत्राधिकारिबोधस्य शाब्दत्वाभ्युपगममवतारयति नन्वि
९४ ति एवं उक्तरीत्याले अध्याहारेणाधिकारिणः शाब्दबोधविषयत्वोपगमे कापि रिवाम्भोजं पीनरत्यादिवाक्यस्य तारस्य
लेपि शाब्दस्पर्तीत पीनत्वाघनुपपत्त्याध्याहाराविभोजेत्यादिकल्पनावश्यकत्वसिद्धावपि तस्मादित्यर्थः। अत्रेदं च अध्याहारे रात्रि
भोजित्वादेरुक्तवाक्यजशाब्दबुद्धावेव भानसंभवात् एवं दिव प्रत्र शाब्दबोध एव रात्रिभोजित्वभानेन तात्पर्यविषयस्तत्र तस्य
शाब्दबोध एव भानं न तु कल्पना यत्र च तादृशभानेन तात्पर्यं तत्रैव तत्कल्पनमित्युच्यते तदा पक्षे तेपि अध्याहारे धिका
रिलाभेनैव प्रकृत उपपत्तेरधिकारिणः शाब्दबुद्धौ भानेन तात्पर्यकल्पने तदधिकारिणः कल्पनेव उक्तस्य तदिति भावः॥ न
नुपूर्वतर्कज्ञानस्य तात्पर्यविषयतया अधिकारिविषयकज्ञानस्येव प्रवर्तकतया अधिकारिणि तात्पर्यमावश्यकमिति
तस्य शाब्दबोधे भानं तु उपपद्यते मितजन्याहप्रवर्तकज्ञानस्यानुमानाधीनत्वादिति कार्यविशेषांतर्भावेन सांशांतर्भावेनं च पप०
कर्तव्यस्य च प्रवर्तकतया तादृशज्ञानस्य चानुमानाधीनतया सर्वसंमतत्वादित्यर्थः तात्पर्यस्य त्वेविषये मीमांसकमतेनाधिका ९४
रिणानुमानत एव लाभ इति शेषः अन्यथा हि तत्त्वपि नोऽत्र लाभात् एवंच नन्वादिपनंतरं तथाचेति प्रश्नः यंनचतात्पर्यस्यत्वे

कथं न शाब्दबोधस्तत्र सामग्रीसत्त्वादित्यत आह धूमोऽस्तीत्यादौ वह्न्यादेस्तात्पर्यविषयत्वेपि अनुमानत एव तस्य भानं वि
लक्षणात् तात्पर्यस्येव शाब्दबोधोपयोगित्वात् तादृशतात्पर्यस्य प्रकृते कल्पकाभावात् अध्याहारजनकानुमाने त
क्तपदस्यैकवाक्यता भिन्नाप्रकृतसमभिव्याहारकल्पकाभावाच्चेत्यर्थः तात्पर्यत्तानसत्त्वेविसमभिव्याहारज्ञानापे
दीपावस्थापितत्वात्तस्य सन्मन्तिदर्शनान्तरति प्रवृत्तीत्यादौ कर्तृवाचकपदस्य समभिव्याहारस्य जोकर्तरागोपलभ्यतेति ने
पापिकृशवादान्नन्ते च परामर्त्तेपि कर्त्रध्याहारेणा तथा शाब्दबोधसंभवेन सममत एव दृष्टान्तसंगतेरिति भावः॥ ननु प्रत्र
शाब्दबोधकर्तृभानं तात्पर्यविषयस्तत्र तात्पर्यानुरोधेन शाब्दबोधे कर्तृभानस्यावश्यकतया आक्षिप्तपदमांत्परं
लभ्यत्वादेव न्यायमते कर्तरि चोपलभ्यत्वमिति मूलरूपतावस्मामाणत्वात् न्यायमतेनापि न दर्शनान्तसंगतिरिति ततः प्राची
नमतानुसारेणा दृष्टान्तसंगतिं नैवत्सम्मतं तरस्मादृशोपीति न्यायमतेनापि दृष्टान्तरत्यर्थः आचे पोनुमानमिति तादृ
शप्रवादेस्याक्षेपपदमनुमानपरमित्यर्थः तरेतिसंगच्छ तरतिशेषः तथापीति तदुभयानिष्ट सर्वत्राकांक्षा
नस्यादिति तत्र शक्तपदनिरूपिताकांक्षानतिबंदित्यर्थः आहेति तेन समभिव्याहृतशक्तपदएवाकांक्षासुपपादये

बोधजनिमित्यादिः ननु परस्पराकांक्षायाः पदार्थद्वयान्वयबोधे प्रेछितत्वाद्घटादिपदाकांक्षायाः समभिव्याहृतशाब्दप्रस्य
९५ विषिकधर्मानुपमयान्वयबोधस्तत्राह आकांक्षेति अनुभावकस्य सहकारिणीति अनुभावकपदनिष्ठशाब्दबोधोप
योगिनीत्यर्थः अयमाशयः तत्पदजन्यशाब्दबोधे तत्पदधर्मिकेतरपदाकांक्षाज्ञानस्य हेतुत्वात् नतु तत्पदोपस्था
पितार्थविषयकशाब्दबोधे तत्पदधर्मिकेतरपदाकांक्षाज्ञानत्वेन सनुभावके अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदे आकां
क्षाविरहेपि न व्यभिचारः अननुभावकपदार्थविषयकस्याप्यनुभवस्य तत्पदजन्यतया तद्धर्मिकाकांक्षाज्ञानजन्यताव
च्छेदकानाक्रान्तत्वादिति येनेति तस्यापि लक्षणत्वेनेति शेषः स्यादित्यनेनाभावार्थमभिधाय प्रकरणस्य सूचितं तदाकांक्ष
माह तथाचेति गंगापदेन विनेति इतरपदं विनेत्यस्य व्याख्या घोषादिपदस्मरणेपरत्र पदेन तद्धितासेवबोधनात्तत
दुपस्थापितस्य नानुभावकत्वमिति मूले योजना तत्र षष्ठ्यार्थ अननुभावकत्वे प्रतियोगित्वादिपदोपस्थापितनिष्ठत्वं बोध्यमनेन राम०
दासंगतिः अर्थनिष्ठानुभावकस्य लक्षणाघटकतया तदुपस्थापकगोणादिनिष्ठत्वस्य कथंचिद्बोधनेपि न निस्तारः तन्नि ९५
ष्ठानुभावकत्वस्य तत्प्रयुक्तिरेकपृष्ठकत्वाभावादिति तस्याननुभवान्नितविषयार्थताकत्वप्रयोजनपारर्श्यतितदुप

स्थापितस्येति अध्याहृतविषयकानुभवस्य मापमताविद्धत्वात्तदन्वतानुसारेन दृष्टान्तासंगतेरध्याहृत्येवेति अननु
भावकगोणादिपदोपस्थाकांक्षांस्थपदूपपादयतिवक्तृ तत्रेति पतत्पदेति यतत्पदजन्योपस्थितिविषयतावच्छिन्ना
र्थस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तत्त्वोपादृशान्वयबोधाविषयत्वं तादृशान्वयबोधाभावस्तत्पदयोराकांक्षेत्यर्थः कार्यविम
यताप्रयोजककारणासमवधानावच्छिन्नविशेषणं येकार्यस्याविषयत्वं तत्कारणस्य सहकार्यसमवधानप्रयुक्तामि
तिपदमित्यादौ लक्षणसमन्वयः कर्मत्वादिपदजन्योपस्थितौ कर्मत्वैदेनान्वयबोधविषयताप्रयोजकत्वमिति कर्म
त्वादिनिष्ठतत्पदजन्योपस्थितिविषयताया नघटादिपदसमवधानप्रयोज्यान्वयबोधविशेषविषयताभावावच्छेद
कत्वमिति अमादिपदोपस्थापितस्यापितस्यैव कर्मत्वादेः कर्मत्वादिपदोपस्थाप्यत्वेपि तन्निष्ठबोधविषयतस्य घ
टादिपदासमवधानप्रयोज्यत्वेपि चनातिप्रसंगः एतादृशार्थविशिष्टविषयकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोरन्वयबोधेआ
कांक्षानिर्वाहः अन्यथा स्वस्वोपस्थितेर्वा स्वस्वोपस्थितिं विना अन्वयाननुभावकत्वात्सदुर्घटतया स्वस्वमा
कांक्षानुपपत्तेः स्वनैकार्थोपस्थितेश्च स्वजन्यार्थोपस्थितिं विना अन्वयाननुभवकत्वस्य भवति एकार्थोपस्थिति

शस्त्रकालेप्यभावतोपस्थितिसत्त्वादित्याह कथमन्वयेति अन्वयापत्तयेनेत्यादेर्यथाश्रुतार्थपरत्वे एकपदेत्येकविभि
९९ ष्टापोस्यर्थः एकदेशांत्र्यः तत्राकांक्षाया विरहेनेति उक्तार्थानादरे आकांक्षाविरहस्यापि प्रयोगभेदेन सुलभत्वादि
तिभावः तथा च तन्मते आकांक्षाविरहानभिधाने नमूलकारस्यापि तत्राकांक्षाया अनुमतत्वमिति भावः एतदुपल
क्षणं स्वमते व्याख्यातार्थकृत्तिर्वर्तमानतयोः परस्परमन्वयेन पदाभेदेप्याकांक्षाया आवश्यकत्वं बोध्यं तथा चैवकां
र्थादेरेव अनुभावकत्वप्रवाहः इति तस्य लक्षणत्वेपीति शेषः नाव्याप्तिशंकेति गोणा हि पदस्याननुभावकतापारतंत्र्यप्रति
रेकाप्रयुक्तत्वेपि तज्जन्योपस्थितेः शाब्दबोधजनकत्वेन तज्जन्योपस्थितिविषयत्वावच्छिन्नेपदांशतारादिव्यतिरेकप्रयु
क्तस्यान्वयबोधाविषयत्वस्य तत्राकांक्षानिर्वाहकत्वादिति भावः नामाख्यातादिविदितिनामविभक्तिधात्वाख्यातनिपाता
रकादिपदानामुपस्थितिषु सामान्यधर्मप्रकारेणापरस्परविनान्वयानुभवकत्वस्य ग्रहं वदित्यर्थः सामान्यतरति राम
अत्रापि सामान्यरूपेण पदानुपस्थितिरेकप्रयुक्तोभावोयाहरत्यर्थः सामान्यविभक्तिकेतिनामपदे[illegible]मपदोपस्थिता ९९
दिसामान्यधर्मप्रकारेण समानविभक्तिकनामपदोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्ताभेदान्वयाननुभावकत्वग्रहणाघटकर्म

त्वादिनिराकांक्षपदोपस्थितिसाधारणमित्यर्थः एतत्त्वाहुरसाशंकान्वयविशेषे तस्यापि साकांक्षत्वमिष्टमित्याह एव
वेचकृतिरिसादाविति तत्र मभेदान्वयसाकांक्षत्वेपीति एतावता वर्त्तवेद्यपुत्रेमूलतोलाभात नचतत्र रशंविना
पि अयोग्यतया अभेदान्वयबोधप्रयोजकत्वादेव घटः कर्मत्वमित्यादावभेदान्वये साकांक्षत्वोपगमलाभात् किमर्थं प्र
रणमिति वाच्यं अयोग्यत्वादित्यत्र तेन साकांक्षत्वाभ्युपगमलाभोपगमे साकांक्षत्वे कुतोनान्वयबोध इत्याकांक्षापा
योग्यत्वादिति तात्पर्ये वत्ताख्यासंगतेः ननु निराकांक्षत्वपाठसिद्धेः कथं साकांक्षत्वोपगम इत्याकांक्षायामाह अत्र अन्वया
प्रोपपत्तिरन्वयविशेषे साकांक्षत्वोपगमेपि अन्वयांतरे निराकांक्षत्वाविरोधादित्यर्थः अत एव साकांक्षत्वनिराकांक्षत्वयो
रन्वयविशेषनियंत्रितत्वादेवन्यत एवेति यतो घटः कर्मत्वमित्यादौ अयोग्यताज्ञानादेव धर्मधर्मिणोरभेदान्वयबोधः
न एवेत्यर्थः योग्यताभ्रमादितस्य अयोग्यताज्ञानाभावेनेत्यादिः धर्मधर्म्यभेदत्वादिनः सांख्यसिद्धांतस्यासनस्यो
ग्यताधियोभ्रमत्वेनेत्यापि कारिमतसिद्धमतोभ्रमादितस्तु अनुभावकत्वाभावस्याहत्य तत्त्वज्ञानत्वरूपतया विशेषधर्मत
याघटकतान्नुभवत्वेन पदितत्पायुक्तत्वं तदपेक्ष्यतान्न त्वघटितोत्तापकताभावो लघुस्तन्निवेशे तु भवत्स्वरूपापोग्य

पिपदार्थस्मृतिस्वरूपयोग्यकर्मत्वादिघटिते तदभावस्य सहकारिविरहप्रयुक्तत्वसंभवेनातिप्रसंगोऽप्रसक्त इतरत्राकांक्षाया
९७ ततत्पदेभ्य इत्यादिमूलमवतारयति न। न्वितिस्मरणाजननेपदं तत्रास्यासहकारित्वप्रदर्शकं तन्मूलस्य इतिशेषः कैनेयोग्य
मवहार इति अथजाते स्मादौ अन्वयिसजातीये अथजातत्वावच्छिन्नसंसर्गदर्शनमेवाभिप्रेतं निष्ठार्थतावच्छेदकात्रयत्वाप्रव
च्छिन्नसंसर्गादर्शनस्याभिप्रेतत्वे अघटेतस्य वैयर्थ्यात् तथा चासंगतिः अथजातत्वस्य पदार्थतानवच्छेदकत्वात् तत्त्वावच्छिन्नान्वयादर्श
नस्याकिंचित्करत्वादित्यालोककारः शंकते। नन्वेति अन्वयितावच्छेदकपरत्वादिति तथाच तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छि
न्नान्वयबोधे तद्रूपावच्छिन्ने तद्रूपावच्छिन्नस्य संसर्गज्ञानं योग्यतेत्युक्तौ अथजाते स्मादौ अथजातत्वावच्छिन्नसंसर्गादर्शनादन्वयबो
धानुपपत्तिरिति न मूलाशयासंगतिरितिभावः। अत एवोक्तं गिरिश्चैव सजातीयपदश्रवणात्पदार्थतावच्छेदकरूपेण विशेष्यसजा
तीये तद्रूपावच्छिन्नस्यान्वयदर्शनं तद्रूपावच्छिन्नान्वयबोधे योग्यतेति तत्पक्षनिराकरणपरत्वमूलं तत्र च नासंगतिः अथजात राम०
परोतेनं विसर्गस्पष्टामादिकतपापरः पदार्थे अथजातपदार्थाभेदान्वयान्नस्य चप्रयुक्तरूपपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने अथजातताया ९७
वच्छिन्नाभेददर्शनविरहेणानुपपत्तिरिति पदार्थतावच्छेदकपदस्य यथाश्रुतपरतये वोपपत्तिरित्याह वस्तुतस्त्विति अथजातसं

सर्गः अथजातत्वरूपवाक्यार्थतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यं न यथाविशिष्टसंसर्गदर्शनदशायां भासत इति शेषः नन्वेवं
तत्रमहावाक्यार्थबोधे वाक्यान्तरवाक्यार्थत्वानापेक्षानस्यात् विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यबोध एव विशेषणतावच्छेदकप्रकार
कत्वानियमात् अन्यथा अवान्तरवाक्यार्थस्तु हेतुत्वादित्यत्र एषापत्तिमाह अन्न न्विति अवान्तरवाक्यार्थबोधमन्तरेणापि महावाक्यार्थ
बोधस्य मूलकृत एव संमतत्वादित्यर्थः न व्यासत्तिकादृशसंसर्गभानं तत्र चेत्साकांक्षायामाह तथाचेति अथजातेन नपसंसा
र्गइतिमनेनेऽथ पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पयसि चक्षुरूजातत्वावच्छिन्नस्य संसर्ग इत्यर्थः विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्या
वगाहित्वानमेव विशिष्टप्रकारकत्वमस्तु समूहालंबनरूपमेवेत्यभिमानिनः शंकां निरस्यति न चेति विशिष्टवैशिष्ट्या
नाम्नः समूहालंबनाविलक्षणस्यापत्तिर्नपपरति विशिष्टप्रकारकत्वानुस्यामिर्भावः विशेष्ये विशेषणमिति रीत्याघुप
जाति त्वदंडयादिवैशिष्ट्यावगाहित्वेनैव यथा विशिष्टविशेषणज्ञानाधीनमविशिष्टप्रकारकं तथा प्रकृते प्यवान्तरवा
क्यार्थज्ञानघटितसामग्रीतो विशिष्टविशेषणकज्ञानसंभवादित्यर्थः ईदृशबोधोपधायकयोग्यतावच्छेदेनैव ताहृशब
बोधतिः इदं चापाततः एवं सति वेकानवच्छिन्निकरणत्वसंभवासयोग्यताज्ञानदशायामविकरणत्वेवच्छिन्नसंसर्गप्रसकेच कर

णात्वसंसर्गस्य ज्ञानाद्धन्निनासिद्धतीमादितोमहावाक्यार्थबोधापत्तेःअयोग्यतात्तानमप्रतिबंधकत्वपातद्वारणोचत्रक्के
९८ योग्यताधीहेतुतानर्थकातनचग्राह्यप्रमायांयोग्यताप्रमापाप्रामाण्येनहेतुत्वमावश्यकमितिवाच्यं विशिष्टव्यासज्ञानीय
पक्षोतरेविशेषणासज्ञानीयत्वसंतरसंसर्गस्याग्राधितस्यप्रमासद्भावेपित्रिरूकतविशेष्यतावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेनोसज्ञानामसज्ञा
नीयसंसर्गप्रमाप्रामाण्यापोग्यादितिःग्रासर्वस्याद्रष्टव्यादितिमूलंएकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नेऽपरतदवच्छिन्नसंसर्गस्याधि
निपतःप्राकृत्सस्यापोग्यादित्यर्थःप्रमेयत्वेनाभिमतायोग्यताज्ञानीयेनपदर्थेनसदृशादृष्टीएवंनियमेनसंभवएवेतिसवत्रा
समवेनेदृशेयोग्यतापक्षपरिणामपरंतमूलस्यवर्णापत्तिआलोकेतथाचेतिकार्यप्रकारःनोक्तयोग्यताहेतुतोपरमसंभ
वःमागेद्धसाधनत्वादीतिवेदार्थस्यशद्वानुपपत्तीविप्रमाणगमतयापागेद्धसाधनत्वादिसंसर्गस्यवेदजन्यबोधात्त्वेवंत्र
प्रत्यादितिभावःनचवाक्यार्थनिर्णयस्यप्रागसंभवेपिमानससंशयःसंभवत्येवकोहिस्मरणादेविर्घमानत्वात्तथा राम ९८
पूर्वसंशयसाधारणासंसर्गज्ञानरूपयोग्यतायाःशाब्दधीहेतुत्वमनवाद्मेवेतिवाच्यंएवसतितज्ज्ञानीयपरेवेयर्थ्यात्तयपो
क्तोरन्वयःफलीभूतशाब्दधीविषयत्वपोरपिसामान्यप्रत्यासमादृश्याहीतत्वात्स्मरणासंभवेनसंशयरूपतत्वसंसर्गज्ञानस्य

पिसर्वत्रसंभवात्तरदंतुवोध्यंप्रकृतशाब्दबोधविरोध्ययोग्यतानिश्चयाप्रतिबध्यत्वप्रकारेणविशेष्यविशेषणतत्संसर्गज्ञाने
सत्यपिशाब्दबोधाउदयात्तद्रूपावच्छिन्नधर्मिकतद्रूपावच्छिन्नान्वयबोधेतद्रूपावच्छिन्नधर्मिकतद्रूपावच्छिन्नान्वयदर्शनंहेतु
र्वाच्यंएतज्ज्ञानाभावेप्रसज्यानीयपदंशाब्दसामान्येहेतुर्नाधर्मिविशेषानेनिवेशनीयःप्रयोजनाभावात्किंतुसंसर्गत्वेनअभेदां
तरविषयकप्रमाप्रमात्वाभ्यांबाधिताबाधितविषयप्रमाप्रमयोर्वारणायप्रमाप्रमौप्रतितत्तद्धर्मिविशेषानंतम्भाव्यप्रमाप्रमयोर्हे
तुताबोध्याबुसमानाधीभावरूपयोग्यताधीहेतुतापेक्षयात्रलाघवंस्फुटंतरमेवेतिःसंसर्गस्यानुमेयतापत्तेरितिमूलंपद्यपि
समानविषयेशाब्दसामग्र्यात्रनुमितिसामग्र्यपेक्षयाबलवतीतिनसंसर्गस्यशाब्दसामग्रीकालेतदनुमानापत्तिस्तथापिशाब्द
बुद्ध्युत्पन्नयोग्यताज्ञानापेक्षायांप्रत्यक्षप्रत्यक्षशीघ्रोद्बुद्धरभिमतातत्रसर्वत्रैवतत्समानविषयकानुमितिसंभवेनशाब्दस्याभावप्र
विलयापत्तेरित्यर्थनासंगतिःसंसर्गप्रकारकानुमितौतत्संसर्गस्याप्यधिकस्याभानात्तत्संसर्गकशाब्दसामग्रीतादृशानुमिति
सामग्रीतोहीनबलैवेतियथाश्रुतमेवसाधितमित्याहुःआलोकेकथमेवमितिःकथंसंसर्गस्यानुमेयतापत्तिरित्यर्थःव्याप्यवत्ताविश्च
यस्यैवानुमितिहेतुत्वात्शिव्याप्यव्यापकसंशयसामग्रीत्वेनेतिःसंशयात्मकमेवव्यापकज्ञानंप्रतिहेतुत्वेनेत्यर्थःव्याप्यसंशयजन

९९ न्यथा व्यापकत्वान्नस्य संशयत्वनियमेनेति प्रावृत्ततया घटतीति: संसर्गव्याप्यवत्तांशे संशयस्य शाब्दधीहेतुत्व तदर्थः सार्वत्रिकेतिः प
त्ते योग्यतासंशयाद्वाक्यार्थबोधस्तत्र पेप्तितेतत्र सर्वत्र सर्वत्र तादृशबोधस्य संशयत्वापत्तेरित्यर्थः एतेन संशयसामग्रीतः शाब्द
सामग्र्या भिन्नधर्मिकतया बलवत्त्वेन यथाश्रुतासंगततापि निरस्ता तिन्नत्वसंशयापादितत्संशयसामग्र्या भिन्नत्वयसानग्री पेक्ष
या बलवत्त्वात् भिन्नविषयत्वाद्युक्तमेवसम्यगिति संप्रदायः संशयसाधारणसंसर्गव्याप्यवत्ताज्ञानस्य हेतुत्वे तादृशसंसर्ग
ज्ञानहेतुत्वे लाघवेनोचितासंसर्गव्याप्यवत्ताज्ञानस्य शाब्दसंसर्गज्ञानस्यापि संभवादित्यविवरणासारमित्तवशंतत्वं ः अन्ना
हरायोग्यताभ्युपगमेविवाधकप्रमाणाभावरूपयोग्यताभ्युपगमेपितस्या अविवक्षितत्वं संस्पृष्ट व्याप्यतयातत्संशयसा
धिव्याप्यसंशयतयातिद्याप्युक्तानुपपत्तिः उक्तसमाधिसमाधिसत्वादित्यिवक्तस्य व्याप्यसंदेहेतस्यव्याघातत्वविशिष्टसंदेहा
यकतयातावतेबोधकहृदयरोद्गारादित्यर्थः ननु योग्यताभ्रमादिस्थलादिमूलेनस्वरूपसयोग्यतापक्षेसानान्यसामग्रीविरहेण एम: ९९
योग्यताभ्रमाधीनशाब्दभ्रमाधीनस्याभावापत्तिर्दर्शितातत्वनसंगच्छतेतन्मतेतिशाब्दभ्रमहेतुरित्यस्यदोषविधयेत्यादिः
त्रमस्यानुगतस्याभावादिति: उक्तभ्रमप्रमासाधारणानुगतत्वादित्यभावः नचस्वरूपसन्नयोग्यताविरहएवानुगतोदोषः संभ
वतीतिवाच्यं स्वरूपसद्योग्यतायाः शाब्दप्रमामात्रसामग्र्यां तेन तद्विरोधिनोयोग्यताभ्रमस्येवतद्विरहस्यापि हेतुत्वासंभवात् मूलोक्तं

समभिव्याहृतस्य योग्यताभ्रमपरस्य योग्यताविरोधित्वेनउभयपरनेयासामञ्जस्यात्संसर्गव्याप्येत्यनेनगौरवात्संसर्गाधिकार
णांवृत्तेर्विवक्षणार्थं विरोधिपदार्थत्वेनोभयोः सादृश्यस्तत्वपिरपृथगविरोधित्वादेनेवव्याकरोतिः संसर्गविरोधमनधिकरणत्व
मितिः तदनधिकरणत्वं तदभाववत्त्वमतः केवलान्वयिसंसर्गविरोधिनष्टाकाशादेरधिकरणाप्रसिद्धावपिनक्षतिः तदधि
करणानधिकरणत्वे । तदधिकरणैकत्वाभावः अतोगगनाद्यधिकरणत्वाप्रसिद्धावपितत्त्वाविरोधिताप्रसिद्धिः ननु सं
सर्गविरोधिनः संसर्गव्याप्यस्य ग्रहदशायां विरोधिस्थलग्रहोनसंभवतितथ्यचहेत्वादिनामूलप्रदर्शितातिप्रसंगासंगतिः नच
संसर्गाभावस्य सत्वतः संसर्गविरोधित्वेनाग्रहात्तत्वेन तदभावग्रहसंभवात्तत्संगतिरितिवाच्यं संसर्गाभावविरोधित्वेनग्रहेत
दृढोंबुधसंसर्गग्रहस्येवतत्त्वविरोधिग्रहदशायामेवतस्यापादनीयत्वात्तस्मान्नविषयतयाविरोधितामतेभिन्नप्रकारेणवि
रोधिग्रहेपितत्त्वेनतदभावग्रहासंभवाच्चेत्यत आह पत्रेतिकदाचिदपीत्यपिघटसंसर्गइत्यत्रमोन्यः तत्रगेहेघटोनास्तीत्याका
रेणप्रतीतोयमभावइतियोजना: अपित्वाताद्दशप्रतीतेः किंचित्कारत्वदर्शितं संसर्गाधिकरणतयातदभावस्यसंसर्गाधिकरणा
धिकरणाधिकरणतयाकचित्रेयेवणादः तद्गेहस्यसंसर्गाधिकरणतयेतियथाश्रुतयोग्यतावत्तानहेतुतापक्षेः पूर्वपक्षः यथाश्रुतयो

प्रतायामिवहूषणाद्यपत्रयमर्थं निराकरोतीति यथाश्रुतोऽन्विमिकराविरपिघटसंसर्गकदाचित्परसंसर्गोपितत्कालीनत
१०० स्मेहत्वमितिपाठः क्वचित्तत्कालीनतद्धटत्वमितिपाठः तथाच तिसंसर्गाभावपरं होह संसर्गाभावपरं एवं फक्किका
पिघटत्वेहेभावतीतिप्रतीयोगेहसंसर्गाभावः सोपिगेहसंसर्गाधिकरणानधिकरणेनेत्येवं क्रमेणावर्णनापात्रतेपि
घटाभावपरं घटानुयोगिकगेहसंसर्गाभावपरं कालनिवेशे कालघटं तद्देशिकव्याप्त्यभिप्रायेणात्रतेन तरत्नेन नस
सर्गाभावोपिस्खलितः अभेदेपि व्याप्यत्वात् अस्तिः ज्ञानविषयो भवतिमूलेबाधकप्रमाणाभाव इति अभिमतसंसर्गनि
ष्ठः संसर्गज्ञानविरोधिप्रमापाविषयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभाव इत्यर्थः अत्रत्रयपि किंचित्संसर्गज्ञानविरो
धिप्रमाविवक्षितावक्तृतविशेष्यविशेषणयोपराभिमतसंसर्गज्ञानविरोधिप्रमावानतत्रांघहूषयतिअसमोतिअमपरा
मीपतपासंसर्गतानेप्रकृतपदार्थद्वयोपराभिमतसंसर्गोत्तरज्ञानेवेत्यर्थः अयोग्येपीतिः संसर्गोत्तरज्ञानविरोधित रामः
दभावादिविषयकसमूहालंबनप्रमाविषयता योग्यसंसर्गसाधारणत्वाद्विरोधित्वावच्छेदकरूकविषयितावैशिष्ट्यप्रमाभा १००
वस्यविवक्षणीयतया अयोग्यसंसर्गेपितादृशाभावसत्वेनातिप्रसंगादित्यर्थः द्वितीयं निराकुरुते नापीतिः प्रतियोगी

तितादृशप्रमायाः प्रसिद्धेः प्रकृतसंसर्गस्यविषयतया प्रतियोगिमत्वेन अत्यप्रसि योग्यप्रसिद्धा अभाववृत्तव्याघातादित्यर्थः
ननुप्रकृतविशेष्यविशेषणयोपराभिमतसंसर्गधीविरोधिप्रमाप्रयुक्तं न निवेशनीयं किं तु प्रकृतविशेष्यधर्मिकत्वस्यहविरोधिप्र
मायाः प्रकृते संसर्गनिष्ठोभावोविवक्षणीयः योग्यस्थले च तादृशप्रमायाः प्रकृतविशेष्यहत्रोपदार्थांतरस्यतियोगि
कसंसर्गेप्रकृतपदार्थोपानभिमतसंसर्गे च प्रसिद्धायाः प्रकृतसंसर्गनिष्ठोभावो विवक्षणीयः प्रोसिद्धायाः प्रकृतविशेषणा
यामिमतसंसर्गःभावः सुलभ एवेतिशंकानिकनिरस्यति नचेतिः योग्यप्रतीतेरितिः प्रमाणांतरेणात्तत्स्वप्राक्प्रतीत्तुप्रमाने
शाद्बप्रामाण्यप्रसेवासिद्धेरितिभावः ननुप्रकृतविशेषणायसंसर्गत्वेन तादृशासंसर्गस्यप्राकृप्रतीतिः स्वीक्रियते एव किंत्वप्रकृत
विशेष्यविशेषणयोपराकृतत्वतीतिरेवनापेयतेतत्रर्थमेव शाब्दप्रमाहेपापगमादित्यतआह योग्येपीतिअयोग्यसंसर्गेपीत्यर्थः तत
स्मात् अयोग्य दार्थांतरसंसर्गादिविषयकस्यकतादृशप्रमाविशेष्यविरहस्यसत्वात्तत्सामान्याभावनिवेशाभिप्रायेणशंका तत्रबाध
कमितिः तत्रप्रकृतेप्ययोग्यसंसर्गः तर्हि प्रकृतेप्ययोग्यसंसर्गः तर्हि प्रकृतसंसर्गबाधकाभाव इतिः वा च्य इति शेषः एतच्चासंगत
सामान्याभावनिवेशेनोपपत्तोप्रकृतसंसर्गनिष्ठबाधकपर्यंतोक्तवैयर्थ्यादित्यतोव्याचष्टे अन्याभावेतिअन्याभावसत्त्वेपिस्वभिन्न

१०२ निष्ठप्रमायाः स्वस्मिन्नभावे परमावात् कार्याभावः स एव यतः कार्याभावस्तदभाव एव तन्न यावत्तत्संसर्गाविषयकत्वात् प्रमायां
तत्संसर्गनिष्ठत्वाविशेषितस्यामत्र प्रसिद्धेर्निरुक्तप्रमायाः सामान्याभावस्य तदाहेतुतासंभवति परिकरादिविचारदशायां मान्या
भावस्याभावात्तत्कृतकार्याभावः न चैवं यत्तत्संसर्गे तादृशप्रमानत्रसर्वदैवातत्तच्छरीरे तादृशप्रमाया एव सत्त्वेनाभावासत्त्वेन
तत्संसर्गनिष्ठत्वरभावस्तत्र सर्वदैव तत्सत्तायां तत्र तस्याभावेन कार्याभावासंभवात् न च तादृशाभावस्य विशिष्टस्यान्तःसंस
र्गाऽभावत्वात्तत्संसर्गप्रमायाविषयतायाश्चाभावप्रयोजकत्वाभिसंभवति तत्संसर्गभेदेऽस्यैव तत्रप्रयोजकत्वसंभवादिति
लोच्यं तत्संसर्गबाधकप्रमानत्वप्रयुक्तत्वात् तत्संसर्गाप्रमाविरहत्वाभिमानेन प्रकृतसंसर्गादिप्रतियोगिकोटावेवनिवेश्य
तत्संसर्गप्रमायां तत्संसर्गबाधकप्रमाविरहो हेतुरुच्यते न तदा यत्संसर्गविषयकप्रमारूपकार्यं न प्रसिद्ध्यतीति तत्संसर्गबाधक
प्रमायाश्च प्रसिद्धात्तदभावस्य योग्यतात्वासंभवरूपमूलदूषणमित्यर्थः इदं च प्रमायां स्वरूपयोग्यतायां हेतुतायामेवेत
दूषणं योग्यताज्ञानहेतुत्वे तु नानुपपत्तिलेशोऽपि स्वरूपत्रेऽप्रसिद्धबाधकप्रमाणस्य प्रकृतसंसर्गनिष्ठतया ज्ञानेऽदशायां प्रकृत राम०
संसर्गनिष्ठत्वमावश्यकाभावेन कार्यायत्तानुरूपादिति परितोषेण बाधकप्रमाणाभावरूपयोग्यतायाश्च येऽतुर्णयत्वाद्यभिधानम् १०२

वेनारस्यापि। परे तु प्रकृतसंसर्गेऽप्रसिद्धस्य तादृशप्रकृतवाक्यतात्पर्यविषयसंसर्गसामान्यतः संसर्गत्वेन संसर्गनिवेश तज्ज्ञा
नविरोधिप्रमाविषयताभावो निवेश्य इति विवक्षितं तावतापि तत्प्रतियोगिकाभावमात्रविवेचिद्धिर्वत्तितं तदा पूर्वोक्त एव दो
षाभावमादायापत्तिप्रसंगो दुर्वार इत्याहुर्योग्येत्यपीति तादृशप्रमाविषयत्वसामान्याभावो निवेशनीयः परस्याशंकते तत्र बाधक
मिति सामान्याभावनिवेशे च भावप्रतियोगिदलेऽपि प्रकृतवाक्यतात्पर्यविषयीभूतं यत्तत्संसर्गज्ञानेन तद्विरोधित्वमेव ता
वद्वप्रमसत्वाप्रकृतसंसर्गस्याप्यप्रधर्मिकज्ञानविरोधिप्रमाविषयतयाश्च व्याप्यापत्तेस्तथा च तादृशज्ञानविरोधिप्रमारूप
ज्ञानाप्रसिद्धिरित्याहुरत्राहुरितीति। प्रकृतविशेष्यधर्मिकज्ञानविरोधिप्रमाविषयत्वसामान्याभावविवक्षणेनापि दोषइत्यस्तत्र
पि वैतादृशवक्तातीति मूलं व्याकुर्वन्नेयपदाति योग्यस्यलरति शेषः परस्परविरोधि। परस्पराभावाभावरूपत्वेन प्रकारान्तरामि
स्थितिर्न दूषणं स्पष्टज्ञानं मूले च नत्वाप्रसिद्धेरेव यत्रासंबंधधारकं। यत्र धर्मिणि यस्यासंबंधतानं। प्रमाणान्नास्ति। प्रमाभ
वति। तयोग्यं तद्धर्मिकं योग्यं। संसर्गप्रमाकरणस्य स्वत्वमबोधिविषयत्वसंबंधेनाभावस्य योग्यतात्वपरिशेषं त्रयं च रतिसंप्रदायः
बोधनीयेति। एकपदबोधनीयसंसर्गाभावप्रमायाश्च परपदबोधनीये च भावस्तत्स्वरूपयोग्यतेत्यर्थः एवं पदार्थयोर्विशि

भिनिवेशः अत्र तत्तत्संसर्गबोधकत्वेनेति शेषः प्रतियोग्यप्रसिद्धेरिति केवलान्वमिति संसर्गाभावाप्रसिद्ध्या तत्त्वमाहृप प्रतियोग्यप्र
१०२ सिद्धेरित्यर्थः इदं मप्रतीतेरिति: बोधे सत्त्वे बोधनीयत्वेनार्थप्रतीतिसंभवादित्तिभाव अयोग्ये तत्तत्संसर्गस्यानिरूपणादिति:
प्रकृतपदार्थघटितयोग्यताया असिद्धत्वाद्योग्यव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः प्रमामात्रविरहस्य स्वीयपारकीयसाधारण
रूपावच्छिन्नप्रमाविरहस्य ज्ञातुं प्रसक्तेत्तो निश्चेतुं प्रयोजकपदेनान्वयप्राप्यविवक्षणोरवद्यत्वादि: सेककारणतादिसंस
र्गबाधकप्रमाविरहव्यभिचारीनदोषापत्तत्संसर्गव्याप्यस्य तत्संसर्गबाधकप्रमाविरहव्यभिचाराभावेनेतरेतरतदनुमापकत्व
सम्भवादत: प्रयोजकपदस्य व्याप्यार्थकत्वासंभवमाह ज्ञोकेन्वये तिगृह्वदोषापत्ति: संसर्गस्यानुमेयतापत्ति: अयोग्यस्थलस्या
धारणास्य योग्यतात्वासंभवात्तत्रानतिप्रसंगदर्शयन्नेवप्रसिद्धां तल्लक्षणांव्याप्तिमाकुरूतेबाधितस्थलइति: वह्निनासिंचतीत्यादावि
त्यर्थः वह्निसंसर्गाऽआधेयताहृपे:सेचनकारणतेति: सेचनविशेषणतया विवक्षितापाकरणताव्यक्तिरित्यर्थः तद्रूपावच्छिन्नत्वादि
संसर्गनिष्ठस्तादृशप्रमाविशेष्यताभाव: योग्यता: तादृशकरणत्वयोग्यता: इत्तिप्रमाविषय: घटसंसर्गतात्वरूपधर्मितावच्छेद राम १०२
कताघटकत्वप्रकारताकारकप्रमायांविषय: इदं च प्रमायांतादृशप्रतियोगित्वप्रकारकत्वं विशेषणानां तु विषयतायामित्यभिप्राये

णाऽअन्यथा तद्धर्मितावच्छेदकीयाविषयतापात्तत्प्रकारकताविरहेऽतौ तद्रूपाणासंगते: अव्याप्त्यापत्तेरिति: असंभवापत्तेरित्यर्थ
: क्वचित्तथैवपाठ: पर्वपिगगनं विशेष्यनिष्ठाभावप्रतियोगिसर्वेषुप्रमेमपर्वत्रिस्यादिसमूहालंबनप्रमाविषयत्वस्यकेवलान्व
यितयात्तदाभावाप्रसंभवत्तथापितास्य एकमात्रविशेष्यकप्रमापदनिवेशप्रयोजनेतदवारणासंभवात प्रतियोगितावि
शेषप्रकारकसमूहालंबनप्रमाविशेषमादायअसंभवमाशंका निराकरोतिनचेतिइतिप्रमाविशेष्यतयेति: तादृशप्रमा
याअप्रविशिष्टघटकप्रतियोगिताप्रकारत्वावच्छेदकत्वात् : प्रतियोगित्वमात्रप्रकारकेति: उक्तविशेष्याशीप्रतियोगि
तामात्रप्रकारकत्वं विवक्षणीयं अन्यथाप्रतियोगिताप्रकारकज्ञानस्य तद्वृत्तिधर्मप्रकारकत्वं तदाविशेष्यत्वेपर्याप्तमतोविशेष्यां
शेषद्वित्वस्य तन्मात्रपदस्यावधारणार्थमाह मात्रपदस्येति: एवं च उक्तविशेष्यांशेतादृशप्रतियोगिताभिन्नाप्रकारिका
मातन्मुख्यविशेष्यत्वाभाव: फलितार्थ: घटसंसर्गत्वतादृशप्रमाप्रतियोगीति ज्ञानस्य मुख्यविशेष्यांशेप्रतियोगिता
न्याप्रकारकत्तयात्तद्विषयतामादायोक्तदोष्ये षष्ठवारणात्निवमुख्यविशेष्यतायास्त्वरमेनिवेश: आकाशघटसंसर्गोगिह
निष्ठाभावप्रतियोगिनाविस्तितादृशज्ञानमुख्यविशेष्यतायाः संसर्गसत्त्वेऽपिनदोष: तादृशज्ञानस्य संसर्गरूपविशे

ष्यांशे च तत्प्रयोगितायाश्च मत्वात्सकलभ्रमभिन्नत्वरूपस्य प्रमात्वस्य च प्रकृते विवक्षणात् । केचित्तु तन्मात्रप्रकारकत्वं विशेष्यता
१०३ पाएव विशेषणांशे विशिष्टप्रकारकविषयताया विशिष्टान्तर्गतविशेषणप्रकारकत्वात्संसर्गधर्मिकप्रतियोगिविशिष्टप्रकारको भ्र
माविषयतावारणायैव मात्रपदं तन्मात्रप्रकारकत्वं च तदितरावप्रकारकत्वं तच्च संयोगादिनिष्ठनिर्विकल्पकविषयतासाधारण
मतो विशेष्यतानिवेश इत्याहुः । इतरविशेषणतानापन्नत्वप्रकारकं प्रमाविषयत्वमेव विशेष्यतां तस्य तु दायाधर्यं रत्नमेः मेयते
मेयत्वमिति विभक्त्यर्थस्य संसर्गताविरहात्किं पुनरेतदभिप्रायेण । अन्यथा अभेदान्वयस्थल एवाव्याप्तिर्बोध्या । एकपदार्थयोरिति
आत्योर्थक्तति वन्नमानत्वयोरित्यर्थः नन्वेकत्वेनापरत्वेन च न पदद्वयोर्निवेशानायो विशिष्यतन्निवेशस्याप्येकतत्वापएकत्वा
दिनिवेशप्रयोजनाभावादित्याशंकायां दोषांतरमाह किंचेति । योग्यस्यान्त आघटत्वविशिष्टे घटादौ गन्धाद्यन्वययोग्यत्वस्यात् प्रागभा
वसत्वेपीति गंधाद्यात्मकस्य गंधादिमतो भेदसंसर्गस्य सत्त्वादिः अन्तं ताभावासत्वादिति । प्रागभावो द्रव्यसंभावविरोधित्वादिति राम
तिभावः नच विशिष्टप्रतियोगिकत्वे विशिष्यपर्यवसितविशेष्यविशेषणान्वये योग्यत्वेपि तएवत्र पित्तविशेष्यतावच्छेदककाला १०३
यंशेतत्र गंधापवच्छेदकतासंसर्गाभावात्तत्र तदन्वयएवायोग्यत्वं तादृशकालेषु कालिकसंबंधेनैव प्रागभावघटत्वेनैव संबंधेनतनस्या

त्यंताभावविरोधिता तथासति कालिकसंबंधेन प्रागभावादिमत्तिकालेदैशिकसंबंधावच्छिन्नतदभावप्रत्यासत्युपपत्तेः तादृशप्रा
गभावाप्रभावस्य चतियोग्यत्वं ताभावानतिरिक्तत्वादिति न तदन्वये योग्यतापत्तिः आघटत्वेन गंधोऽत्यंताभावसत्वेसत्ताणां
धवानि सादेशत्वेप्युत्पत्त्यगंधान्वयस्थल एवयोग्यतापत्तिसंभवात्सादित्वत्र आघटत्वविशिष्टे घटे गंधान्वये पारतंत्रेण कालेगंधान्व
यस्थल पर्यंतानुसरणस्य निर्बीजतापत्तिश्चेति वाच्यं विशिष्टे विशेषणान्वयबोधे विशेष्यतावच्छेदकांशे विशेषणप्रकारताया
अनुभवविरुद्धतया विशिष्टविशेष्यानुयोगित्वमेव तत्र संसर्गांशे शोभासतरस्तु पगमेनउक्तस्थले विशिष्टघटादौ गंधान्वय
एवायोग्यतायास्तत्रोपेयत्वात्परितत्रकालांशे गंधान्वयप्रत्यक्षाश्रिपत्तेतराउक्तरीत्यात्याव्याप्तिवारणासंभवाद्दूषणांतरमाहापि
चेति । तन्निष्ठाभावेति संयोगरूपस्य संयोगिनोऽभेदसंसर्गस्ये तादिः प्रत्युदंशरिरूपस्याव्याप्ता स्पसंयोगसंबंधेनकर्तृकैयन्वय
त्वाव्याप्तिर्दृष्टव्याः व्याप्तिवदिति । अनुमितेौ अत्यंताभावगर्भव्याप्तेद्विवत्सर्थः इष्टापत्तिरिति मूलस्यात्यंताभावगर्भयोग्यतायामेव तु
तप्रोपगमादितिभावः उक्ताव्याप्तिः संयोगिद्रव्यमित्यादावव्याप्तिः अतिव्याप्तिरितिपाठेयोग्यता विरहातिव्याप्तिरव्याप्तिपर्यवसितेति
वार्थः अन्योन्याभावघटितत्वलक्षणस्याघटत्वविशिष्टे घटे गंधवानित्यादावतिव्याप्तेरापत्तेणावच्छिन्नघटे गंधापत्तं ताभावतत्वेपि भेदस्य
प्याप्तत्वाद्वित्वानियमात्तद्दृद्रन्योन्याभावासत्वेन तद्वारणपापथ्यात्तुतासगतेः प्रमायांग्रहीतप्रामाण्यकत्वहेतोस्तामपि प्रमाद्धीपसंगादि

तिः अत्यंताभावप्रतियोगित्वग्रहस्य भेदगर्भयोग्यताज्ञानाविरोधित्वेनउक्तज्ञानासंभवादितिभावः नचैवमुक्ताप्रसंगवारणाय मु
१०४ रुशरीरान्यत्वं ताभावगर्भयोग्यतैवप्रयोजिकोक्तिवाच्यं तथात्वेपि अन्योन्याभावगर्भयोग्यताग्रहदशायां शाब्दधीप्रसंगेनानिस्तार
इतानाशयान्नव्याप्तिस्थलेप्यनुपपत्तिसाम्यमाशंक्य निराकरोति नचेति अनुमित्यापत्तिरिति अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिबुद्धिस्थले हेत
व्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकतापत्तिर्युक्तिकृत्वादितिभावः व्याप्तिबुद्धेः अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिबुद्धेरहापि अत्यंताभावगर्भायो
व्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकताप्रतिबंधकतायाः युक्तिकृत्वादितिभावः तत्र शाब्दधियोरुक्तत्वः तत्र नुमितेः तस्याः व्यभिचारज्ञानस्य अविरोधित्वादिति
ग्यताधीदशायां अन्योन्याभावगर्भयोग्यताधीसत्वे तत्वः शाब्दधियोरुक्तत्वः तत्र नुमितेः तस्याः व्यभिचारज्ञानस्य अविरोधित्वादिति
साध्यादिस्थादिः अत्रेः अयोग्यताज्ञाने ग्राह्याभावप्रकारत्वेनैव ग्राह्याभावप्रतियोगित्वविषयतया ग्राह्याप्रत्वेनाभावज्ञानदशायां
नः साध्याद्विरोधात् फलानुमानादतिप्रसंगः अत्रैवशाब्दबोधे योग्यताधीरितिः तत्रापि अनुमानस्थलेपि तत्र व्यभिचारज्ञा
नं ज्ञानत्वमात्रेणोक्तत्वप्रयोजनाभावान्नवत्वादरत्या तत्रविषयरूपावच्छेदकस्य विषयरूपावच्छेदकस्यापि बुद्धेर्गौरवाद्विरो
धात्‌ कृत्तु तत्तु अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्व प्रामदशायां शाब्दबोधोपपत्तये तत्रापि प्रतियोगित्वासामानाधिकरण्यं प्रतेन्नात्राप राम: १०५
मानत्वं वानिवेशनीयमिति साम्यं वोध्यं एकैकयोग्यताः स्वरूपकं तेनिशाब्दाभिलितहेतुत्वात्‌ मिलितयोः फलोपधायकतोपगमेन प
स्यजन्यवोधे व्यभिचाराभावात्‌ उपलक्षणार्थः अत्र हेतुत्वस्य तत्वार्थहेत्वाद्युभयपरः नास्तीत्यस्य अजलादाविप्रत्यादिः शाब्दधीदर्शने नः अजला

दाविति तत्र व्यभिचाराभावेनअग्रिमवाक्यसंगतत्वाभावो नास्तीत्यादेरभावो न नियमेन भवतीत्यर्थः तादृशभ्रमदशायां नित्यसंसर्गाभाववत्तादिरूपा
त्वत्ताभाववत्तादिप्रकारकज्ञानासंभवेनसंगतेः अस्योन्य व्यभिचारेणाह एकविनिर्मोके णाप्यस्य फलोपधायकत्वेन अन्यत्रे केहेतुता
पत्तेरस्य योग्यतांतरज्ञानसाहित्यानवच्छिन्नस्यैवतत्तद्योग्यताज्ञानस्य फलोपधायकत्वमितिपक्षस्य वाच्यतात्त्विककारणी
त्वात्‌ तस्य च पक्षस्य प्रत्येकहेतुतापक्षस्य एकविनिर्मोकेणाप्यस्य फलोपधायकता पक्षस्य अननुगमेन अनुगतकारणा
तावच्छेदकाभाव प्रयुक्तो व्यभिचारेण अयथाश्रयो न व्यभिचारेणेति एथक्‌ एथक्‌ कारणतापक्षे एकविधयोग्यताज्ञानजन्य
त्वपक्षेन्यादृशयोग्यताज्ञानस्य व्यभिचारितेतियथाश्रुत एवार्थः प्रत्येकहेतुतापक्षस्य सकलयोग्यताज्ञानसाधारणप्रत्येकपर्या
प्ररूपेणकारणत्वमितिपक्षस्य तस्यच पक्षस्य अननुगमेनः तादृशानुगतधर्मस्यानतिप्रसक्तस्य दुर्वचत्वेनासंभवादित्यर्थः एकवि
धयोग्यताधीदशायां अन्योन्याभावघटितयोग्यताज्ञानान्छाब्दबोधप्रसंगे नचैतस्य विरोध्यं संसर्गधर्मिकाभाववद्विशेष्यधर्मिकाभाव
रूपयोग्यतायात्रापिसंभवमाहकिंचेति अत्यंताभावाप्रतियोगिसंसर्गवत्त्वं तादृशसंसर्गप्रतियोगित्वरूपं माप्तातः विशेष्याबा
धितसंयोगादिप्रतियोगित्वपियोग्य विशेष्याबाधितसंयोगादिव्यक्तंतरप्रतियोगित्वसत्वादत्यंताभावाप्रतियोगिसंसर्गाभाववत्वप

ष्यविशेष्यत्वाभावेऽतिप्रसङ्गः तत्रप्रतियोग्यंतविशेष्यानुयोगिकत्वाद्यर्थकं संसर्गाभावः तत्प्रतियोगितावच्छेदकः अत्राक्षेपे अमेयांसमा
१०५ धानमाह तस्मादिति तत्तानेकात्मत्वव्यतिरेकनिरूपकः हेतुत्वेनास्तीत्यर्थः मत्वा उक्तस्थले एकोनरत्नानामकलोपधानासंभवः त्र
नैकमिति हेतुत्वरसमनुगमत्वे अननुगमेन व्यभिचारोद्धरणतानिरूपणसमग्रबोधः विरहानानंविरहत्वानाभावकूटं अननुगतम
पि एकरूपेणाशक्यसंग्रहमपि शक्तिबंधकाभावस्य साधारणत्वे पि धर्मसामान्याबच्छि अनुपपादपत्ति विसमपवाच्येति एवमति
योग्यतात्वानहेतुतायर्थाकवकुलचिंतामणिग्रंथविरोधात्स्वरूपसंबंधात्मप्रतिबंधतिति तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गः येन संबंधेन यस्य
विशेषणस्य योग्यताभिमतज्ञानीयतादृशसंसर्गद्वयार्थः तत्तद्रूपाभिमततन्निष्ठेत्यत्र विशेष्ययोग्यताभिमततन्निष्ठेत्यर्थः आ
यतायाम विशिष्टो घटो गंधवानित्यादि विशिष्टवैशिष्ट्यपरवाक्ये पूर्वोक्ताप्तिव्याप्तिरुद्धरतिता तात्पर्यविषयेति विशिष्टवैशिष्ट्यस
सर्गे विशिष्टानुयोगिकैवैशिष्ट्यरूपे संसर्गे तादृशप्रागभावाद्यपि विशिष्टस्थितिप्रागभावाद्यपि विरोधि तद्ग्रहप्रतिबंधकग्र राम
हविषयः इति व्याप्तिरिति अत्रगंधवत्वादिरूपसंसर्गविशिष्टविशेष्याधिकरणकप्रागभावादिरूपधर्मतानप्रतिबंधविशिष्ट १०५
विशेष्यानुयोगिकत्वावगाहिग्रहविषयत्वरूपतादृशधर्मविरोधित्वसत्वात्तद्विशिष्टविशेष्यानुयोगिकत्वावच्छिन्नेतादृशसंसर्गाभि

शेषणान्वययोग्यताप्रतीतिरित्यर्थः वा तादृशविशेष्यानुयोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गज्ञानं तादृशविशेष्याधिकरणकत्वावगाहिर्यक
चिद्धर्मज्ञानप्रतिबंधं प्रकृतसंसर्गनिष्ठस्तादृशसंसर्गत्वप्रकारकयमाविशेष्यत्वाभाववत्तादृशविशेष्यानुयोगिकत्वावच्छिन्नतत्सं
सर्गेणाविशेषणान्वययोग्यतेति समुदितार्थत्वादित्यभावः एकाभावघटितायोग्यताग्रहदशायामपराभावघटितयोग्यता
ज्ञानाभावादाबोधापत्तिसंगच्छत इति सममिति ननु रन्योन्याभावग्रहे तादृशयोग्यताज्ञानमिति न विशेष्ये संसर्गावच्छिन्नासन्याभा
वग्रहे संसर्गविशेष्यनिष्ठधर्मविरोधित्वस्य माविशेष्यताद्यभावज्ञानमित्यर्थः तदानीं संसर्गविशेष्यनिष्ठान्योन्याभावरूपधर्मविरो
धित्वज्ञानसंभवादित्याशङ्क्य परिपुरत्र अन्योन्याभावस्य संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन ग्रहदशायां कथंचित्संसर्गेन तत्प्रतियो
गितावच्छेदकत्वग्रहनियममपितद्विरोधित्वग्रहनियमोऽप्रामाणिक एव तथाप्यविरोधित्वे न ग्रहसमानाभावग्रहस्य प्रतिबंध
कतयाः विरोधित्वेन तद्ग्रहदशायामेव न संसर्गज्ञानमित्यभिमानेनेदं अथवा स्वस्मिन्नुत्तदीपत्वसंबंधावगाहितायुक्तं तत्र
नस्य स्वग्रहप्रतिबंधकत्वं तदीयतत्वसंबंधएव तस्य तद्विरोधित्वं तथा च संसर्गाभावस्य प्रतियोगित्वमन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्
छेदकत्वमेव तादृशसंबंधरजितत्वेऽविरोधित्वमतस्तत्त्वात्तानं अन्योन्याभावादिविरोधितासंसर्गाभावादिविरोधितादितानमसमा

नप्रकारकज्ञानस्यापि समानत्वेनाविरोधएवतदवच्छिन्नाधिकरणकसंयोगाद्यंशेऽभावग्रहस्याप्रतिबंधकत्वमेव विशि
१०६ ष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानवृत्तेः तदकमूलाग्रावच्छिन्नानुयोगिकत्वोपरक्तसंयोगादिरूपवैशिष्ट्यज्ञाने विरोधएव तद्विशिष्टाधिकरणकालंता
भावज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमेव वर्त्तते न विशिष्टान्वययोग्यतेत्यर्थः तदधिकरणावच्छिन्नत्वरूपविरोधविवक्षया प्रागभावादिकमा
दायाप्रसिद्धिज्ञानप्रतिबंधकतायां दृष्टं तु विरोधित्वं स्पष्टयति यस्मिन्निति रससैव विरोधित्वात्तत्त्वस्यैव तद्विरोधितारूपत्वात्त
त्र विरोधित्वाय पदस्य पर्याप्तिवृत्तिदशायामपि शाब्दबुद्धेरनुभविकत्वादनेकविधयोग्यतायाः शाब्दधीप्रयोजकतामानत्वस्योक्तावि
तिः ग्राह्यसंसर्गेति अत्र विरोधस्य तदधिकरणवृत्तित्वरूपत्वाद्विशेष्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादिप्रमात्वे प्रत्यग्राह्यसंसर्गवद्विशे
ष्यवृत्तित्वेन ग्राह्यसंसर्गाविरोधितया तद्विरहरूपयोग्यतानाम् संग्रह इत्यतो विरोधित्वमात्रं वेग्राह्यसंसर्गविरोधित्वं चेति
तज्ज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वमिति उक्त विशेष्यधर्मिकप्रकृतविशेषणसंसर्गप्रतिबंधकज्ञाने ताहशसंसर्गवि राम
शेषणतयाविषयत्वमित्यर्थः तद्विरहज्ञानं च मेनरूपेणताहशधीविषयता तद्रूपावच्छिन्नाभावत्वेन प्रकृतविशे १०६
षणसंसर्गधर्मिकाभावज्ञानत्वमतो नातिप्रसंगः उक्तानुगतेरूपेण योग्यताज्ञानानां हेतुत्वमूलकत्वाप्यभिप्रेतमित्याह तद

क्तमिति अनन्वयनिश्चयस्येत्यादिग्रंथः अनन्वयनिश्चयरूपसंसर्गग्रहप्रतिबंधकाभावस्य सर्वत्र संशयविपर्ययप्रमारूपयो
ग्यताज्ञानस्थलेषु तत्ताहशज्ञानानां संसर्गज्ञानप्रतिबंधकानन्वयज्ञानविघटकतया योग्यताविरहाविषयकत्वेऽनुपपद्यमानतयाते
षां तद्विरहज्ञानत्वाद्येकं ताहशसकलयोग्यताज्ञाने हेतुत्वे हेतुविधया कुत्रापि तद्विरहज्ञाने तस्य योग्यताज्ञाननिष्ठहेतुता
वच्छेदकत्व एवं संग्रहतरतिभावः अन्यथा तस्यैव विशेषणत्वेनाहेतुत्वरतित्वेन संसर्गग्रहप्रतिबंधकतानविषयतापत्तेरनुगता
नामयोग्यतानामभावज्ञानत्वेन उक्तत्वादिति संशयादिरूपेत्यर्थः तदुपवर्णनस्य सर्वत्रायोग्यताज्ञानविरहस्य सर्वथासत्त्वात्यो
ग्यतानामभावज्ञानत्वेन उक्तरूपेति संशयादिरूपेत्यर्थः तदुपवर्णनस्य सर्वत्रायोग्यताज्ञानविरहस्य सर्वथासत्त्वाद्योग्यता
विरहज्ञानत्वलाभायोपवर्णनस्य सर्वस्मरणधेयं अयोग्यतासंशयप्रतिबंधकाभावेन शाब्दबोधात्पूर्वं योग्यतानिश्चयो न संभव
तीत्याहेत्येसंशयसाधारणयोग्यताज्ञानस्य कारणत्वमुक्ते मयोग्यतासंशयानिवृत्तावपि योग्यतायाः संशयः संभवती
त्यात्योग्यतायाः पुनर्योग्यकत्वेपि नशाब्दबोधानुपपत्तिरित्यभिप्राये तत्र संशयसाधारणयोग्यताज्ञानेयमयोग्यताज्ञानस्या
मां प्रतिबंधकं भवेत्तदाशाब्दबोधात्माक्संशयरूपयोग्यताज्ञानमपि न संभवतीति भ्रमनिराकरणायायोग्यतानिश्चयएव

योग्यतासंशयप्रतिबंधकोनतत्तत्संशयत्रयोग्यतासंशयस्यैवयोग्यतासंशयत्वादित्ययोग्यतानिश्चयप्रतिबंधकाभा
१०७ वस्यशाब्दबोधात्पूर्वंसर्वत्रसत्वात्योग्यतायाः संशयः सर्वत्रसंभवत्येवेतिसमाधानपरतयाऽऽहरूपेणयोग्यतात्तानाहे
तुत्वेपिस्खलसंग्रहितः व्याप्तिज्ञानानंतरंसंशयात्मोत्पन्नाभावगर्भव्याप्तिज्ञानेनसाध्यविरोधीतिःस्याद्विरोधितत्संताभा
वत्तद्बुद्धेरसाधारणकेवलान्वयिरूपज्ञेतस्वसिद्धावपिदीधितिकृतोदिशागतिर्दर्शिताः तावद्धितहेतनावेत्तपःविशेष्यनिष्ठा
भावप्रतियोगित्वादिरूपमाविषयत्वाभाववत्तानावेद्यमः तावत्तानपेक्षतेपेतिकश्चित्तादः ताबद्धितरूपज्ञानाभावेतिः तादृशप्र
माविषयत्वाभावरूपयोग्यतानापेविरहाद्रूपतादृशप्रमाविषयत्वरूपांस्वज्ञानाभावेत्यर्थः त्वायवादितियोग्यताज्ञा
नहेतुत्वेप्रतियोगितान्यवयोर्विषयतानिवेशाधिक्यादितिभावः नचायोग्यताज्ञानप्रतिबंधकत्वेतस्यनिश्चयत्वेनैवतथा
त्वस्यवाच्यतयागौरवमितिशंकनीयं योग्यताज्ञानहेतुत्वेऽप्यसामान्यप्रत्यहस्यनिश्चयत्वेनाभावस्यावच्छेदकतापाउप्रगंत राम
यागौरवात्ः आवश्यकत्वादितिविशिष्टबुद्धिसामान्येबाधनिश्चयाभावहेतुताःसर्वमतसिद्धत्वादित्यर्थः विचित्रकारणीत १०७
रेतियोग्यताप्रमातद्रूपकरणातिरिक्तसामग्रीवैवेत्रप्रयोजकासाधारणकारणेत्यर्थः अन्यथाप्रमाप्रसामाग्रावेचि

अप्रयोजककारणासंभवस्यैवव्याप्तिज्ञानहेतुताकल्पकत्वादितिभावः तदानींगंधप्रागभाववद्दशायांए तद्घटरान्वयितयाद
स्वनिष्ठगंधप्रागभाववद्दशावच्छेत्रो घटोगंधवानितिपर्यवसिततंप्रति बंधकताप्रात्वननुगमस्याबबधीनगर्भकारणताघटि
तातद्रूपितोक्तरूपस्यनानुगततेत्यालोच्ययोग्यताज्ञानान्यविशिष्टेबहेतुतामंगीकुर्वतांमतमाह नावदितिः शाब्दवि
शेषेविजातीयेशाब्दज्ञानेविशेष्यणोबाधाग्रहदशायामपितत्संसर्गेः बाधेनद्ग्रहस्यभक्ताभिप्रायेणाबाधबुद्धेर्विरोधितां
विरूप्यतातिप्रसंगमाशंकतेनचैवमितिः कश्चिदित्यस्वरसः तच्चितः सत्त्वयद्संसर्गत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारक
तानाघसत्वेतदवच्छिन्नाभावग्राहासंभवान्तदानींबघटत्वप्रकारकत्तानातवच्छिन्नाभावसौलभ्यातः इदमसंगतमितिःपत्र
विशेष्यपदार्थविशेषणांसंसर्गत्रानेकव्यक्तिकृत्वेनतत्त्वव्यापकमित्यर्थः एवमेकव्यक्ताप्रतव्यक्तिनिष्ठप्रयः कोरा
कत्वसंसर्गव्यक्तेरसत्ताभावसत्वेपिपदार्थतावच्छेदकावच्छेदेनवर्तमानोयोत्तत्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यताभावविवद
गानाव्याप्तिःसंभवतिनवातादृशप्रतियोगित्वस्यकेवलन्वयिविशेष्यतावच्छेदकस्यलेऽप्रसिद्धिः इतिसतोःभावस्याभिप्रेयत्वा
वच्छेदेनावृत्तावपिअवृत्तेरभावस्यतयाविधत्वमातन्त्रेवतत्त्वसिद्धेरित्यतस्मारशाबिवराणसंभवप्रथममाहयघप्रीतिःअत्रतावितःकल्या

दिविशेषणपार्थसिद्धिप्रयोजकतयाभिहितः अनुपस्थितत्वादिति सतीति शेषः तद्योग्यताज्ञानं संभवतीति कश्चिदधिकरणोग्र
१०८ हीतस्य इत्रिमतोभावस्य पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपतिकत्वेनग्रहासंभवादन्यतापुपस्थितोतदभावस्य प्रतियोगित्वान
विरहेणाद्यग्रहत्वादितिभावः पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमपाभावविशेषणानां न तद्दवच्छिन्नत्वमितितलाभाय
यत्किंचिदितिपदार्थतावच्छेदकाश्रयपात्वयिः गोत्वप्रसिद्धिरूक्तेत्रिः एतेनपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेतिकत्वमभावविशेषणा
नुलकृतोपन्नेनुमतमितिनिरस्तं विंतेएताहशी यत्किंचित्पदार्थतावच्छेदकाश्रयग्रमीभूलाभिमताथाहत्वानजनकग्रहवि
षयपयोग्यतानिरूपणवसरेत्तानाव्याप्तिरिवइष्टयामितानाशयेनवत्त्वव्याप्तिसत्वेपिज्ञानाव्याप्तिमाहत्वानादितिः विशेष
दर्शनात्ताद्यमशकात्वादित्यर्थः विशेष्यपदार्थः सपदार्थतावच्छेदकसेकत्वादिनानिवेशएवेतदेवतांनतततद्यक्तित्वे
नविशेष्यनिवेशेतथासत्यनुगमोपिनदोषायतत्रतद्धर्मिविषयकशाब्दधीप्रयोजकयोग्यताघाप्तिज्ञासितत्वादित्याश राम १०८
येनसमाधत्तेमेवमितिपदितिप्रमाविशेष्यत्वाभावइतिविशेष्यासंसर्गनिष्ठइतितस्यतत्पदार्थयोग्यत्वेननतत्सत्त्वदा
र्थविशेष्यकशाब्दधीप्रयोजकयोग्यतात्वेनतत्तानाकांक्षाप्रतिपत्तियत्किंचिदितिएतेनस्कमक्तोत्यर्थः प्रकृतविशेषणसंसर्ग

त्वेनसामान्यरूपेणोवसंसर्गोतिविशिष्टः भवतुसोपितत्तद्व्यक्तित्वेनेतिस्फुटपितुंसंसर्ग[illegible]इत्याकारकतासंभवेपिसंसर्ग
तावच्छिन्नत्वरस्तुकंगुर्विति प्रमातेनग्रहमात्रापावाधबुद्धेरप्रतिबंधकतयातादृशप्रमाविषयत्वस्यानमवप्रतिबंधक
मितानाशयेनतदभावस्यपोग्यतात्वप्रक्रंतदर्कंविनकं विरोधिप्रमाविषयत्वस्यानस्यप्रतिबंधकतामतेतादृशाभावा
प्रतियोगित्वादित्यनेनादृशाभावप्रतियोगित्वप्रमाविषयत्वग्रहस्यप्रतिबंधकतयातादृशाभावाप्रतियोगित्वस्यायो
ग्यतात्वेपितुकवाधग्रहस्यजनकत्वानविघटकतोपपन्नेः बाधधियः साक्षात्प्रतिबंधकत्वेवस्तुतराप्रमात्वरूपेणतदनि
यमेनत्निपमत्तोत्ताद्यमशक्यमित्यर्थः असंभवादितितत्तद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावस्यतत्तत्संसर्गव्यक्तोपियोग्य
लेपिसत्वेनियमतोग्रहासंभवादित्यर्थः संसर्गविशेषः तत्तत्संसर्गव्यक्तित्वावच्छिन्नःआरोपाद्यन्याकनियमतोवृतः संस
र्गसामान्यतोपिनिवेशेपदार्थस्यविशिष्यनिवेशेदोषानिविरहाशाहनवेतित्रपरपदार्थविशेषणःतत्तोकव्यक्तित्वावच्छिन्न
संसर्गत्वावच्छिन्नत्वेनःप्रपंचकरणाकत्वादिप्रतियोगिकविशेषणतातविशेषणत्वादिप्रकारिणः पदार्थत्वेनसेकत्वादिनाउभ
यत्रप्रामाणतरत्त्वनुप्रसत्तेतथाचपदार्थतावच्छेदकसेकत्वादिनैवविशेष्याणांयोग्यतापामंतर्भावोव्यवरतिभावःअपरपदा

यितावच्छिन्ननिष्ठत्ति:सैकत्वादिसमानाधिकरणोऽन्यर्थः इति न संभवः एतादृशापत्तीनां संभवे नञर्थप्रतियोगित्वगर्भपीय
१०८ स्वीकारासंभवः एवं सामान्यतः पदार्थनिवेशेन तत्संसर्गस्य तत्तत्संसर्गव्यक्तित्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नस्य तथात्वे
नञ्पदार्थप्रकारकाद्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेन प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्याभावात् ताभावप्रतियोगितावच्छे
दकतयाः संसर्गतावच्छिन्ने प्रकृतविशेष्याविशिष्टसंसर्गतावच्छेदकविशेषावच्छिन्ने अवच्छेदकाभावप्रसङ्गानु
पपत्तिरिति: सर्वत्रैव तन्त्रोक्तावच्छेदकसत्त्वानादिति भावः संसर्गत्वेन प्रकृतविशेषणीयतावच्छिन्नेन तत्संसर्गताव
च्छेदकेऽउक्तरूपे तिः प्रमाविषयत्वगर्भत्वार्थः एवं निर्वाच्यसंसर्गस्यापि तदीयोक्तधर्मप्रतियोगित्वस्थले तदवच्छेदक
ताभावं निवेश्य निर्वाच्यसमस्थानत्यात् तत्र प्रकारोपपत्तिसामान्यतः पदार्थनिवेशनीयतया उक्तदोषापत्तेरिति भा राम
वः एवं च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदेनान्वयबोधे वा परपदार्थतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावगर्भयोग्यताप्रयोजिका १०८
बाध्यासामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयबोधे तद्गत्यात्र परपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नेतिकाभावगर्भे वक्तव्ये न्यायतानिक
रणकस्यैकपद्यः कारणीकत्वसंसर्गतावच्छिन्नाभाववत्त्वेन पदार्थोपस्थितीस्तादृशापत्तिरयोग्यतानुपपत्तेः यत्रैकेवलान्वयि

धर्मो विशेष्यतावच्छेदकस्तत्र क्वचिदभावे विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वप्रसिद्धिस्थले एवान्वय। शाब्दान्यतरत्वमानसए वे
त्वगृहीतास्वीकारणोपमितिर्द्वयं मूले नन्वित्यादिनायोग्यतायाः शाब्दबोधानुपयोगित्वमाशंकितं तदाथ बुद्धिदशाद्बोधकत्वात्
तदभाववत्त्वविशिष्टत्वान्नहेतुत्वं च स्वीकृतं तदेवेति मिथ्योच्याह तन्नवाधाभावस्यैव योग्यतात्वात् तदिदं च विषयबाधसामान्याभावो योग्यता
तन्मात्रनाभावश्च तदभावरूपयोग्यताभिन्न एव सामान्यसामग्रीत्वेनाभिमतः तेन विरोधइत्यत आह तत्रापि विषयबाधाभावविरह
योग्यताद्यमासामान्यसामग्रीत्वेनावश्यमंगीकार्ये प्रत्यक्षस्य तद्गतहेतोर्दुर्वारत्वाशंकया एवमवाधितत्वप्रमाप्रत्यक्षमितिप्रमासा
धारणप्रतिबन्धमात्रावच्छिन्नहेतुत्वापत्त्याविशेषकतेतिप्रमायां योग्यतापक्षे हेतुत्वाशंकायाः संगतत्वेऽपि साधारणकारणत्वप्रमा
त्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्ने योग्यतापायत्वानुपपत्तिशंकापरतया मूलसंगमयति नन्वित्ति सामान्यसामग्री इत्यत्र सामान्य
सामग्रीत्वेनेति पाठे विशेषेऽपि तन्त्रीयाः प्रमाजनकत्वावच्छिन्नदिका: प्रमाप्रधानप्रयोजिकाः तद्बहिर्भावेन प्रमेयतावहिर्भावेनेस
हकारिसमवधानस्यद्वयरूपयोग्यतापात्रनवच्छेदकत्वाच्चेति प्रमाणत्वेनेति: मूलेवाधेहेत्वितिविषयवाधसत्वेहीत्यर्थः प्रमाणा
दोषः प्रमाणस्यवत्तन्यप्रमासाधारणस्पोपकारकत्वेकपक्षेकत्वं: प्रमाणाविषये: प्रमायाः साधारणसहकारिसंवलनस्यभे

बाधासंभवादितिः विषयबाधस्य तदसंबलननियतत्वादिति भावः अनुमाने पक्षधर्मे लिंगे च उपाधिकल्पनाद्वारा अनुमितत्वप्रतिरो
११० धः बाधस्य तु उपाधिकल्पकतापीत्यभ्युपगंतां व्याप्तिमाह निरूपाधावितिः पक्षधर्मे हेतावितिशेषः अपक्षधर्मस्य लिंगत्वे पक्षधर्म
स्य लिंगत्वे पक्षधर्मतारूपानुमितसाधारणस्य प्रयोजकवैकल्यमविरोधं प्रतत्तस्य स्थलेविशेषणावृत्तिशोध्यं द्विप्रसंनिकर्षवै
कल्यं बोध्यं इत्यवधाधितार्थकस्य देशादेशावृत्तमात्रप्रयोजकयोग्यतावैकल्यादेवोक्तमिपमनिर्वीततद्रूपसंयोग्यतापादतंत्र मा
पापाताद्यमाहे ठतमावश्यकमित्यभिप्रायः अत्र वदंति उक्तनियमएवाप्रामाणिकः प्रमासामान्यसामग्रीवैकल्यादेवावि
शेषकार्याभावोपपत्तेः प्रमात्वस्यार्थसमाजसिद्धतया जन्यतानवच्छेदकत्वं ठ तद्धि तु निशाद्यप्रमात्वस्य तथा सम तीवाप्युक्तं भवतु वप
था तथापि विशिष्टबुद्धिः सामान्येबाधनिश्चयाभावस्य हेतुत्वे तदयोग्यत्वोपपत्तौ भ्रमादिसाधारण्यात् वृद्धितावच्छिन्नेतादृशेनेयोग्य
तामान्तेन हेतुत्वमतिनिर्युक्तिकर्मवत्रयप्रत्यक्षस्यवीपबाधग्रहप्रतिबंधकतापातदिषापाउतेजकत्व प्रयोज्यस्यालोरभ्युपिविषम
हमनिविरपरवयगेवतत्वानिर्बुधकत्वं कल्पनीयं प्रयोजकत्वं च नज्ञातिविशेषः मानाभावात् अनुपलब्धत्ववाधाच्चः अपि तु प्रत्यासत्ता ११०
नंत तद्यानि युरूपशरीरमितिअनुमितित्वशाद्बोधत्वपरिवतदभावज्ञानतावच्छेदकत्वमुपेयं तथा च लाघवात् शाद्ज्ञानावच्छि

न्नेयोग्यज्ञानहेतुत्वेवकल्प्यते न तु बाधनिश्चयाभावस्य भिन्नत्वयत्वनिवेशेन गौरवात् परत्व अत्रतंतान्योन्याभाववद्धेयोवगर्भयो
ग्यतात्वानयोर्निलितयोग्येलोपधायकतापा अनुभवविरुद्धतया प्रत्येकमेवतथात्वमंगीकार्यं तथा च तद्वेकतरगर्भयोग्यतानि
श्चपरशायामपरगर्भयोग्यताज्ञानसंभवेन शाब्दधीवारणायतत्रापि बाधनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वमावश्यकं एवं विशेष्ये विशेषणा
भाववन्निश्चयदशायां तत्संसर्गे विशेष्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानसंभवान्नत्रापि शाब्दधीवारणाय च बाधनिश्चयस्य प्रति
बंधकत्वमावश्यकं एवं विशेष्यसमसंबंधावच्छिन्नाभावत्वादाप देशवारणाय विशेषणनिष्ठविशेष्यवृत्तिप्रकृतसंबंधावच्छिन्ना
भावाप्रतियोगित्वमेव योग्यतेतिवाच्यं तथा च स्वनिपामकप्रतियोग्यनुयोगिभावादिसंबंधेन पत्रान्वयधीस्तत्रतत्संसर्गा
वच्छिन्नाभावासिद्धेरितिः तत्रविशेष्ये विशेषणवत्त्वस्ये वहियोग्यतात्वमुपगम्यते तस्य वाक्यार्थत्वेपि संशयसाधारणतेज्ञानस्य
शाब्दधीहेतुतायामविरोधात् तादृशयोग्यतायाज्ञानमन्योन्याश्रयताभावायोग्यताज्ञानानामेव प्रतिबंधमितिशाब्दबुद्धाव
योग्यताज्ञानाभावस्याहेतुत्वेपि नातिप्रसंगः न चास्त्वेवं तथापि संशयसाधारणयोग्यताज्ञानहेतुत्वेलाघवंअप्रामाण्यज्ञानीय
निश्चयत्वस्यानियुरूपशरीरत्वादितिवाच्यं ग्राह्याभावतद्धेतुतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मदर्शनाभावकूटस्यनिवेशनीयतयायोग्यताज्ञा

नाहेतुत्वमतेगौरवंतद्रेहतामतिचयोग्यताज्ञानेसेकविमृश्य निविशनेपोपपत्तातावरभावानां तत्रापिनिवेशात्तयोग्य
३११ ताहेतुत्वेचतसुसामग्रीषत्तिबंधकत्तामामतभावसंभवः योग्यताज्ञानस्यकालेशाब्दबोधेतात्सकलकारणसत्वेतन्म
तेशाब्दबोधेजायमानेषु संशयात्मा तोपपत्तेरितिचेन्नः योग्यताज्ञानहेतुत्वेपिनत्संदेहानंतरसंशयासवाकाशितो
योग्यतानिश्चयेतद्वितीपत्तौविनश्यदवस्थयोग्यतासंदेहानशाब्दबोधकारणापत्तत्रायोग्यतानिश्चयाभावेहेतुता
यामावश्यकत्वात्तनचतत्र पदार्थस्मरणाभावात्तशाब्दधीरितिवाच्यंसमूहालंबनतत्तस्मरणान्मकायोग्य
तास्मरणस्यलिङ्गनीकायात् अत्रकेचिद्यथाःशुभमितादिकविवाकादितोवाधितार्थस्यायांस्यपयोग्यताज्ञा
नादयन्वयबोधोत्पत्तेरानुमविकत्वाद्बाधबुद्धेर्नशाब्दबोधप्रतिबंधकतानचवाधितत्वेनावधारितेशाब्दातप्रत्य
क्षसंगः बाधेनवलवत्ताशाब्दबुद्धावप्रामाण्यशङ्कापनात् नचैवंयोग्यताज्ञानहेतुत्वमप्यफलंबाधग्रहदशायांशाब्द राम:
धीवारणस्येवतत्फलत्वात्तत्रच भवतानस्वीकारस्यहेतिवाच्यम् बाधदशायांबुद्धुत्पत्तिस्तस्येवार्थस्यान्वयबोधा ३११
त्वबुद्धित्तत्संशयभवस्ययोग्यताज्ञानहेतुत्वामंतरंणनिर्वाहात्तयोग्यताज्ञानहेतुत्वेत्याहापयोग्यताधीनिर्वा

र्वाहकत्वपावुबुध्सापयोगात्तः नचशाब्दबोधएवाहार्यःस्वीक्रियतातावुत्तेबुबुत्सोपयोगसंभवेकिंयोग्यताधीहेतुतयेतिवाच्यंतथात्
तिथौशाब्दाविरहविशिष्टवाधाघभावस्यहेतुतापाउपगंतव्यतथागौरवात्तःनचतत्रतत्रशाब्दबोधहेतुतयाभिमताद्वाक्यायंगोव
गठोपमानस्यततद्ध्वादेश्वशाब्दबोधकार्योपपत्तेःशाब्दबोधोप्रामाणिकइतिवाच्यंस्वतोपगर्थेरमेऊमवेस्यप्रसत्तादृनुपपत्तेःशाब्दत
स्यवाक्यार्थविषयबोधस्येवार्थविषयादिवोधजनकत्वाद्वत्रन्यथावाधितार्थककवाक्याद्रोधाकांक्षादेरनुपयोगप्रसंगादित्या
हुः अन्येतुःपत्रविषयेयोग्यताज्ञानघटितशाब्दसामग्रीदशायांकदापिकस्यचिद्वाधग्रहोनज्ञानंतत्रबाधावतारदशायांशा
ब्दधीवारणायपयोग्यताज्ञानहेतुत्वेवोचितातककलाघवादितिवदंति योग्यतायाःप्रः अव्यवधानेनेति मूलंतत्रचपततीपाविशेषणतान
याचएकपदार्थोपस्थितिव्यवहितापरपदार्थोपस्थितिस्तत्रयद्योगसत्तिरितिर्थःतिस्फुटंक्रमग्निमान्देवदत्तेनेमितारोव्यवहितप
दोपव्यवहितपदाम्यांव्यवहितेवगिर्यग्निमत्पुपस्थितिर्नसतरहितिनासत्तिःपथाश्रुतमिममर्थमालोकक्रदाचित्पतिनन्वेवमितिएवंत्र
यव्यवहितपदार्थोपस्थितेरासत्तित्वअनासन्नंपःपीतिपाठःअनासन्नमासत्तिभेणापीतिपाठेअनासत्रमित्यत्रैवापिर्योननीयःविषयरत
स्यदर्शनअनादरइतिकेचनःतत्पातत्रनसंगच्छतेतःकुतदृसाकांक्षायामाहतत्रेतितत्रअनासन्नस्थलेठपस्थितिस्वीकारेःअव्यवहितत्वेनो

पस्थितित्वानवच्छिन्नत्वे आसत्तित्वानवच्छिन्नत्वेन तादृशोपस्थितिज्ञानस्याकारः भ्रमसंशयः आसत्तिभ्रमरूपतयाभ्युपगन्तव्यस्तादृशज्ञा
११२ नसंशयः आसत्तितापन्नेरिति। गिरिर्वुपस्थितेरव्यवहिताग्निमदुपस्थितिरित्याकारकतादृशज्ञानस्याकारः भ्रमसंशयः आसत्तिभ्र
मरूपतयाभ्युपगन्तव्यस्तादृशज्ञानसंशयः आसत्तितापन्नेरिति गिरिर्वुपस्थितेरव्यवहिताग्निमदुपस्थितिरित्याकारकतादृशज्ञा
नस्य पदार्थद्वयविषयकत्वात् स्वस्वस्वाव्यवधानेन चाव्यवहितपदार्थोपस्थितिरूपतादृशिति भावः तथा च तन्त्वान्तस्य धर्मे नमेकज्ञा
नं आसत्तिरूपविषयसत्तानवगाहिसत्तिघटकाव्यवधानभ्रम एव तत्रासत्तिभ्रमत्वाभिमतः तथा च तादृशोपस्थितिज्ञानेऽव्यव
हितत्वसुक्रमिकोपस्थितिष्वव्यवहितावगाहित्वपात् आसत्तिभ्रमरूपत्वेनेति नानुपपत्तिरिति वाच्यं एवमपि तत्र तादृशज्ञानस्यादायपदा
र्थान्नामादायपदार्थानामासत्तेर्न याऽऽनासत्तिमपि वस्तुधर्मेणान्वयबोधविषयत्वे प्रवादानिवाहात् परजन्मापात्रव्यवहितोप
स्थितेरासत्तित्वे तत्त्वज्ञानस्यानासत्तिरूपतासंभवमालोच्य प्रकारान्तरेणाह तच्च तादनुपपद्यते इति अव्यवहितेति शाब्दबोधाव्यवहित प्रम०
प्राक्कालीनपदार्थोपस्थितिं विना तादृशोपस्थितेस्सत्त्वरतिप्रावृत्तेः विशेषणात्तानाभावेन तादृशोपस्थितिरूपकारणाभावेन वि ११२
शिष्टबुद्धिः शाब्दबुद्धिः तदात्वरूपकत्वात् तशाब्दबोधाव्यवहितपूर्वक्षणोपदजन्यतत्तदर्थोपस्थितेरवश्यपेक्षणीयत्वात् तथा च तत्कालीन

तदर्थोपस्थितिः समूहालम्बनरूपा अविरलक्रमोत्पन्नोपस्थितिद्वयरूपा वा उभयथैव परस्पराव्यवहितपात् तस्मात् आसत्तिर्मानस्य
कव्यवहितोत्पत्तिकोपस्थितिद्वयस्य एकदा अनवस्थितिमात्रशाब्दबोधजनकत्वसंभवादिति भावः भ्रमसंशयसत्त्वे तस्मा एवेति काचि
त्कः तथा सति तत्रोपस्थितिस्वीकारे तत्समशाब्दबोधाव्यवहितपूर्वक्षणोपदार्थोपस्थितिद्वयोपस्थितिस्वीकारस्त्वेवार्थः तस्माद्
तादृशोपस्थितेरेवं तत्स्वीकारस्येव शाब्दबोधकत्वं स्यादिति अव्यवहितेत्यादिना विशेषणात्तानाभावेनेति यथाश्रुतार्थकमेव वि
शेषणत्वानस्यापि विशेष्यतावच्छेदकविषयतापाविशेषणज्ञानं तद्बोधं आवश्यकत्वादित्यन्तं तद्रचनया प्रामाणिकः पदार्थज्ञानं हि
नविनास्पियात् बुद्धेरनुभविकत्वपात् उपस्थितेरासत्तित्वेतिरूपसत्ता एवं तत्स्याः प्राबद्धबुद्ध्युपयोगितापावाच्च तादृत्वनुक्तहेतं तदास
सुचायकोवा सर्वं तत्र मवि वक्तव्या विनिमित्तादतिसूचनाया अन्वयप्रतियोगिनउपस्थितिः प्रसर्थः अव्यवहितोक्तपदार्थमंतर
तिशु तन्त्रेऽव्यवप्रतिमोग्युपस्थितिप्रदस्य पदोपस्थितिप्रतिसाधयेन शंकते नव तदुपस्थापकपदेति तत्तदर्थोपस्थापकयोरव्यवहि
तोपस्थितिरित्यर्थः अव्यवहितोक्तपदार्थव्यवहितत्वभ्रमस्थितिः अव्यवहितोभवति पदोपस्थिते रव्यवहितत्वभ्रमसत्त्वेऽर्थः अन्नासत्ते स्थले ता
दृशभ्रमसत्त्वेनान्वयबोधजनकत्वेनाहरणीयत्वादित्यर्थः आसत्तिपेतिनिसे वत्सरक्षिप्यकत्वादतादृश्याव्यवहितत्वमेतिभावः भ्र

मस्य त्वस्याभावादिति: शाब्दबोधस्थले नियमत आसत्तिरूपविघ्नाभावादिति भाव: अव्यवहितपदोपस्थितेरव्यवधानं प्रमस्या
११३ सत्तिश्च मपदेन विवक्षितोपि न्यासत्वयोर्भेदेन लघुविषयत्वमिति प्रवादानुपपत्तिरेतस्या: अव्यवहितार्थोपस्थितेरज्ञाने
पि शाब्दबोधस्यानुभविकत्वात्तदपेक्षा प्रोक्ताधिकं दूषणं बोध्यं: तेन भेदगर्भमव्यवधानं निवेशयन्नुक्तं भ्रमस्य सद्भावलंबनपु
दोपस्थितेर्वा आसत्तित्वविरहात्पदेनेपि निस्तार: अन्वयप्रतियोग्युपस्थितिपदं उक्तं युक्तमात्रोपस्थापकपदपरमित्या
शयेन शंकते नचोपस्थापकपदेति: अव्यवधानघटस्यासत्तित्वमतत्व्यवहारं चोपपादयितुं विशेष्यविशेषणभावविपर्यय:
शान्ताविपर्ययस्तत्। आसत्तिभ्रमव्यवहारविषयोऽभवत्तिपदाभावेन: अव्यवहितेपदाभविन: अनयैर्व्यवहितोच्चरितपदानां मो
निनाभिसंधाय लिखितानां मौनिश्लोकत्वादिति भाव: अतएव: मौनिश्लोकव्याख्याने उच्चारणोत्तिउच्चारणं तेन स्पष्टाभि
व्यंजककंठाद्यभिघात: एतत्समत्तानुधावनचपर्याणि तत्ताद्वादिमते पदाव्यवधानस्य दुर्वचत्वान्मौनिश्लोकस्थले तत्तद्दोपस्थाप राम: ११३
कलिपीनामव्यवधानमेवासत्ति: उच्चारणासंभवे लिपेरपि पदैस्सुपरंपरया वार्थस्योपस्थापकस्य पदात्तपात्तदुपस्थापकत्वेनो
भवानुगमरस्ताशंकानिरूकरोति नचेत्यादिना तु साध्यागरमताभिप्रायेणलाघवापवी अर्थसेपत्ति अव्यवहितेति अव्यवहितमुपस्था

पदमुपस्थापनसाध्यव्यवधानं वेत्यर्थ: स्वोत्तरमुपस्थापनं विलंबतोत्तिउपस्थितमनुकूलरतिउच्चारणादि: पदोपस्थितमनुकूलतां
व्यवस्थापयतितिव्यापारमितिउच्चारणादिरूपव्यापारमित्यर्थ: उक्तासत्तिरितानस्य शाब्दबोधहेतुताग्राहकान्वयव्यतिरेकमाहरू
तेर्वेति: स्वेतर: निरूक्तस्य शाब्दधीजनकज्ञानविषयायत्तिं श्लोकादाविति: श्लोकादिस्थोपरस्परान्वितार्थतया भिन्नपदरूप
रत्सर्थ: प्रोजनप्रापीति: व्याख्याद्वारैकपदानंतरमपरपदयोजनयापि अन्वयबोधोनस्यादितियोजनया श्लोकादिस्थपदस्याव्यवहिता
च्चरितत्वनिर्वाहादितिभाव: अव्यवहितोच्चरितेष्वप्यव्यवहितोच्चरितत्वभ्रमादेवान्वयधीर्भविष्यतीति शंकां निराकरोति वक्रेरमिति: रतिवि
शेषदर्शने: अव्यवहितोपस्थितमनुकूलव्यापाररूपेति अव्यवहितोच्चरितत्वरूपेत्यर्थ: अन्तानात: श्लोकादिस्थतत्तदर्तानासंभवात्
नचतत्रयोजनावाक्यस्यपदमव्यवहितोच्चरितत्वज्ञानात्शाब्दधी: संभवतीतिवाच्यं: यत: श्लोकस्थव्यवहितपदयोरेकवाक्यता
तापन्नापि व्याख्यातृनाक्रियतेन तयोजनावाक्यादेवतत्तदर्थान्वयबोधोभवतीतियोजनकस्याभिसंधि: तथासत्तितत्समावार्थक
शाब्दांतरमपिश्रुत्वानीतितत्तत्स्वर्यविरहाणविशेषदर्शनात् तत्रभ्रमस्याचासंभवेन योजनावाक्यस्यप्रकृतार्थबोधकत्वेनेति: आस
त्स्वभावादिति: उक्तक्रमेणासत्ते: परभेदगर्भत्वादितिभाव: अर्थत: अपति/ विद्वद्दीतिन्यायत: पदार्थोपस्थितीति: अव्यवहिततत्त

दर्थोपस्थित्यनीत्यर्थः आपाततो वक्तुः अतिप्रसंगः श्लोकादिस्थव्यवहितेऽपरिनैककात्ताभिप्रायविषयपदानामनामत्रतापसंगः
११८ एकपदानान्तरमिति: एतत्पदानन्तरमेतत्पदमेतत्पदस्य प्रतीतिर्भवत्विति वक्तुरभिप्रायस्येत्यर्थः तदापातात: तत्राव्यवहितार्थो
पस्थितेरनुकूलत्वात्तादृशाभिप्रायाग्रतोऽव्यवहितपदज्ञानादव्यवहितार्थोपस्थितिरिति भाव: यद्यपीदानीं तात्पर्यस्य
विशिष्यनिर्देशोनाभिप्रेतस्तत्तिमो निश्लोकस्य नेत्रव्यवधानेनलिपिरपि अव्यवहितार्थोपस्थितस्तदनुकूलत्वपात्राम्भसन्निति
संभवत्तथापि तात्पर्यएव निर्भरस्सकरणापत्तयामो निश्लोके तात्पर्यज्ञानसंभवं दर्शयति तस्य चेति: तात्पर्यस्य चे
त्यर्थः लिप्यनुमित्यादिना: अव्यवहितलिपिलिंगकानुमित्यादिना: भानात: विषयीकरणात: भावादितिपाठे तस्य
चेत्तस्य तत्त्वतः नुसंधानस्य अर्थः लिप्यनुमित्यादिना: लिपिरूपेणानुमानेन: भावात: सद्भावात: प्रमाणस्य सद्भावविरहे कत
पा संगतिरिति भावः अत एव: वक्तुरभिप्रायस्यासत्त्वादेव योजनाः उपयुक्तस्तत्र इति: एतद्विरहेणेति: तत्तात्पर्यकत्वेनोक्ते शम०
ति: तत्तात्पर्यकत्वं तत्तद्वक्त्रभिप्रायं तादृशतात्पर्यमेव सर्वत्रासत्तिहेतुर्विवक्षितमित्यभिमानं निराकरोति: नचेति: तच: तादृश ११८
आपातसत्त्वं: तात्पर्यतो वाऽनुच्चारणे नो वेति: अव्यवधानतात्पर्याव्यवहितोच्चारणयोर्द्वयोरेव तादृशव्यापारत्वादिति भाव: अन्यो

गमः अननुगमनिबंधनस्वप्रत्येकरूपेणाकारणत्वासंभवः आशंकनीयइति: दोषत्वेनेत्यादिः अर्थोपस्थितीति: अव्यवहि
ततदर्थोपस्थितीत्यर्थः व्यापारत्वेन: व्यापारज्ञानत्वेन: तात्पर्यमन्यव्यवधानइति: अन्यपदाव्यवधानेन तत्पदप्रती
तौ तात्पर्यमित्यर्थः उच्चारणमव्यवधाने: तत्पदस्यान्याव्यवधानकारणमिति: तत्पदस्योभयोः सत्त्वे तावारणामेकः प्रकारः प
दहीति यत्पदानंतरमेतत्पदप्रतीतिर्वक्तुरभिप्रेता तत्पदानंतरमेतदोच्चारणस्याकिंचित्करत्वेन: तत्पदार्थान्वितेदर्थबोधे आ
नत्वेन: तादृशबोधानुकूलपदार्थोपस्थितौ तदुपस्थितेरजनकत्वादित्यर्थः नार्दत्तेवकथमतिप्रसंगवारणमतआह अन्वयबोध
ति: नन्वव्यवहितपदार्थोपस्थित्यनुकूलतदुच्चारणस्य तादृशोपस्थित्यजनकत्वमेवकुतस्तत्राह तत्रचेति: विपरीततात्पर्य
इति: विपरीततएवतात्पर्येइत्यर्थः प्रकृतान्वयतात्पर्यासत्त्वइति पाठे तु: उच्चारणाधीनोपस्थिते: तत्पदोच्चारणाव्यवहितोच्चार
णाधीनतदर्थोपस्थित्यव्यवहितैतदर्थोपस्थिते: अन्वयबोधाननुकूलत्वात: तदर्थेनैतदर्थस्यायोरन्वयेवक्तुरस्यातात्पर्येण तु
तदर्थयोरव्यवधानेनप्रतीतौ तत्रतयोरासत्ति: स्थितैवेत्यत एव: परंतु पदयोर्व्यवधानेनोच्चारणं नाव्यवधानेन प्रतीतौ तात्पर्यं
तदर्थयोरन्वयबोधस्यतात्पर्यविषयत्वेपि नासत्ति: अन्यथा परस्पराकांक्षान्वयतात्पर्यविशिष्टासत्तिताप: स्वीकरणीय तात्पर्ये: अत्र

शुकोच्चारणाधीनोपस्थितेर्भगवत्तावाक्यार्थे तात्पर्यमादायैवान्वयबोधानानुकूलत्वनिर्वाहं तथा च तत्सेवायां व्यवहितपदस्म
११५ तीत्यभिप्रायस्य तत्राप्रसक्तित्वसंभवदनुशयेन वक्तृतात्पर्यतानिष्टिसादिविडस्त्रिः अथवा प्रकृतान्वयपरताभावविशिष्टं किंचि
दन्वयपरत्वसत्त्वपदजन्योपस्थितित्वेनान्वयबोधानुकूलत्वात् तच्छुकोच्चारणाधीनान्यवहितोपस्थितेस्तथात्वमिति वाभिप्रा
यः ननु विशिष्टान्वयपरत्वेरंगिनमानयेमा शेषकमन्ताधीनोव्यवहितोपस्थितेरनुकूलस्यानव्यवहितोच्चारणादेरभावात्तत्राना
सत्त्वतात्पर्यसंगरस्तत आह अव्यवधानमिति विशेषितत्वं प्रकृतान्वयबोधानुकूलत्वे नवहानत्वात्तिबंधकत्वं गिरिर्भुक्तमि
त्यादौ भोजनाद्युपस्थितेर्गिरिरग्निमानित्याद्यन्वयबोधप्रतिबंधकतायां मानाभावात् तथा सति नैरंतर्येणानतिप्रसंगे आ
सत्तेरहेतुतापत्तेः उक्तस्थले विशेषितव्यवधानाभावं घटयति तच्चेति अन्वयप्रयोज्यः प्रकृतवाक्यार्थघटकतत्पदार्थोप
स्थितेः तथा विशेषितव्यवधानं ते नैव तेनापि अन्वयबोधसंभवेन अन्वयबोधोत्पत्तः तस्यापि प्रकृतान्वयबोधविष राम ११५
यतानियमेनेतिभावः ततः अन्यथा विशेषितत्वात् तदुपस्थितेः प्रकृतवाक्यार्थबोधानुकूलत्वात् तदनन्तरपिपदार्थान्तरोप
स्थिति अव्यवधानाभावस्य तदानीं त्रिघटकतया सुपेरा प्रकृतवाक्यार्थबोधानानुकूलोपस्थितिव्यवधानाभावस्य प्रकृतवाक्यार्थ

॥१॥

ध्यौपयिकासत्तिशरीरप्रवेशाबीजमंदर्शयति पत्रेचेति नानाविशेष्येति दंडीकुंडलीचैत्र इत्यादिवाक्यजन्यो नानाविशेष
णावच्छिन्नैकविशेष्यकप्रकृतवाक्यार्थबोधस्तदर्थः एकविशेष्यणाव्यवहितविशेषणांतरेति एकविशेषणोपस्थिता
अपरविशेषणोपस्थितेर्विशेष्योपस्थितिव्यवधानेपि तत्पीतबोधः अव्यवधानेपि आनन्वयपरार्थोपस्थितः र्थोपस्थि
तेर्व्यवधानेपि तु इत्यत्र परवृत्तेभिन्नाभावेन अतएव घमानपदार्थोपस्थितेः प्रकृतवाक्यार्थबोधानुकूलत्वेनः अ
नपरोपस्थिता अर्थोपस्थितेर्व्यवधानेपि नदीपदस्य विशेष्यं क्रमणापारत्वेन तात्पर्यादिरूपसत्तिस्तेन विनावि
ताद्रूप्ये गलंतीनादन्वयबोधोत्पत्तिरतादृशपरस्तान मे व्यवहितवाक्यतया च प्रकारविशेषनिवेशस्यावश्यकत्व पात
देन नु गमात अननुगम एवं सा लोच निष्कृष्य समाह व्यक्तु तदिति अव्यवहितत्वेनेति यथा विशेषकलितत्वर्णान्
स्तु तामो निकल्पिता पूर्व परस्माद्वाराणपोनु तेधात एकवर्णानंतरत्वे नापरवर्णप्रतीत्यभिप्रायए कपदोत्तत्वथा वा अ
व्यवहितत्वेन पदस्योः प्रतीत्यभिप्रायएव तयोरासत्तिरिति स्यर्थः शुकवाक्ये न्यायप्रिंशकापीति यथा तद्रूपदेभ गवद्धिक्षामा
दायाभिप्रायगर्भोपपूर्वीनिर्वाहस्तथा तामारापेवतद्वाकोभिप्रायगर्भासत्तिनिर्वाहादितिभावः एवमन्वयबोधानु

कूलत्वघटितधर्मेणोच्चारणतात्पर्ययोरनुगमस्य मूलेनाभिप्रेतत्वेप्यन्वयप्रतियोगित्वेन पदार्थविषयकत्वमुप
११६ स्थितेरेतमतः पदार्थः ... पदार्थयोः परस्परमनवपस्तयोरासत्ति [illegible] रूपकतावभासः अत्रान्वयप्रतियोगि
त्वपरिचायकमेव पदार्थस्य न तु तदुपात्तपदार्थस्मृतेर्लक्षणघटके [illegible] तथा शाब्दान्वयबोधस्येसाहमूलेसाचेतिः स्वरू
पसदासत्त्वेनान्वयबोधेहेतुताभिमानमप्रसंजितनाम स्तोमाश्रयापसक्तिं आलोकरूत्रिराकरोतीति नचेत्यादिना
उक्तरूपासत्तेः अव्यवहितस्वार्थान्वयबोधोपधानरूपासत्तिर्निर्वाहे। तज्ज्ञानैः तन्निश्चयैः तज्ज्ञानैः तन्निश्चयैः अ
नुभवरूपाः अन्वयारूपोः नच पदयोरव्यवहितत्वस्वार्थान्वयबोधधर्मोपत्तमासत्तिरस्तु प्रथमं फलोपधानस्य दु
र्निश्चयत्वेपि योग्यतायोग्यतापाः सुनिश्चेयत्वे फलार्थंहोषरत्तिवाच्यः अनासन्नस्थलेसाकांक्षत्वादिसत्वेनासत्ति
विरहे विनायोग्यताविरहस्य योजकस्य दुर्वचत्वात् विवृह्निते अव्यवहितोपस्थितस्य तु कूलतात्पर्यादिरूपासत्तेः समः
अनुभवानुकूलव्यापारत्वानानंतरमितिः अन्वेयबोधोत्पत्त्यनपेक्षोक्ताभिप्रायादिनिश्चयानंतरमित्यर्थः अनु ११६
भवातेः अन्योन्याश्रयशंकानवकाशादितिशेषः स्ववृत्तिकथमनुभवगर्भं तोपेक्षितेतस्येत्यापामाह किंत्विति विशे

घ्यान्वयपत्तिरितिः व्यावर्त्याशसिद्धेरितिभावः अनयानुभवरूपोपस्थितौ मेदगर्भोव्याख्यानानुपपत्तिरितिकरि
तः तर्हितद्विशेषणांपुरितस्त्रैवपरस्परार्थान्वयानुभवर्भासत्त्विःकिं नांगीक्रियतइत्यत आहतत्सांगेवेतिष्
त्ससाः एकवाक्यताभिप्रायकरूपाकांक्षाज्ञानेनः गतार्थतेतिः तादृशीभिप्रायभिन्नस्यैवपरस्परार्थान्वयबोधा
नुकूलवक्तृव्यापारतयाश्रासत्त्वेनाकांक्षापामेवान्तर्भावः एतेनैकवाक्यताभिःप्रायभिन्ननिरुक्तासत्तिस्तानहेतुत्वेनवि
वारे सहं उच्चारणाव्यवधानस्य एकपदाव्यवधानेनापरपदप्रतीतीच्छायाः श्रोतादेयोजनायाः एकवाक्यताभिप्रायत्वेन
परतंत्रेतोपयोगसंभवादितिप्रतिक्षिप्तमितिः अव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरितिमूलेस्वरूपसतस्त्वन्वयधीहेतुः पदज
न्यपदार्थोपस्थितिरेवासत्तित्वेनविवक्षितासीहसामग्रीममवेधानमासत्तिनिवीक्षाशादृधीरूपासत्तिरपिशाबदसामग्री
समवधानमिर्णीतेतिकथंचित्स्योन्याश्रयसंगतिं अत एव स्वरूपसंदेहत्वमतोक्तासत्तेभागज्ञानापदार्थघटितवाक्या
र्थबोधानुपपत्तिरित्याग्रिमशंकाप्याएवत न्वेस्वसरेसंगत्तिरित्यपिवदंतिः मूले [illegible] विशेषणेति अनेकेर्वांविशेषणाभूतानां
कर्मादीनापदार्थानां क्रमिकप्रतीतानन्तरमाःक्रमिकस्य तयकाभासमित्यर्थः ज्ञानाविशेषणकेतिपक्षेपिसार्थएवेकामकान्तेर्कर्मणो

विशेषणतावच्छेदकानंचकाष्ठैः स्यात्सामोस्त्वंपचतिवंचेः काष्ठैः स्यात्सामोदनः प्रत्यतेवैत्रीणोभारिविभिन्नवाक्...
११० पकंविशेषणतावच्छिन्नसाध्यताश्रितसाधुपलक्षणंः पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हि साध्यता तथा स्वबोधस्येतपरिमथ्यंः अस्मात्विं
यकसंस्कारेणानामस्मरणमितिवाच्यं स्कारस्मरणविषयाविषयकस्मृत्यजनकत्वनियमादितिशेषः तथाच कथंस्म
हा...वनपदार्थस्मृतिरित्याक्षेपः फलकल्पनेन। एकस्मरणहेतुतावच्छेदकसंस्कारफलकल्पनायाआपदपकत्वेनः प
कस्मरणेतिः तावत्पदार्थराशिगोचरैककस्मरणोमर्थः प्रत्येकवर्णसंस्काराणामितिः पदघटकतावच्छेदकानांनुपपन्नेच
स्मानां...स्मरणासंभवेनतावद्गोचरैकसंस्कारासंभवइति भावः पदस्मरणोः पदघटकतावच्छेदकविषयकैकस्मरणोपत्तेकव
र्णसंस्काराणामानुपूर्वीविषयकतयाआनुपूर्वीविशिष्टवर्णसमुदायरूपपदस्मारकतासंभवेनपथानुपपत्तिसंगतेः
वानुपूर्व्याविषयकपदघटकतावच्छेदकमात्रस्मरणांशाद्बोधानुपयोगीतिवाच्यंः आनुपूर्वीविशिष्टतावच्छेदकमानस रा॰ ११०
उपयोगितयातस्यशाब्दबोधोपयोगित्वात् नचविनापितावच्छेदकस्मरणांयथाकारादितावन्नानंतरंरकारादिविषयकत्वे
त्वात्तानेतानेज्ञायमानेअवच्छिन्नसंबंधेनविशेषणतापार्श्वज्ञानोपनीतघटादीनांभानसंभवेनानुपूर्व्यविषयक

कपदस्तानिर्वाहश्च्यततावद्ग्रंथकोरणापिश्रोत्रप्रत्येकपदानुभवेऽप्युक्तमितिवाच्यंसर्वत्रोत्तरवर्णोपूर्वस्तुत्वेऽप्यानंतर्य
संबंधेनपूर्ववर्णस्योपनयमन्निकर्षाज्ञानस्यानुभावेकत्वात्तथापृथ्व्यावर्णितंसमूहालंबनपदस्मरणंपूर्वंचस्थितोपा
प्यावश्यकमितिदर्शितंपदस्मरणारत्वस्वीकारेवेतिर्द्धपुंन्याचुपेआलोकेपद्येतिः तावत्पदस्मरणानभ्युपगमे
तावद्वर्णस्मरणस्यानभ्युपगंतव्यत्वपादृशानासंगतेराहमतभेदेनेतिः येअगत्यातावद्वर्णस्मरणंस्वीकुर्वंतिसंकी
चयंतिचोक्तनियमंसमूहालंबनतावत्पदार्थस्मरणामनभ्युपगम्येवअगंतरवाक्यार्थबोधेनमहावाक्यार्थबोधमुपपाद
यंतितान्प्रत्ययंदूषणांतरंसमर्थः तावत्पदार्थानांसमूहालंबनस्मृतिः कथमुपेयतेसामग्रीवलेनांतरीयकरितपदार्थेनपू
र्वोत्तरितपदार्थस्यान्वयबोधेनत्तरवानंतरंस्मृतेनपदार्थान्तरेणतावत्पदार्थानितततपदार्थस्यान्वयधीसंभवादितसाक्षि
पत्तिमूलकदूषयघादितिपघपिएकविशेष्येनानाविशेषणशाकस्याप्येवसमूहालंबनस्मृतिः एवंशाब्दबोधोपको
गितयासौहार्दा...शस्यजसोवस्थात्वेपविषयत्वात्तत्रचनानांतरवाक्यार्थधीसंभवः विशेषणानांपरस्परमन्व
पादितिमेतदात्क्षेपर्शेसंगतिः तथापियत्रविशेषणपरस्परमध्येविशेष्यपदेउच्चरितंतस्यापिएकविशेष्यांशेना

विशेषकस्यजनकत्वात्तत्रापिसमूहालंबनतावत्पदार्थस्यतेवशात्द्वयोश्वरसाशयंमतात्रयमाक्षेपःअथवास्के
११८ विशिष्टांशेविशेषवद्विशेषणकत्वपर्यवसन्ननानाविशेषणकेत्यादिपूर्वोक्तेपत्तासर्वविषयःअपितुनानाविशेषणा
कत्वमानेत्रेनचवद्विषयकत्वस्यापिसवद्विशेषणाकत्वपर्यवसानानुधावनमफलमितिवाच्यंविशेषणत्वानवरू
रूपकाणांबाधाभिप्रायेणविशेषणायंर्येनस्यवद्भावाभिधानसंगतिरित्याशयेनघटमानयेत्यादिस्थलमधिकृत्य
यंआक्षेपःसंनिधानंप्रपतनत्त्वा नतरोबरितपदाद्दपत्तिष्ठातरसर्थःपदैरेवावगम्यतेमहावाक्यघटकप्रथमादिपदे
तृतीयादिपदार्थान्वयबोधात्प्रागेवानुभाव्यतेअन्वयांतराभिधानेतृतीयादिपदार्थान्वयबोधात्प्रागेवानुभाव्यतेअन
यांतराभिधानेतृतीयादिपदार्थेनान्वयानुभवःविरम्यव्यापाराभावात्तत्रान्वयानुभवंजनयितात्रानुसंधानांतरं विनाश
रेनानुभवांतराजेननानानिराकांक्षत्वंनयोतिभावःएवमपिअवांतरवाक्यार्थबोधेजातेअन्वयबोधांतरानुत्पत्ता व राम:
प्रथममनन्वयेअवांतरवाक्यार्थबोधानुत्पत्तौहितत्तुपन्यासात्विशेषसामग्रीरूपप्रयोजकस्फुटवंचनात्तदे ११८
वदर्शयतितत्रास्यहीहितत्रास्यमहावाक्यार्थबोधस्यःइदंजनितावांतरवाक्यार्थबोधनयानिराकांक्षत्वेसामग्रीवे

कत्वंसामग्र्याभावप्रयोजकंपूर्वस्यअवांतरवाक्यार्थबोधस्यतथाचसामग्रीवशानेप्रथममवांतरवाक्यार्थबोधोत्पत्तौसमाना
कारान्वयबोधानुपधानस्याकांक्षाघटकत्वमुपपन्नतरवाक्यार्थबोधस्यतथाचसामग्रीवशेनप्रथममवांतरवाक्यार्थबो
धोत्पत्तौसमानाकारान्वयबोधानुपधानस्याकांक्षाघटकत्वमुपपन्नम्महावाक्यार्थबोधजननेआकांक्षोपपादनमा
वयोःसमानमितिभावःएवंप्रथममवांतरवाक्यार्थबोधःचरमेनतदुत्तरंतावत्तदर्थघटितवाक्यार्थानुभवेएवंपूर्वा
वांतरवाक्यार्थबोधविषयतृतीयादिपदार्थघटितमहावाक्यार्थबोधेअवगतिःनानासंस्कारेभ्यःपरस्परसहकृतेभ्यः
समूहालंबनस्मृतिरेवगतिःअवांतरवाक्यार्थबोधेनेवचरमस्मृतिसहकारेणमहावाक्यार्थबोधोत्पत्तामितिशंका
निराचिकीर्षुरनन्यगतिकत्वमाशंकतेद्वितीयत्वेतितत्तरवांतरवाक्यार्थबोधस्योत्पत्त्यादितिअवांतरवाक्यार्थबोधानंतरा
तत्रचरमपदार्थस्मारकपदोत्तानेनचरमपदार्थस्मृतिकालेनाशितत्वात्पश्चादवांतरवाक्यार्थबोधएवपदांतरविषयक
तद्व्यवहितस्याकृत्तगोचरत्वात्ततरमोक्ष्यात्तयाचतत्रावांतरवाक्यार्थबोधानंतरंतद्गोचरमपदार्थस्मृतिसंभवेपितद
नंतरंयोग्यताज्ञानादेःस्वीकरणीयतयाततहीनीपदार्थस्मृत्यानाशितत्वादितिसर्थःसप्रदायरतनेनेनतघारणापाम

सासाः स्मृतितः स्वार्थेस्यमेव स्मृती करिष्यतिति अस्तु तावदिदं स्मृत्यवस्त्वेवमितिचिन्याचष्टे अस्तु तावादितिन तथापीत्यनुवादः
११८ तावत्पदार्थोपस्थितयः पदार्थविवरणानानाविशेषणानानाविशेषणाके तावदितिनानाविशेषणेनाहारितेकतादिविशेष्यविषयक
बोधार्थकं नैवं चरमानित्यस्य क्रमिकताव तत्पदार्थविषयकतावत्स्मरणं स्त्वनुरमितिसर्थः तत्रानन्यगतिकत्वसंगमनापावांतरवा
कार्थबोधासंभवं दर्शयति विशेषणानामिति विशेषणानामित्यस्य विशेष्यमात्रान्वयितयेत्यनेनान्वयः उभयेति
तावद्विशेषणसमूहस्यैकाभिप्रायेणात्र तएवनानाविशेषणावच्छिन्नैकपदार्थबोधस्यजएवगतंतरविरहस्य सूचाभि-
धेतत्वादेवः आक्षेपिपिति उक्तस्मृत्युक्तताश्रमघा अवांतरवाक्यार्थबोधसंभवस्य लेपिसमूहालंबनस्मरणविनागतं
तराविरहस्याभिहिततत्त्वेतरत्वं तन्माभावेनैवविशेषणानानानात्वं तन्माभावेनैवः आक्षेपलक्षकताया आक्षेपसंगतीतितस्वंतर्भागम०
वेनाक्षेपप्रदर्शनीयमवांतरवाक्यार्थबोधसंभवस्यनेसमूहालंबनस्य तावश्यकतापदर्शनेसंदर्भविरोधादितिभावः तद्ध ११८
पानाघवेमर्थतेनानाविशेषणकत्वाभिधानेनसंभवेऽप्युक्तस्य उक्ततात न त्ववांतरवाक्यार्थबोधसंभवस्यलेपिनाना
विशेषणाकत्वस्य सर्वोक्तरीत्या संभवरत्वांशकानतथापीत्यादिग्रंथस्यसंभववत्वांतरवाक्यार्थबोधस्यलक्ष्य संगतंतनमाह ।

न्यथेतिः तावदुच्चारस्य तेनतावत्पदार्थगोचरसमूहालंबनस्य तेनचावांतरवाक्यार्थचरमपदार्थगोचरसमूहालंबनस्यं वि
विनागत्यंतराभावएवक्रमिकस्मरणापेक्षोपितात्तानस्यचैकदासत्त्वादितितिनविरोधइतिवाच्यं विशकलितसकलप
दार्थगोचरस्य तेरेवशाब्दबोधोपयोगित्वपाःर्वसुक्तं तादुक्तं व्यगतिरित्तेनतादृशस्य तेरेवेगतित्वस्यविवक्षि
ततपावितेधापरीहारात् अवांतरवाक्यार्थस्यातिरवांतरवाक्यार्थानुभवानंतरोत्सन्नसमूहालंबनपदस्मरणान्या
बोधाश्रमत्वात् अवांतरवाक्यार्थानुभवरूपपदार्थोपस्थितेः पदार्थस्मरणाद्वारापरतेनस्यपदार्थोपस्थितिहेतुतायां
स्मृतित्वस्यप्रेसत्तानतावांतर्भावेनशाब्दबोधजनकतासंभवेपितस्मानश्तनपानत्वमोहोद्बोधकांतराधीनस्मरतेलाया
तानिर्वाहादसंगतापत्तेः पदद्वयोपस्थत्वस्यातिप्रसक्तनपाअपयोगकत्वात्तेनचस्वार्थमात्रग्रहीतद्विरूपसंबंधप
तिपोगिपदत्तानस्यपदार्थद्वयसंसर्गोस्मारकतयानसमूहालंबनपदत्वानारवांतरवाक्यार्थस्मरणासंभवइतिवा
च्यंपदार्थद्वयसंसर्गस्मारकोद्बोधकांतरसहकारेणानतत्पदसमूहालंबनाद्विशिष्टार्थस्मरणासत्तेनोमहावाक्यार्था
नुभवस्यचसंभवात्तनचसमूहालंबनतत्पदार्थस्मरणाद्विशिष्टबोधसंभवेननतद्विशिष्टस्मारकोद्बोधकांतरकल्पका।

भावात्समूहालंबनस्मृतिरिवगतिरित्येतदेवं न विरुद्धमतेरितिवाच्यं यत्र विशिष्टस्मारकोद्बोधकांतरं प्रमाणांतरं सिद्धं तत्र विशिष्ट
१२० स्मरणसंभवेन सर्वत्र समूहालंबनस्मृतेरिवगतितालाभिधाने विशेषोऽपरिहारात् अस्तु तावदेवमपि तदभ्युपगमो न्यायोऽत्रैवा
तरवाक्यार्थबोधपूर्वकत्वेन क्वापि महावाक्यार्थबोधः किंतु सर्वत्र समूहालंबनस्य तन्मूलकत्वेनेति मणिकाराकारानुम
तमिति ये मन्यन्ते तेषां भ्रमं निराकर्तुं यत्र समूहालंबनस्मृतिनियमः यत्र वाऽवांतरवाक्यार्थबोधेनोपपत्त्या तादृशस्मृत्य
भावनियमः यत्र च तदेकतराऽनियमः तादृशानिस्थले निश्चुमादयति तस्मादिति स्मारितानां युगपदुपस्थितेः नानाविशे
षकस्थलेऽपि एकविशेष्यणा विशिष्टविशेष्ये विशेषणांतरधीरित्यन्वयः तथा च तत्र विशिष्टविशेष्यविषयकशाब्दं न नम
धीःकारणतयावच्छिन्नेति तादृशानुभवरूपपदार्थोपस्थितेरेव मूलकविशिष्टस्मरणात्मकपदार्थोपस्थितेर्वा महावा
क्यार्थानुभवपूर्वसंभवेन समूहालंबनस्मृतिनियम इति भावः यत्र नानाविशेषणानां तरोबेरिति विशेष्यकस्थले विशि १२०
ष्टविशेष्यानुयोगिकबोधत्वेन नानातात्पर्यविषयतायाः प्रतिसंधानं विशेषणानां वक्तृविशेष्यविषयकबोधत्वेनैव तत्तत्केवलमे
कत्र द्विमितिरीत्या बोधेनोपितात्पर्यानिर्वाहात्तादृशतात्पर्याधीनबोधे विशिष्टविशेष्यत्वानपेक्षा नास्तीति तत्रैवोक्तनियम

इति समाधानेऽप्येकत्वेति नच घटमानयेत्यादिस्मारणानियमस्य जातदस्याविशेषः तत्रापि विशिष्टवृत्तिपोगिके विशिष्टबोधता
वच्छिन्नाविषयकतात्पर्याधीनबोधे विशेषणतावच्छेदकापेक्षितत्वात्समूहालंबनस्मृतिनियमादितिवाच्यं विशिष्टविशे
ष्यबुद्धेस्तादृशतात्पर्याधीनबुद्धौ नियततावच्छेदाविरहेऽपि घटमानयेत्यादौ कर्मतापत्रघटीयकर्मत्वादिरूपांतरवाक्यार्थधीः स्व
मंनापत्तेतत्र समूहालंबनस्मृतिं विनैव घटकर्मकानयनादिधीसंभवेनोक्ततात्पर्याधीनबोधार्थं समूहालंबनस्मृति
नियमात् दंडीकुंडलीचैत्र इत्यादौ च विशेष्यसंतानानुपस्थितिसामग्रीवशेन दंडचैत्र इत्यादिबोधस्यापूर्वमनुभवात् तादृ
शस्मृतिनियमात् कुंडलकादौ तन्नाम्नबोधे तद्भोक्तां चापि लक्षणेति अवांतरवाक्यार्थे भपरान्वयजिज्ञासामूलकत्वतः प
घपिजिज्ञासाया स्वाकांक्षायाः प्राइच्चायेन हेतुत्वं तत्प्रतिकाप्युपगतं तथापि सर्वत्र मात्रेण्याकर्थावडुपयोगित्वं वा मूलत्वमि
ति न दोषः सामग्रादौ सापरिहिजनवोधेव कृतरपदार्थानां विशेषकल्पितानां सम्स्तेरशासत पात्र संभवन्महावाक्यार्थतानरति
अवांतरवाक्यार्थबोधं विना अप्यतिमहावाक्यार्थतानिर्ग्रंथ्यादेर्ग्रंथादिजनने अवांतरवाक्यार्थबोधापेक्षा नियमात्समूहालं
बनस्मृतेरनपेक्षानियमस्तथाउक्तस्थलेऽपेक्षमेण अवांतरवाक्यार्थबोधनियमनुसारयति नहि सादिना उद्भूतवाचेत्यादिवाक्य

घटेत्यादिपदेत्वर्थः वाक्यार्थस्यावान्तरवाक्यार्थस्य च अनुपस्थितौ प्रागुपस्थितिविरहेः तदुपस्थितिः इत्यादिपदेनोपस्था
१२१ प्यस्य पूर्वमनुपस्थितिः अवान्तरवाक्यार्थबोधं विनाऽवान्तरवाक्यजन्यबोधभिन्नान्वयसंभवतीति शेषः अवान्तरवाक्यानोपस्थिति
विरहेकृतीनान्वयधीरित्याकांक्षायामाह इत्यादिसर्वनाम्न इति पूर्वोपस्थितीति पूर्वोपस्थितमात्रे त्वर्थः तथा च पूर्वमनुप
स्थितस्य इत्यादिशब्देनोपस्थापनासंभवात् घटमादिपदघटितवाक्यजन्यबोधविषयत्वसंभव इति भावः अवान्तरवाक्यानधीनाऽवा
वान्तरवाक्यार्थोपस्थितिरित्यादिशब्देन तत्परामर्शो क्रियते नोपेयत इत्यत्राह तस्यैवेति अथवा इत्यादिपदोपस्थाप्यस्य इत्यादि
पदेनानुभाव्यस्य पूर्ववाक्यार्थबोधस्य अनुपस्थितौ इत्यादिपदेनानुपस्थापनेऽन्वयबोधसंभवः तदुपस्थितिः इत्यादिपदा
तदर्थोपस्थितिः पूर्वमवान्तरवाक्यार्थबोधं विनाऽएतदेव कुत इत्यत्राहः इत्यादीतिप्रकारांतरादेव पूर्वं तदुपस्थितिसत्त्वेऽमतेऽत्रा राम
हतस्यैवेतीत्येव व्याख्यानमाह एवमेव घटपूर्ववाक्यमादायैव तस्य वाचेमंतं नैकंवाक्यं इत्यादिपदस्य पूर्ववाक्यार्थकत्वापारतं १२१
पदघटितवाक्ये पूर्ववाक्यांतर्भावयोग्यत्वं तच्चावान्तरवाक्यपदं नपुंसकं न वाक्यैकदेशार्थकं किंतु पक्षकृतवाक्यार्थघटकार्थो
पस्थापकवाक्यांतरमात्रपरमितितिनासंगतिः नचैवमपि पूर्ववाक्यस्य पदार्थानामितिपरान्नमूहालंबनोपस्थितिरपेक्षितापूर्व

पदार्थानामुक्तवाचेतिक्रियापदनिराकांक्षत्वपातरधीनसमूहालम्बनोपस्थितिस्तादृशक्रियापात्रान्वयबोधेनोपक्षमतइतिप्रकृते स
मूहालंबनोपस्थितिसंभावनियमदर्शनमयुक्तमितिचेत् इतिपदेन सर्वनाम्ना विशिष्टार्थस्यैव तद्घटकपदस्येकपदार्थानामपि
परामर्शसंभवादेकवाक्यघटकोपस्थाप्यानामपुरस्पदान्वयाभिमानेनेतिपराधीनसमूहालंबनतावदर्थोपस्थितस्याविशिष्टान्वयबोध
धस्यप्रसक्तेः घटोऽस्तिनीलमित्युवाचेत्यादाविति पदेन घटविशिष्टभूतलाद्यन्वयबोधाजननादितिपदस्य विशिष्टपरामर्शकत्वं
विनानतिर्वाह इत्याशयेनैवनियमप्रदर्शनात् कृतइति पर्वतस्य वह्निमत्त्वमित्यादिः हेत्वन्वयधीरिति इत्यादीति हेत्वर्थान्वयधी
रित्यर्थः वाक्यार्थगर्भेवप्रतिज्ञावाक्यार्थधीसंभवेवस्याकांक्षानदन्वयबोधार्थस्वीकरणीयेति शेषः अत्र मयाविधेयलाभेनवाक्य
समाप्तौ अर्थांतरमियातत्र कथं तां विना येऽत्रादिनावाक्यप्रयोगाद्राकांक्षाविरहे हेतुवाक्यस्यैवाप्रयोगेन हेत्वर्थान्वयानुपपत्ते
रितिभावः ननु केवलवह्निगोचरउपस्थितिर्न एव उक्ताकांक्षाभविष्यतीत्यत आह नहीति तदन्वयबोधः हेत्वन्वयबोधानुकूला
कांक्षासंभवः तथा सति वह्निरित्येतदभिधानेनैवहेत्वाकांक्षासंभवे पर्वताभिधानं व्यर्थमपि स्यादितिभावः नचधर्मिसंसृष्टतयाभा
समानएवधर्मे पंचम्यास्तात्पर्यान्वयबोधकत्वमुक्तं तेः पर्वतो वह्निमानितिसमभिव्याहारसापेक्षता तद्वह्निमात्रोपस्थितिरहे हेत्वन्वयानुकूलाकां

न्तोपगमेपि नव्याप्तिरिति वाच्यः एवं सति ज्ञानार्थकेपि वादिवाक्यजन्यधर्मिणि साध्यवत्ताज्ञाने अप्रामाण्यशंकोदयात् तन्निरासेपे
१२२ तत्प्रमितेन निश्चितासोसंजेः प्रमाणकांक्षापाहेतुः स्वप्रसजतेन हि पक्षे साध्यवत्ताज्ञानमनेनैरणानन्त्राप्रामाण्यशंकाभावतास्त्वितिपति
त्ताज्ञमयो धायेत्यापादुर्वारत्वात् तत्र ध्यपनानुपपत्तिः अध्यपनाधीन महावाक्यार्थबोधानुपपत्तिः अन्वयधीपानस्यकपाविद्धि
सामग्र्या अवांतरवाक्यार्थबोधानुसत्त्वाव पिसमूहालंबनतावदर्थोपस्थितौ ग्रंथात्मकमहावाक्यार्थधीसंभवदस्यत आ
हेन हि धीयानेनेति तावदिति विशकलितं ग्रंथार्थघटकपावहास्त्विस्मर्थः वहुतरसंस्काराणां युगपदुद्बोधस्पष्टपर्यंटत्वादिति
भावः तावत्सरार्थघटितविशिष्टार्थगोचरसंस्काराद्विशिष्टार्थस्मरणं यथा मदिति भवति तथा नावद्वोधवरनाना संस्कारभ्योन
न समूहालंबनतावत्सदस्मारणमपि समनुभवेन दृष्टपत्ति अत एवेतिसमवधाना समर्थः विशकलितनावदर्थधारणायोग्यः शि
ष्यः बोधनेत्र अवांतरवाक्यार्थबोधवान् कि यत्नेसामग्रीद्वयस्येति विशिष्टस्मारणाघटितापाः समूहालंबनस्मरणघटितापा राम
सामग्र्या रसमर्था पृथक्स्थग्याावश्यकतायां उक्तविभिन्नस्थलानुरोधेनावश्यकतायां एकत्र घटमानयेत्यादावेकैकवा १२२
कोसामग्र्यनियमेनकेषामग्र्याः प्रत्येकानियमेनतदुभयानियमात् समूहालंबनस्मृतितदभावयोरेकतरानियमासंभवा

तः प्रत्योरुस्मिन् आराममतमाहान्वत्तितियावतीतिः पावसरप्रपेभ्रपगमध्यस्तर्थः अनन्वितसर्वान्वयधीः अवांतरवाक्यार्थ
बोधापेक्षकतावत्सदार्थान्वयधीः एकदैवनत्वकमशः प्रदपत्तद्दसामग्र्यपेक्षपात्र्यन्वयानुभवसामग्र्या वक्तवत्वेपियोपपत्ता दि
त्तानस्पमानससैवत्वात्करणीयतत्पातात् हृश्यसामग्र्या तत्स्यति वृंधेनावांतरवाक्यार्थबोधसंतानापत्तेरपि तिभावः अन्य
न्वयबोधेअवांतरवाक्यार्थबोधवाधकविरहेणानिरोधः कोशः एवं पूर्वाकांक्षानिजान्वयबोधतया प्रत्ययसंधानस्याकांक्षा ता
निर्वाहार्थमपेक्षणीयतयाविलंबेनैवाभिमतान्वयबोधः नचाविच्छेदस्थलेपि क्रमिकपदस्तानानां युगपदनवस्था
नेन समूहालंबनतावत्सदस्मृतेतरावश्यकत्वापासाम्यमिति वाच्यम् अविच्छेदस्थले पूर्वपदानां स्वविषयकप्रत्यक्षोपनी
तानां उत्तरोत्तरपदप्रत्यक्षेणानसंभवेन समूहालंबनस्मरणानावश्यकत्वात् अस्तु वा शाब्दबोधे शाब्दिकादिविच्छेदेन ता
त्पर्यादि ज्ञानसापाक्षयत्तुरपाद्विषयानारसचारेणाभिमतशाब्दबोधस्य तज्जनककृत्तानस्यवानुस्मारकत्वेनवाक्ये
शपेदार्थः स्वत्रिविधिर्न पदजन्येवेत्यादिनापदार्थोपस्थितेः पदजन्यत्वेन कारणतमाचिंतितस्य चूतेनरूपेणानन्वकारणता
उत्तरासंगतिरतो व्यवधानेनान्वयप्रतिपोस्तुपस्थितिरासत्तिरिति ग्रंथेउपस्थितिपदं पदजन्योपस्थितिपरमितिसप

पित्वश्चेति व्याचष्टे परगर्भोपाधिमिति एवं च वदंतिरतिमूलं विवरतरस्यर्थकं अध्याहृत्ते नापि अनुमानाद्युपस्थितिते ना
१२३ पिपिषे ह्यानि ... पिधानाद्युपस्थापकपदमेव अध्याहृयते द्वारादिपदसमभिव्याहृत्ते नत्रोत्राकस्मात् अनुपयो
गात पदाभिप्रायस्मरणाद्बोधोपयोगसिद्धेः तर्हि किं गोचराभिप्रायस्येत्यमत आह अर्थस्येति उपयोगित्वादिति स्वत
रभिप्रायस्येवेत्यादिः नन्वर्थस्यान्वयप्रतियोगित्वेपि नरभिप्रायो नो पकुस्मनामपि तदपदाभिप्राय एव नत्वर्थस्तत्राह
वश्यकत्वादिति अर्थस्यान्वयप्रतियोगित्वे तद्विशेषणतानियमात् द्वारपदं पिधीनेन द्वारान्वयबोधं जनयति स्वायमि
प्रायज्ञानस्योपयोगितापात अभमसिद्धत्वादित्यर्थः अनुपपादकत्वेपि कुतः पदाकल्पनमत आह अर्थोपरोति अन्यस्योपयो
गित्वं मूलस्यानुपयोगित्वेन हेतुरिति द्याभिप्रायस्याहेतुत्वे अन्यथासिद्धिरूपहेतुमभिधातं समानवदतिः नचेति नेतुप राम
न्नते पदजन्ये कोपस्थितिरन्वयबोधं ... न्नते अन्वयबोधस्य उक्तमिप्रोतपदं तरेणानुपपन्नत्वात् पदकल्पनमुपपन्नमेव १२३
पदिव अन्वयबोधस्यएवं मसिद्धानततः अत्र्वः पदकल्पनासंभवदस्तु अतेतरांतपदस्य अभिप्राये विकल्प कदुर्भितं
पिधानापन्नपबोधावपिद्वारपदं पिधानान्वितद्वारपरमितितात्पर्यकल्पनापाः कथंचित्संभवे द्वारपदं पिधोनहि पदोपस्था

पित्वार्थान्वितस्वार्थपरमितिपदविषयकल्पनापि नदुर्लभा कल्पनात्र्त्वमितिःप्रमिसंतर्रवेत्तस्पदे ततरत्स्वारांकापदनस्प
दार्थोपस्थितिरूपतया पदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वं न ताकल्पनादिति भावः स्वार्थान्वयपरत्वात्स्वार्थस्यान्वयप्रतियोगितयाश्र
भासकत्वनियमात तदन्वयबोधार्थमिति अन्वयबोधे तज्ज्ञानार्थमित्यर्थः पदातिविक्तकारणमात्रस्य तज्ज्ञासकत्वे
नदंशेशाहत्वाभावपूर्वसंगादित्याशयः लक्षणापमितिगंगायां घोष इत्यादौ लाक्षणिकपदस्यान्वयभावकतया घोषा
दिपदस्येव गंगादिपदस्यापि अनुभावकतयाउक्तनियमे व्यभिचारादित्यर्थः आदिनेन कर्त्रे नित्यविंशं जितापन्ने ते
स्मादौ कर्तुराक्षेपलब्धत्वेतिनेपापिकानामपि परिग्रहादिति भावः द्वारमित्यादौ तु न पदस्य पिधानादिभासकत्वकल्पना
पेक्षया पिधानादिभासकतया क्लृप्तपिधेहीत्यादिपदसहकारेण द्वारादिपदस्यान्वयबोधकत्वकल्पनं लाघवादुचितमि
त्याशंकते अथेति अनेकपदोपस्थापितोपस्थितानां विनिगमकविरह इति पिधेहि इत्यादौ चेत्यादिना नाशशाहोनाकस्योप
स्थितिर्द्वारपदसहकारिणी सत्त्वविनिगमनाविरह इत्यर्थः नानामै शब्दानां प्रागनुभव तत्तौ विषये चर संस्कारस्य पदोद्बो
धकत्वस्यैव तत्रांनाउपस्थितानां विनिगमनाविरह इत्याह संस्कारतारप तत्प्रकारितिनार नम्प्रामैकस्याद्बोधोन्यस्यानुद्बोधः कदा

चित्रानांसंस्काराणामपियुगपदुद्बोधसंभवत्त्वविरोधादित्याशंकालोकस्त्वनानापदस्मरणमप्युपेत्यसमाधत्तेनानेतिअनंतरस्य
१२४ हभावेतिसंभेदेनानंतरवैयर्थ्यमितिभावेनसकलपदस्मरणानामेवफलोपधायकतोपगमादित्यर्थः नन्वनेकपराधीनोप
स्थितितात्पर्यस्यैकस्यापिअनेकधैवभानंस्यात्तथैवमेपत्वा। नीत्याशाविवेत्याशंकांदृष्टांतेनपरिहरतिएकोह्यविता
दाविवेतितत्रहीतिःएकोघटइत्यादौहीत्यर्थः एकत्वंएकत्वत्तानंएकस्यैवएकधाभासमानस्यैवएकत्वस्यान्वयबोधइ
त्यर्थः तथाचानेकपराधीनाउपस्थितिर्नेविषयताभेदप्रयोजिकेतिभावः नन्वविभक्तिजन्यसंख्योपस्थितेःप्रकृत
र्थतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतानियैवसंख्याबोधकत्वमुक्तत्वेरेकरत्वादोएकत्वावच्छिन्नोविशेषणतापास्कत्वभा
नेविभक्तिजन्योपस्थितेरहेतुतयाअनेकपराधीनाएकपदार्थोपस्थितिसमुदायस्यएकधाएकार्थबोधोपधाय रामः
कतायांनतादृशस्थलस्यदृष्टांततेत्यनुशयेनविभिन्नप्रकारेणानेकपदस्तानाधीनोपस्थितिर्विषयताभेदकत्वेपि १२४
एकरूपेणानेकपदस्तानाधीनोपस्थितिर्विषयताभेदप्रयोजिकैवप्रकृतेचतत्रैर्थबोधकपदत्वेनसामान्यधर्मेणोपभन्न
दर्थबोधोपयोगिपदाध्याहारोनत्वविशिष्टेतिसमाधत्तेवस्तुतस्त्विति स्मरणमितिपिधेहीत्यादौद्वारपरत्वादिनाविशेषण

पेणाध्याहार्यपदविषयकंस्मरणंअकिंचित्करंशाब्दबोधानुपयोगिअप्रमाणापिधेहीत्यादिपदसमभिव्याहारस्यपूर्वा
ननुभूतत्वेननदविषयत्वादितिभावः ननुअप्रमाणापदस्यानुभावकाभावात्तस्यस्मरणमेवशाब्दबोधोपयोगितया
अवश्यमंगीकार्यमित्यतआहानावश्यकत्वेतिअनुमानसंभवादितिशेषः तदेवमितिरेवविशेषधर्मप्रकारिकाभवि
ष्यतीतिशंकांनिरस्यतिपिधेहिपदमितिद्वारपदार्थेतिद्वारपदार्थोपस्थापकेत्यर्थःरूपंचानुमितिरध्याहारेवादि
नामुमताइष्टांततयोपन्यस्ताद्वाकारस्यैवार्थत्वात्तःसामान्यतःसामान्यतएवःविशेषाद्विशेषाउमापकलिंगाभावा
दितितादृशलिंगज्ञानानियतत्वादित्यर्थः द्वाराद्यर्थकपदांतरसमभिव्याहृतपिधेहीत्यादिपदेव्यभिचाराद्द्वारानि
तत्वार्थप्रतीतीछ्योचरितत्वरूपहेतोर्विशिष्य द्वारादिपदसमभिव्याहारोननुमापकत्वादितिभावः मूलेतत्वेप्र
योजनानीतिःस्वार्थपरतयाप्रहितानीत्यर्थः तेषांस्वतत्परतानांतात्पर्यतात्पर्यग्रहःसोपमुख्यार्थपरताभावग्रहस्यार्थां
तरमादध्याहृतपाक्यगुणस्थलेदृष्टांतात्अत्रचनदभावादितिभावःश्रुतार्थान्वयानुपपत्त्याअन्वयप्रतियोग्यर्था
नपाविनिर्मोकेणतात्पर्यविषयस्यश्रुतपदार्थसंसर्गभानस्यानुपपत्त्यानउपपादकेअध्याहृतेअध्याहृतार्थभानेता

पर्य्यन्ततात्पर्य्यं ग्राह्यम् अत एवालोके अपवादिकादेवदत्तस्य पाकः स्यादेव कर्त्तरि तृतीयाप्रतिषेधः न चाचकर्षं कर्त्तृसंख्या
१२५ नभिधानस्य तृतीयानियामकत्वे पि तत्र तृतीयापत्तिरितिभावः अस्य ख्यातकरणस्य जसाधारणकर्त्तृसंख्यानभिधान
स्य नियामकत्वमनादृत्य तद्घातृत्वस्य स्यकर्षवित्तृतीयानियानियामकत्वोपगमेनत्वत्तेति कर्त्तृकर्मणोः कृती
ति सूत्रे तदर्थः प्रयोगनानुपपत्तेः प्रयोगपर्यवेऽप्यत्र तृतीयावाधसंभवान्नफलवत्त्वादितिभावः कर्त्तृत्वप्रकारेण कर्त्तृता
त्मप्रकारेणः संबंधत्वे नेतिनव्यशिक्षितेष्वेष्याः यत्नेः फलमनात्त्वपेवोपपत्तेर्णेदसंतकल्पनापा अस्मापत्त्वादितिभावः
कर्त्तृत्वमेवेति अन्नसंबंधविवक्षायां शेषषष्ठ्या एवविषयत्वादित्तिभावः कर्त्तृकरणयोस्तृतीयेत्यत्र चपेनकेनापि रूपेण
कर्त्तृत्वविवक्षैव विषयः कर्त्तृतात्वविशिष्टविवक्षायास्तु द्वितीयपते षष्ठ्या विषयेतृतीयाया अप्रसक्त्यात्कस्त्वेवेष
र्थापातात्संबंधत्वेन कर्त्तृविवक्षास्थले च षष्ठ्या बाधितत्वात् कर्त्तृतात्वविशिष्टविवक्षास्थलएव तृतीयानुशासनप्रवृत्तिरि रम
तिभावः कर्त्तृत्वप्रकारके ति कर्त्तृत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकेत्यर्थः प्रकृते पिदेवदत्तस्य पाकोस्त्वादावपि तथास्तु तृतीयापत्ता १२५
तत्कृद्योगात्षष्ठ्याः कर्त्तृतात्वविशिष्टबोधकत्वे देवदत्तः पाचकस्त्यादावेव तृतीयापत्तिरिति कथं तृतीयानियामकत्वेनऽस्या

अत एव तृतीयाषष्ठीजन्यकर्त्तृत्वबोधयोः प्रकारभेदेनैव लक्षणाया एव षष्ठीकर्त्तृतात्पर्य्यभेदाद्विवक्षत्वेनेन तृतीयावारणमाशंकते वो
धस्यावैलक्षण्ये तात्पर्य्यभेदासंभवादुपष्टंभांसंगतिः एतादृशी देवदत्तस्य पाकः स्यादौ नतात्पर्य्यमेवेन कर्त्तृत्वत्वेन कर्त्तृत्वपरत्वमेव
नः संबंधत्वेन कर्त्तृत्वतात्पर्य्यएव षष्ठ्याः साधुत्वादितिभावः ननु कर्त्तृतात्वेन कर्त्तृत्वतात्पर्ये देवदत्ते न पाकः इति भवत्विति
तत्राह तत्तात्पर्य्यकेति तथा प्रयोगः तृतीयाप्रयोगः असाधुरितिभावः कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्या विषये तृतीयायाअनभिप्रयोग
विरहादितिभावः प्रकृते देवदत्तस्यौदनमित्यत्र विशेष्यत्वेनान्वयइतिकर्त्तृत्वविशेष्यतयास्वार्थभानस्यार्थः तात्पर्य्यं देवदत्तपदस्य
तृतीयासाधुरितिप्रकृतत्वविशेष्यतयाकर्त्तृत्वबोधनएवतृतीयायाः साकांक्षत्वादितिभावः मूलेननकर्त्तृत्वमिति निरूपितमिति
शेषः सर्वं पराशंकायाः स्थले अन्वयबोधकारणापपरस्यान्वयबोधहेतुतायाआवश्यकत्वात्तेनस्वचसामानतः पदत्वमात्रे
णाहेतुत्वेद्दोरविधेहीमादिवाकार्यघटकेद्व्यापर्यंतानामर्थानां पदार्थीस्मृतरूपोपस्थितिरित्यत्र घटादिपदस्य वाग्योगितादृशवा
कार्थगोचरशाब्दबोधप्रसंगात्तदर्थगोचरशाब्दबोधेतत्तदर्थोपस्थापकपदत्वेन हेतुतायाआवश्यकत्वादितिभावः अन्वयप्रति
योगितिः व्युत्पत्त्यानुपपत्तियोग्योपस्थापकपदत्वेन हेत्वनुपयोगोचरशाब्दबुद्धिजनकत्वादित्यर्थः एवंचद्वारमित्यत्रअपेक्षानेनसमं द्वा

तान्वयबुद्धेर्द्वारपदज्ञानादेरसंभवान्नापि द्वेहि पदार्थाहारस्तिभावः उपस्थापकत्वं च शक्त्या बोधकं अतो गौणलाक्षणिकयोरनु
१२६ भावकत्वानिर्वाहः द्वारं विधेहीत्यादिवाक्यत्रयवत्स्थलेपि श्रुतत्वादिपदार्थवैयाख्यान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदस्य ज्ञाना
नितयानेहेतुत्वसः प्रसक्तत्वपयोगौरवेण निराकरणमयुक्तमिति मूलस्य प्रावृत्तस्तद्वृत्तस्मृतिप्रावृतउपस्थापकतानिः
प्रावृदन्वयप्रतियोगीतिपावृत्तेः अन्वयप्रतियोगिनस्तदुपस्थापकपदत्वेनैतदर्थः प्रपि प्रावृदुपस्थापकत्वं प्रत्यक्षं न कस्यापिप
दस्य तथापि पदस्य ज्ञानपरत्वे प्राप्ता वस्त्रविषयकसमूहालंबनज्ञानस्य प्रावृतदुपस्थापकत्वमिति ताशेपेनमूले एवं पिधा
नान्वयबोधे पीति पिधान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन हेतुत्वमिति शेषः एवमित्यस्यैव व्यापमर्थः ननु तदन्वयबोधेनरन्व
यप्रतियोग्युपस्थापकपदत्तानत्वेन हेतुत्वे पिहिताप्रमिताशो पिधेहि पदाध्याहार आवेश्यकं द्वारादेः कृतापन्वयप्रतियोगि
त्वाभावेन द्वारादिपदस्य पिधानादिनाकृत्ताघन्वयानुभावकत्वायोगात् एवमुक्तरूपेण हेतुत्वे द्व्यत्वादिना घटादि राम
उपस्थापकपदान्तरकात्तरोपस्थितघटत्वादिना घटाद्यन्वयबोधापत्तिः द्रव्यत्वादेरपि तत्र द्वयादिसंसंगप्रतियोगिताव्छे १२६
दकतयापि अन्वयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नोपस्थापकत्वेन हेतुत्वान्नावच्छतीकाग्येनरूपेणान्वयप्रतियोगिनः

फलीभूतबुद्धौ भानं तद्रूपावच्छिन्नोपस्थापकत्वस्य वेशेव फलीभूतबुद्धेस्तन्नद्धाक्तित्वेनोपादेयत्वं यथा फलव्यक्तिभेदेन कार्यका
रणभावव्याकृलं तत्र द्विविशिष्टवाक्यार्थविषयकत्वस्य वेशेव फलीभूतशाब्दबुद्धौ तन्न द्विविशिष्टार्थघटकोतापच्छेदकावच्छिन्नो
पस्थापकत्वेन हेतुत्वे संसउक्तस्यकत्वदोषः वारणसंभवेपि तत्तत्प्रकारविशिष्टविषयकशाब्दबोधे तत्तद्विशिष्टोपस्थाप
कत्वेन हेतुत्वमेव तदपेक्षया लाघवात्कल्प्यते उपचितमन्यथा वादेरणसंभवेपि तत्तत्प्रकारविशिष्टविषयकशाब्द
बोधे तत्तद्विशिष्टोपस्थापकत्वेन हेतुत्वमेव तदपेक्षया लाघवात्कल्प्यते उपचितमन्यथा वाक्यार्थानां स्वघटकप
दार्थभेदेनाभिन्नतया पदार्थापेक्षया वैकृतत्वेन कार्यकारणभावबाहुल्यस्यावच्छेदकगौरवस्य वा प्रसंगः एवं चयादन्वय
प्रतियोग्युपस्थापकत्वेनाहेतुत्वेपि प्रावृतान्ते वाञ्छानापेक्षा अर्थापत्तिर्वे मध्ये ति गौणपलाक्षणिकयोः गौ
णीलक्षणारूपवृत्तिप्रयोज्योपस्थितयोः तयोः गौणलाक्षणिकपदयोः अननुभावकतादिति अननुभावकत्वानुरोधेन तत्र
उद्देश्यप्रकारकशाब्दबोधहेतुतांशशक्त्या तद्धर्मावच्छिन्नोपस्थापकत्वं प्राप्य एवं निवेश्यमित्यादितात्पर्यं अथ गौणलाक्षणिकयो
रनुभावकत्वापगमे स्तुतिविरहः न च तथा सति सर्वजनलाक्षणिकस्थलेप्यन्वयबोधापत्तिः इष्टत्वात् एवं चोक्तकार्यकारणभावे पा

त्यानुपस्थापकत्वान्निवेशात् गौणार्थेऽप्यन्वयबोधनिर्वाहः न च गौणलाक्षणिकपदयोरनुभावकत्वोपगमे पदानां मा
१२७ मान्यतः पदत्वेनैव कारणत्वमास्तां पदजन्यतत्तदर्थोपस्थितिहेतुतयैव सर्वपदार्थवाप्यलेशादवधारणासंभवादि
ति वाच्यं इष्टत्वात् अर्थविशेषानियंत्रितपदार्थोपस्थितिहेतुतयैव पद...णापेक्षानिर्वाहादिति चेन्न तत्तदर्थविष
यकशाब्दबोधे पदजन्यतत्तदर्थोपस्थित्यादिहेतुत्वेऽपि द्वारमित्यादौ पिधेहीत्यादिपदाध्याहारं विना कार्यबो
धो निर्वहति पदजन्यप्रकृतवाक्यार्थघटकसकलपदार्थोपस्थितीनामेकसामग्र्यामन्तर्भावानुपगमात्स्वरूपस्य
कृतत्तदर्थोपस्थितीनां विशेषनानासामग्रीणामेकैकविधवाक्यार्थधीप्रयोजकत्वकल्पनात् न चैवं सति व्यलि
चारात् पदजन्यतत्तदर्थोपस्थितिहेतुत्वेनैव न संभवतीति वाच्यं शक्तिलक्षणाजन्योपस्थितेरेव ... यथाकार
णतया व्यभिचारस्यावश्यकत्वात् किंचिद्विशेषणां कार्यतावच्छेदकेऽप्रवेशे व्यभिचारस्य वारणीयत्वात् न च शक्तिल राम १२७
क्षणान्यतरवृत्तित्वेनानुगमः संभवति अनतिप्रसक्तस्य वृत्तित्वस्य दुर्वचत्वात् न च शाब्दधीप्रयोजकसंबंधत्वेन तत्प्रयो
जकत्वे आत्माश्रयात् न चैवं शक्तिसंबंधरूपलक्षणाजन्यत्वान्... शक्तिविषयकत्व... शक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितित्वे

नोक्तोपस्थित्योरनुगम इति वाच्यं असमार्थ्यशक्तिग्रहाधीनोप[...]तोपस्थित्युद्बोधकज्ञानसाधारणतादृशोपस्थितित्वस्य शाब्दबोधकारणताप
तत्तदर्थान्वयबोधे तदर्थनिरूपितशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितित्वेन हेतुताया आवश्यकत्वे तीराद्यन्वयबुद्धौ तीरादिसंबंधिशक्तिगंगा
दिपदजन्यतीराद्युपस्थितित्वेन रूपेणानुग्रहे...कारणताया आवश्यकत्वात् परं च शक्तिविषयताप्रयोज्यतद्विषयताकोपस्थि
तावुद्बोधकतानुज्ञासमानसाध्यान्तरस्य विषयतात्वेन शक्तिज्ञानीयतद्विषयताप्रयोज्येति नोक्तातिप्रसंगः इत्थं च तत्तत्पदोपितत्तदर्थका
लीनत्वादिविशेषितशक्तिरूपपरंपरासंबंधज्ञानाधीनतदर्थोपस्थितेस्तदर्थशाब्दबोधाजनकत्वप्रसंगो दुर्वारः तादृशज्ञानस्या
र्थे शक्यसंबंधानवगाहितया तदुपप्रयोग्यात्कथंचित्तद्धरणात् प्रिदर्भ्यनुपपत्ति तद्घटादिपक्रमघटादिपदजन्यप्रत्यक्षप्रकारको
पस्थितितो दृढव्यवधाना दिक्कारकशाब्दबोधवारणाय तदर्थप्रकारकान्वयबोधे तदर्थनिरूपितशक्तिविषयताप्रयोज्य तत्क्रमो वाक्कित्वावि
षयताकोपस्थितित्वेनैव कारणताधीनोपस्थितेर्हेतुतापादकं किल लक्षणाग्रहाधीनोपस्थितेरनुगमो शक्यप्रवेशल...मध्येके नः क्रिया
परे इति षष्ठपदविधानं तथा तदुपदेशे सर्व...काशकपदं कारकविभक्त्यंतपदं परस्परमाकांक्षतीति क्रियाकारकभावेनान्वयबोधप्रयोजक
नित्ताता रूपाकांक्षाविषयो भवतीति तादृशक्रियाकारकोपस्थिसोक्ताद्दशान्यत्र जिज्ञासा हेतुता दिति भावः एतेन जिज्ञासायां आकांक्षा

त्वमतावलंबनेनोक्तं एतद्वोपलक्षणानि रूढक्रियाकारकपदमेव क्रियाकारकभावेनान्वयबोधप्रयोजकाकांक्षावद्भवतीन तत्तदुपस्था
१२८ पकमात्रं तादृशद्वयोरेव समभिव्याहारस्य तथाविधान्वयप्रयोजकाकांक्षात्वनादित्यपि निरुक्तमतानुसारिणो बोधप्रयोजकाकांक्षाव
द्भवतीन तत्तदुपस्थापकमात्रं तादृशद्वयोरेव समभिव्याहारस्य तथाविधान्वयप्रयोजकाबोधं पदविशेषाणामन्वयमुपस्थितिनिष्ठमा
कांक्षाप्रयोजकं वाक्यं अतो द्वारं पिधेहीत्यादौ विध्याहारस्थले वाकांक्षोदयादन्वयाबोधनिर्वाहः नतु द्वारं कर्मत्वमाशावित्याशंकते
एवंविधेति पदविशेषाणामन्वयापेक्षया पदविशेषजन्यत्वं लघुत्वेन प्रयोजकं उक्तमिमामाशयेन समाधत्ते नहीति पदविशेषजन्यत्व
स्य अप्रयुक्तमेवालोककृतो दाहिप्रतिः नन्वयुक्तमेतत् दित्यादिना अप्रयोजकत्वं कत्वादित्ति गौरवैरोध्यादिः गौरवमेव विवृणोति
पदविशेषो हीति अन्वयाविरोधीति द्वारं कर्मत्वेत्यादि निराकांक्षपदानामन्वयविशेषबोधविरोधित्वाभिप्रायेणेनेन तदपेक्षया पेत्ति
तथात्वेत्यादिः तत्परं पदविशेषजन्यतापर्यन्तपरं तन्न गौरवप्रयोजकमधिकांशनिवेशं दर्शयति पदं तन्मभावरेत्ति अन्वयविरोधिपदज ग्रम १२८
न्योपस्थितौ पि अन्वयाविरोधात्मादि जन्य तयान गुणावर्त्तनापावधपके अविरोधिनिपदत्व विशेषणानां तन्मभावरस्यार्थः उक्तं अपि वैसा
दिनाएवमपि सकर्मकक्रियापदादिप्रयोगं विनादितीयादेरसाधुत्वेपि अनियमात् अन्वयबोधेन पत्तापेक्षानुपपन्नेः असाधुत्वज्ञानानि

वर्त्तनद्वारा अर्कं चिदेव तदुपयोगादित्तिशेषः साधुत्वज्ञानस्येवतत्प्रानियतत्वापेक्षास्यादित्यत आह अभिधानादिति साधुत्वज्ञानस्या
न्वयबोधाप्रयोजकत्वादित्यादिनेत्यादिः एवं चापि चेत्यादिः मूलस्याप्युपगमस्यारत्नपात्तनत्संदर्भविरोधः साधुत्वज्ञानस्यान
न्वयबोधहेतुत्वेपि साधुत्वज्ञानद्वारा पदविषयकाध्याहाररूपज्ञानस्यान्वयबोधप्रयोजकत्वमायातं नतु तस्य पदार्थोपस्थिति
द्वारा अन्वयबोधानुकूलत्वं तथा च न तज्जन्यवार्थोपस्थितिरन्वयबोधजनपर्याप्ती त्यभिप्रायकं अथ साधुत्वार्थमित्यग्रिममू
लं पदाध्याहारस्यावश्यकत्वे उपस्थापकांतरकल्पने गौरवेणातज्जन्यैवोपस्थितिरन्वयबोधानुकूलेत्तिसामाधानमापा
ततः पत्रानुमानाद्यधीनार्थोपस्थितिः प्रामाणिकी तत्र पदजन्योपस्थितिं विनैव शाब्दबोधस्य दुर्वारत्वात्तदजन्यत्वेनो
पस्थितिहेतुतापाअनिर्युक्तिकत्वादित्तिध्येयं पदाध्याहारस्य सार्वत्रिकत्वमपि न संभवतीत्याह लोकेकिं चेति अभिप्रा
पिकसुत्रेयं वृक्षाभिप्रायविषयत्तपात्तुमेयं तदभावनिश्चयाभावेन वृक्ष्यधर्मिकपदाभिप्रायाभावानिश्चयेन तदभिप्रायेति
वक्त्रभिप्रायविषयत्वेन पदानुमितिरित्यर्थः ननु स्वरूपसद्बोधसत्त्वेयाबोधज्ञानरूपप्रतिबंधकाभावान्नाप्यमानाव्यनुमिति
र्वाधितविषयकतया भ्रमरूपामपि तत्प्रमाणत्वेनेष्टापत्तिमाह भ्रमरूपेतितावत्ता नशाब्दबोधानुपपत्तिरित्याहपरत्वा

नमात्रस्येतिसमाश्रमसारणापदज्ञानस्येत्यर्थः मीमांसकेनमीमांसकनयाश्रोत्रानिश्चितेनः आभिप्रायिकपदार्था
१२८ वन्निश्चयेनेवकारिपदार्थविशेष्यभावनिश्चयेनमीमांसकः पदज्ञानस्यान्वयबोधोत्पत्तौ हेतुत्वं न मन्यते तन्याचान्वयबोधो
र्थपदज्ञाने योग्यताज्ञानादिसामग्रीविरहादेतिरोधात् तत्राभिप्रायविरहनिश्चयसंभवादिति भावः तदस्य शंकते नचेतिशु
कोदीरितरक्तिपरकीयशाब्दबोधारहितत्वेनश्रोत्रानिश्चितेनोदीरितइत्यर्थः पदस्पीतप्रिनाशशाब्दाहारप्रयोगोपिसूचितः
आकांक्षेत निश्चयमितिआभिप्रायपूर्वकत्वनिश्चयमित्यर्थः अध्याहारलक्षणायोरकल्प्यतेन अध्याहारेत्यर्थन्तसार्थगोच
रशाब्दबोधापत्तिः भविष्यतलक्षणप्रदानेन दर्शनविषयस्य सर्वत्रान्वयबुद्धित्वेन परस्परानुपकपकप्रयोगस्यनसाधुतापत्त
प्रयोगइतिशाधुत्वज्ञानस्यशाब्दबोधेप्रयोजकत्वाभावेपि निरुक्तं सर्वत्रशाब्दाध्याहारस्तादृशाहारपिचेतिपरास्तम् अभेदेनविशेष्य
तास्वलीलादेः प्रयोगापत्तेः पदंतत्रतन्मात्रोपस्थापितस्यलेविशेषणपदाध्याहारः नीलादिबोधकपदाध्याहारः अन्वयबोधेतिअ राम
ध्याहृतनीलादिविशेषणानित्यघटादिबोधसंभवादित्यर्थः पदंविना पदप्रयोगंविना विशेष्यपदं घटादिपदं अत्र साधु अभेदेननीला १२८
दिविशेषणान्वितस्वार्थबोधनीयेन साधुनीलंघटइत्यादेः साधुत्वादितिभावः इष्टस्वर्गयोरितिस्वर्गकामोयजेतेत्यादौ विधेयत्वे

कदेशेष्टरूपविशेष्यसमानविभक्तिकाभ्यस्वर्गादिपदार्थेरूपविशेषणाभेदान्वयस्यविधिवादेयंयद्यत्तावत्समाप्णलादि
त्यर्थः स्वाभेदान्वयबोधयामानसमानविभक्तिकविशेषणपदप्रयोगस्यसाधुतायामनपेक्षितत्वेपिनभार्यप्रेषभेदा
न्वयेसमानविभक्तिकनीलादिपदाध्याहारे आवश्यकइति। वा अत्र विशेष्यवाचकपदासमानविभक्तिकस्यनील
मित्यादिविशेषणपदस्येवसाधुत्वात् तनत्वयथमांनघटपदस्यविशेष्यतापरेविशेष्यंद्वितीयान्तं गं विभक्तिवचने आ
त्यादिनाविशेष्यपदसमानलिंगविभक्तिवचनत्वानुशासनात् यथमोतविशेषणपदोत्तरद्वितीयादिविभक्तेस्तद्वि
रुद्धत्वाद्विशेष्यपदस्यचविशेषणपदसमानविभक्तिकत्वस्यानुशिष्टतयातदुत्तरप्रथमापाअनुशासना विरुद्धत्वात
अतोघटस्यसत्त्वेननीलादिपदाध्याहारः घटस्तादृशेनेनास्तिनीलादिविशेषणान्वयस्थलेवास्तीत्यादिविशेषण पदाध्या
हार आवश्यकः समभिव्याहृतपदेनकर्तृताभिधाने ततीयानुशासनात् अस्तीत्यादिपदप्रयोगं विना तृतीयाप्रसक्तेः प्रथमा
यात्रसाधुत्वात् पदिचकर्तृत्वविशेष्यतयाकर्तृत्वबोधनप्रयुक्तं कर्त्रनभिधानं तृतीयानिमामकृतयन्ते तदा अध्याहृतकर्तृत्वावि
शेष्यतयाकर्तृबोधतासर्वथाप्रथमापाः साधुत्वनिर्वाहात्। नैतत्रापिनपदाध्याहारोपयोगः अन्वयबोधजनकतावच्छेदक

रूपप्रकारत्वमेवान्वयविरोधित्वं तच्च रूपं विभक्त्यादिसमभिव्याहृतपदत्वं तथा चान्वयाविरोधिपदजन्योपस्थितित्वेन
१२० हेतुतावादिनो मते विभक्त्यादिसमभिव्याहृतपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुतेति फलितं अन्वयबोधजनकतावच्छे
दकरूपप्रकारत्वमेवान्वयविरोधित्वं तच्च रूपं विभक्त्यादिसमभिव्याहृतपदत्वं तथा चान्वयाविरोधिपदजन्यो
पस्थितित्वेन हेतुतावादिनो मते विभक्त्यादिसमभिव्याहृतपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुतेति फलितं अन्व
यविरोधिजन्यत्वेन हेतुतामते चाविभक्त्याद्यसमभिव्याहृतपदाजन्योपस्थितित्वेन तथेति अत्र च विभक्त्या
द्यसमभिव्याहृतत्वमादिनान्यतरपाठोपस्थितिमात्रमेवं सत्यान्वयितियोगिनि पदत्वनिवेशनं तथा चाव्याहार
मते निरोधकपदस्य जनकतावच्छेदकगर्भेऽधिकस्य निवेशाद्धि पदान्तगौरवमिति अत्रान्वयबोधप्रतिबंधकत्व
न तत्प्रतिबंधकतानवच्छेदकविषयत्वं वा विरोधित्वं पदनिष्ठविशेषणतियथास्थितं तद्वपातिपदविशेषणरति अन्वयावि रामः
रोधित्वमिति यथाश्रुतमित्यादिः विरोधित्वं पदिफलान्वयहितन पूर्वं ह्रस्वात्प्रतीतिं तन्नादृशपूर्वत्वान्नविकारणात् १२०
णविशिष्टत्वं रूपं वा तदा मतद्रूपस्यैव दोषमाहुः एककारणेति अन्यासत्तायोग्यमात्रं तानपत्रयत्र वाशब्दो

धविरोधिसामग्रीविशेषादिसमवधानं सर्वत्र फलानुत्पत्त्या उक्तकारणाभावादेव कार्यानुत्पत्तिनिर्वाहे तत्कारणान्तरविलोपा
पत्तेरित्यर्थः उक्तविरोधितायटितधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वेऽन्योन्याश्रय एव दोषो बोध्यः प्रतिबंधकत्वकारणीभूता
भावप्रतियोगित्वं तदा दोषमाह विरोधितावच्छेदकेति विरोधितापत्तेः द्वारं कर्मताविधानं कृतिरित्यादि निराकांक्षत्वा
देः न्वयविशेषविरोधित्वाव्यवस्थितेरनुगततादृशपदत्वस्य विरोधितावच्छेदकत्वे प्रतिबंधकतावाकुलत्वं विभक्त्याप
समभिव्याहृतपदत्वस्याननुगतत्वात्तथात्वपक्षे पत्ते तदापितदपेक्षया लाघवेन विभक्त्यादिसमभिव्याहृतपदत्वेन तत्त्वा
नेत्वेनवाहितत्वकल्पनमेव युक्तं निराकांक्षपदज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे द्वारं पिधेहीत्यादिसाकांक्षपदज्ञानसहितदर्शनेनिरा
कांक्षपदज्ञानसत्त्वेनान्वयबोधानुपपत्तिः साकांक्षपदज्ञानस्योत्तेजकत्वे च गौरवमिति भावः। नन्वन्वयविरोधित्वं निराकांक्षप
दानां निर्वाच्यमित्यत आह नन्वेवेति तद्विरोधित्वं अस्मादृशामन्वयविरोधित्वं तस्मात् अन्वयबोधजनकतावच्छेदकविभक्त्यादिसमभि
व्याहारस्वरूपस्यान्वयविरोधितारूपत्वात्तद्विशेषः अन्वयविरोधित्वरूपोऽपि पदविशेषः एवं च द्वारमित्यादौ पिधानकर्मत्वो
भेदात्स्वपदप्रयोजकः पिधानाद्यर्थकधातुपदेऽकर्मकताद्यर्थकात्तद्विभक्तिसमभिव्याहृतत्वादृशधातुपदत्वरूपो विशेषः पिधान

१३। कर्मत्वादिर्भिन्नान्वयप्रयोजकत्वात्तादृशधातुपदे कर्मत्वाद्यर्थकद्वितीयादिविभक्तिसमभिव्याहृतत्वं तादृशधातुपदत्वं विवक्षि
त्वादिपदाध्याहारं विना च तादृशविशेषधर्मप्रकारकप्रकृत्यानन्वयपिधानापपत्तिरिति विरहात्तत्तात्पर्यविषयं द्वारकर्म
कपिधानकृतिरूपवाक्यार्थबोधेऽपि पदाध्याहारस्यावश्यकत्वं तिभावः ननु कर्मवाक्यार्थान्वये द्वारादिरूपस्तु तत्परमेव का
रणं न तु पिधानापत्त्युपस्थापकं अनुमानेन वा तदुपस्थापकमध्याहृतं कृतिपदं लाक्षणिकस्यानुभावकत्वात्तु रो
धेनान्यापमतेऽपि शक्त्या स्वार्थोपस्थापकस्य तेनैवानुभावकत्वात् तामात्यरूपे रोधवचपदस्याध्याहरणीयतात्पर्यं त्रयं
निश्चयेन तस्य शक्त्या स्वार्थानुपस्थापकत्वात्तथा चानुभावकपदे अवान्तरवाक्यार्थबोधप्रयोजकविभक्त्यादिसमभिव्या
हाररूपाकांक्षासत्त्वे रतरार्थानां परस्परमकथंचिदुपस्थितिसत्त्वे एवानुभावकपदेन तदर्थान्वितस्वार्थानुभवतात्पर्यस्तानस
हकारात्तादृशानुभवो जनतरतिपिधानादीनां साकांक्षपदोपस्थितिर्विनैव पिधानापर्यायार्थाध्याहारद्वारकर्मकपि राम
धानादिबोधनिर्वाहः द्वारं पिधानकृतिरित्यस्य वाविशेषात् द्वारं कर्मतापिधानंकृतिरित्यादितोऽपि तादृशबोधतात १३।
पर्यानसत्त्वेऽप्येवंतादृशबोधः विभक्त्यादिसमभिव्याहारतत्परत्वशून्यस्यार्थोपस्थापकस्यानुमानादेः पिधानं कृतिरित्य

।

स्य चाविशेषात् द्वारं कर्मतापिधानंकृतिरित्यादेरेव साकांक्षानुभावकपदाभावेन तादृशबोधानुपपत्तिमात्रं न वै
वं विशेष्यविहीनत्वादिपदमात्रस्य वृत्तोऽप्यस्थलेऽधीनत्वात्तत्समभिव्याहारस्तानहेतुतापत्तेः क्रमत्वात् द्वारमित्यादौ ता
दृशपदाध्याहारानुपगमतन्त्रानस्य व्यभिचारान्तरं यद्ध्याहारस्यावश्यकत्वं इति वाच्यं तथाप्याहरणात् द्वारं पिता
दिपदजन्ये विशिष्टपरतन्त्रादिपदजन्ये च पिधानकृत्याद्यन्वयबोधे तत्समभिव्याहारतावच्छेदकानामननुगततानतिप्र
सक्तरूपस्य दुर्निर्वचत्वादित्यापंकतेनानितिः अनुभावकमिति द्वारं पिदधाति इत्यादिस्वरमितिशेषः इत्युपस्थापितेति पदशक्ति
तानन्यत्तदर्थोपस्थितिसहकारिता वत्तदर्थान्वितस्वशक्त्युपस्थापितार्थान्वयबोधोपधायकत्वस्यानुभाविक
त्वादितात्पर्यं तथा च पदद्वयस्य उपस्थापिताध्याहृतपिधानाद्यन्वितद्वारकर्मत्वादिबोधस्य द्वारमित्यादिपदेन जननासंभवा
त्पदाध्याहारस्यावश्यकत्वमिति भावः अन्यथा तादृशानुभवजनकत्वस्य तदर्थोपस्थितौ तत्संनिधाने तत्त्वापेक्षानुपगमे तात्प
र्यमात्रादेव निर्वाह इति गंगायां घोष इत्यादौ स्वार्थसंबंधरूपलक्षणाग्रहं विना विपर्ययात्कथंचित्संबंधेन गंगादिपदेनतीर
स्येन वा उपस्थापितनीयघान्वितस्वार्थतात्पर्यज्ञानवत्त्वरूपपदेन तादृश स्वार्थानुभवजननसंभवेऽपि सर्वथा शक्तिकल्पनात्तादृश

१३२ उच्चारणात्पाः शाब्दबोधौपयिकसंबंधत्वकल्पनाः तात्पर्यस्य तात्पर्यं अर्थभानानियामकत्वस्य न चलत्वार्थस्मामीप्यादिरू
पलाक्षणिकपदसंबंधस्यापि शाब्दबोधौपयिकस्मरणोपयोगितया शाब्दबोधौपयिकसंबंधत्वरूपशक्तित्वकल्पद्धर
प्रवादमेवलक्षणार्थशाब्दबोधेन तादृशसंबंधग्रहस्य नियततया पिद्वान स्वीक्रियत एवेति वाच्यं: प्रकारांतरेणार्थोपस्थितिन
स्त्वशाब्दबोधनिर्वाहे तादृशपरंपरायाः पदतदर्थसंबंधतायाः एवं निष्प्रामाणिकत्वात् पदस्य पदार्थे अन्यसंबंधः क्लृप्तस्त
त्रार्थे पदस्य शक्तिरविनसिद्धेरित्याह किंचेति समवायसंबंधेन तदर्थोपस्थापनेनेति आकाशपदस्य समवायसं
बंधाधीनाकाशोपस्थितिसहकारिणोत्पर्थः इतरपदैः आकाशपदसमभिव्याहृतत्त्वतात्पर्यविषयपदार्थशक्तविभक्तादि
पदैः अन्वयसंभवात् आकाशादिनविभक्तापदार्थबोधसंभवात् आकाशादिपदस्याशक्तत्वे तस्य तत्त्वार्थानुभावकत्वासंभ
वादितरपदैरित्युक्तं इदमापातत: यत्राकाशपदघटितवाकस्यानिर्विभक्तादिनानरसकलपदानामेवनानार्थिकानिनत्राका एप
शपदस्याशक्तत्वे शाब्दबोधानिर्वाहात् मीमांसकस्य पराभिप्रायविरहेणाभिप्रायिकपदाध्याहारे नसंभवतीत्युक्तं इदमण्युद् १३२
रतिपदमुक्तमिति उपस्थापकत्वेन सामान्यतरवृत्त्युपस्थापकत्वरूपसामान्यधर्मेणेत्यर्थः वक्तुरभिप्रायः प्रिधानानान्वयबो

धानुकूलत्वेतात्पर्योपस्थापकेन सह द्वारपदमन्वयबोधंजनयतीति तेकवाकत्वाभिप्रायस्य: पदविषयकत्वादि तितथाचपदा
भिप्रायस्य तत्राप्यबाधितत्वेनानुमानसंभव इति भावः पदत्वेनाभिप्रायविरहो किंचिकरइत्याह विशिष्येति पदत्व
घटितविशेषरूपेणेत्यर्थः सामान्यतत्त्वाभावात् पदस्योक्तसामान्यरूपेणाभिप्रायविषयविषयत्वेपि वक्तोतः पदाभि
प्रायानुमानसंभवात् पदत्वेनेति विकु: पदत्वप्रकारेणान्वयबोधानुकूलत्वाभावनिश्चयेनेत्यर्थः कथमेवं कथं पदस्य शाब्द
बोधानुकूलत्वतयावक्त्रभिप्रायविषयत्वं समानविशेष्यकविपरीतनिश्चयेनप्रतिबंधादिति भावः पदजन्योपस्थितिरेव
न नियामिकेति पदजन्योपस्थितिर्नियामिकेतिनेत्यर्थः चार्योपस्थापकपदत्वावच्छिन्नं प्रतिशाब्दबोधानुकूलमिति
फलितार्थः तस्या एव तथाभावेन पदजन्यापायप्रयोपस्थितेरन्वयबोधजनकत्वेनेत्यर्थः उपस्थापकपदस्य सेवा
न्वयबोधानुकूलत्वे नेति फलितार्थः अन्वयबोधानुकूलोपस्थितित्वेनान्वयबोधानुकूलार्थोपस्थापकत्वेन न त
स्यापवेति विषयस्य उपस्थापकपदस्येति शेषः उक्तस्थलेपदाभिप्रायोपपादनेन तदनुमाननिर्वाहेपि वक्तुरिप
दाभिप्रायाभावनिश्चयस्थले शाब्दबोधानुपपत्तिं शंकते नन्विति एवं एवमपि नैयायिकोक्तरीति विशेष्यपदवि

विषयकाभिप्रायवृत्तौ नैयायिके मात्रुपपस्थिते अन्यानुपपस्थितिः पराजन्यार्थोपस्थितिः अन्वयबोधांगमितीतिना
१३३ स्वरूक्तः परमनिपेतमितीतिशेषः पदार्थाहाराहाराभावे वाक्यबुध्यापदार्थतिप्रायानुमानेपरत्वेनाभिप्राया
विषयत्वेनानेपि अन्यरूपेणापदविषयकमभिप्रायेतद्विषयत्वज्ञानं संभवति समानप्रकारकत्वे च विरोधिविष
यकज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिति समाधत्ते नेति तत्तादृपदविषयकमभिप्रायेणद्विषयत्वज्ञानं संभवति समानप्र
कारकत्वे च विरोधिविषयकज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिति समाधत्ते नेति तत्तदन्वयबोधेति द्वारा यन्वयबोधानुकूलपत
द्विषयकैकवाक्यताभिप्रायविषयत्वस्यार्थः पदार्थस्य देवान्वयबोधानुकूलत्वेन तत्र मानसत्वस्माशंकां निराकरोति पदार्थस्य
स्मृति अर्थोपस्थापकानुमानादेरित्यर्थः अन्यथाभावात् विशेषहिपदानि छसमभिव्याहारानियामकत्वात्तवक्त्रभिप्रेत
द्वारादिपदस्येतरत्रिष्ठसमभिव्याहारानियत्वकत्वेनसलिंगज्ञानुमितेर्भानादिति शेषः ननु पदत्वाविषयकात्तादृशान्तु राम०
मितिरूपपदार्थाहारात्र पदार्थोपस्थित्यादिसंभवत्यत आह पदत्वेनेति अकिंचित्करत्वात् अर्थोपस्थित्यादावनपे १३३
क्षितत्वात् तर्हि केन रूपेण परत्वज्ञानमपेक्षितमित्यत आह तदर्थेति द्वारादिज्ञापकत्वेनेत्यर्थः अर्थोपस्थापकत्वा

देद्वारोपस्थित्यादिहेतुत्वात् एवं च पिधेहिपदं विभक्त्यंतद्वारकर्मत्वादिज्ञापकसमभिव्याहृतमित्याद्याकारकानुमितिरू
पद्वारमित्यादिपदार्थाहारोपि पिधेहीत्यादौ द्वारकर्मत्वानुपस्थित्या द्वारकर्मकपिधानादिबोधरति भावः ननु पत्र द्वारमा
दिपदत्वेनैव पदाध्याहारस्तं भवत्स्वतः तादृशज्ञानस्य तर्कं नस्य त्वप्रकारकत्वानस्मक्तप्रकारेणानुमानादि
साधारणधर्मज्ञापकत्वप्रकारेण पदत्वाने विमीमांसकस्य नैयायिकाभिमतेन पदत्वा न संभवेयुः न शक्तिधीरिति प
दाभिप्रायाभावनिष्पेशक्तेः पदमात्रधर्मितया धातुकूलसंबंधत्वेनेश्वरेच्छा नत्वेनेति अर्थबोधकत्वप्रकारकप
रमेश्वरज्ञानत्वाच्चैनेत्यर्थः विनिगमनाविरहेण भगवदिच्छापारवश्यप्रज्ञानस्यापि शक्तित्वमित्याशयेनेश्वरे
तरेति ईश्वरज्ञानत्वादिनायक्तेज्ञानस्य ईश्वरानभ्युपगंतृणां मीमांसकादीनामर्थभवैनतेनरूपेन रूपेण ज्ञानस्य
शाब्दबोधोपयोगित्वे तेषां शाब्दबोधानुपपत्तेरितिभावः उक्तरूपेण शक्तिज्ञानं तदानार्थोपस्थितावन्वयबोधे वापेक्षि
तह किंपकादौ हस्मादिसंबंधः [illegible] पदत्वानार्थोपस्थितेः [illegible]
विकत्वात् तथा च विशिष्यशक्तिग्रहापेक्षया द्वारादिपदेष्वाप्यनंततिरशायां विशिष्यैव शक्तिग्रहाद्विशिष्यग्रहीत

शक्तिकात्वान्मान्यतो धाराहेतोस्तस्या योपस्थितिरन्वयानुभवः संभवतीत्याह यत्तु तदिति परार्थस्मरणाख्यापारकमिति परा
१३५ र्थस्मरणव्यापारकं ममापि तावन्नान्वयानुभावकमित्यर्थः चरमभावबुद्धेः पदज्ञानत्वेन कर्मत्वावच्छिन्नपिधानादिबोधे
कर्मत्वाघटितत्वापकत्वमात्रेणाद्वारपदस्य हीत्यादिपदज्ञानस्य हेतुत्वमप्रकृतत्वान्न त्वासत्तिप्रथमायां तद्द्वारपदकर्म
त्वादिपरेष्वपि तादृशशाब्दधीप्रसंगात् तादृशपदेष्वपि ननु तद्घटितत्वाप्रकत्वज्ञानसंभवात्तत्र प्रकृतेतान्वयबोधानुकूल
तापापास्तत्वदेवाभावात्प्रकृतान्वयबोधानुकूलतात्पर्यपयाप्याप्रकत्वे नैव च ज्ञानस्य हेतुत्वात्कापमतिप्रसंगरतिवाच्यं
तेषामपि पदानां द्वितीयाघटनद्वारा ह्विपदानुपूर्वीप्रकारकप्रमातृशाब्दबोधोत्पत्त्यापकृतान्वयबोधजनकता
न तु पवनत्वप्रकृतान्वयबोधानुकूलत्वस्य तत्त्वादृतत्वात्तत्प्रकृतिप्रत्ययपानुपूर्वी विशिष्टपदस्य कौशलापाः संशयेवि
पूर्वपेवशाब्दबोधानुपत्त्यात तादृशशाकांक्षानिश्चयप्रस्य शाब्दबोधहेतुतापत्त्याप्य विद्वात् विद्वांत विद्वापाः प्रति रामः
त्वागेपदभिन्नानुमानादिरूपार्थोपस्थापकस्याप्यर्थोपस्थितिद्वारान्वयबोधानुकूलत्वप्रपदारस्यासौ कोपि नो १३५
तथाभावादित्तिकश्चित्तानुमितेः परविषयकत्वकेन वकाशाब्दवनचान्वयबोधानुकूलत्वं तत्कारणतावच्छेदकानुमा

नादेरपि तत्पदस्येवेति तत्प्रयुक्तिसंगतिरिति कश्चित्तन्न अनुमितेः पदविषयकत्वेनैव काशाब्दबोधवच्चान्वयत्वविरहेणान्वय
बोधानुकूलत्वे च पदविषयकसमभिव्याहारज्ञानस्येव तद्विषयकतत्सकाराकानुमानादिविषयकसमभिव्याहार
ज्ञानस्यापि हेतुतापत्त्या प्रसाध्यप्रतिपादकतया पदभिन्नानुमानादेरपि तादृशाकारज्ञानविषयत्वापत्त्याश्च अनुकूलतापत्तेरता
तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्यापि हेतुतापत्तेश्च हेतुतावच्छेदककोटौ पदविषयकत्वप्रवेशस्य निर्युक्तिकत्वात् तस्मादा
नुपूर्वीविशेषप्रकारकतो वाच्याहेतूनामपि पदानां ज्ञानं नकारणं न च विशेषानुमापकलिंगज्ञानानियमात्सर्वत्र
विशेषरूपेण पदाध्याहारः संभवतीति वाच्यं पत्रानामादेश्चाभावस्य एवं वा लिंगे व्यभिचारज्ञानादिवशाद्विशेषरूपाव
च्छिन्ननिरूपितव्याप्तिनिश्चयः पत्रवाशामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यकलिंगस्येव विशेषानुमापकत्वाद्यवज्ञानादिरूप
पसहकारिसमवधानं तत्रैव शाब्दोऽन्वयबोधः अत्रमतनरस्तु मितादि रिसे वागस्तोपगमान्तेव क्षरिपराभिप्राभिपापवि
रहनिश्चयस्य जे पीदृश्यवगत्तिः पदोत्कंशक्तेरन्वयबोधानुकूलस्यं वृत्तेन ज्ञानं शाब्दानुभवहेतुरिति तत्र पिपासितंवि
शेषरूपेणाशाब्दवगाहिनो वाचकत्वज्ञानस्य लक्षणापाद्यहदृशापंक्षार्थे बोधवितरोधितानुपपत्तेः ननु तादृशवाचक

घटेपिअन्वयबोधानुकूलसंबंधत्वेनशक्येघटेशाब्दधीविशेषेवेतिवाच्यंतथासतिअन्वयबोधानुकूलसंबंधत्वेनाक्येघटेश
१३५ क्येघटेशाब्दधीविशेषेवेतिवाच्यंतथासतिअन्वयबोधानुकूलसंबंधत्वेनाकाशादिपदेआकाशसमवायादियाद्वारे
वशाब्दधीसाकारसंभवेनततत्त्वच्छिन्नकिंचिल्लोपप्रसंगात्ईश्वरीयत्वेननसंकेतज्ञानंहेतुरित्यनुमन्तव्यंप्रबोधस्तत्प्र
काकेशत्वेननज्ञानहेतुतापत्तेर्विरोधकंवस्तुतद्धर्मादिकमप्यवस्तुत्वानुपपत्तीविशेषावच्छेदेनपदेऽस्तुतथाकिं
कस्यरूपान्तरेणप्रवृत्तानात्पराथोपस्थितत्वेपपत्तेःमनुष्यत्वादिनाहस्तिसंबंधज्ञानात्तत्रचैत्रत्वादिनाहस्तिप्रकारकस्म
रणात्स्वमात्रसतियघर्रहसंप्रशाब्दस्यबाधार्थकत्वंविनाज्ञातत्तदर्थशब्दस्यतत्साध्यार्थकत्वाप्रसक्तातन्निराकरणापो
गात्प्रशाब्दस्यकार्यार्थकत्वव्यवस्थापनेनतत्तत्त्वेनतत्साधकत्वमितितन्मूलंसंगमपात्तिपूर्वमितिपूर्वकारणमि
तिइत्यन्तविधिप्रत्ययज्ञानतथाचयथासामान्यशाब्दस्यविशेषेऽपिप्रयोगात्तद्वत्कालत्वसूर्यकंपूर्वप्रकारणार्थकम राम १३५
पिहस्यतेतथापूर्वपदमप्युत्ताकालत्वसूर्यकतत्पातद्विशेषकार्यार्थकमपिसंभवतीतितात्पर्यमष्टकपरप्रदार्थसा
कार्यान्तपत्तेनालोचनेनतत्साधकत्वंनात्पर्यमितिशंकानत्रिविधेनीत्यर्थःपदार्थसंसर्गयोःशाब्दसाध्यत्वेनात्त

र्थस्यतत्साध्यकत्वरूपतापांकोदोषइत्याकांक्षायामाहतथाचेतिघपदीमादिपदेनघटसंसर्गपरत्वव्यवहारपरिग्र
हःअव्यवहारापत्तिःव्यवहारानुपपत्तिःत्वात्त्वाणिकस्येतिमूलंलाक्षणिकस्यानन्तुभावकत्वेऽपिप्रवर्त्तकत्वात्तुभवत्त
नकत्वस्याथोपस्थितिजनकत्वपात्तर्दृष्टगोचरशक्तिजनकत्वेनतत्त्वपनित्यर्थकंपदार्थोपस्थितिद्वाराप्रवर्त्तकत्व
स्यतात्पर्यरूपत्वेपस्यापितात्पर्यकृतार्थपरत्वापिपदस्यात्तदुपस्थितेरपिप्रवर्त्तकमानस्यादित्तानसंपादनेनप्रव
र्त्तकत्वसंभवादरतःप्रवर्त्तकत्वस्यतात्पर्यरूपत्वेपदार्थस्यापितात्पर्यकृतार्थपरत्वाकानुभवजनकत्वविवक्षणापंतथाचला
चोदिताकस्यानन्तुभावकतयापानतरसारत्वनिर्वाहस्यविप्रपर्कलाक्षणिकस्यानन्तुभावकत्वेपीत्यग्रिममूलंतत्बुद्धिजनक
त्वमितिलक्षणास्यतत्त्वातिपाधकत्वमितीत्यग्रिमलक्षणाभेदःवक्ष्यमाणिनत्वातिपाधकाशब्देनतत्त्वातिपत्तिजनकत्वे
वोधनाद्बुद्धिपदप्रतिपत्तिपरयोःकर्मधारयपर्यापत्यादिसाशंकाह्लाद्योकेतद्बुद्धानीतिप्रतिपत्तिस्मामन्यपरमितितिस्मत्र
उभयसाधारणात्तत्वानिजनकत्वरूपमित्यर्थःएवंसतितल्लक्षणास्यपाधान्युतेष्यप्रकृतार्थस्मितिमात्रापत्तस्तत्वव्य
वहारप्रसंगोइष्टव्यःप्रतिपादनानुकूलव्यापारत्वंप्रतिपत्त्यनुकूलतदर्थसंबंधवत्त्वंत्रतदेवंप्रतिपत्तिजनकत्वमीत्रस्याविव

स्थितत्वादेवः प्रतिपादकत्वमितित्वर्थकमपीत्यादिः तथाच तत्प्रतिपादकत्वमिति वक्रोक्तिरूकार्यत्वाभावे वेत्तिभा
१३६ वः नचैवमिति एवं च सति प्रतिपत्तिजनकत्वस्य तात्पर्यनिरूपणाधीनत्वात् प्रतिपत्तिजननं विनाऽनिरूपणत्वात् अन्योन्या
श्रयप्रसंगात् काश इतिभावः नवस्य ज्ञाततात्पर्यानपेक्षणात् तत्तात्पर्यजनकत्वनिवेशपक्षे न्योन्याश्रयाप्रसक्तिरिति वा
च्यं संसर्गप्रतिपत्तेरनुभवमात्ररूपत्वात् संसर्गबोधे संसर्गपरतानिश्चयापेक्षायाः अन्योन्याश्रयप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् ननु वाच्यता
कस्याप्रतिपादकत्वादित्यत्र संयत्नेत्याहरणात् कस्मान्नुभावकत्वेपि पत्त्यनुकूलसंबंधवत्त्वरूपप्रतिपादकत्वे स्पतेत्रा
न्या. तेतत्वात् तदर्थसंबंधार्थशाक्तत्वरूपलक्षणाया वृत्तेर्लक्षणात्मिकपदेन प्रतिपत्त्यनुकूलसंबंधत्वात् ततः शाक्यारणं ज्ञो प्रसिद्धि
र्लक्षणेति मताभिप्रायकत्वात् गंगायां प्रतिगंगेति गृह्यमाणे शक्यापेक्षाप्रवाहरूपमुख्यार्थसम्बन्धांतेनः प्रसंबंधेनासामा
न्यरूपेण गंगापदे संबंधः कश्चिन्नीरसंबंधः परंपरा संबंधस्य हन्ति तासु प्रमाणादिति भावः तीरस्य तिरिति तीरशरीर एय५
बोधजनिकेति शेषः तस्य तीरस्य अपदार्थत्वे साक्षात्संकेतितपदानुपस्थाप्यत्वेऽनुपपन्नेरिति साक्षात्संकेतितस्य तत्संबंधि १३६
मार्थ एव विमतत्वादन्वयप्रसक्तेः इति चेत् तत्रान्यथा तीरस्मृतिजन्यकाल्पाप्युद्बोधितं संस्काराधीनत्वाद् उपस्थितितोपि

तत्र विमतत्वाद्यन्वयापत्तेरिति भावः संबंधः लक्षणनिष्ठवृत्तिशेषः एतच्च प्रतिपत्त्यनुकूलसंबंधवत्त्वं प्रतिपत्त्यनुकूलार्थ
निष्ठसंबंधप्रतियोगित्वं अर्थनिष्ठवाच्यत्वरूपतादृशसंबंधप्रतियोगितयैव मुख्यार्थपरत्वं पदस्य तादृशपेन संबंधाश्र
यत्वस्य तात्पर्यघटकत्वे अर्थनिरूपिता शक्तिः स्वनिष्ठानवच्छिन्नाभावनिरूपकार्थशक्तत्वरूपा च लक्षणापदे अर्थप्रतिपत्त्य
नुकूलसंबंधो बोध्यः तत्तत्समयावच्छिन्नरीतिपरामर्शेन तद्रूपेणोपवर्तितेन तत्कालवृत्तित्वविशिष्टरसार्थः तथाप्यः तादात्म्यसंबंधा
वधावच्छिन्नं संनिष्ठज्ञापकताघटिता प्रतीतासंबंधावच्छिन्नव्याप्तिमान्न विशिष्टस्यान्वयानुपपत्तेरिति भावः ननु सम
भिव्याहृतपदार्थबाधितत्वाद्योर्थसंसर्गकत्वविशेषणतो न मुख्यार्थपरस्य गंगापदस्य तीरपरत्ववारणीयम्पोक्तस्य
गंगायां घोष इति वाक्यस्य मत्स्यपरताप्रसंगस्य वारणात् न तु तत्र तत्रेह सुखबरस्यार्थाविनाभूततयोपस्थितत्वरणेति समभिव्या
हृतान्वययोग्यत्वार्थाविनाभूततन्तत्वद्वरस्यार्थः अविनाभावसत्त्वात्र वाच्यत्वं सत्ताधारणाप्रतिपत्त्यनुकूलसंबंधत्वेन निवेशः वा
ऽतितोभवतीतिमतस्यादेः समभिव्याहृतयोग्यान्वययोग्यत्वादितिभावः सामान्यतस्तादृशप्रतिपत्त्यनुकूलसंबंधत्वेन
निवेशः वाऽतितो भवतीतिमतस्यादेः समभिव्याहृतयोग्यान्वययोग्यत्वादितिभावः सामान्यतस्तात्पर्यमिति वाचकत्वात्

णिकसाधारण्यं तात्पर्यमित्यर्थः नच मुख्यार्थबाधो विनिगमो तेन्यतो मुख्यार्थबोधेपि न मुख्यार्थे परतानुपपत्तिरिति भावः
१३७ मुख्य इति समभिव्याहृतबाधितसंसर्गप्रतियोगिनः स्वीयमुख्यार्थस्याविनाभाव इत्यर्थः एतादृशस्वार्थाविनाभाव
एव लक्षणाया एतन्मतानुदशायामेव लक्ष्यार्थबोधः नतु स्वार्थाविनाभावमात्रज्ञानादेव लक्ष्यार्थबोधे मुख्यार्थबाध
ज्ञानापेक्षायाश्चानुभविकत्वादिति भावः तदीयसारीतिरूपतामिति शेषः प्रयुक्तत्वात्र शाखावासत्वानुकूलकंठाद्यभि
घातरूपव्यापाररूपप्रयोगविरुद्धतो मौनिश्लोके मौनिभूतिपिपादयिषितार्थपरत्वानिर्वाहात तस्य शखाचेनाचारिता
सप्रतीतायाविरहादिति ततः प्रयुक्तत्वं व्याचष्टे प्रयुक्तत्व इति प्रतिपत्तिविषयीकृत इति प्रतिपत्तिविषयताप्रयोजकव्याप
रगोचरीकृत इत्यर्थः स च व्यापारः कंठाद्यभिघातादिरूपस्तस्य शब्दजनकतया ज्ञानानुकूलत्वात्संपादकत्वात् एवं लिप्यादिव्या
पारोपि तथा तस्य शब्दस्मारकत्वादिति भावः एवं च वक्तृत्वस्य प्रतिपादकेनेत्यर्थः अतो मौनिनं वक्तृत्वविरहेपि न एमं० १३७
तिः वक्तृता तत्प्रयोजकत्वादिस्वकारित्वे शास्त्रविषयत्वमेव प्रतीतासाहियत्वं नाविदुषापि ज्ञापितत्वपर्यंतं अतः प्रयोजनेत्वं तुल्यमिति साधेप
द्वौ कर्मसंबंधस्थलेप्यर्थमप्रयत्ते इत्यादेः भावमात्रप्रत्ययानेकशपाज्ञापितत्वेनोदीच्यापामावतात्पर्यप्रयुक्तं प्रत्यादिपदं न वा

कर्मकत्वं धातोर्न दर्शितिरूपमपि तु कर्मत्वानिरूपकक्रियापरत्वमत एव पाकादेः कर्मासमभिव्याहारेपि न तथैकधात्वन्तरमक
र्मकताप्रयुक्तः कर्त्रतिरिक्तप्रत्यय इति प्राचीनकर्मसंबंधेपि भावे साधुरिति वाच्यं तथा सति कर्मासमभिव्याहारे चैत्रेण पच्य
त इत्यादेरसाधुतापातः कर्त्रतिरिक्तप्रत्ययनियामककर्मकत्वं तु कर्मत्वानिरूपकक्रियापरत्वमेवेति तेन तु व्यक्तकर्मत्वाद्यन्वितक्रि
यापरत्वाय पर्यवसितत्वादेः स्तंडुलमित्यादिशब्दतुल्येव्याप्यायाश्च पच्यत इत्यादिशब्दज्ञापकव्यापारजनकत्वादिति इष्टक्रियाप्र
तीतिपरत्वानुपपत्तिरिति समादितं तु कर्मकप्रयोगास्वंवदर्शिताकारके शास्त्रस्थले न तादृशप्रयोगस्य साधुतालः कर्मणि तु
भावे वाकर्मकत्व इति सूत्रेण कर्मान्वितत्वेन क्रियापत्वाप्यने प्रयुक्तत्वरूपस्य कर्मकत्वशालिधात् तदंश एव कर्मख्यातवि
धानात् तात्पर्यनिरूपणप्रस्तावे नानार्थादिशब्दानां नानार्थबोधकत्वमावश्यकमिति प्राचीनसिद्धांतानभिधानं संगमयितुमवता
रयति कामाहनं निवृत्ति उभयत्र प्रयुक्तेपि एकपदस्योभयार्थविषयकैककालीनबोधे पदत्वं वक्तृ इति योजना एकदानुभवइ
तिज्ञातना तात्पर्यविषयसिद्ध्यनुरोधेनुसारेण कृतेर इति शेषः सकृदुच्चरितादिति सकृदुच्चरितात् कृतदर्थपदस्य पद इति नियम
रूप इत्यर्थः प्रपवितसंकृतसदस्यमसकृतसहैकवारोचेति कोशादेकानुसंधानामपि व्युत्पत्तिशद्वादेकवारके मेधान्वयबोधरतेवो कापवा

दार्थानुपपत्तेश्च तएव बोधांशे हेतुर्हि कर्मत्वाद्यविरम्यव्याप्यताभावादिति न च शाब्दबोधोपधायकपदानुसंधानस्यत्वेनाप्यनुपस्थि
१३८ त्याशाब्दबोधोत्पत्तिद्वारेणविनाशात्तदनुसंधानावच्छिन्नशाब्दस्यतदुत्तरंशाब्दबोधान्तरजननमप्रसक्तमितिवाच्यंव्यापारीभूतार्थोप
स्थितिसत्वेपदानुसंधानस्यनाशस्याकिंचित्करतयाअननुसंधानांतरंविनापिशाब्दबोधांतरजननप्रसक्तेस्तथाप्येकशब्दानुशासन
सार्थक्यानुरोधेनएकदानेकार्थबोधेनियमोपिप्रामाणिकरूपेणनेरसाशपेनेदंननुसकृदुच्चरितस्सकृदर्थबोधकत्वनियमेनना
नार्थपरत्वाभावाभिधानमप्रयुक्तंतादृशनियमेनस्वरूपसत्ताएकानुसंधानावच्छिन्नपदेवहुनानेकार्थबोधकत्वप्रकारकेच्छापतिस
धानासंभवादेकानुसंधानाधीनत्वभवेनेच्छायाश्चसंभवेपितदनंतर्भावेनेच्छायानविशेषात्तद्दलादारेत्याक्रमेणैवप्रयुक्तस्यानेका
र्थबोधसहकारित्वात्स्वयाप्रत्युक्तप्रकारेणपदादपिएकदाम्नर्थावृंदमसाविशिष्टेनेकार्थबोधकतानुपपत्तेरितिशाब्दकाप्युक्तानुवादवादेसकृदि
त्तिनियमानिश्चयेविशेषदर्शनादितिताहृशनियमस्यप्रामाणिकत्वेवक्तुरपितन्निश्चयसंभवेनतस्मिन्सतितेभ्रतस्येकपरेस्मक गग १३८
दाच्चनेकार्थबोधकत्वरूपेच्छाविषयाभावग्रहात्तयाविरोधनिश्चयसत्वादित्यर्थः हृत्साधारणंतज्ज्ञानतत्वानभावशद्वसंवि
शिष्टविषयकत्वमेवग्राह्याभावादितिस्वयपातिबंधोनावच्छेदकमितिमाशयःउभयानुभावकेच्छमाचसएकदानेतर्भावेनतदर

त्वार्थद्वयंबोधयन्नितीच्छायाइत्यर्थः क्रमिकानुभवाभ्यामेवनिर्वाह इति क्रमिकयोरर्थद्वयानुभवयोरपितद्विषयतयाताद
शानुभवद्वयेनैवचरितार्थतेत्युक्तनियमान्नैकदोभयबोधनिर्वाहइत्यर्थः स्वाहन्नित्यवृत्तितात्पर्यानुरोधादित्यादि तथैवकु
त्पत्तेरितिप्रकृताभिप्रायकमाहसैवानेकार्थबोधकमितिवयुत्पत्तेरित्यर्थः प्रत्यावृत्तादिपरस्याहृतिमंतरेणाप्यनेकार्थ
बोधकत्वमुपपादयतिअतएवेतिशब्दव्युत्पत्त्यनुसारेणशाब्दबोधजनकत्वादेवपदत्रयपरेएकत्रोच्चारणएवेतिः एकदे
वेत्यर्थः तत्र:पदएकत्रोच्चारणेएकदानानार्थानुभवजननव्युत्पत्तिनिश्चयात्नानार्थानुभवजनकत्वनिश्चयरूप
व्युत्पत्तेः नानार्थानुभवः नानार्थानुभावकत्वंतदेवपदस्युदाहृत्यतिकरणेकत्वादीतिकरणत्वेकत्वादावित्यर्थः एतदेवेतिःए
ककालांतर्भावेनव्युत्पत्तेः नानार्थानुभवः नानार्थानुभावकत्वंतदेवपदस्येदाहरतिकरणेकत्वादीतिकरणत्वेकत्वादीत्यर्थः
एतदेवेतिःएकदानेकार्थबोधकत्वंचअपूर्वेअपूर्ववादेःस्फुटमितिःतत्रमीमांसकमतेएकत्रोच्चारणेलिंगपदस्यापि
त्वस्वर्गजनकत्वकार्यत्वानांज्ञानेशक्तमितिव्युत्पत्तेर्यागविषयकंकार्यस्यापिस्वर्गजनकंचेत्साकारकस्यापिनानादिनानार्थ
बोधस्यैतेननुपपत्तेनामस्वभावविशेषेणसर्वेषामेवसकृदर्थप्रत्यायकत्वंअसकृदर्थप्रत्यायकत्वंवास्यान्नतुकस्यचित्सकृदर्थ

न्यायकस्यचिदर्थस्य तत्राह श्रुतमिति श्रुतान्निर्वैचित्र्येण श्रुतान्निर्वैचित्र्यकृतस्यभावेवैचित्र्येणानन्तु विशेषदर्शनादेकरा
१३९ नार्थबोधकत्वप्रकारकेच्छा माभूदेकानुसंधानावच्छिन्नेऽनेकार्थबोधकत्वप्रकारकेच्छा वा तायुगपदनेकार्थप्रत्ययो भवेदे
वाहेत्योऽत्रानुसंधानभेदेन तादृशेच्छाविषयासिद्धेरित्याशंकां निराकरोति नचेति उभयानुभवेच्छा उभयानुभावकत्वप्रका
रिकेच्छा: एकस्मिन्वाक्ये: एकानुसंधानावच्छिन्नपदे: एकदेवेत्यवधारणमभिप्रायशतिफलत एकदेववोधोभवतीत्यभिप्रा
येपर्यवसानमित्यर्थः आहेत्येवाक्यभेदादितित्राहेत्यादौ धोपगमेत्रानुसंधानभेदेनेकानुसंधानावच्छिन्नस्यानेका
र्थबोधकत्वानिर्वाहेणायुगपदनेकार्थबोधरूपफलसम्पादित्यर्थः तादृशेच्छायाः नानार्थानुभावकत्वप्रकारकेच्छायाः विरहा
दिति: पदेएकदा नानार्थाननुभावकत्वस्यैव एकानुसंधानावच्छिन्नपदे नानार्थाननुभावकत्वस्यापि निश्चयादित्यर्थः मन्ले
सच्छदर्थपरत्वनियमेनः एकमात्रार्थबोधकत्वनियमेनत्राहेतावुपुच्चारणोचारेकत्रोचारणा इत्यादिष्टेत्राद्योकेएकत्रेति: एम० १३९
एकस्मिन्वाक्ये एकानुसंधानावच्छिन्नपदे: मूले नेकार्थपरत्वाभावात् अनेकार्थबोधकत्वाभिप्रायाभावात् अत्र प्रसंगसादि
नामतोऽकरणायोगपद्यानंतर्भावेनानेकार्थबोधनेच्छायदि तवच्छतात्पर्यस्थलेसामग्रीबलायुगपदनेकार्थबोधस्यदुर्वा

तोक्तातावतायौगपद्यानंतर्भावेतादृशेच्छाविशेषदर्शनान्नभवतीति नदोषः प्रतीयातेतन्निराशायतादृशेच्छासंभवंव्यव
स्थापयितुंतादृशेच्छाघटितत्तात्पर्यवलायुगपदुभयबोधस्यदुर्वारतांदर्शयति: नचेति एवंचमूलकृतस्याविशेषेच्छास्य
लेयुगपदनेकानुभवस्यस्फुटानभिधानवीजंतादृशेच्छायाः प्राचांविवादविषयतयादृशेच्छांविनापि युगपदनेकार्थबोधस्यव
स्थापनंसंभवेविवादविषयेच्छास्थलेतद्यवस्थापनायासासहिष्णुतेसग्रेवस्तेत्राहेतिकल्पनमेवनास्तीति आहेत
धीनक्रमिकबोधेनतादृशेच्छाविषयानिर्वाहादितिभावः सभतसामग्रीकतया निर्विवादसामग्रीसमवधानेनतादृ
शेच्छासंभवेतादृशेच्छाघटिततात्पर्यस्तानस्यतादृशेच्छाविषययुगपदुभयबोधप्रयोजकतायामविवादादितिभावः वा
क्यः एकानुसंधानावच्छिन्नपदं तथाचाहेत्तिकल्पकाभावः तत्र हेत्वाहत्योवाक्यभेदादिति वाक्यभेदात् अननुसंधानात् प्राची
नसंमतंतादृशेच्छायाअसंभवं निराचष्टे नचेति: शोकानैमेत्तानेनभाविदर्शनत्वावच्छेदेनउभयविषयत्वेकत्वबाधाबुतारसंप्र
दकपुत्रनाशानिश्चयसत्वमाविष्कृतंपुत्रदिदृशादर्शनेनपुत्रविषयकत्वेनभाविदर्शनेविषयकेच्छायाअनुभाविकत्वेन
बाधितेपीच्छासंभवादिति अगत्याविशिष्टज्ञानत्वस्यैवाधादिप्रतिबंध्यतावच्छेदकत्वोपगमादितिभावः ननु विशिष्टविषय

केष्वपि विशिष्टविषयकज्ञानं हेतुत्वमाबाधावतारस्य ज्ञानकज्ञानप्रतिबंधकत्वाद्विशिष्टज्ञानत्वस्य तत्प्रतिबध्यता
१४० वच्छेदकत्वेपि बाधाविरोधित्वं दुर्वारमेवेत्यत आह । विशेषदर्शनस्येति उक्तनियमानिश्चयस्येत्यर्थः अत्र सार्वत्रिकत्वात्तःस
विषयावच्छिन्नांवांश प्रयोग पूर्वं नियमतोऽसत्वादित्यर्थः तथा च विशेषदर्शनं परस्य काले युगपदनेकार्थबोधे शक्योपानानार्थी
दिपदप्रयोगः संभवत्येवेत्याशयः उक्तयुक्त्यापि सत्वेव रुक्तस्य सत्वेपि नैकदानेकार्थबोधकत्वसंभवः युक्तिविशेष
तासत्वस्य किंचित्करत्वादित्युक्तयुक्त्यापि मूलभूतं नियममेव खंडयति वस्तुतस्त्विति विशेषदर्शनमेव नेति विशेषदर्शनस्थ
भूतेः सकृदित्यादिनियमएव तस्य नेत्यर्थः एकत्राबाधरूपे एकस्मिन्प्रतीत्ये संधानेऽनेकानुभवेति स्वविषयपदार्थानुभवेत्यर्थ
ःएकमात्रानुभावकत्वतादृशपदार्थद्वयानंतरभावकत्वनियमस्यार्थःश्रुयः सहचारदर्शनात्वतः । व्यभिचारशंकानिरा
सश्चैकदा चित्कस्य चित्तादृशनियमग्रहोपि संभवतीत्याशंक्याह कस्यचिदित्येकस्य विदित्तिशेषः तथाचोक्तातादृशनि एमं०
यमनिश्चयेपि निषेधितार्थत्वात्तदर्भतात्पर्य बलादपि युक्तिविरोधविरहतायुगपदिति सामग्र्याकरत्विशेषः भ्रांतस्येत्येत्ता १४०
दृश्नियमनिश्चयवतो भ्रांतत्वोपगमादित्यर्थः उक्तयुक्त्यसमभावेतादृशेच्छायाः क्रमिकबोधेपि नच्चरितार्थतातत्दर्भतात्पर्यव

बलादपि युक्तिविरोधविरहेणायुगपदनेकार्थानुभवः सामग्री बलादुर्वारएवेति मूलशङ्कामपमथ्य माह एवं चेदिति क्रमाक्रमाभ्या
मेतिक्रमयोगपद्याविषयकेत्यर्थः आहिति अर्थतात्पर्यमित्यादिः प्रयोगपदं घानभावे तेन स्वासंभवस्य शङ्किनीकथमात्र एकदानेका
नभावेन एकानुसंधानानं तर्भावेनयदीति नच कर्तुरभिप्रायस्य नंतरं प्रोत्स्यर्थिति विवक्षस्य इत्यतिशेषः तदाना त्वितित्तदातादृशा
भिप्रायाभावेनुमस्य तरतिशेषः अनुमतेहितुमाह तुथ्याचित्ति अनियमात्तत्रानियतविषयकत्वात्तत्रात एव तुंबारणस्याभ
मपरतायांनाहृत्तिकल्पनमितिमूलस्यानेकार्थप्रत्यायनेच्छयाएकान्न पराधुचारणाए कोच्चारणस्योभयपरतायामावृत्तिक
ल्पनविरहोपष्टंभकतापरदर्शनेन तथा विधेच्छाया वृत्यापरत्वेन संगतेऽनेकार्थपरतापामान्तेः प्राचीनैरुपगमात्तः अनंत्तम
यपरत्वप्युक्तादिपदस्थले अथवेति द्विहत्स्थलेपत्तत्नेनशब्दस्य कदानेकार्थबोधकत्वस्वभावखंडनपरत्वमात्तादृशफलिकांव्याख्या
तं अत एव कामाह नन्विति युगपदनेकानुभवेति अनेकार्थतात्पर्येस्त्वपि तादिःस्वभाववत्वादितित्तादृशस्वभावसंप्रमियाक
थयितुमसामग्र्या उपपादनीयत्वादितिशेषः एतावता युक्तिभेदेन तद्द्वयप्रस्वभाववैचित्र्यनिराकरणं नसंभवतीत्तितच्छकपा
प्रथममित्यादि मूलमवतारयति नन्विति प्रथमं कस्यान्वयबोधस्तत्र विनिगमकासंभवे विनिगमनाविरहात्परस्परसामग्री

प्रतिबंधेन द्वयोरेवान्वयो मा भूत् सद्विशेषस्वभावस्यैव सामग्री प्रतिबंधकताकल्पकत्वादित्याशंक्याह तस्मादिति उभयो
१५१ र्ज्ञानं प्रथमतस्मादिति सामग्री प्रतिबंधकतायां मानाभावादिति भावः ननु वृत्तिरिति सामग्री प्रतिबंधकत्वेपि न तावत्तस्याः काम
भिकार्थद्वयबोधकत्वार्थः प्रथमबोधपूर्वं द्वितीयार्थबोधसामग्रीसत्वादिति भावः उभयोर्ज्ञानमसत्वान्नेत्याह नन्वावृत्तिरिति कथं
त्वात् इति नस्वभावसिद्धिरिति सामग्री प्रतिबंधकतासंभवेन सामग्रीबलेनोभयोरेकदा बोधस्य दुर्वारत्वया न्योन्यक्रमस्वभावनिर्वाहः
यारनुरोधेन सामग्री प्रतिबंधकतासिद्धेरिति भावः अथ क्रमेणार्थद्वयबोधो भवत्वित्याशंक्य नेत्याह नेमिति आकारमनेषाद्येषु
कतया तात्पर्ययोः सर्वापरबोधविषयत्वेविनिगमनाविरहः एकदाविनिगमनाविरहः एकदाविनिगमनाविरहे योभयबोधस्या
कारिता तत्र्यानिर्वाहश्चेत्येवं तत्र तात्पर्यस्य कथमपि निर्वाहयितुमशक्यतया सामग्री वशात् प्रथमपदे उभयबोधोपगमात् तदा
शाततात्पर्यस्याद्बोधानंगतया उभयोरेव बोधस्वीकारात् यत्र चान्यपदाद्विभाजकबोधानंतरं प्राथमिकबोधो भवति तत्र तात्पर्यंत राम
वाहत्यार्थद्वयबोधः न च सामग्रीवशात्प्रथमं प्राथमिकबोधापत्तिः अर्थांतरबोधानुत्तरबोधे अर्थांतरबोधोत्तरत्वप्रकारकबोध १५१
च्छाघटिततात्पर्यस्य प्रयोजकत्वात् अर्थांतरबोधोत्तरत्वप्रकारकेच्छाघटिततात्पर्यस्य चार्थांतरबोधसहकारेण बोधप्रयोज

र्णां शक्तिविषयेष्वनेकत्वनिवेशे एकशक्तिविषयद्वयबोधकत्वरूपार्थपर्यवसानेनोक्तबाधस्यैव वारणासंभवः शक्तिविषयार्थे
द्वयानुभावकत्वनिराकरणां च तदाशंकासमुदितसाध्यं व्याचष्टे नेति एकदा एकशक्तिविषयमेकमित्युक्तावपि एकमेवेत्य
नेन एकशक्तिविषयमित्यस्य विवरणां ननु शक्तिविषयेष्वनेकत्वविशेषणाभिप्रायेणाह एकेति एकत्वेन विवक्षितत्वात् ए
कपदेन विवक्षितत्वात्तत्तच्छक्तिविषये एकत्वस्येति शेषः एवं चैतादृशानुमानेन एकशक्त्यानुशासने न तदुभय
दांततानुसंधानं विना अत्रावानेयेत्यादिना विभाजकद्वयादिबोधेन निराकांक्षत्वेऽपि च विभाजकप्रकारकापत्ते
कार्थबोध एवेत्यवधेयम् एवकार एकपदस्य केवलार्थकत्वाभिव्यक्तये अन्यथा तद्द्वयर्थाता एकशक्तिविषयानुभा
वकत्ववत्त्वानुभाव्यार्थविषयकत्वात्सरशक्तिवृत्तियोगिकभेदाभाववत्तादृशानतरशक्तिकत्वमेकानुसंधानेन शक्तिद्वयवि
षयप्रकारकविभाजकानुभवजननेन तदुभयविषयकशक्तिद्वयस्यैवपरस्परवृत्तियोगिकभेदवत्त्वानवच्छिन्नानुसंधानानुभाव्या
र्थनिष्ठांतरस्थशक्तेस्तादृशान्तरनिष्ठशक्तिवृत्तियोगिकभेदाभाववद्विरहे तात्पर्ये न तादृशानुसंधानोपादानासंभवेन
साध्यवत्त्वानिर्वाहात् तन्निराकरणाय उपपद्यते पदत्वरूपएकपदोपादानत्वादिति हेतावप्युपादानपरमवसंधानपरं एक पदोपा

दानादन्तेराणत्वं पुष्पवतीत्यादिवाकाय्याद्यपदानुसंधानेव्यभिचारः तथा चाद्यपदसमानार्थकपदद्वयाविषयकाद्यपद
१४२ नुसंधानपर्यंतं एकत्वहेतुः तेनाद्येराणत्वं विभात कं पुष्पवतीत्यादौ न व्यभिचारः नचैवमपि समानार्थकपदद्वयविषयकानुसंधाना
भ्यामुभयविषयकैकानुभवजननात्तज्जेव्यभिचारो दुर्वारः उभयानुसंधानस्य प्रत्येकमेकैकपदविषयकत्वादिति वाच्यं स
विषयाद्यपदसमानार्थकपदांतरानुसंधानासमवहितत्वाद्यपदानुसंधानस्यैव एकपदोच्चारणेत्यनेन विवक्षणात् तन
चैवमन्तेराणत्वं पुष्पवतीत्यादिवाक्याद्यपदानुसंधाने निरुक्तहेतुसत्वेनासिद्धिरिति वाच्यं निरुक्तरूपैकपदानुसंधानस्यैव
पक्षतावच्छेदकत्वे दोषाभावात् अन्यथा तत्र बाधस्यापि प्रसंगात् पुष्पवंतादिपदस्य शक्ततावच्छेदकभेदेन चंद्रसूर्यादिविषय
कनानाशक्तिमत्तोनुसंधाने व्यभिचारं तादृशपदभेदं निवेशय वारयति एकोच्चारणं तन्मात्रविषयकैकपदानुसं
धानस्य हीतनानार्थानुभवयोग्यतया एकपदानुसंधानत्वादित्यर्थः विभक्त्यादिपदे विभक्त्यादिपदत्वेन विभक्त्यादीनां राम० १४२
तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा पुष्पवंतादिपदपर्यंतपदस्यैकोच्चारणात् मोबेनकारणैकत्वादिरूपनानार्थयुक्तत्व
तात् तथा च सत्तो पुष्पवंतादिपदस्यैकत्वाद्यर्थविनिर्मोकेण करणत्वाद्यबोधकत्वप्रसंगात् विभक्त्यादिपदानुसंधाने

व्यभिचारः साध्यघटकशक्तौ एकशक्ततावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशेन वारणीयः यदि पदस्य कारणत्वादिरूपार्थे
तृतीयात्वादिना एकत्वादिरूपार्थे च एकवचनत्वादिना शक्तिः शक्ततावच्छेदकभेदात् तत्र च हेतोरसत्वमपि तत्पापु
ष्पवंतादिपदानुसंधाने कथं व्यभिचारप्रसक्तिरिति गाढं घटपदोच्चारणस्य दृष्टांततासंगमनोयपघटेकपदविषय
दविषयकमनुसंधानं तत्तत्वविषयतत्सदनिष्ठैकशक्तिविषयमेवानुभावपतीतिसामान्यतोन्यापिशद्गणीपत्रपाप
दानानुसंधानेपिव्यभिचारप्रसक्तिः यघण्ठेकशक्तिविषयानुभावकत्वे सो यशक्तिद्वयोविषयानमनुभवत्वे सत्यनुभाव
कत्वरूपे विशेष्यदलस्य वैयर्थ्यं नत्वसिद्धिरिति न ह्यनुभावकानुसंधाने पि साध्यसत्वान्नैवाधप्रसक्तिः तथापि कोर्थक
घटादिपदे हेतुमत्तिस्तौ पक्षशक्तिद्वयासिद्धानसाध्यवत्वनिर्वाह इति निरुक्तं रूपं तादृशमेव मूलाभिप्रेतम तस्य घट
पदानुसंधानस्य दृष्टांतताप्युपपद्यते तथा चानुभावकव्यक्तिघटितो बाधः स्यानुभाव्यार्थाप्रसिद्धा साध्यानिर्वाहात्
नापनानार्थतात्पर्यज्ञानादिसामग्रीसत्वेनुभवसामग्रीसत्वे नानुभावकत्वं दुर्घटं तात्पर्यज्ञानाद्यसमवहितमनुसंधानं
च न विवादास्पदमिति मतः पद्य एवनेति कथं तत्रांश्यतो बाधरति वाच्यं नानार्थभासकता तात्पर्यज्ञानादिसत्वेपि सामग्र्याद्यभ

२

धान्वयबोधकारणायपरस्परसामग्रीप्रतिबंधकतायाः सकृदिन्द्रियादिसन्निपमवादिनास्वीकरणीयतयापश्यतावच्छेदकोक्तम
१४३ पांक्तातस्यापि अनुभवानुपधानसंभवात्। नचैवमेकस्याप्यर्थस्यप्रथमतनुभवाद्यन्नत्मकमिकान्वयबोधस्तत्वनसिद्धोम
उगेतेतिवाच्यं प्रथमपदनयबोधसामग्रीयत्रप्रामाणिकीतत्रकस्यापिनानुभवः पत्रचानुभवः प्रामाणिकस्तत्रसामग्रीकु
मकल्पनयाक्रमिकमेवार्थद्वयानुभवद्वयमित्यस्यतादृशवादिनोप्यंगीकर्तव्यत्वात् अयेतदीयेतदनुमानेर्थकपबो
धकसामग्रीविरहस्योपाधिताकथनं तत्साधनव्यापकत्वसंदेहात्संदिग्धोपाध्यभिप्रायकमतिप्रथमे साधनाव्यापकत्वा
सत्वेपिनक्षतिः एतदनुशयेन द्वितीयानुमानमवतारयतिनचेकमात्रेति एकपदमेकशक्तिविषयपदं अत्रानुमाने
विवादाध्यासितमन्त्रपदप्रयुक्तः अनुभावकमात्रएवप्रकृतवाक्यघटकपदनिष्ठनानार्थान्या शक्तिविषयानुभावकत्वसत्वेन
बाधस्यवारणायशक्तिमत्त्वमिव्यर्थमंत्रभंगसाधंर्चं व्याचष्टे सीयेतिस्वीयेकशक्तितदन्यशक्तिः।स्वद्वयपद्वयानुभावक राम
एकानुसंधानसामान्यकत्वमित्यर्थः तादृशान्वयानुभावकत्वंचाचेतनंपपत्तीत्यादिवाक्यस्थपदानुसंधानेप्रसि १४३
द्वं तत्रैवपदेव्यभिचारवारणायानुसंधानेस्वविषयपदसमानार्थकपदांतरानुसंधानासमवहिततत्त्वरूपेकत्वनिवेशाः अ

तस्येवेति स्वीयशक्तिद्वयघटितसाध्यविकल्पणादेवेत्यर्थः व्यभिचारइतितत्पदनिष्ठनानाशक्तप्रसिद्धासाध्यासत्वादिति
भावः उभयं वंतादिपदे व्यभिचारवारणाय निरूढत्वइदमत्रापिहेतो निवेशयतितदर्थोपीति साध्याद्वितीयोधिनंबाधमुद्रा
ओपाधुद्रावनमप्रक्रमितसाध्यं व्याहनिरूपाधाविति बाधानवकाशादिति हेतुमतिपक्षेबाधेउपाधिनिष्ठमादितिभावः बा
धएवात्रकथमित्यतआहतिशेषः एतादृशस्थलेयतिघटं पटं चानयेत्यत्रेत्यर्थः अर्थैकस्य वाक्याभेदप्रयोजकत्वेनेमिनिसत्र
सिवारस्माहार्थैक्यादितिपयोः पदयोवांक्योवां एकसामग्रीघटकतातयोरेकवाक्यतेत्यत्रार्थैक्यादितिसूत्रस्यतात्पर्यं
तेनस्योनं तेसदनेकस्यरूपाणामिथतस्यधारयाप्रशेवंकल्पयामासेतस्यसदनार्थकस्यसारनार्थकेनतत्सन्निधानाम
तरमादिनासदनार्थकतसद्घटितेनसाकांक्षत्वेणापि किंचिदर्थमादायेनेकवाक्यतात्रार्थैक्यपदेनसाक्षात्सं
परासाधारणपरस्पराकांक्षितार्थकत्वविवक्षणीतावजितेवमतोवाविभजत्वपूर्वार्थात् विभजन्तित्यादिनिराकांक्षवाक्य
द्वयस्यपकृतत्वेचगपत्रद्रुमपपरत्वयहसंभवेनतद्रुभयस्यैकदानुभवसंभवेपीत्यर्थः शाकल्यस्ययोः कथमितिः एक
दानुभवइतिशेषः शाकल्ययोरिवाविशेषाद्युसपोरप्येकदानुभवः स्यादितिसाधांक्षांनिरसितुं विशेषंदर्शयतिअनुपपत्ती

त्निष्ठार्जलान्वयितया प्रवाहतात्पर्यग्राहकप्रकरणज्ञानं च तदनंतरमेव घोषान्वयितया तीरतात्पर्यग्रहमात्रो
१४४ जलान्वयितया प्रवाहतात्पर्यग्रहस्तत्र शक्यलक्ष्ययोरेकान्वयः शक्यान्वयबोधसामग्र्या लक्ष्यान्वयबोधपूर्वमसमवधाना
दिति समाधेयमेवमिति तदन्वयानुपपत्ताविति गृहीतायामिति शेषः लक्षणातात्पर्यग्रहकाले च कोऽपि तात्पर्यग्रहसं
भवादिति शक्योपलक्ष्यतात्पर्यग्रहकाल एव तात्पर्यग्रहोनष्टः सर्वमित्यस्यापि क्वचित्संभवादित्यर्थः भवेत्तावन्मूलो
क्तवाक्यभेदस्थले तात्पर्यग्रहक्रमानुरोधेनाह नन्विति गंगायां घोषमत्स्यौ इत्यत्र तु गंगापदस्य प्रथमं मत्स्यान्वयितया मु
ख्यार्थपरत्वग्रहेऽपि घोषस्य गंगापदार्थेनान्वयमविषयीकृत्य मत्स्यस्य गंगापदमुख्यार्थेन प्रथममन्वयबोधः तदनंतरं
चरमं लक्ष्यार्थे घोषान्वयबोध इति न संभवति तथाच ति घोषमत्स्यपदयोरेकवाक्याघटकत्वेन समासानुपपत्ते
र्नचस■मुदितस्य जलत्वपुमुख्यार्थान्वयेनैवैकवाक्यतानिर्वाहात्तत्रैव बोधे पदान्वयबोधः प्रथममास्तां नतु शक्य राम
लक्ष्यार्थयोर्गंगापदान्वयबोध इति वाच्यं जलस्य घोषान्वयायोग्यतया घोषान्वयितया जले तात्पर्यविरहाच्चानेन १४४
त्र गंगापदे च शक्यजलस्य योग्यतीरयोर्मत्स्यघोषयोः प्रत्येकमन्वयप्रत्यायकत्वाद्वृत्तिरित्याह घोषेति: इति: इत्यत्र:

समुदितस्यं द्वन्द्वोपस्थितघोषमत्स्योभयस्य जलान्वयानुपपत्त्या योग्यतादिविरहे यावत्प्रथमं जलमात्रेऽन्वयबोधासंभ
वेनोभयोरिति प्रथममुपस्थितयोस्तीरजलयोर्वृत्त्यर्थोभयान्वयबोधासंभवाद्वेत्यर्थः तथा च गंगायां जलं घोषश्च
तिष्ठतीत्यत्र वाक्यभेदः गंगायां घोषमत्स्यावित्यत्र प्रत्येकं प्रत्येकान्वयेऽप्येकवाक्यतानातरत्र तदुपपत्तिपादितं केचि
त्तु गंगायां जलं घोषश्च तिष्ठतीत्यत्र मूले गंगायां मत्स्यौस्त इति पाठाभिप्रायेण तत्र मिश्रैर्द्वित्वविशिष्टे प्रत्येकं ज
लाद्यन्वययोग्यत्वप्रकाशकपदाद्वित्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वानुपगमेन प्रत्येकं तीरयोर्मत्स्यघोषयोरेकैकस्यान्वय
इति समुदितस्यैकत्वाद्वितीयासमाद्वितपितिवृंदत्तितं द्वित्वस्य द्वित्वानन्वयेऽप्येकवाक्यतया घटयितुमशक्यत्वात्पादद्वयानुप
पत्तेः द्वित्वोपलक्षिते एकैकस्यान्वये त्वयोग्यताविरहाच्च सकृदुच्चरितानां सकृदनुसंहितानां सकृदेवः एकवारमेव बु
तिप मोविमज्जेतेति तात्पर्यानुरोधेन सकृदुच्चरितादनेकार्थस्यैकदा बोधेन सकृदुच्चरितादेकस्यैवार्थबोध इति नि
यमापरतन्त्रं तेन नादृयमपि नियमो भज्येतेत्यर्थः इदं वाक्यमुद्विरलबोधद्वयजनकमपि तस्यैतादृशवाक्यीयावलात्सकृद
नुसंहितवाक्यादपि बोधस्य स्वाप्तसाध्यत्वादिति भावः तात्पर्येति यद्रूपावच्छिन्नबोधे तात्पर्यं तद्रूपावच्छिन्नाभावग

४५ र्भायाश्चाकांक्षाया इत्यर्थः तत्रापि जनितान्वयबोधानुसंधानविच्छेदेऽपि सत्त्वादिति तात्पर्यविषयतावच्छेदकच्छिन्ना
वच्छिन्नाभावसत्त्वादिति भावः सामग्रीसत्त्व इति प्रथमबोधोत्पत्तिदशायां बोधांतरजनकपदार्थोपपदार्थोपस्थितियोग्यता
ज्ञानादिसत्त्व इत्यर्थः इष्टापत्तेरिति वारद्वयं सकृदनुसंधानाधीनबोधस्येष्टत्वादित्यर्थः तथा च सकृदुच्चरितात् सकृदनुभव इत्स
पिनासंभववाधको नियमोऽपि तत्सर्ग एवेति भावः तदभावादेव तादृशबोधांतरसामग्र्यभावादेव तदभावः बोधांतरानुत्पादः
नन्वेकंकमिकार्थद्वयबोधस्थले प्रथमोच्चारणस्य पर्यवसितत्वरूपनिराकांक्षत्वतयाश्चाद्द्वित्वीकारो मूलकत्वाद्विरुद्धो नत्र
यबोधेत्तातेपि तात्पर्यविषयार्थांतरबोधाभावसत्त्वेनाकांक्षासत्त्वादित्यत आह एवं चेति तत्र स्वव्यापारभूते पदार्थोपस्थि
तिनाशात् परतः योग्यताज्ञानादिरूपसहकारिविरहात् विसामग्रीकत्वशाब्दबोधांतरसामग्र्यसंभवदिति तत्त्वे उभयोः
उभयबोधयोः एकतात्पर्यसिद्धो उभयासिद्धौ हेतुरेकदेशासिद्धौ समुदायासिद्धिः तात्पर्यानादित्वे उच्चारणानादित्वं दृष्टां एम०
तत्तयोक्तं न संगच्छते न्यायमते ईश्वरीयवेदोच्चारणस्योच्चारणानपेक्षत्वादित्यत आह स्वमत इति तात्पर्यप्रवाहानादित्वे ४५
उच्चारणानादित्वं दृष्टांततयोक्तं न संगच्छते न्यायमते ईश्वरीयवेदोच्चारणस्योच्चारणानपेक्षत्वादित्यत आह स्वमत इति

तात्पर्यप्रवाहानादितायाः स्वसंमतत्वे उच्चारणप्रवाहानादितायाः स्वसंमतत्वं दृष्टांततयेत्यर्थः त्वेतावता च यथा वेदे उच्चारण
मात्रमेवोच्चारणपूर्वकं मयोक्तं तेन तथा वेदतात्पर्यं तात्पर्यं तात्पर्यपूर्वकमित्यपीति मूलार्थ इति भावः तात्पर्यघटके
छायांश्वात्तत्राप्रवेशो हेतुः पूरयति लाघवादिति मीमांसा वेदतात्पर्यनिश्चायकशास्त्रं तत्परिशोधित तर्कस्तद्बोधित
युक्तिः तादृशशास्त्रीयस्यानादिताकथनेऽबीजं दर्शयितुमाशंकते मीमांसापूर्वमिति जैमिनेर्मीमांसाप्रणयपौरुषे
यत्वानुमानस्यापि वेदत्वादिना शंकनं संगमयति नन्विति उच्चारणेति उच्चारणस्य सादित्वे यस्य प्रथममुच्चारणं स ए
वभगवान् सर्वस्य सर्वज्ञोपदेशमंतरेणानावृद्धेरानुपूर्वीज्ञानाभावेन तादृशोच्चारणासंभवात् लाघवेनापि प्रथमवेदो
च्चारणानुकूलतावदानुपूर्वीविषयकज्ञानस्य नित्यत्वंसिद्धौ नैयायिकानामुद्देश्यसिद्धेरिति पर्यालोच्यमानतयोच्चारणा
नादित्वमेवतात्पर्यानादित्वे दृष्टांतीकृतं तदेवं चेत्यास्ति तदा सुतरां तात्पर्यस्य सादित्वमिति प्रथमोच्चारणानुरोधेन भग
वतः सिद्धिरित्याप्यमेनोच्चारणसादित्वसाधकं पौरुषेयत्वानुमानमाशंकत इत्यर्थः ननूच्चारणसादित्वे प्रथमोच्चारणा
नुकूलतावदानुपूर्वीगोचरनित्यज्ञानवतः सिद्धावपि तात्पर्यसादित्वासिद्धौ यकजवेदार्थगोचरनित्यज्ञानवतोऽसिद्धेनी

साांशकापरीहारायएतावतातात्पर्यसादित्वमपिसिद्धान्तीमतमतेर्भावस्यरूपयन्तितथाचेतिमादित्वरत्तिपौरुषेयत्वानुमा
१५६ नादितिशेषः अर्थसिद्धमितिपस्योच्चारणस्यपूर्वंनोच्चारणंतत्पूर्वमेवमदीपार्थप्रतापनेच्छाधीनार्थप्रतापनेच्छानसंभ
वतिअर्थप्रत्यापनेच्छायाअर्थप्रत्यायनेच्छाधीनोच्चारणत्वमवाकार्थज्ञानद्वारैधार्थप्रत्यापनेच्छाधीनत्वादितिअस
थानुपपत्तानात्पर्यस्यसादित्वंकस्यचित्तात्पर्यस्यतात्पर्याननधीनत्वरूपसादित्वंसिद्धमेवेत्यर्थः ननुनुगतधर्माभावेनसा
दिनाअनुगतवेदत्वखंडनेऽकानुमानेकोदोषइत्याकांक्षायामाहपक्षतावच्छेदकापरिचयइतिपक्षपक्षतावच्छेदकस्या
ननुगमेपिनक्षतिः पक्षत्वपक्षत्वसमेपक्षतावच्छेदकानांकांतेपिव्यभिचारग्रहस्यसाध्याभावांशसंशयरूपतया
विरोधित्वात् अनुक्तजातकीयत्वेतस्यविरोधित्वेपक्षेपितादृशसंशयरूपव्यभिचारग्रहस्यविरोधितप्रापकत्वेनतुक्तजनक
स्यापिदर्शनीयत्वात् तथाप्यनुगतपक्षतावच्छेदकस्यतुनिर्वचनात्माजोच्यतानानेनुगतंपक्षतावच्छेदकंमन्तिकृतामि
त्याशयः अन्यत्रापिवेदभिन्नेपिउच्चार्याकथनादितिमावच्छेद्यनुगतनिरुक्तशक्तासर्ववेदासयहरत्वपर्यंतुरत्वानु एम १५६
स्थितिवेदेषुनानाशाखिवस्तुराणादिषुपिविनिगमनाविरहेयावेदपदस्यशक्तेः तासंभवेनतत्रतत्तरपयोगस्यामान्य

त्वासिद्धेरित्यर्थः तथाचांशतः सिद्धसाधनस्यदुर्वारत्वेतिभावः स्वर्गकामादिवाक्यत्वस्यहमनुगतंतन्निर्वक्तिशादेतित्यस्थादिशादे
तिअस्मादृशादिशादायस्यदुर्निर्वचत्वादित्यर्थः मध्यस्थसंशयत्तानोस्यानुमानप्रयोगेअपेक्षितापत्वमन्योन्याश्रयोपपादकंव्यवस्था
पप्रतिपक्षतावच्छेदकेतिज्ञानानंतरंज्ञानानुमानानंतरमेवअनुमानावतारादितिः पक्षतावच्छेदकविशिष्टेसाध्यसिद्धावापि
वप्रापतित्वादिप्रयोगादित्यर्थः तथाचमध्यस्थसंशयप्रसपक्षतानावच्छेदकत्वेप्रतिताज्ञानादप्रयोगाधीनंसंशयत्तानप्रतिज्ञादप्र
योगेनापेक्षितेतितिभावः विप्रतिपत्तिरितिप्रतिवादिनोमीमांसकस्यपक्षतासाध्यविरुद्धकतकत्वबोधकवाक्यमित्यर्थः तदस्थासिन
त्वंवधर्मितप्रात्तत्वतिपादत्वः शब्देअनुगतेतिवेदत्वरूपानुगतधर्मात्मानेवेदोः कर्तृकइतिमीमांसकवाक्यप्रयोगस्येवासंभवा
देदेतादृशवाक्यप्रतिपादत्वरूपपक्षतावच्छेदकत्वानस्यासंभवादित्यर्थः आजोकेउक्तधर्मावच्छेदेनेतिशादतदुपजीवीत्वादिनोक्त
धर्मावच्छेदेवेत्यर्थः तथाचेतिअद्दशार्थकभारतादिसाधारणोक्तधर्मस्यविचारविषयतावच्छेदकत्वोपगमेचेत्यर्थः तत्रापिभार
तादावपिएवंविवादापत्तेः अकर्तृकत्वविचारविषयतापत्तेः एवएवत्वसंभवादित्यंतस्यार्थः उक्तविचारविषयतावच्छेदकरूपस्य
विचारविषयताव्याप्यत्वस्वीकारस्यतद्दशतिभारतादेविचारविषयतापादकत्वसंभवाद्विचारविषयतावच्छेदकतायास्तत्रोपग

मेनैवतद्यासंगमद्रविमूलाघायंस्पष्टमतिश्चनतिप्रसक्तस्येवेतियदिचविषयविषयविशेषस्यापितिप्रसक्तस्यापिविष
१४७ यतावच्छेदकत्वमुपेयतेतदावाक्यतादेरपिविवादविषयतावच्छेदकत्वादुक्तधर्मपर्यन्तानुधावनमफलमपरिचेवाक्यत्वादेर्वि
वादविषयतावच्छेदकत्वेपितद्दोषतादवस्थ्यमितिभावः यथाश्रुतमूलाभिप्रायेणेदंयपतिनचितितथासतीतिभावत्वाद्दोषविवाद
समवहत्यर्थः पक्षताचतेनाभावादितिः विवादविषयत्वेनपक्षतायांत्वभावादित्यर्थः अप्रायतरत्तिविवादविषयताक्रान्त
भारताद्यंशाद्यर्थः अभावात्अप्रसक्तः विवादाभावेभारतादेरकर्तृकत्वेनपक्षतायांत्वविवादविषयत्वेनत्याधारतो
तिभारतादौपक्षतावच्छेदकस्येवासावादित्यर्थः सिद्धसाधनस्याभावादितिमनुपपन्नतेऽद्वारणस्यस्यादित्तस्तुच्चारणकर्मणि
वाक्येवाधितत्वेनसंभवत्यामतावकमतोअवष्टेसाधुच्चारणोतिनप्रागभावप्रतियोगित्वमितियेनोच्चारणक्रियानांसर्वा
सामेवप्रागभावप्रतियोगित्वप्रसिद्धसाधनस्यादितिशेषः प्रागभावप्रतियोगित्वप्रागभावप्रतियोगित्वमात्ररूपंसाध्यमिति रामः
शेषः सजातीयध्वंसासमानकालीनेत्यर्थः तेनपठ्यमानवेदभागतत्प्रागभावस्यसजातीय १४७
योच्चारणध्वंसासमानकालीनत्वादिदंभारतकालेनाद्ययावत्सर्वकालेपिचसत्वेनसजातीयोच्चारणध्वंसाव्याप्ततयापठ्यमानवेदभागत्वेयात्त

दभावादितिसत्त्वासंगतिर्निरस्ताप्रागभावप्रतियोगित्वमितितादृशप्रागभावप्रतियोगितात्मकस्वतंत्रपुरुषप्रणीतत्वरू
मित्यर्थः प्रथमोच्चारणस्येवजिह्मत्वादितावन्तंतत्पातकर्तुरेवस्वतंत्रपुरुषतयाद्यसाद्गुच्चारणविषयत्वस्यस्वतंत्रपुरुषप्र
णीतत्वरूपताबोध्यातत्तज्जातीयः स्वतंत्रपुरुषप्रणीतत्वमनेनतज्जातीयाद्यवेदभारतादौस्वतंत्रपुरुषप्रणीतत्वरू
पसाध्यनस्त्वेस्तीतिशंकितंतत्त्वेनसंग्रच्छतेतत्रसाध्यसत्वेपिहेतुमतिपठ्यमानवेदादौतादृशसाध्यासत्वेनव्यभिचार
स्तदुर्वारत्वादितिशंकांनिराकर्तुंपठ्यमानवेदादिसाधारणस्वतंत्रपुरुषप्रणीतजातीयत्वस्वतंत्रप्रणीतत्वंपठ्यमानभाग्ते
नस्वतंत्रव्यासप्रणीतत्वविघटकमितिपठ्यमानभारतेव्यासस्वेतिमवहारकथंतायाअसंगतिरितितत्त्वतत्वागमप्रति
स्वतंत्रप्रणीतत्वमितिपठ्यमानभारतेस्वतंत्रप्रणीतत्वस्यस्वतंत्रप्रणीतत्वमस्त्वेनतादृकेनादिः रस्तुकथंभवतिरस्तुपग
तंभवतिस्वतंत्रेणचव्यपदेशात्रतिपाणीतागमादौपचरतस्येतिव्यवहारइत्यर्थः तस्येतिव्यक्ताः प्रणीतत्वरूपकर्तृताधर्मकत्वा
दितिभावः प्राधान्येनेतिप्राधान्येनव्यपदेशाभवतीतितिन्यायादित्यर्थः तेनपठ्यस्यचेतस्यचतस्पष्टमसः प्राधान्यस्वातंत्र्येत
कर्तृकत्वरूपतदीयत्वगवहीरप्रयोनकमित्यर्थइतिभावः तत्प्रणीतत्वजातीयत्वमारापतेदीयत्वव्यवहारेमहाकाजातीयेव्यासादि

वाक्येषरीयत्वव्यवहारः स्यादिति शेषः उक्तं हर्षोक्तं सजातीयत्वाघटितं निरुक्तप्रागभाववृत्तियोग्योच्चारणविषयत्वमनु
१४८ परोक्तं तादृशोच्चारणविषयजातीयत्वं वाः नत्वानंतर्यं नत्वानंतर्यघटितसाधारण्ययथानुपरवत्समानाधिकरण्यसिद्धोक्तसामान्यघटि
तस्य साध्यत्वेपि निर्वाहो भवति तथापि सजातीयोच्चारणार्थं ध्वंसासमानकालीनप्रागभाववृत्तियोग्योच्चारणविषयजातीय
त्वरूपोक्तसाध्याभावे त्वया सजातीयोच्चारणाघटितोच्चारणजातीयत्वस्यैव समानाधिकरणसाध्यस्य लघुशरीरतया तद्रूपेण बोधाय
यमानभारतेव्यासज्यांशीतत्वमत्र्यागीत्वसामान्यवयोरपि ध्वंससमनमभेतिव्यवहारस्यतंत्रत्वत्तस्तु रूपोच्चरितया तद्रूपे
णबोधाय सजातीयत्वस्य तदीयतव्यवहारविषयतापत्त्योपपादयन्निपदीयमितिजिता हर्षांसजातीयोच्चारणापेक्षते
न तदुच्चारितजातीयत्वेन व्यपदेशः तदीयत्वव्यपदेशः स्यात्तत्र घटकसामान्यं तत्पक्षक्तित्वेन उच्चारणत्वेन वा घटितस्य भयया
पि न निर्वाहः इत्यतः स्यात्तत्रमित्यादिमूलस्य पर्यवसितार्थं स्फुटयति तद्भक्तित्वेति स्वानिष्ठतद्भक्तित्वावच्छिन्नोच्चारणा एम
नपेक्षत्वे विवक्षितं इत्यर्थः ममापीति स्यात्तत्र वेदोच्चारणस्यादिति शेषः तथाच सिद्धसाधनमनुमाने दोषः इतिभा १४८
वः नव्यासस्यापीति भारताद्युच्चारणोत्पातत्राभावप्रसंगः तस्य तदुच्चारणे वेदोच्चारणसापेक्षत्वाणीयत्वादिति शेषः तथा

च दृष्टांतासिद्धिरिति भावः दृष्टार्थकभारताद्युच्चारणे वेदोच्चारणानपेक्षत्वपदहृष्टांततासंभवेपि अदृष्टार्थकभारतादौ वाक्य
त्वस्योक्तसाध्यव्यभिचार इति भावः उक्तदूषणं तद्भक्तित्वस्थवारणत्वस्य सजातीयत्वस्यालाभघटकंतादृशस्यतत्समानानुपू
र्वीकस्य नत्वतत्सर्वमतसजातीयपासत्वेपि स्वतंत्रप्रणीतस्वजातीयत्वेनैव साध्यनिर्वाहस्तत आह निष्ठार्थस्येति भरतता
त्तत्रातीतत्वरूपत्वात् तथाच स्वप्रणयनस्य स्वप्रणयनापेक्षपाश्चातीतत्वविरहेण प्रणीतपदेन स्वप्रयोगाधिकरणकाला
पेक्षपाश्चातीतत्वादिकं बोध्यते सोपादानासंभवात्तत्सजातीयत्वेन स्वप्रणीतजातीयत्वमिति भावः इदमापाततः निष्ठा
दिप्रत्ययेन स्वप्रयोगाधिकरणकालापेक्षपाश्चातीतत्वादिकं बोध्यते धातु वर्थक्षेपसमयारस्मनुशास्त्र मव्याहृतधात्वर्थापेक्ष
पास्वतंत्रप्रणयनेश्चातीतत्वप्रसंगतथा चाघभारतस्वतंत्रप्रणीतजातीयमाघभारतमिसंक्षेपेचनार्थबाधः तत्रसमव्या
हृतधातोरसत्वेन शाद्वप्रयोगाधिकरणकालापेक्षपेवातीतत्वप्रतीतिराघभारतोच्चारणेतत्सत्वात् तस्मात्रहितज्जातीयमित्या
दिमूलं भेदघटितसाजात्याभिप्रायकतयैव व्याख्येयं स्वतंत्रकृतत्वेदजातीयस्यपद्यात्वेपद्यासिद्धिमाशंक्याह वेदजातीयमिति
साध्यमिति स्वतंत्रकृतमिति समस्तपादाभिप्रायेणोक्तता स्वतंत्रकृतस्वतंत्रप्रणीतमित्यनयोः पौनरुक्त्यं स्वतंत्रप्रणीतमि

तस्यस्वतंत्रकृतेत्येतद्विवरणापरतयापरिहरति॥ श्रीवेंकटेशायनमः॥ शाब्दशाब्दोपजीवीत्यादिविवेचनलक्षणोशब्दपरिच्छेदोपजीवि
१४९ पदयोर्द्वंद्वसमासंशाब्दरूपप्रमाणस्यशाब्दोपजीविप्रमाणस्यचपृथगनिरुक्तपदार्थैकदेशेभेदेप्रतियोगितयान्वयलाभा
यस्यस्फुटयतिशाब्दत्वदुपजीवीचेतिशाब्दस्यवाक्यार्थज्ञानद्वारोपजीवित्ववस्तुमाणायाश्चेत्रःशाब्दायतस्तादिंलौकिकवाक्या
त्यमिश्ववारणायविवक्षणीयमित्याहशाब्दजमेतितात्पर्यंशाब्दंद्वन्द्वगर्भप्रमाणपदस्यकर्मधारयइत्याशयेनव्याचष्टेताभ्यामिति
यथाविभेदप्रतियोगिनिप्रमाणविशेषणवैयर्थ्यात्प्रमाणपार्थक्यंचशब्दमुपजीवतीत्येतद्व्याख्यापपृथक्प्रमाणपदोपादा
नमितिवक्तेतितथाचशाब्दपदेनसहप्रमाणपदसंबंधोऽर्थःशाब्दोपजीविपदेनसहतत्संबंधादेवतात्पर्यार्थलाभादिति
प्रथमतात्पर्यस्यप्रमाणंतेनसहकर्मधारयगर्भद्वन्द्वएवोचितोनतुद्वन्द्वगर्भकर्मधारयःतथापिप्रथमशाब्दपदस्यवै
दार्थस्यशाब्दजन्यप्रतिविषयत्वमादायासंभववारकतयात्रपात्रस्यसार्थक्यंशाब्दस्यप्रमाणतापामेवासंभवतितथास्य प्र०
त्यवेदार्थस्यशाब्दोपजीव्यतिरिक्तप्रमाणग्राह्यतासंभवादितिशब्दस्यप्रमाणतापालक्षणघटकत्वेऽपिप्रदर्शनोचितेन १४९
तथास्यमासादःसंतंतोपादानव्याहृतिमाहतेनेतिप्रत्यक्षेतिप्रत्यक्षप्रमाणशाब्दानुपजीव्यनुमानजन्यप्रमाणादिविषयघटा

त्तित्वादिरूपाहशार्थग्राहकग्राह्यस्यैतस्यार्थःप्रत्यपीत्यनुमानादीत्यादिपदग्राह्यप्रमाणप्रसिद्धिःसादृश्यज्ञानरूपस्योपमान
स्यप्रामाण्यार्थमतिदेशवाक्यार्थज्ञानोपजीवकतयाशाब्दानुपजीवित्वासंभवात्उपमानग्राह्यवाचयादिपदवाच्यतस्यकल
पिदत्तुमानेनापिग्रहणीदेवतत्पर्थकवाक्यार्थव्यावृत्तेःतथापिसमानविषयकभाशाब्दज्ञानोपजीवितापात्रग्रैविवरणी
पत्तपात्रप्रमितत्वातिदेशवाक्यार्थज्ञानयोःसमानविषयकत्वाभावेनउपमानस्यापिप्रत्यासत्त्यसंभवःउपमानस्ये
केऽपितस्याशाब्दोपजीवित्वावारणाततदधीनसाध्यप्रसिद्धिमूलकशक्तिग्राहकानुमानस्याविशाब्दोपजीवितयाप्रत्यक्षस्य
चातीन्द्रियप्रत्यक्षग्राहकतयाशाब्दार्थकवाक्येतिव्याप्तेःदस्तितोऽतिदेशवाक्यानधीनतदर्थज्ञानाद्युपमितत्वत्ता
शाब्दानुपजीवित्वोपमानस्यसंभवात्तदेवादिपदग्राह्यःप्रामाण्यार्थमितिप्रमाजननार्थमित्यर्थःउपजीवतिस
हकारीकरोतितथाचशाब्दजवाक्यार्थज्ञानसहकारित्वेवयत्प्रमांजनयतीत्यर्थःचक्षुरादिनाप्रत्यक्षजननेपिशाब्दजन्य
वाक्यार्थज्ञानस्यकदाचित्द्विशेषणज्ञानादिमुद्रयासहकारित्वात्तस्यापिशाब्दोपजीवितास्यादितिशाब्दसहकारित्वेनमिति
तंचक्षुरादिनाप्रमाननेशाब्दसहकारित्वेपिप्रमातद्याहृत्तिःस्वतःशाब्दोपजीवित्वमेवकाण्डनंनिवेशप्रतेवेदार्थप्रामाण्यादिधर्मिक

१५० स्वर्गसाधनताद्यनुमितिकरणात् स्वर्गसाधनत्वादिसाधकव्याप्तिज्ञानस्य स्वतोऽपि शब्दजन्यसाध्यप्रसिद्धिसापेक्षत्वात् तयाऽप्रसंभ
वाप्रसक्तेरित्यत आह नार्थेति स्वतः शाब्दोपजीवित्वनिवेशादित्यर्थः शब्दजन्येति विधिवाक्यजन्यकर्मज्ञानजन्येत्यर्थः एतत्स
हकृतीति विशेषणं तन्मूलकादृष्टघटितत्वेन तज्ज्ञानादृष्टजनितत्वेन स्वर्गादिविशेषणांतःस्थितव्याप्यविषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रमितिविष
यार्थकत्वं अदृष्टद्वारा शाब्दोपजीवित्वं विभिन्नं वा साधारणप्रमाणांतरोत्पन्नं ज्ञानस्य प्रमितविषयार्थकत्वं घटोऽस्तीत्यादिवाक्यस्याप्त
तमितत्वमिति व्याप्तिबोधानः चानुमानग्राह्यार्थकत्वपाताद् दृष्टलौकिकवाक्यातिव्याप्तिसंभव इति गार्ग्यलिंगज्ञानस्यानुमि
तिकरणतामते अनुमानमात्रस्यैवादृष्टोपयिकशाब्दोपजीवित्वात् तेनोपमानलिंगकरणतामतावलंबनेनेत्यपि लिंगस्यश
ब्दोपजीवित्वात्तयात आह नार्थकत्वमादीयाव्याप्तिवारणोऽपि निःसलिंगकानुमितिग्राह्यतयावेदार्थस्यासंभवापत्तेः नच
तदुपजीवित्वं तत्कारणकत्वमेव विवक्षितं दृष्टोपयिकशब्दस्य चक्षुरादेरपि स्वप्रयोज्यस्फुरितत्वापानकारणमपि तु प्रयोजकमेवेति पम०
नचक्षुरादेः शाब्दोपजीवितेतिनातिव्याप्तिरित्यत आह साक्षादिति अपेक्षामात्रशरीरत्वात् अपेक्षामात्रघटितत्वात् १५०
तदुपजीवित्वादितिपरकृतापाद्यत्वादिः अन्यथा वेदार्थस्यप्रत्यक्षवाक्यार्थधीप्रभवस्वर्गादिपदार्थस्य प्रत्यक्षमूलकव्याप्तिज्ञानजन

न्यनुमितिविषयतया असंभवापत्तेः ननु प्रामाण्यार्थोपजीवनत्वनिवेशेऽपि कथं नोक्तदोषः चक्षुरादिप्रमितावप्यदृष्टद्वारा शाब्द
स्योपजीव्यत्वादित्यत आह नचेति प्रामाण्यसन्निकर्षाद्यापारादिसमवहितं कंचिच्छब्दप्रमितिं वा स्वविषयज्ञानजनकादृष्टमू
जनयतीत्यादिः अपेक्षणे सहकारीकरोति तद्विलंबेन कार्यानुपधायकं भवतीत्यर्थः तथा च तद्व्यतिरेकप्रयुक्तप्रमात्वप्रयोजकलोप
धानत्वरूपशाब्दसहकारिप्रामाण्यजनकत्वरूपं शाब्दोपजीवित्वं न चक्षुरादेरिति भावः किंतु स्वनिर्वाहार्थमिति अपेक्षणे रस्तु तप
न्यतेतद्व्यतिरेकेणास्वयमेव न निर्वहतीति भावः वेदार्थग्राहकव्याप्तिज्ञानरूपमनुमानं स्वनिर्वाहार्थमेव शाब्दज्ञानमपे
क्षते साध्यप्रसिद्ध्यादिकमंतरेण व्याप्तिज्ञानासंभवात् न तु प्रमाजननार्थमपीत्यसंभवमाशंक्य निरावष्टे अपेक्षतेति विधि
वेदोपजीविप्रमाणं वेदार्थग्राहकं प्रमाणमपि वेदमपेक्षते इत्यन्वयः अधिकारात् स्वनिर्वाहार्थापेक्षालाभः अथ वेदा
र्थग्राहकानुमानस्य तज्ज्ञप्त्यापात् अनुमितावपि स्वर्गादिप्रसिद्धेः साक्षादुक्तनयात् अपि शाब्दप्रयोज्यत्वमस्तु तथापि तादृ
शानुमानेन प्रमाजननेवेदरूपशाब्दजन्यज्ञानस्य न सहकारिता व्याप्त्यादिज्ञानसत्त्वे साध्याद्यज्ञानस्यावश्यकत्वपातनव्यतिरेकस
तन्निष्ठफलानुपधानात् प्रमाजनकत्वात्तच्छाब्दजन्यज्ञानस्य प्रमाणसहकारितामनिवेश्य शाब्दजन्यज्ञानप्रयोज्यस्वजन्यप्रमितिक

त्वस्यैव शाब्दोपजीवीत्वेन विवक्षणोक्त्याश्चायं चक्षुषः शाब्दोपजीवित्वावारणाय स्यैवासंगतेः न चानुमानाधीनवेदार्थज्ञाने
१५१ वेदजन्यवाक्यार्थज्ञानसमानविषयकत्वज्ञानादेव प्रामाण्यावधारणमिति तज्जन्यज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयार्थं वेदार्थग्राहकं प्रमा
णं वेदजन्यबोधाधीनं वेदजन्यबोधसमानविषयकत्वज्ञानमपेक्षते तत्तु सामान्यसंस्वविषयकप्रमात्वनिश्चयसहितप्रमान
नार्थमपेक्षाप एव शाब्दोपजीवीत्वेन न विवक्षणादि ति वाच्यं अन्यतोपि प्रामाण्यनिश्चयसंभवेन तदर्थं वेदापेक्षाया
अनियमात् अमयावान्तुगारित्वात् नेत्रप्रामाण्यग्रहे कदाचिदाप्तवाक्यजन्यज्ञानापेक्षणेपि चक्षुरादेरपि शाब्दोपजीवि
तापातादिति चेत् न स्वाव्यहारकप्रमाज्ञानप्रयोज्यस्वजन्यप्रमितिकत्वमेव शाब्दोपजीवीत्वेन विवक्षणीयं न च शाब्दज
ज्ञानमुद्रयाकारणत्वात् तादृशव्याप्तिज्ञानरूपानुमानस्य शाब्दोपजीवित्वानिर्वाहात् चक्षुरादित्वेन चाहृष्टस्य माद्यार
हेतुतत्तमपाचक्षुरादिकं द्वारीकृत्येवाहष्टस्य हेतुत्वाच्चक्षुरादेः शाब्दानुपजीवित्वानिर्वाहात् अथैवमदृष्टाद्वारकं स्वतःश एम
ब्दोपजीवित्वमेव निविष्टतां तावन्नैव चक्षुरादेः शाब्दानुपजीवित्वानिर्वाहे किंफलेत्साद्वारकं शाब्दोपजीवित्वानिवेशनेनेति १५१
चेत् न सतीः द्वाद्वारकशाब्दोपजीवित्वानिवेशनेन चक्षुरादेः शाब्दोपजीवित्वावारपि न्वालौकिकवाक्योतिव्याप्तिवारणी

पिज्ञाप्यमानलिंगस्यानुमितिकरणतामते वेदार्थगोचरानुमितिकरणस्य लिंगस्यत्वात् तः शाब्दोपजीवित्वाविरहात् चा
नेत्वेनानुमितिकरणतामतेपि यत्र कश्चित्पिडव्याप्तिज्ञानं विलेखविषयकलिंगव्याप्तिघटकपदार्थानां ज्ञाना द्विशोष्यविशोष
णामित्यादिज्ञानानि न च परामर्शादनुमितिस्तत्र प्रत्येकपदार्थज्ञानानामेवानुमितिकरणत्वमास्वर्गाय विषयक
मेत्रव्याप्तिघटकाभावादिज्ञानरूपानुमितिकरणस्य तः शाब्दानुपजीवित्वेन तत्करणकवेदार्थानुमितिमादाया संभवः
स्यादिति प्रामाण्यार्थं शाब्दोपजीवित्वस्य विवक्षणावश्यकत्वात् अथ प्रामाण्यार्थं शाब्दोपजीवित्वापाविवक्षणे चक्षुरादेरपि कथा
चित् शाब्दजन्यविशेषणज्ञानादिसहकारेण विशिष्टज्ञानजनकत्वाच्चक्षुरादिव्याप्तेर्न तत्सहकारेण प्रमाजनकत्वस
स्याएवक्षाद्यानुपजीवित्वप्रत्ययाहशाब्दोपजीविचक्षुरादिग्राहार्थके लौकिकवाक्यातिव्याप्तेः शाब्दजन्यवाक्यातिव्याप्तिश्च
ऽभेः शाब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानव्यपोज्यस्वजन्यप्रमितिसामान्यकत्वस्य शाब्दोपजीवीत्वेन विवक्षणे वेदार्थविषयकानुमितिकर
णलिंगादेरपि प्रामाण्यः शाब्दोपजीवित्वं दुर्घटं तादृशलिंगादिनासाध्यानुमितिगोचरानुमितिजनने वेदजन्यवाक्यार्थज्ञानानपेक्षणादि
ति लौकिकप्रमाणजन्यप्रमितिविषयार्थकंपदत्वघटितयोगितं देवस्वपदेनोपादेयं एवं च तादृशस्य पदेन वेदवाक्योपादानेनेवेदार्थग्राह

कमनुमानं शाब्दोपजीव्येवताद‍ृशप्रमितिविषयार्थकंप्रमाणजन्यज्ञानसमानाकारकप्रमितिमात्रस्यैववेदजन्यज्ञानप्रयो
१५२ ज्यत्वात्तरस्यप्रमाणजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वंनवेदइतिलौकिकवाक्यमेवताद‍ृशंस्वतन्त्रस्यतद्धसत्त्वंतार्थाविरेधस्त
तएवेतिचेन्नंजन्यत्वात्ग्रहणंतुवेदस्वपदेनोपादायमनसोपिशब्दोपजीव्यतिरिक्तत्वंमनोजन्यवेदार्थातिरिक्तविषयकप्र
मितेः शब्दजन्यज्ञानाप्रयोज्यप्राप्तेपिसत्वेपितज्जन्यवेदजन्यज्ञानसमानाकारकप्रमितिसामान्यस्यशब्दजन्यज्ञानप्रयो
ज्यत्वात्तेरितिमनोग्राह्यार्थकत्वेपिवेदस्यनासंभवः नैवंवमग्रेशब्दोपजीव्यतिरिक्तप्रमाणेअसाधारणेप्रवेशप्रमित्रा
णामेतेर्हात्पवारणासंगतिः व्याप्तिज्ञानाप्रित्तानस्यकरणतामतेवेदार्थानुमितिकरणस्यसर्वसाधननादिसाध्यव्याप्तिज्ञा
नस्यलौकिकार्थानुमितिकरणत्वेनएवंक्रिदोषाप्रसक्तःउपजीविनाशब्देस्वजन्यज्ञानसमानप्रकारत्वानिवेशाभि
प्रायेणतत्संगतेः नचताद‍ृशव्याप्तिज्ञानस्यदृष्टार्थगोचरानुमितौप्रवृत्तिकव्यासंगतरविषयकसमूहालंबनैकव्याप्ति एम०
ज्ञानस्यमूहालंबनस्यवेदस्यशब्दोपजीवितासंभवतितज्जन्यप्रमितिसामान्यान्तर्गतवेदार्थविषयकान्यसाध्य १५२
कानुमितेः शब्दजज्ञानाप्रयोज्यत्वात्स्वतन्त्रमूलंवनैकव्याप्तिज्ञानसमूहालंबनपरामर्शादपिक्रमिककारणतान्तरसमवधानविशे

१५३ तएतेनशब्दाजन्यशब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाप्रयोज्यप्रमितिविषयार्थकंपदंनदृष्टत्वस्यसम्यक्त्वेपिनक्षतिः यथाश्रुतश
ब्दोपजीविताशब्दजन्यज्ञानोपजीवितांचोपेक्ष्यशब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानपर्यन्तनिवेशप्रयोजनमाहअत्रोपजीवितापाति
निअनुधीवनमितिअतिव्याप्तिवारणायेत्यपिमेणासंगच्छतेएवेतिप्रयुक्तेतनेनसंबध्यतेचेत्रः शब्दापदइतिवाक्य
स्यशब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वरूपविशेष्यदलसत्त्वेनिवोढापदवक्तृवाक्यार्थज्ञानस्यप्रत्यक्षप्रमाणाधीनत्वाभिधा
नप्रयोपयुक्तत्वेसतिनेवश्रावणप्रत्यक्षज्ञानसंबन्धताद‍ृशवाक्येलभ्यतेअतः पदत्वेत्तत्वस्यानर्थकतयापिप्रवृत्तबाधाज्ञानाभावात्ज्ञान
स्यापिकिंचिद्विधवत्तात्रीतस्यस्वलाभायतदर्थकत्वारणायेत्यत्रछेदः तस्यताद‍ृशस्यशब्दत्वघटितार्थकवाक्यस्यः शब्द
त्वर्हेतिशब्दप्रयोज्यप्रमाणेनताद‍ृशवाक्यार्थाग्रहणादितिमात्रलभ्योर्थः अप्रवृत्तिव्याप्तिप्रसक्तोहेतुः एतद्वाक्यार्थ एम
ग्राहकानुमानादिकमपिशब्दजन्यतत्वस्योपजीविनचशब्दश्रवणमंतरेणापिगुणत्वादिसामान्यलक्षणाप्रशब्दज्ञा १५३
नात्ताव्यप्रसिद्धेतद्वाक्यार्थानुग्राहकानुमानादिकमपिशब्दजन्यतत्त्वस्योपजीवितचशब्दश्रवणमंतरेणापिगुण
त्वादिसामान्यलक्षणयाशब्दज्ञानात्तत्साध्यप्रसिद्धेतद्वाक्यार्थानुग्राहकानुमानावतारः संभवतीतिवाच्यंः शब्दाप्रयोज्यता

वपरस्परविषयाविषयककानुमितिद्वयजननसंभवादितिवा यद्रूपावच्छिन्नकरणताकप्रमितिसामान्य
शाब्दजवाक्यार्थज्ञानप्रयोज्यं तद्रूपावच्छिन्नकरणताकप्रमितित्वविषयार्थकत्वविवक्षणेऽपि वा तद्दोषपरिहारासंभवात्ः
अथ स्वजन्यज्ञानसमानप्रकारकत्वसंबंधेन शाब्दोपजीवितानिवेशापेक्षया सकललौकिकवाक्यार्थस्य वानिरुक्तशाब्दोपजी
व्यनुमानेनग्रहसंभवान्नियमाभावाद्यादृशलौकिकवाक्यार्थज्ञानसमानप्रकारकज्ञानजनकशाब्दोपजीविप्रमाणमसिद्धं
तस्य स्वपदेनोपादानासंभवात्तत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यत्रैवं स्वपदमस्तत्वानुयोगिपरमेवास्त्विति वाच्यं तथा सत्यपि पादृशा
वेदार्थः कदाचिदप्यनुमानेन नगृहीतस्तादृशशाब्दमात्रोपजीवितेन शाब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानमनुपजीव्य स्वजन्यज्ञानसमानप्रकारकलौकिक
वितत्वानां ननन्यतितादृशप्रामाण्यमेव द्वितीयप्रमाणं तेन विरुद्धेणैवं वेदस्य न दृशासंततज्जन्यज्ञानसमानाकारकज्ञानमात्र
एवानुमानादिनान्यादिनाननेनशाब्दजवाक्यार्थज्ञानोपजीवनादतस्तत्रैवगतार्थसमन्वयः लौकिकमात्रमेव तादृशां
शाब्दमनपेक्ष्योपजीवितज्जन्यज्ञानसमानाकारतदर्थज्ञानस्य च स्वोत्पत्तौ रादिनाजननात्तदोषितत्रगतिव्याप्तिः नैवं स्वजन्यज्ञानसमान
प्रकारकं यत्किंचित्तज्ज्ञानं शाब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाप्रयोज्यं तदन्यत्वमेव सम्यक् किमधिकनिवेशेनेति वाच्यं पथ्यासन्निवेशे वैयर्थ्या

दृशानुमानग्राह्यार्थकत्वपानातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति वाच्यं स्वघटकपेणशाब्दत्वघटितवाक्यार्थज्ञानमात्रस्यैव शाब्दत्वनिर्वि
कल्पकमूलत्वान्न निर्विकल्पसत्त्वस्य च शाब्दविषयकत्वनियमेन शाब्दरूपविषयजन्यत्वात् तादृशवाक्यार्थज्ञानमात्र
स्य शाब्दप्रयोज्यत्वात् शाब्दजन्यज्ञानविषयोन्यत्वाच्चेति भावः वाक्यार्थज्ञानपर्यंतविशेषेतिव्याप्तिवारणाय स्वरूपतिन
उक्तिरिति: तज्जन्यवाक्यार्थज्ञाने तिरस्य वाक्यस्य शाब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानोपजीविप्रमाणमात्रगम्यार्थकत्वाभावात् तदर्स
र्थः तादृशवाक्यार्थग्रहे शब्दजन्यवाक्यार्थग्रहस्य शाब्दबोधात्मकस्यानपेक्षणीयत्वादिति भावः यद्यपि श्रोत्रजन्यप्रमितित्व सा
मान्ये तादृशप्रयोजकत्वसत्त्वेऽपि न शाब्दजन्यज्ञानविषयोज्यत्वं शाब्दनिर्विकल्पके न तत्र तदनपेक्षणादिति शाब्दज्ञानोपजीवितता
मात्रे निवेशेनैकान्तातिव्याप्तिवारणाय भवः तादृशवाक्यार्थग्राहकश्रोत्ररूपप्रमाणस्य शाब्दजज्ञानानुपजीविता
त्वे तथापि पूर्वोक्तरूपज्ञानजन्यज्ञानसमानप्रकारकप्रमितिरूपफलसामान्येन नेपितके शब्दजज्ञानसापेक्षत्वनिवेशाभि
प्रायेणावाक्यार्थपर्यंतनिवेशः सर्वबुद्धेः न च वाक्यार्थज्ञानपर्यंतनिवेशोपन्यासे शाब्दबोधपर्यंतमनपेक्ष्यैव विशाकलि
तवेदार्थघटकस्वर्गसाधनत्वादिप्रसिद्धिरिति न एवमप्यादिशब्दसिद्धाविदार्थग्राहकानुमानानुवृत्तास्त्वद्ग्राह्यार्थकत्वपाः समर्थ्याः

व्याप्तिर्वेत्तिवाच्यः स्वर्गसाधनताज्ञानेन स्वर्गसाधनताया इष्टसामान्यसाधनतार्थकविधिप्रत्ययवाच्यतया स्वर्गसाधनत्वावच्छिन्न
१५४ स्यस्वर्गपदसमभिव्याहृतविधिप्रत्ययजन्यशाब्दबोधे नैव विषयीकरणात् तादृशसाध्यत्वाप्रवेशाच्चान्यशाब्दबोधोपजीवि
त्वात् अलौकिकस्वर्गादिपदशक्तिग्रहस्यापि याक्रियाहकवेदजन्यशाब्दबोधात्मकतया स्वर्गादिपदाधीनस्वर्गोपस्थितेरपि
वेदजन्यवाक्यार्थबोधप्रयोज्यत्वात् अत एव। वाक्यार्थज्ञानपर्यन्तस्यावश्यनिवेशनीयत्वादेवं शाब्दपदं प्रथमं अस्य याः शाब्दज्ञा
नोपजीवितामात्रनिवेशः शाब्दगोचरज्ञानोपजीवित्वे शाब्दजन्योपनतशाब्दज्ञानं तज्जन्यपदार्थोपस्थितिश्च तत्प्रयोज्यशाब्दानुभ
वफलकालेन। एवमपि शाब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानोपजीवित्वनिवेशेऽपि अतिव्याप्तिरिति वाक्यार्थानुभवपदितार्थकवाक्यस्मा
दिः इत्यादिवाक्यानां इत्यादीनां वाक्यजन्यानुभवबोधकवाक्यानां शाब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानं विनेति तादृशवाक्यार्थज्ञानरूप
विषयं विना मूलमलभूतस्य तत्प्रत्यक्षात्मकज्ञानजनकत्वानिर्वाहात् तत्प्रकृतवाक्यार्थज्ञानरूपकारणनिर्वाहेणानुपपत्तेरि राम० १५४
त्यर्थः चैत्रशाब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानं विना तदर्थकवाक्यासंभवकथनेन प्रकृतवाक्यार्थग्राहकप्रमाणामात्रस्यैव प्रमितिजनकत्वेनैव
त्र शाब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानापेक्षादर्शितानात्तत्प्रकृतवाक्यस्य शाब्दानुपजीविप्रमाणग्राह्यार्थकत्वरूपातिव्याप्तिहेतुत्वाभावः चैत्रवाक्य

जन्यज्ञानं विनापि ज्ञानान्तरविषयकज्ञानत्वसामान्यज्ञानरूपप्रमाणसमानेन रूपेणाभासमाने चैत्रवाक्यजन्यशाब्दज्ञाने अमत्र र
हीतस्य चैत्रवाक्यजन्यत्वस्य मानसज्ञानसंभवेनानुमानादिना तद्घटितवाक्यार्थग्रहसंभवेन नोक्तवाक्यस्य शाब्दजवाक्यार्थज्ञानो
पजीविप्रमाणागम्यार्थकत्वमिति समाधानेन चैत्रशाब्देति वाक्यार्थज्ञानमात्रेणाभासमात्रेणासामान्यज्ञानादिना तादृशज्ञानमानेन
तादृशज्ञानघटितवाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरेणाग्रहणासंभवेनः वाक्यासिद्धिरिति चैत्रशाब्दजमज्ञानं विनाऽवाक्यासिद्धसंभवस्यैकत्वा
त्वदोषेऽपप्रहाराय पैतदुक्तं तदनुपजीवित्वादिति तादृशवाक्यार्थग्राहकमानप्रमाणस्य तदनुपजीविनोऽपि संभवादित्यर्थः ननु चैव
मपि विशेषणानवच्छिन्नशाब्दत्वजातिघटितार्थके शब्देनोपसमर्थद स्याद्विवाकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव शाब्दत्वजातिनिर्विकल्पकस्यैवा
तादृशवाक्यार्थग्रहमूलत्वात् तादृशनिर्विकल्पकात्मकप्रत्यक्षस्य च शाब्दबोधरूपविषयं विनाऽनिर्वाहादित्यत आह पदेति समा
नविषयकेतिपदजन्यप्रमितिसामान्यस्य समानविषयकशाब्दजन्यज्ञानप्रयोज्यतादृशप्रमाणमित्यर्थः स्वपरं फलीभूतप्रमिति
परं एवं च वेदार्थग्राहकानुमानजन्यप्रमितेः स्वसमानविषयकवेदजज्ञानप्रयोज्यत्वनियमेन न वेदेऽसंभवोऽव्याप्तिर्वा शब्दत्वेनोपसमर्थद
स्याद्विवाक्यार्थस्य तद्विषयकशाब्दबोधं विनापि तद्विषयकघटोऽस्तीत्यादिवाक्यजशाब्दबोधे शाब्दत्वजातिरहितापि ग्रहसंभवेनाना

त्तिव्याप्तिः अथ तद्विषयविषयकत्वं परिसमानविषयकत्वं तदा शाब्दबोधघटितत्पादृशवाक्यार्थघटककिंचिदर्थविष
१५५ यकशाब्दबोध एव शाब्दजा। तेन हीत्वा पादृशपीवाक्यार्थग्रहत्वादृशवाक्ये स्थितिव्याप्तिः योजनधर्मजन्यवेदार्थगोचरप्रमि
तिर्योग।विष्णुपदेशकवाक्यस्यावेदत्वेपि समानविषयकशाब्दानुपजीवकत्वाभिधानस्यासंगतिस्य योगजधर्मजन्य
पागेष्टसाधनत्वादिरूपवेदार्थविषयकज्ञानविषयसाधनतात्वादेर्योगविष्णुपदेशकशाब्दजन्यज्ञानेपि धानेन योग
जधर्मजन्यवेदार्थप्रमितेरपि समानविषयकशाब्दजज्ञानोपजीवितात्यदिच्चत्वान्न्यूनविषयकत्वं तद्वावेदार्थगोचरा
नुमितेरपि न्यूनविषयकत्वे वेदस्य पदजन्यस्वर्गाद्युपस्थितधीनसाध्यादिप्रसिद्धासंभवेनासंभवो व्याप्तिर्वंतिचेन्न्यूनस्यान्यून
विषयकज्ञानजनकत्वरूपं समानविषयकवेदस्य पदजन्यस्वर्गाद्युपस्थितधीनसाध्यादिप्रसिद्धासंभवेनासंभवो व्या
प्तिर्वंतिचेन्न्यूनस्यान्यूनविषयकज्ञानजनकत्वमेव शाब्दे विशेषणं तथा च तज्जन्यज्ञानोपजीविता च नियमेन वेदार्थविष एम०
यकप्रमितेः सर्वत्र वेदजन्यशाब्दं तद्धेरनपेक्षणात् पितज्जन्यप्रत्यक्षपदार्थोपस्थितेरपि स्वान्यूनविषयकवेदजज्ञानत १५५
यावदर्थग्राहकप्रमाणस्यानिरूढशाब्दोपजीवितानियमेनासंभवापन्नप्रकाशात् तन्नैवं१वयमशाब्दपरवेयर्थ्यं शाब्द

स्यापि प्रमाणस्य प्रमाजनकत्वमितस्यूनविषयकज्ञानजनकतादृशशाब्दजन्यपदार्थोपस्थितपेक्षयाशाब्दोपजीविप्रमाणांतर
भावादितिवाच्यं साधारण्यनिरुक्तशाब्दोपजीविताला भार्थकतयैव तत्सार्थक्यसंपादनीमभिप्रेतत्वात् अन्यूनत्वेति स
मानविषयकशाब्दोपजीवितानिवेशाद्वित्तत्वार्थः चक्षुरादावितिव्याप्तिः इष्टद्वारकविधिवाक्यात्मकशाब्दजवाक्यार्थज्ञानप्रयो
ज्यफलकेपि लौकिकवाक्यार्थग्राहकत्वादिः नाप्रसंगः अयोग्यासमंतीनेव शाब्दोपजीवित्वापत्तिनिरासः तदुपजीविनो
विधिवाक्यस्य घटोस्तीत्यादिलौकिकवाक्यार्थप्रमितसमानविषयकत्वाद्यभिभावः ननु कारीर्याश्वदृष्टद्वारकशाब्दसा
पेक्षस्यापि चक्षुरादेः स्वजन्यज्ञानसमानविषयकशाब्दानुपजीवित्वनिर्वाहे प्रामाण्यापादकेनउपजीवकता प्राप्ताविव त्वतो
प्यतिप्रसंगानवकाशात्स्वाभ्युपपादकत्वपर्याप्तमप्रमाणापरसार्थकत्वं नोपपद्यतेऽरतरस्तत्राह एवमपीति चक्षुरादेः शा
ब्दोपजीवीकिंचास्यसन्नावपीत्यर्थः तत्त्वमेवः प्रामाण्यापार्थोपजीवितालाभार्थमेवान्यथा वेदार्थग्राहकानुमानरूपप्रमाणस्य
शाब्दानुपजीवितासंगादिति शेषः एतदेव लिंगस्यानुमितिकरणत्वमवलंब्योपपादयति नहीति स्वर्गो यागजन्य इति साध्यता
विशिष्टस्येष्टस्य विधेयत्वेनाभिप्रायेणोदंतयास्येवेदशानुमितिर्भ्रम इति पाद्याविशिष्टार्थविषयकत्वसंभवात् अन्याजन्यत्वेसाति

तियागाघटितसामग्र्यजन्यत्वे सतीत्यर्थः इत्यादिलिंगमितिरित्यादिलिंगमितिरित्यादि त्यायप्रतिपाद्यं लिंगं रूपमनुमानमि
१५६ त्यर्थः स्वसत्तायामेवः सोमन्त्यर्थे मेवशाब्दस्य पजीवतीतियेनस्वतः शाब्दोपजीविताविशेषप्रसेत्तरनुमानं शाब्दोपजीव्यतिरी
क्तेनसादितिशेषः अपित्वप्रमाजननर इति उपजीवतीत्यनुमन्यतिसमानविषयशाब्दोपजीवित्वविशेषो यो मज्जधर्मजन्यप्र
त्यक्षमादायासंभवमाशंक्यनिराचष्टे न चैवमितितस्य योगजधर्मस्य योगविधुपदेशाकशब्देति: आत्मनिदिध्यासादिरू
पयोगकर्त्तव्यताबोधकतत्वककवाक्येत्यर्थः समानविषयकशाब्दानुपजीवकत्वात्स्वजन्यज्ञानास्तु नविषयकशब्दज
ज्ञानानुपजीवकत्वात् योगविधुपदेशाकवाक्यजन्यज्ञाना योगजविश्वविषयकज्ञानस्यातिरिक्तविषयकत्वादितिभावः
अग्रिमेतिद्वितीयेत्यर्थः तद्वारणात्योगजधर्मजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वमादाय संभवस्यवारणात्तत्संदेनासंभवार
णमेवोपपादयति नाहीतियोती तिशब्दस्वसमानविषयकशब्दोपजीविभ्यामतिरिक्तमपियोगिप्रत्यक्षेन नकं प्रतत्वमा दा तप०
भवतीत्यर्थः योगजधर्मएवताद्दशंप्रमाणामित्याशंकां परिहरतियोगजेति न खप्रमाणत्वादिति: नतुप्रमितिकरणत्वादित्यर्थ १५६
आत्मतत्वसाक्षात्कारजन्मादृष्टस्य विश्वविषयकवस्तत्सेमाह्यादेवहे तत्वेन निर्व्यापारत्वात् तज्जनकस्यात्मतत्वसाक्षात्कारस्य

तदद्दष्टद्वारकत्वेपिमनोरूपकरव्यापारं तंया ऽ करणत्वात्करणत्वायाव्यापारान्तत्वगर्भत्वादितिभावः वस्तुतयापि मनो
रूपकरणस्यैवयोगिप्रत्यक्षजनकत्वद्विषयार्थकत्वाद्दृष्टस्य दुर्वारएवासंभवइत्यत आहमनसश्चेति साधारणत्वात्। प्र
मितिसामान्यजनकत्वात्साधारणत्वे पिनकत्वद्विषयार्थकत्वाद्दृष्टस्य दुर्वारएवासंभवइत्यत आहमनसश्चेति साधा
रणत्वात्। प्रमितिसामान्यजनकत्वात्साधारणत्वेपिनकथं तस्य प्रमाणपदेनोपादानसंभवइत्यत आहशब्दत
दुपजीवीतिमनसः शब्दानुपजीवित्वं प्रागुपपादितं तच्छब्दइजेतिवेदजन्येत्यर्थः आदिनावेदार्थगोचरानुमितादिप
रिग्रहः साधारणशरीरत्मादिवारणाय चेति: प्रमितिसाधारणकारणशरीरत्मादिरपियापारभिन्नभया व्यापारव
त्तपाच्यप्रमितिकारणतयात्तज्जन्यवेदार्थगोचरशाब्दबोधादिभिरसंभववारणायचेत्यर्थः असाधारणकरणपरत्वात्
प्रमाणपदार्थघटकप्रमेयमपिपरितस्याऽसाधारणकरणत्वोपगमादित्यर्थः असाधारणमस्ति असाधारणकारण
मस्तितस्यचकरणत्वाभावेनैववारितत्वादितिशेषः एवंचतदुभयप्रमाणाभिन्नजन्यस्यानसामान्यजनकनिष्ठकरणता
कतंजन्यत्वार्थः अतएवेति: प्रमाणपदार्थप्रमितेरंतर्भावादेरः सार्थकत्वेहेतुमाहशब्देतिशब्दतदुपजीविप्रमाणाभ्यामि

१५१ तिरिक्तं अथ वा साधारणं यद्वेदार्थगोचरस्मृतिकारणं यद्विशिष्टज्ञानं वेदस्य तत्कारणकस्मृतिविषयार्थकत्वेनासंभ
वस्वगारकत्वादिति भावः प्रमाणपदार्थप्रमितिपदं तर्भावेस्मृतेः प्रमाणजन्यत्वाभावेनासंभवापसक्तेः प्रथमप्रमितिपदमन
र्थकमापद्येतेत्युपष्टंभसंगतिः ननु वेदार्थगोचरस्मृतिकरणविशिष्टज्ञानस्य वेदरूपशब्दोपजीवितपाशब्दोपजीव्यति
रिक्तत्वाभावेन तज्जन्यस्मृतिविषयार्थकत्वेनासंभवप्रसक्तिरत आह विशिष्टज्ञानादेरिति प्रमाणत्वाभावेन अ
नुभवकरणत्वाभावेनः विशिष्टातिरिक्तत्वात् शब्दोपजीवित्वे पि शब्दोपजीव्यप्रमाणातिरिक्तत्वात् पूर्वप्रमाणपदस्य
प्रमितिपदस्यार्थवत्तापीनुभवकरणरूपप्रमाणत्वार्थपरत्वोपगमात् प्रमाणपदस्य प्रमाणपार्थं यच्छब्द उपजीवतीति
शब्दोपजीवि पदार्थपरतालाभार्थकत्वे पि प्रमाणपार्थ मितस्यानुभवजननार्थ मित्यर्थकत्वोपगमेन स्मृतिकरणस्य
दासादिति भावः प्रमितिपदस्य यथार्थज्ञानपरत्वे यथार्थस्मृतिकारणासंभवादाह स्मृतिच्चेति यथार्थानुभवरूपप्रमि पम० १५१
तिपदार्थप्रकृते प्राथार्थ्यविशेषणवैयर्थ्येन तत्परित्यजति अनुभवेति अत एवः प्रमाणपदस्यासाधारणकारणार्थकत्व
मुपेत्य तादृशकरणपरत्वोपगमादेवः ज्ञानलक्षणा पंवेदार्थोपनीतभानजनकज्ञानरूपप्रमासन्तोः प्रसंगः शब्दतदुपजीव्यति

रिक्तप्रमाणत्वप्रसंगः तस्याप्रामाण्ये पूर्ववन्मनः करणकोपनीतभानमादायापि नासंभवइत्याह मनस इति शब्दोपजीवि
तपापि वेदार्थोपनायकत्वं साधुत्वादिज्ञानवारणसंभवइत्याह वेदार्थगोचरयार्थतिः व्यागादिज्ञाने न शब्दमनुपजीव्य तदु
पनीतभानजनने पि तदजन्यज्ञानसमानप्रकारकप्रमितिसामान्याभावशब्दोपजीवितानिवेश पदेतजन्यापि शब्दोपजीवित्वमे
वेति बोध्यं ज्ञानलक्षणाजन्यचक्षुरादिप्रयोज्यविशेष्यकवेदार्थगोचरउपनीतभानमादायाव्याप्तिपक्षे ज्ञानादेरपि वेदजन्यज्ञा
नसमानप्रकारकज्ञानजनने नियमेन वेदापेक्षणाशब्दोपजीव्यतिरिक्तविशेषणेनैव वारणीमाप्रदिचक्षुजन्यज्ञानसमा
नप्रकारत्वाविशेषितप्रमितिसामान्यमेव शब्दोपजीवि विलयामं तर्भावितेन ताविज्ञानजलक्षणाप्रामनसएव प्रत्यासत्तित्वा
नानुपपत्तिः नव भवतु ज्ञानलक्षणामनंसएव प्रत्यासत्तिस्तथापि असाधारणचक्षुरादिकरणकदर्शितोपनीतमान
मानमादायानुपपत्तिर्दुर्वारेवेति वा यं असाधारणकरणप्रयोज्यप्रमितिविषयत्वावच्छेदकान्यत्वप्रवेशेन सामंजस्यात् तथाहि
संयोगादिरूपलौकिकसन्निकर्षस्यैव बहिरिंद्रियप्रत्यासत्तितयानत्प्रयोज्याविषयतैव चक्षुरादिप्रयोज्यानरूपनीतवस्तु
विषयताचाक्षुषादिज्ञानीयमतादृशवस्तुविषयतापि मनः प्रयोज्यैव लौकिकालौकिकान्यविषयतासंबंधेन चाक्षुषादिसाधार

१५८ णामत्वच्छत्वावच्छिन्नं प्रत्येव स्वजन्यज्ञानविषयत्वसंबंधेन मनस्त्वेन हेतुत्वात् सामान्यलक्षणापि मनस एव प्रत्यासत्तिः तदधी
नप्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येव स्वजन्यज्ञानविषयसामान्यधर्माश्रयत्वसंबंधेन मनस्त्वेन हेतुत्वात् सामान्यलक्षणापि मनस एव प्र
त्यासत्तिः तदधीनप्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येव स्वजन्यज्ञानविषयत्वसंबंधेन मनस्त्वेन हेतुत्वात् सामान्यलक्षणापि मनस एव प्रत्यास
त्तिः तदधीनप्रत्यक्षसामान्यं ज्ञानाद्युपादित्सा न विषयसामान्यधर्माश्रयत्वसंबंधेन मनस्त्वेन हेतुत्वात्पार्थिवबहिरिंद्रियसंलौ
किकः संबंधो ज्ञानस्य तु इंद्रियजन्यत्वं च सामान्यजन्याद्युपादित्सानेनापेक्ष्यत इति मतं तदा सामान्यप्रत्यासत्तिविषयतासं
बंधेन चाक्षुषादिकं प्रति स्वसंयुक्तविशेष्यकचाक्षुषादिप्रकारीभूतसामान्यवत्त्वसंबंधेन चाक्षुषत्वादिना हेतुत्वात् सामा
न्यप्रत्यासत्तिश्चाक्षुषादिज्ञानीयवैराग्यविषयतापि असाधारणकारणं चाक्षुषादिप्रयोज्यत्वसंभवत्स्वाग्रे व्याह सामा
न्यलक्षणात्विति। समाधत्ते लक्षणं   नित्यनिर्दोषत्वेनेति मूले कर्मधारयसमासेन नित्यत्वपदमिलितयोः शब्दप्रामाण्यप्रयोज राम
कत्वं लभ्यते तत्र नित्यत्वं नित्यानुवृत्तीकत्वं निर्दोषत्वं दोषाजन्यानुवृत्तीकत्वमिति विवक्षणीयमथापि तु तस्य नित्यत्वस्य दोषाजन्यत्वस्य १५८
वेपरमते प्रमाणलौकिकवाक्यसाधारण्यात् एवं च दोषाजन्यानुवृत्तीकत्वमात्रस्यैव प्रामाण्यप्रयोजकत्वे संभवति पृथक् नित्यत्वांशावै

पर्थ्यं दोषाजन्यानुवृत्तीकलौकिकप्रमाणवाक्यसाधारण्यप्रामाण्यप्रयोजकत्वं यतो निर्दोषत्वविशिष्टे नित्यत्वविशेषणं निर्दोषत्वहेतुत
येव विवक्षितं न तु व्यावर्तकतयेवेत्याह नित्यत्वेति प्रामाण्यप्रयोजकेतीति व्याख्यानेनेति शेषः निर्दोषत्वहेतुतया दोषा
जन्यानुवृत्तीकत्वनिर्वाहकतया नित्यत्वं नित्यानुवृत्तीकत्वं विवक्षितमिति तात्पर्यं भावरूपाया आनुपूर्व्या अनाशित्वरू
पं नित्यत्वमजन्यत्वनिर्वाहकं विना धीभावे जन्यत्वनियमेन विनाशित्वे अजन्यत्वानिर्वाहात् अजन्यत्वनिर्वाहकस्य च दोषा
जन्यत्वरूपविशेषाभावनिर्वाहकत्वमिति नित्यानुवृत्तीकत्वनिर्दोषानुवृत्तीकत्वयोर्हेतुहेतुमद्भावो नित्यत्वनिर्दोषत्वरूपवि
शेषणयोरेव तत्पर्यवसितमिति बोध्यं न तु प्रामाण्यहेतुत्वेनेति प्रामाण्यप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः नित्यत्वं विवक्षितमित्यनु
पज्ञत्वे लौकिकवाक्यान्तर्व्याप्तिरिति। इति लौकिकप्रमाणवाक्यसाधारण्यप्रामाण्यभावरूपानिष्टमात्रफलकत्वादित्यर्थः शब्दरूपपदे
वर्णात्मकत्वविशेषणप्रयोजनमाह वर्णात्मकत्वेनीति। अंशतः सिद्धसाधनवारणायेति शब्दत्वमात्रस्य पक्षतावच्छेदक
त्वे परैरपि विनाशित्वपाभिमते शब्दैकदेशे ध्वनौ सिद्धसाधनं स्यात्तद्वारणायेत्यर्थः वर्णात्मकत्वं वर्णपदवाच्यत्वं न तु शब्दनिष्ठश्व
निव्याप्यजातिरेव तथा सति शब्दत्वांशे वैयर्थ्यात् तादृशैकदेशे जातेर्मानाभावाच्च वर्णपदस्य नानार्थत्वे सति विरहाचैतेर्वर्ण

१५९ परेन रूपादेरपि अभिधानाद्वर्णोपस्वाप्यत्वमात्रस्य पक्षतावच्छेदकत्वे रूपादावंशतः सिद्धसाधनं अर्थान्तरं वा स्यादिति शब्दपदसार्थ
क्यन वच्छेद्विसाधारणशब्दत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेपि न तदवच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् न चात सिद्धसाधन मदीयः स्यादिति वाच्यम्
प्राचीनैः सर्वत्रैवांशतः सिद्धसाधनस्य दोषत्वोपगमेन तन्नमतानुसारियोग्यवर्णात्मकत्वोपादानात् समवेतपदं समवायप्र
तियोगिपदं समवायादिरूपसंप्रतियोगिकार्थकधात्वर्थतावच्छेदकत्वं च तन्मयस्य प्रतियोगिरूपकर्तृबोधकत्वात् तथा च समवेतत्वं स
तीत्वस्य मोवायप्रतियोगित्वं सतीति यथाश्रुतार्थप्रतियोगित्वांशमनतिप्रयोजनकत्वात् परित्यज्य सम्बन्धेन तदर्ति समवाय
संबंधस्य मानाधिकरणोत्पत्तिमिति सतीत्वं नेन समानाधिकरणप्रबोधनात् इति भावः मिलनस्यापि समवाय पदार्थत्वपौनरु
रुक्त्यभ्रमवारणाय संबंधेति स्वरूपकीर्तनं अन्यथेति यथाश्रुतस्य योग्यार्थ रस्त्रार्थः वैयर्थ्यापत्तेः अनतिप्रयोजनकत्वापत्तेः यथा
सन्निवेशे वैयर्थ्यं दोषाभावात् ध्वंसस्यापि तद्वद्ध्वंसेप्यनन्यस्य समवायाभावात् समवायसामानाधिकरण्यप्रसाध्ये ध्वंसोत्प राम
तिव्यावर्तकत्वात्प्रतियोगित्वांशस्य व्यभिचारवारकत्वं बोध्यं अस्मन्मते न्यायमते शब्दत्वादिना निमित्तयाशब्दत्वादिना तिसम १५९
वायानुयोगित्याः कथं परमते हेतुसिद्धिरिति शब्दात्मकपक्ष इति शेषः परैर्गुणोजातस्यनंगीकारात् निष्ठजातस्य धर्मस्य च

समवायाभावाभावाद्धर्मद्वित्वाश्रयः तया च तस्याकाशे समवायेन समवायप्रतियोगित्वस्य तत्र सत्त्वात् तद्वृत्ति हेतुरेवारणाणी
यरतिभावः साहश्यादीनामिति अतिरिक्तपदार्थत्वमपरैरंगीकृतानामिति शेषः आदिपदेन संख्यादिपरिग्रहः समममा
त्रमिति मात्रपदेन तत्तत्संबंधनिवेशस्य व्यवच्छेदः उक्तनिष्पदोक्तरत्व प्रसंगात् मतुपदेनैव तादृशसमयसंबंधलाभात् नच सोपि सं
बंधः परित्यक्तत्वान्नाधेयतासंबंधेन ताधीदृशसमयस्यापि हेतुत्वसंभवादिति वाच्यं आधेयतासंबंधस्य हेतुनियामकत्वपा
प्राचीनैरस्तिनसंबंधेन व्याप्तेरनभ्युपगमात् तत्र स्वाश्रयसंबंधपर्यंतस्योक्तनिपदार्थघटकत्वपाविवृत्ति तत्वेः व्यर्थविशेष्यता
दिति संबंधस्य वैयर्थ्यात् तदितिभावः नच धर्मिभेदात् द्वैपर्थ्यं संबंधसंबंधस्य तत्त्वरूपत्वेन धर्मिभेदाभावात् पक्षप्रक्त
यातभोवेनहेतुप्रयोगस्य मणिकृता च प्रवर्यमिति इति तत्वात् न द्रप्रयोगेपु प्रसन्निपदस्य संबंधपर्यंतघटितार्थकत्वमेव सं
भवजी त्यादृवस्तुतस्तु तिरस्तैवहेतुः रस्तैव हेतुप्रयोगः व्यवस्थापनादिति मणिकृतत्वादिः स्वसमानकालीनपदार्थध्वंसा
नाधारसमयसंबंधरूपोस्तित्वे हेतुरेव पक्षसाधिकादिनः प्रागभावप्रतियोगित्वस्य तन्निमित्तवर्णस्य पक्षसिद्धमित्यनेन
पक्षेपसत्तेतोहेतुविशिष्टस्य पारंनसंगच्छते उक्तोस्तिः प्रागभावप्रतियोगित्वानात्मकत्वादतींद्रियत्वाच्चेत्यतत्त्वस्य पक्षेपनि

निरुक्तोऽसत्त्वेऽपि हेतुत्वे वर्णसामान्यस्य पक्षत्वासंभव इत्युक्तदोषश्च चरमवर्णप्रागभावप्रतियोगित्वरूपोऽसत्त्वेऽपि हेतुतोपगमस्यावच्छेदक
१६० त्वदर्शयतिनन्वित्यादिना पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसाधनेऽभागासिद्धेरदोषत्वादाह वर्णमात्रपक्षी
करणात्तिवर्णत्वावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वादित्यर्थः चरमशब्दे मदाभावजन्यप्राग्वर्तित्वसर्ववर्णनिरासाच्छेजे पक्षैकदेशवर्णेभा
गासिद्धिसंदेहादितिनादृशशब्दसमानकालीनस्य वृत्तिनः संदेहात्तद्ध्वंसत्वावच्छेदेन तत्त्वञ्च इह समानकालीनपदार्था यत्र
संशयेन तादृशपदार्थध्वंसघटितहेतोस्तच्छेदे निश्चयादित्यर्थः एतेन विधिघटहेतोरप्रसिद्धोपन्यस्तकोटिकसंशयस्यात्र
प्रसक्तिरित्यसंशयस्यवासंभवेऽपि न क्षतिः नच चरमस्य योगनाशस्य महाप्रलयरूपतया तस्य निर्नीतत्वात् सर्वसिद्ध
त्वान्न चरमशब्देभागासिद्धिसंदेहावसरः प्राक्नाशस्यापि महाप्रलयत्वसंभवेन चरमशब्दस्य प्रागभावाकाशसंयोगादि
सत्ताप्रतिनिश्चयत्वात् शब्दजनकस्य निमित्तपवनसंयोगस्यादृष्टस्य चाविनश्यदवस्थस्यापि प्राक्नाशात्कालत्वसंभवेन तस्यापि न राम०
दानीं तथात्वात्न चतादृशशब्दस्यापि स्वसमानकालतया तद्ध्वंसघटितस्य हेतोरसत्तिरूपहेतोस्तत्र निश्चयसंभवः मीमांसकैस्तत्रा १६०
नादृत्याः प्रागभावप्रतियोगित्वरूपोऽसत्त्वे हि इदानीं स्वीकार्यमेव विनाशित्वरूपसाध्यस्य स्वीकारे विवादरहितत्वात्कारणावच्छेदकतयास्य

समानकालीनतच्छब्दध्वंसघटितहेतोस्तत्र सविवादत्वात् एतेन तच्छब्दसमानकालीनतज्जनकशब्दध्वंसघटितहेतोरपि तत्र निश्चयासं
भवः केचित्तु चरमशब्दः शब्दाजनकः क्षणिकशब्दः तत्र सामयमतेऽपि हेतुसत्त्वानिर्वाहः तत्समानकालपदार्थध्वंससाधारणस्य तद्ध्वं
साधारणस्य सम नियततया प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासंभवेन तद्घटितोऽसत्त्वेऽपि तत्रैतैः स्वीकृतसिद्धेः मीमांसकम
तेतच्छब्दस्यापि त्रिक्षणावस्थायितया तद्ध्वंससाधारणस्य प्रसिद्धप्रतियोगितावच्छेदकत्वासंभवेन तद्घटितोऽसत्त्वेऽपि तत्रैतैः स्वीका
र्यमाणतया त्रासिद्धिसंदेहः गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंदेहात्तादृशशब्दस्य क्षणिकत्वसंदेहेऽपि वाच्यं हे
तुतया स्वीकरणीयः तत्र हि तोऽसमाधानं असिद्धिति राकरणाय आनुपूर्वीघटसिद्धविषयताव्याप्यत्वं निविष्टतिशाब्दबोधोऽपि
कवर्णानुपूर्व्यां वर्णप्रागभावघटित तत्तत्समानकालपदार्थध्वंससाधारणत्वावच्छिन्नभेदप्रसिद्ध्यायत्तत्त्रोऽस्वीकारिता यातादृश
ध्वंसप्रतियोगित्वेन निराकरोतीति वृत्तितो वर्णप्रागभावस्यानुपूर्वीघटकत्वेऽपि सकलवर्णेषु तादृशानुपूर्वीनपक्षसत्त्वासिद्ध्या वर्णान्तरस्य
सत्त्विमत्त्वे सकलवर्णानां पक्षत्वासंभवात्कर्णावच्छिन्नानामेव तेषां तत्त्वसंभवात्तः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणैव साध्य
साधनीयं तथा च सति प्रागभावप्रतियोगित्वमिव समानकाले स्यापुनस्तेऽपि हेतुतासंभवति तस्यात्रतादृशत्वेन लौकिकपक्षत्वासंभवि

१६१ उत्पन्नो घटकारइत्याद्यश्रांतप्ररूपीयमव्यवहारमूलभूतोलौकिकानुभवप्रतीतावर्णत्वसामानाधिकरण्येनतत्सिद्धेरावश्यकत्वात्म
नुकांतावर्णोप्रागभावघटितानुभवीखंडंनत्ववच्छेदकत्वमनुरोधेनेतिध्येयम् यज्ज्ञानानंतरज्ञानविषयत्वंयत्समानकालीनप्राग
भावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वंतद्रूपस्वसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वापेक्षयागुरुतयाचकथमुत्तरप्रेक्षातदादरइत्यभ्युपगमका
त्यायामतदुपेक्षाबीजमाहमौनीतिमौनिनाघटादिपदमनुच्चार्यैवलिखितानांघटादिपदानांघटपदत्वाद्यनुरोधानिर्वा
हानुरोधादित्यर्थः नचमौनिनापिश्रोत्रेणोच्चारितघटपदस्यैवलिखितंतथाचतादृशपदघटकपरिघोत्तरत्वरूपान्यानाघटितार्था
नुपूर्वीत्वात्तदेवेतिकिंज्ञानघटनयेतिवाच्यं यत्रसुक्तमपयुक्तकघकारटकारोत्पत्तितादृशटकारस्यैवघटज्ञानोत्तरज्ञानविषय
त्वाभिप्रायेणघटपदंलिखितंतत्रज्ञानाघटितानुपूर्व्याअनिर्वाहात् नचश्रोत्राउच्चरितपरंपरापर्याप्यापत्तिलिपिदर्शनात्
घोत्तरटस्यापिज्ञानसंभवेनतत्रघटबोधोपपत्तावक्रमप्रयुक्तलेखकाभिप्रायप्रयुक्तविषयघकारटकारयोर्घटपदत्वानि राम १६१
र्वाहेपिनहानिरितिवाच्यं अर्थप्रतिपादकत्वरूपतात्पर्यविषयत्वेनपदज्ञानस्यैवशाब्दबोधहेतुतयाऽतत्रघोत्तरटकारस्यज्ञातिपाद
कतानुपर्यविषयत्वेनाश्रांतप्ररूपीयशाब्दबोधानुपपत्तेः नचज्ञानघटितनिरुक्तानुपूर्व्यपेक्षेपिलेखकस्यपत्रटकारज्ञानोत्तरमेव

घज्ञानंअथवघज्ञानोत्तरविनष्टज्ञानमभिप्रेतंतत्रश्रोत्रोच्चारितघटपदेवाप्तिर्द्वर्गैरेवतदीयज्ञानेऽयकृतयोर्वापर्यविरहात् यत्र
चघज्ञानोत्तरंटज्ञानंटज्ञानंघज्ञानातिप्रसभिप्रायेणाटघटितिलिखितंतत्राप्तिर्व्याप्तिपाघटरूपीयज्ञानस्यघटकत्वेचप
त्रलिपिदृष्टयुपस्थापकदर्शनाघघदेवप्रतिपाद्यस्यवर्णादिज्ञानं नत्राप्तिः क्वचिदस्तिव्याप्तिश्चेतिवाच्यंघज्ञानानंतरज्ञानवि
षयत्वेनतत्रवक्त्रभिप्रेतत्वस्यैवविवक्षितत्वात् शुकोच्चारितेऽपिघटपदेतादृशाभिप्रायमादायनिर्वाहः तद्ज्ञानदशायांनभवत्येवइतितोषः
तदुपनयपर्यंतमित्यस्यार्थः उत्तरटज्ञानरूपविशेष्यगोचरज्ञानपर्यंतमित्यर्थः ज्ञानिकेतिद्विक्षणमात्रस्थायीत्यर्थः तत्रहेतुः घज्ञाना
नंतरज्ञानविषयत्वरूपानुपूर्वीज्ञानेविशेष्यतयाअभिमतटकारादिः नस्थिरः नाशस्यानयोग्यः निर्विकल्पकस्यातीन्द्रियतयाटका
रादिविनाशकालीनश्रवतत्तद्विकल्पकस्यैवघकाराद्विज्ञानोत्तरत्वेनमनसाग्राह्यत्वात्ततत्तदेवमेवटकारादेर्विनष्टत्वादितिभावः विशेष्या
भावेःश्रावणानुपूर्वीप्रकारकज्ञानविशेष्यस्यटकारस्यासत्वेकुतःश्रोत्रविशेषणविशिष्टधीःकथंटकारविशेष्यकश्रावणानुपूर्वीवि
शिष्टप्रत्यक्षंबहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षेविशेष्यसंनिकर्षापेक्षणोलौकिकत्वनियमात् लौकिकप्रत्यक्षेविषयस्यहेतुतयातदभावेतस्यालौकिकत्वस्या
संभवादितिभावः वीचीतरंगन्यायेनतत्ताववर्णोत्पत्तिःवीचीपरंपरोत्पत्तिवत् एकवर्णात्एवानंतरंखंडेदेनशब्दजन्माभिकनानाटकारवा

पूत्वेनार्थः वर्णान्तरेटत्वादिविशिष्टचरमटकारस्य तत्स्थानावच्छिन्नसाध्यरूपतद्रूपनायकत्वानोत्पत्तिस्थले वृत्तिटकाराद्यंतरेपूर्वपू
१६२ र्ववर्णाघटितत्वसंबंधेन विशेषणज्ञानोत्पत्तानोत्सभानतथाऽसंभवादित्यत आह पूर्ववर्णाघटितत्वसंबंधः इंद्रियसमवेतत्वपूर्ववर्णासमवायमति
नविशेषणज्ञानोत्पत्ता तदधीनं पूरतरत्वादिसामान्यज्ञानं तत्त्वस्मासत्वाचरमटकारादिविषयत्वस्वविषयतासंबंधेन तदंशेवि
शेषणीभविष्यतः पूर्वटकाराद्यौटत्वादिविशिष्टज्ञानस्योत्पत्तावाह्यज्ञानस्य चरमटकारादौ विषयतासंबंधोपनीतभान
तादृशज्ञानस्य टकाराद्यविषयकत्वे तादृशोपनीतभानस्य प्रमात्वानिर्वाहः इत्यत आह तदुक्तिः विशेषणज्ञानानीसत्वादि
रूपस्योपनीतज्ञानरूपत्वपूर्वाविशेष्यटकारादिविशेषणटत्वादेर्ज्ञानोत्पत्तेरित्यर्थः पूर्ववर्णाघटितत्वसंबंधेन तज्ज्ञानं विना च
रमटकारोत्पत्तिरिति नीमञ्चाणेटत्वविशिष्टेऽप्यानुपूर्वीज्ञानासंभवादिति तदसत् उपनेयटत्वविशिष्टप्रत्यक्षपूर्वकालोत्प
न्ने निर्विकल्पकरूपटत्वज्ञानस्योपनयोपरागेणतदंशे ग्राहिनष्टत्वरूपविशेषणविषयकत्वपातनएव निर्वाहेणपूर्ववर्णाघटि एम०
तश्रोत्रसंनिकर्षजन्यविशेषणज्ञानोत्पत्तिकथनानुपयोगात् शाब्दजन्ये पिटकारेघकारस्ताननंतरतद्विषयकज्ञानस्य सा १६२
मान्यज्ञानादिना पूर्वमनुभूतस्य स्मरणाच्चश्रोत्रमुपनीतभानं संभवतीत्याह स्वर्यमात्रेति तथासंभवादनिरुक्तानुपूर्वी उप

नीतभानसंभवात्तच्चासंभवादितिः एकत्र बर्त्रेमानयोर्विरोधायोगादितिभावः ज्ञातित्वासंभवं परिहरति तारमंदत्वयोरितिनी
चोच्चभावरहितशब्दगतयोरित्यादि अभेदादितिः तथा चस्वभिन्नज्ञातिसमनैयमसमेवज्ञातित्वबाधकं नतूत्कर्षसमनियतत्वमि
तिनात्र समनैयमसत्वबाधकसंभवः ययोर्मंदत्वतारत्वयोः सामान्यविशेषभावापन्नव्याप्यव्यापकभावादितिभावः ननु तारत्वमंदत्वयोर्भेदे
यदपेक्षया यत्रतारव्यवहारस्तदपेक्षया तत्र मंदव्यवहारापत्तेः यदपेक्षया यत्र मंदव्यवहारस्तदपेक्षया तत्र तारव्यवहारापत्तिरित्यादिस
तत्राह तदुत्तिधर्मयोरितिः तारत्वादिकमारभ्य व्यवहारविषयत्वप्रयोजकतावच्छेदकतात्रतधर्मयोरित्यर्थः तारत्वमंदत्वं तत्तद
भिभावकतावच्छेदकत्वतदभिभाव्यतावच्छेदकत्वरूपाभ्यां निर्वक्ते ते एकशब्दाभिभावकइति अभिभाव्यतावच्छेदकत्वं चेकत्रा
पितादृशज्ञानावित्तिज्ञाताति प्रसंगइति भावः अविरोधं परिहरति एकपतियोगिकमिति तदवधिकतारत्वं तदवधिकमंदत्वं
चमिथोविरुद्धमित्यर्थः तयोश्चैकत्र चारूपमाणयोर्मंदकारयोरेकापेक्षया तारमंदव्यवहारेणतत्रविरुद्धधर्मोऽभ्यासोडर्वारइति
भावः विरोधेकथममभेदइत्याकांक्षायां पयोर्विरोधस्तयोरभेदएवाभेदस्तु विभिन्नत्वाबाधिकत्वयोरित्याह पदेवेति अन्यथासिद्ध
सत्त्वादितिमूलस्यान्यथासिद्धपदार्थविवेचनां रुलाउक्तं प्रत्यक्षेऽन्यथासिद्धत्वासिद्धिः वोकते अन्यथासिद्धत्वप्रमात्वमिति

१६३ विनिगमकाभावात्तन्मंदोगकारत्वारोगकारादृत्वादिप्रत्यक्षमेवप्रमाणतयाप्यभिज्ञेत्यत्रपुनस्ताभावात्तत्प्रमाप्रत्यक्षज्ञेयोः प्रमाणेन
त्वीकृतत्वस्पशाब्देत्यारत्वमंदत्वप्रत्यक्षस्पृष्टत्वाभेदप्रत्यभिज्ञापाश्चेत्यर्थः विपरीतमिमितिप्रत्यभिज्ञायाएवप्रामाण्यंपरतद्विशेषाश्चोरेतापत्
मंदत्वप्रत्यक्षस्यापामाण्यमित्यर्थः उभयज्ञानेतितारत्वमंदत्वविषयकोक्तप्रत्यक्षद्वयेत्यर्थः अत्रप्रामाण्यकल्पनेलाघवमस्तीतिधिया
प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वोपात्तकल्पनागौरवानवकाशोबोध्यः स्पर्शाविषयकप्रत्यक्षेत्वचोसामर्थ्यपरिकल्पनेऽक्तं तत्रहेतुमाह वस्तु
स्थापकेतिचक्षुरित्यनेसंख्यादिगुणमध्येरूपस्येवग्राहकत्वात् आलोकवत्त्वकत्वात्पवीयानेषुमध्येस्पर्शस्येवग्राहकत्वात्त्वगिन्द्रि
येत्यर्थंजवानवान्तवदित्यनुमानेनेन्द्रियाणांस्वीयभूतविशेषगुणव्यञ्जकत्वसाधकहेतुघटकोपलम्भविषयीभूतेत्यर्थः गु
रुत्वादीनामपहन्तेरितितद्विषयकत्वव्याप्यस्वजन्यसाक्षात्कारधर्मत्वकत्वनियमादित्यर्थः तद्धेतोविशेष्यप्रयतित्रवायवीये
तिवाङ्भिन्नेत्यर्थः सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबंधकतयेतिस्वसजातीयपदानुपादानेयथाश्रुतस्यगत्वाद्यवच्छिन्नाभावसा राम० १६३
क्षात्कारप्रतिविषयविधयाजनकस्याभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकतयागत्वादिसाधारणेपनतद्धत्त्वातिमंदेपितारत्वव्यवहारस्ता
रेपितस्याभावापेक्षयातद्व्यवहारःस्यादितितद्वारणायसाक्षात्कारत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रति

४८

बंधकतायदिविवक्षातेतदातादृशसामान्यधर्मस्यसुखत्वादिसाक्षात्कारसाधारणतयातारत्वस्यापितत्त्वावच्छिन्नप्रतिबंधकत्वेनासंभव
इतिसजातीयपदमित्यर्थः एतेनसुखादिसाक्षात्कारप्रतिबंधकत्वेपितारस्यमंदसाक्षात्कारप्रतिबंधकतयेवतारत्वंसयहृत्स्मवारसंग
तिःपरिहृतानतुसजातीयपदोपादानेपिगत्वाद्यवच्छिन्नाभावविषयकसाक्षात्कारस्यापिसमृद्धाऽतेनरूपस्यतादृक्साक्षात्कारत्वसंभ
वेनतस्यापितद्विषयकत्वमादायापत्तिप्रसंगस्यपथ्यास्तुतेद्धर्मवारतायासजातीयसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्रतिबंधेत्वमवश्यंविवक्षणीयंतथाच
सुखादिरपिगुणत्वादिनाशब्दसजातीयतयातत्साक्षात्कारस्याधारणादर्पितरूपावच्छिन्नप्रतितारस्याःप्रतिबंधकतयासंभवरत्पत
आहगुणात्वव्याप्यजातेतिसाश्रयवृत्तिरूपावच्छिन्नातिमत्त्वरूपस्यात्रपसजातीयत्वस्यविवक्षितत्वादित्यर्थःनस्यात्रयसजातत्वस्यसु
खादिसाधारणापुमित्यर्थःननुतारशब्दस्यसजातीयसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्रतिप्रतिबंधकत्वेप्यस्यसाक्षात्कारेत्वावधिकतारमाक्षीत्वी
रेप्रतिबंधकत्वप्रसंगःतत्रतारत्वप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वसंभवेपितारशब्दमापेक्षयालाघवेनतादृशधर्मस्यमशब्दसाक्षात्कार
त्वस्येवप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोचित्यात्तत्तत्वेतादृशधर्मस्यप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेपिस्वाश्रयवृत्तित्रिगुणत्वव्याप्यजातितोपालक्षित
धर्मवत्साक्षात्कारत्वस्यप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमव्याहतंतादृशजातितोपलक्षितस्यशब्दत्वस्यविषयविशेषणतयास्वरूपतोवच्छेदकता

१६४ दिनिदर्शितानुगमकरूपमविकलमिति वाच्यं एवं सत्यनुगमकरूपशरीरप्रविविष्यमविशेष्यविशेषणतयास्वरूपतावृत्तित्वनि
वेशासंभवात्स्वत्वघटितत्वेनानुगतस्यैवरूपदर्शितत्वाज्जातित्वस्याधिकस्यानुगमकशरीरनिवेशानौचित्यात् नचानुगमकशरीरेपि निरु
क्तजातित्वाक्रांतत्वस्य शब्दतस्तस्य स्वरूपता एव निवेशः तस्य प्रविष्यपर्यवचोपदर्शितजातित्वरूपस्य परिचायकधर्मविधिसिद्धिभिधाननमिति वा
च्यमनुररसादिनिष्ठाप्रकृष्टरसाद्यर्थताभिमावकतावच्छेदको कथं व्यावर्तकत्वेपा जातिविशिष्टताशब्दावेत्तित्वोपादानसार्थक्या
पपादनविरोधात् अथ मंदग्रहेतारशाब्दप्रतिबंधकतायां मंदवुभुत्सायाउत्तेजकत्वपातनत्न्मंदता ऋपवुभुत्साविरहविशिष्टता
रस्यप्रतिबध्यतावच्छेदकंतत्तेवंदत्वात्रयथाशाकारत्वमेवनत्वं कंजातिशरूमपुशाद्याचाकारत्वेनथाचएकतारत्वात्रयोवश्चिक
मंदातिमंदककारखकारादिनिष्ठनानामंदत्वानितनारत्वात्रयप्रतिबध्यतावच्छेदकानिउक्तोपलद्वातार्थधर्मगणानुगमप्यतादृश
जातिमत्साद्याकारतावच्छिन्ननिरूपितप्रतिबंधकतायाअनुगमकशरीरप्रवेशाआवश्यकःविशिष्यएकमंदत्वनिवेशेअनुप राम०
मंदत्वात्रयपेक्षयातारव्यवहारानुपपत्तेरितिचेत् एवमपिउपलक्षणीभूतजातित्वेनैवउक्तमंदतानामनुगमेतावतावच्छिन्नाभा १६४
वात् मैवं सजातीयसाद्याकारतस्य स्वरूपसंबंधरूपप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमत्र न विरुद्ध्येतिं नपेक्ष्योसाद्याकारत्वावच्छिन्ननिरूपितप्र

द्धर्मानाक्रांततया तादृशाभाववृत्तियोगित्वरूपानुगमकधर्मविरहेपीत्यर्थः तत्साधारणोक्तिः अनुगतमतेस्तत्साधारणापनो
पपद्येतेत्यर्थः तदवच्छेदकत्वंः प्रतिबंधकतावच्छेदकजातिमत्वं तत्र मंदवुभुत्साकालीनतारशाब्दस्यःप्रतिबंधकतावच्छे
दकसत्वात्तःप्रतिबंधकप्रविष्टतारत्वजातिमत्वात्तंभततस्यग्रहरतिशेषः अनुपहितफलस्यापिःप्रतिबंधरूपफलानुपहि
तस्यापि योग्यत्वात्तःप्रतिबंधकतावच्छेदकप्रविष्टजातिरूपप्रतिबंधयोग्यतावत्वेवाधकाभावातःरसादिसाधारणेतिःस्वस
जातीयापकृष्टरसाभिभावकतावच्छेदको कार्यरूपजातिमद्रससाधारणतानाकानुगतमत्स्यापत्तिवारणायेत्यर्थः जातिपदवैय
मवायेनशब्दत्वजातिलाभायेनिवेशः तन्निवेशनप्रयोजनमाहःवुभुत्सामितिःईदृशामिति वुभुत्सितमंदशाब्दग्रहसाधारणेतार
विशेषाग्रहेणात्तन्मूहेपि वुभुत्साविशिष्टमंदस्यप्रतिबंधकतया तादृशतारशाब्दग्रहप्रतिबंधकतासांकर्यमपितासंबंधेनावच्छेदक
मित्यर्थः मंदेतिः तदपेक्षयेत्यादिः अनुगतमतेरितिः तदपेक्षयातारा कारत्वेरित्यर्थः अथजातिपदोपादानेपितारशाब्दग्रहप्रति
बंधकतावच्छेदकत्वभुत्तितमंदत्वघटकमंदत्वजातिमादायोक्तातिप्रसंगोडवार एवप्रतिबंधतावच्छेदकत्वपर्याप्तिनिवेशेनासंभवः
तारत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतायामपि मंदवुभुत्साविरहस्याधिकस्यप्रवेशात् नच मंदशाब्दग्रहे शुद्धतारत्वेनैव प्रतिबंधकतातारसत्त्वेवुभु

त्तावशान्मंदग्रहोपपत्तये बुभुत्साजन्यान्यत्वं प्रतिबध्यसाक्षात्कारविशेषणमपि एवं तात्कालीनमंदग्रहे बुभुत्साया हेतुत्वात्
१६५ नातिप्रसंगः स्याच्छमेन सामंजस्यमिति वाच्यं तस्य मंदबुभुत्सायोनैजिकमेतादृशपूर्वफलिकाप्रसंगतेः न च मंदबुभुत्साया प्र
तिबध्यविशेषणाभेदप्रतियोगितावच्छेदिकतया प्रतिबंधकीभूतस्यापि इत्यर्थः कत्वपात्तत्संगतिरिति वाच्यं बुभुत्सायास्तज्जन्य
दग्रहे तत्कालीनतादृशप्रतिबंधकीकारणीभवितदन्यमंदग्रहप्रतिबंधकत्वानपायात् प्रतिबंधकतावच्छेदकपर्यंतनिवेशनीयद
र्शितप्रयोजनाभिधानासंगतेः न च मंदबुभुत्साविषयमंदत्वेन न प्रतिबंधकतायेन मंदत्वमादाय अतिप्रसंगः स्यात् अपि तु मंद
बुभुत्साविषयत्वेनैव तथा सति समूहालंबनमंदबुभुत्साविषयस्तोत्र मनोयोगादेर्मंदांसत्त्वदशायां तादृग्ग्रहप्रतिबंधकताप्रसंगो ना
शंकनीयः मंदविषयकत्वविशिष्टबुभुत्साविषयतायां मंदपदस्वारस्यादिति वाच्यं पर्याप्त्यनिवेशे मंदबुभुत्सावत्त्वेन प्रतिबंधकत्वे
पि बुभुत्साविशेषणतावच्छेदकतया प्रतिबंधकतावच्छेदकमंदत्वमादायातिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् न च प्रतिबंधकतायाः सामाना राम
धिकरण्येनावच्छेदकत्वानिवेशात्नोक्तावच्छेदकत्वमादाय दोष इति वाच्यं तथापि मंदत्वविशेषिमंदस्य बुभुत्साविशेषणतया व्या १६५
वेन मंदबुभुत्साशेविशेविशेषणतया मंदमनिवेश्य बुभुत्सावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकतया मंदत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वकल्प

तिबंधकताया वृत्त्यातिप्रसंगानवकाशात् तज्जातौ स्वाश्रयवृत्तित्वगुणत्वव्याप्यत्वनिवेशे प्रयोजनाभावात् तमेवं सजातीयसाक्षात्का
रत्वस्य स्वरूपसंबंधरूपप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमत्र न विवक्षितं येनोक्तजातिविशेषणमनर्थकं स्यात् अपि तु अतिरिक्तप्रतिबंधत
या स्वाश्रयाभिमतावच्छेदकशरीरस्य शरीरस्वाश्रयप्रसज्जातीयसाक्षात्कारत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेद
कजातिमत्त्वरूपविवक्षितत्वार्थस्वाश्रयवृत्तित्वगुणत्वयोजातिविशेषणयोर्वैयर्थ्यात् तदनिवेशे मंदशब्दे ग्राहनिष्ठतादृशप्रतिब
ध्यतायाः साक्षात्कारत्वव्यापकतामादाय न तु ग्रहप्रसंगात् केचित्तु स्पर्शादिग्रहे शब्दस्य श्रवणप्रत्यक्षसामग्रीघटकतया प्रतिब
धकत्वेन स्पर्शाद्युपेक्षया तारत्वादिवृहा स्यादिति स्वाश्रयसजातीयत्वं प्रतिबध्यसाक्षात्कारविषयविशेषणं साक्षात्प्रघटकजातौ
गुणत्वव्याप्यत्वविशेषणं तु समूहालंबनरूपग्रहकारणघमावप्रसक्त प्रतिबंधकतामादायातिप्रसंगः तादृशजातित्वोपलक्षितस्य
धर्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपकत्वपर्यवसानात् न च विषयविषयतामनिवेश्य स्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रत्येव श्रावणसामग्र्याः
प्रतिबंधकत्वकल्पनात् तज्जातौ स्वाश्रयनिष्ठत्वादिनिवेशनमनर्थकमिति वाच्यं शीतस्पार्शनं नोष्णतामित्यादीच्छाया विशिष्येण तेन
कत्वकल्पनानुरोधेन शीतविषयकसाक्षात्कारत्वादेरेव श्रावणसामग्र्याः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्योपगंतव्यतया केवलजातित्वोपलक्षि

१६५ तद्धर्मवत्त्वात्ताद्रात्म्यस्य तत्त्वतिव्याप्यतावच्छेदकत्वात्तन्नेत्याहुः। मिश्रास्तु रूपप्रकारस्याप्यं स्वत्वघटितत्वेनाननुगततया यन्मद
व्यक्तिविषयकलौकिकसाक्षात्कारोऽप्रसिद्धस्तद्रूपेणैव तादात्म्यव्यवहारानुपपत्तेश्चाहेयः। वस्तुतः सजातीयपदं यमपेक्ष्य तादात्म्यव्यवहार
स्तत्परं तत्समवेतधर्मवत्त्वं वा। यत्साक्षात्कारोऽप्रसिद्धस्तत्समवेतमंदत्वाश्रयमंगत्वं तत्साक्षात्कारप्रतिबंधकत्वमादाय तद्रूपे
णैव तादात्म्यव्यवहारोपपत्तिः। अयमस्मात्तारस्तत्रयपदं तपादेवाव/छिलाभानदनं तन्मांवैनैव तारपदशक्तिः। तारपदार्थैकदेशसमवे
तत्वान्वयिप्रतियोगितयानिरूपितत्वं वा पदघटकार्थः। न चाधेयतानिरूपकस्याधारतया भूजलेवन्ते तरत्सादाविव समभीपसक्तिः
पदार्थैकदेशे पदत्वान्वयिनिरूपकत्वस्यैव समस्माकं बोधेनातपदक्तिसमवायावच्छिन्नाधेयतायास्तीरपदार्थैकदेशे तयासमन्वयस
क्तिः। अपि च मूलदिण्यगणामभिहितमन्तु संबंधेयं प्रतिबंधकत्वमात्रेऽलंतरंतिसजातीयसाक्षात्कारप्रतिबंधकत्वेनैव नानातारत्वा
त्रयधर्मिणामनुगमे रत्नोर्थः फलोपधानप्रामाविति फलोपहितस्यैव कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबंधकत्वेनैवप राम०
रिग्रहे रत्नोर्थः। वुधत्वावशान्मंदशब्दस्य माणर इति मंदशब्दग्रहणप्रयोजकमंदवुधत्वाकाज्ञानस्येत्यर्थः। एतच्च तारशब्द १६५
विशेषणं। अप्रतिबंधकतयेति मंदवुधत्वाविरहवैशिष्ट्यविरहेणातद्वृत्तिकारणीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिम

नोचितत्वात्। मंदत्वमादायातिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्तद्विनिगमनाविरहेण मंदत्वस्योभयथावच्छेदकत्वे प्रसंगाच्च। वुधत्वामव
च्छिन्नप्रतिबंधकता निवेशेनोक्तातिप्रसंगवारणे वुधत्वाधर्मितावच्छेदकतया वुधत्वावच्छिन्नविशेषणतयाच परं वच्छेदकत्वं
तदन्यावच्छेदकताविवक्षणेन मंदत्वमादायातिप्रसंगस्य वारणीयत्वात् विनिगमनाविरहेणोभयथैव मंदत्वस्योक्तप्रतिबंध
कत्वेवच्छेदकत्वादुभयविधावच्छेदकत्वभेदनिवेशनं एतच्चापातनः। वुधत्वस्थितमंदत्वस्य तारग्रहप्रतिबंधकत्वेनोक्तातिप्रसंगस्य वा
रणायलाघवात्प्रतिबंधकतायां वुधत्वस्थितमंदत्वनिवेशनमेवोचितः। मूलेक्तेति पदं शब्दसमवेतत्वरूपशब्दवृत्तित्वलाभायेवाम्य
थारसनिष्ठरसातगाभिभावकतावच्छेदकजातेरपि जन्यमात्रस्यकालोपाधिलौकिकसंबंधेनशब्दवृत्तित्वातिप्रसंगवारणाप तारश
ब्दनिष्ठमंदत्वग्रहप्रतिबंधकतावच्छेदकमंदवुधत्वाविरहमादायमंदादावतिप्रसंगवारणायसमवायसंबंधेनतारत्वस्य तारपदप्रवृत्तिनि
मित्ततालाभायैवोक्तातिपरत्वमव्याकालादावपि तत्सत्वेन तारव्यवहारप्रसंगान्तशब्दवृत्तिपदमपि शब्दत्वसहितस्यप्रतिबंधकतावच्छेदक
धर्मस्यप्रवृत्तिनिमित्ततालाभायशब्दवृत्तित्वविशिष्टतादृशधर्मस्यप्रवृत्तिनिमित्ततापेक्षयाधर्मिविशेषणतापन्नयोः शब्दत्वतादृशधर्म
त्वयोस्तथात्वेलाघवादिति तत्तत्त्वाप्यभिभवादिति मूलस्याभिभवपदस्याग्रहणार्थकत्वं न संभवति वायोग्रहणेवायोरप्रतिबंधकत्वात्।

वायोरग्रहणप्रसंगं दत्वाग्रहाप्रयोजकत्वाच्चेत्यभिभवपदार्थं व्याचष्टे वायुसंबंधादितिः वायोर्मंदत्वप्रतिबंधकसमवधानादित्यर्थः एता
१६१ दृशप्रतिबंधकसमवधानप्रयोजकतयाश्रोत्रस्य तारत्वव्यंजकवायोर्मंदत्वग्रहप्रतिबंधकत्वरूपबलवत्त्वं बलवत्वेनेत्यंतमूलेनाभिहि
तं नापभ्रपदार्थ इत्याहः प्रतिबंधकत्वाच्चेत्यभिभवपदार्थं व्याचष्टे वायुसंबंधादितिः वायोर्मंदत्वप्रतिबंधकसमवधानादित्यर्थः ए
तादृशप्रतिबंधकसमवधानप्रयोजकतयाश्रोत्रस्य तारत्वव्यंजकवायोर्मंदत्वग्रहप्रतिबंधकत्वरूपबलवत्त्वं बलवत्त्वेनेत्यंतमूलेना
भिहितं नापभ्रपरार्थ इत्याहः प्रतिबंधकत्वं वस्येवेतिः कारणीभूतकार्यप्रतिबंधकसमवधानस्यापीत्यर्थः अभिभवत्वादत्राभिभव
पदार्थत्वात् वन्होदाहप्रतिबंधकसमवसमवधान इत्यर्थ शांगारदानीं अभिभूतो वन्हिरिति व्यवहारादिति भावः श्रोत्रे वादमात्रमिति
नत्वत्र निर्भर इतिशेषः कुतो न निर्भर इत्याकांक्षायामाह नानात्वेपीतिः शब्दे तारत्वमंदत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासमुपेत्य तद्ना
त्र इत्यस्य रूपगकारादीनां भेदस्वीकारेपीत्यर्थः अनुगततारत्वाप्रत्ययप्रसंगस्येतिः कत्वादिना संकरभयेन कत्वादिव्याप्यतारत्वादीनां राम
नानात्वस्यावश्यापेयतयाम्नायमतवदेतन्मतेपि ताराकारानुगतमस्त्वनुपपत्तेरित्यर्थः इति मनसि कृत्वेतिः एतद्दोषमभिसंधा ८१
येत्यर्थः प्रथमकल्पः तारत्वादेर्वा प्रभृतमेत्तपक्षः एकावधिकोत्कर्षस्यैवापरावध्यपकर्षरूपतया उत्कर्षवत्वेसत्यपकर्षवत्वादिति

यथाश्रुतग्रंथस्वरसोत्कर्षसमानाधिकरणापकर्षरूपहेतुत्वेपि तथापि लाघवादुत्कर्षवदपकर्षस्येव हेतुत्वं युक्तमित्याशयेन तं
ष्येव व्याचष्टे उत्कर्षत्वाश्रयेतिः उत्कर्षत्वाश्रयो योपकर्षः तदाश्रयः स्तद्रूपजातिपत्वादित्यर्थः उत्कर्षवदपकर्षत्वेनैव हेतुतातस्य
जातित्वकथनं च जातित्वेन संकराभिप्रायः शब्दे तस्योत्कर्षापकर्षस्य च समावेशासंभवदाशयेन रसंशब्दनिष्ठोत्कर्षापकर्ष
योर्न्यदृष्टिः अनुगतत्वेनाह तत्वसंभवेन दृष्टांतासिद्धिस्वरूपासिद्धौ एकावारस्याशयेन सजातीयेत्यादिनातद्नुगामो मूलकृ
तांशोक्ता निराकृतः तादृशशब्दे तत्प्रयोगारूढमाहः लोकेतादृशेति सजातीयगोब्देसर्थः प्रतिबंधकतावच्छेदकजातिमत्वात्सजा
तीयप्रतिबध्यसाध्यताकारविषयतावच्छेदकजातिमत्वादितिहितद्रूपेनार्थः परमाणुपरिमाणनिष्ठापकर्षस्य सजातीयप्रति
बध्यसाध्यताकारविषयतानवच्छेदकत्वेन परममहत्परिमाणनिष्ठोत्कर्षस्य सजातीयाभिभावकतानवच्छेदकत्वेन तत्र तत्र प्रसक्
हेतोर्व्यभिचाराभावेन विशिष्टहेतोर्विशेष्यवैयर्थ्यात्तारग्रहप्रतिबंधकतावच्छेदकमंदत्वमुत्कर्षादाय मंदे तारव्यवहारवार
णाय तारपदप्रवृत्तिनिमित्तशरीरे जातित्वनिवेशसार्थक्यमेवास्तु तत्साध्यकहेतोर्जात्यर्थकसामान्यपदोपादानमनर्थकं व्यभिचारकत्वादि
त्यालोच्य हेतोः तन्त्रापादेयमेवेत्याहाश्रयेति अनुगमकधर्मप्रविष्टमितिः तारव्यवहारविषयतावच्छेदकनानाजात्यनुगमकधर्मप्रवि

ष्टार्थकमित्यर्थः रत्नुपात्रं अतोभिहितः व्यभिचारवारकत्वं स्पष्टप्रतिवस्तुतइत्यादिवाः बुध्यत्वावशादिति नारवादग्रह प्रतिबं
१९८ धकत्वविशेषः अन्यतापकृष्टपरमाणुपरिमाणोउत्पन्निरूपसाध्यासत्वदत्तताप्रकृष्टेपिशैद्यान्यापमतेनसाध्यासत्वमितिध्ये
यं तं: मूर्त्तगुणत्वस्योपाधेरूत्पन्निरूपसाध्यधृतित्वानादावसत्वेपिमूर्त्तगुणत्वस्यविशेषणाभावरूपस्यमूर्त्तगुणाभ्यत्वविशिष्ट
प्रकृते साधनाभावत्वेपिच साधनाव्यापकतावच्छेदकेनशुद्धसाध्यव्यापकतानिर्वाहात् यथाश्रुताभिप्रायेण साधनावच्छिन्न
साध्यव्यापकत्वाभिधानेनैतामयप्रतिपत्याश्रुतत्वेतिः ज्ञानादौ साधनावच्छिन्नसाध्यासत्वमुत्पादोपाधेः साधनावच्छिन्नसाध्यव्या
पकत्वं घटप्रतिनचेतिः तथाहि साधनावच्छिन्नं साध्यसत्वेपि साधनासत्वादितिभावः साधनासत्वमेव घटप्रतिः ज्ञानादेरिति:
यद्यपि घटादिसाक्षात्कारेज्ञानसाक्षात्कारेववन्ह्याद्यनुमितिसामग्रीघटकतद्व्याप्यवत्ताज्ञानेपितादृशज्ञानत्वसत्वेनहेतुसत्वो
डुत्पत्तिरूपसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकज्ञानत्ववृत्तेर्नज्ञानेच्छानेपिसाध्यनत्ति तथापि मितज्ञानेपि तादृशज्ञानत्वसत्वे एम०
नहेतुसत्वादुत्पत्तिरूपसाध्यस्याभावे व्यभिचारः स्यादितिविषयविषयितानवच्छिन्नत्वेन प्रतिबंधकतायामनुक्तविशेष १९८
णीयतया अनुमित्यादिसामग्रीघटकज्ञानस्य च साक्षात्कारप्रतिबंधकत्वे व्याप्त्यादिविषयतात्वभावात्तादृशप्रतिबंधकताया
घ

रितद्धेतोर्ज्ञानेअसत्वेन मूर्त्तत्वोपाधेस्साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतानिर्वाहः अन्यसाक्षात्काराप्रतिबंधकत्वादित्यत्रापि प्रतिबंधकत्व
पदं स्वरूपप्रतिबंधकत्वपरमितिध्येयम्। ननु सुखदुःखसंवेनयोरेव साक्षात्कारोनीमस्येनिमुखत्वादिनाअन्यसाक्षात्कारप्रति
बंधकत्वात्तादृशादौ साधनावच्छिन्नसाध्यवत्त्वोपाधसत्वात्ततस्साधनावच्छिन्नसाध्यस्यापि व्यापकत्वमित्यत आह सुखादीति
ति तथाभावेपि अन्यसाक्षात्कारप्रतिबंधकत्वेपि विजातीयमात्रेः विजातीयसाक्षात्कारप्रतिः सजातीयेपिः सजातीयसुखादि
साक्षात्कारेपि अन्यदीति सुखदुःखानुपगमेनापकृष्टस्यापि सुखादेरुत्कृष्टसुखाद्यनभिभाव्यत्वादिति भाव्यत्वादितिभावः मूर्त्तत्वेति
गुणत्वरूपस्य मूर्त्तगुणत्वोपाधेर्गुणत्वांशः साध्यव्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वे चानुपयोगितया व्यर्थ इत्यत आह मूर्त्तपरित्यज्येतिः मू
र्त्तेतिः मूर्त्तगुणत्वं मूर्त्तगुणत्वमित्यनेन विवक्षितं नतुगुणत्वांतर्भावः ननु गुणत्वांशस्यापि विवक्षाः व्यर्थविशेषणत्वादितिः न
नु तत्पार्थविशेषणस्य गुणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः द्वितीयोपाधौ प्रत्वोपाधौ विशेषमाह शुद्धसाध्यव्यापकमितिः शुद्धसाध्यव्यापकता
घटप्रति उत्पत्तिमत्त्वमात्रेति मात्रपदं कृत्वा कृत्यार्थकं अश्रोत्रस्य श्रोत्रभिन्नस्य गुणो श्रोत्रगुणाः इत्यर्थोपगमेन शुद्धसाध्यव्यापकतानि
र्वाहः उत्पत्तिघटादावुभावात गुणत्वपरित्यज्य श्रोत्रभिन्नसमवेतत्वमात्रविवक्षायां ध्वंसे साध्यव्यापकत्वे श्रोत्रभिन्नवृत्तित्वशादृसा

पिकात्वादिमत्वि। इति तया तत्साधारणतया साध्यव्यापकतया साधनाव्यापकत्वादिति रितो नत्र: श्रोत्रगुणत्वपदेन समासमात्रं
आश्रोत्रगुणत्वस्य श्रोत्रगुणत्वाभाव: रूपं तीस्पष्टपत्ति: श्रोत्रगुणत्वाभावस्त्वात: श्रोत्रगुणत्वमत्र श्रोत्रगुणत्वपदेन समासमा
त्रं व्या श्रोत्रगुणत्वसमवेतत्वं तेन श्रोत्रनिष्ठद्विष्ठगुणेन साध्याव्यापकत्वं श्रोत्रपदस्य कर्णावच्छिन्ननभोरूपपर्यवसितार्थपर
त्वाशयेन प्रसक्तासत्वाति पुत्तोत्रयनेउक्तोपाध्यभावस्पष्टमाणासिद्धत्वाउपाधेरदूषणत्वाशंकां निरसितुमाह नचेति
नश्रोत्रगुणः नकर्णविशिष्टनभःसमवेतः कर्णावच्छिन्नशब्दानामेव तद्विशिष्टसमवेतत्वात: कर्णानवच्छिन्नशब्दानां वि
शिष्टासमवेतत्वादिति भावः तथा च तथाशब्दे विशिष्टासमवेतत्वरूपोपाधिसत्वेन न तत्र पक्षीभूते तदभावादिति सिद्धिः श्रोत्र
शब्दस्याकाशमात्रपरत्वेउ नैतद्दोषप्रसक्तिः एवमपि श्रोत्रमात्रसमवेतत्वाभावरूपोपाधौ श्रोत्रमात्रसमवेतत्वं न श्रोत्र
भिन्नासमवेतत्वे सति श्रोत्रसमवेतत्वं विशेष्यदलेश्रोत्रनिवेशवैयर्थ्यादपि उश्रोत्रान्यासमवेतत्वे सति समवेतत्वमेव न च एम:
प्रावदर्शासाधारणांकर्णानवच्छिन्नवर्णानामपि कर्णविशिष्टनभोभिन्नासमवेतत्वात नभसि कर्णविशिष्टनभोभेदासत्वा १६६
तथापि भेदस्याव्याप्यवृत्तितेत्र न्यावच्छिन्नेन नभसि कर्णावच्छिन्नभेदसत्वात कर्णातवच्छिन्नेशब्दे कर्णाविशिष्टनभोभिन्नस

मवेतत्वसत्वेन तद्समवेतत्वविशिष्टसमवेतत्वासत्वेन विशिष्टसमवेतत्वाभावरूपोपाधेः स्वद्गतत्वमेवेत्यभिप्रायेणाश्रोत्र
मात्रसमवेतत्वं श्रोत्रसमवेतत्वघटितमित्यमानेनवाशंकेयं. भागासिद्धस्यास्य तिपक्षोव्यापकत्वासंभवेपिव्यभिचारा
न्नापकतयोक्तोपाधिर्दूषणमेवेत्याह व्यापकव्यभिचारस्येभित्तिउक्तोपाधिरूपव्यापकव्यभिचारस्येत्यर्थः हेतौ साध्यव्यभिचा
रसाधकहेतोरित्यर्थः अदोषत्वात: असिद्ध्यादिरूपदोषरहितत्वात तउपाधेः कर्णानवच्छिन्नशब्देसाध्यव्यभिचारमाशंक्याव्यापक
स्योपाधेः साध्यव्यभिचारस्य उपाधौ साध्यव्यापकत्वाव्याघातकपात्र दोषत्वाभिधानमित्येतादृशपथ्यास्तु तानुरोधिव्याख्या
नेउनत्व्यापकव्यभिचारस्यदोषत्वाप्रसक्ताशंकायाम्नुद्धत्वात: न च समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमिति आशयेनोपाधेः साध्यव्यभि
चाराशंकायांव्यभिचरितसाधारणाव्यापकतामात्रेणैवोपाधित्वं व्यभिचारिणोपि च व्यापकत्वमस्त्येवमिति समाधानमितिवाच्यम
तद्व्यक्तिद्विनितगणनादावतिप्रसक्तेः सत्येन कर्णानवच्छिन्नशब्दे तिप्रसक्तिशंकानोधित्वात शद्वेउत्पत्तिरूपसाध्यमतउपगृह्य
तां परिहर्तुं कर्णानवच्छिन्नशब्दाप्रसिद्धेश्च ध्वनेः श्रोत्रगुणत्वेउत्पत्तिमत्तितत्र श्रोत्रगुणत्वाभावरूपोपाधेः साध्याव्यापकत्वमाशं
कां निराकरोति: ध्वनेरिति वायवीयत्वमते: वायुगुणमते: न तत्र व्यभिचारः ध्वनौ साध्यस्य नोपाधिव्यभिचारः पोत्समात्रव्यावर्त्तकवि

शेषणावत्तयाऽनुपपत्तेस्तत्त्वशंकाऽनुद्धरातिः संख्यादेरपीतिः गगनैकत्वादिनिरस्तार्थः द्रव्यादेरपीति पाठेऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा
१७० सख्यादेरित्यर्थः व्यावर्त्तनात् अभावसप्रतियोगितया अत्र गुणत्वविशेषणेनेत्यावृत्तेरित्यर्थः नपदेतरत्वं नपदसमात्रव्यावर्त्तकवि
शेषणवत्त्वापदेतरत्वत्वलघुत्वं सः पाठः ध्वनेः साध्यव्यापकतयेतिः ध्वनेर्वा पक्षीपत्वेपि तत्र त्रयाणां महत्त्वसत्त्वेन तद्ग्राहकत्व
प्राश्रेत्र त्वासत्त्वादिति भावः आश्रयनाशजन्यवायुस्पर्शध्वंसे वायुरूपाश्रयघटितत्वकसंयुक्तविशेषणतात्मकसन्निकर्षाना
स्तीति तत्समस्तासत्त्वापत्तिर्मूलकृता समादितावत्रयदि आश्रयजन्यस्पर्शध्वंसनाशस्त्वा तन्नावपि कालादावपि दैशिकविशेषणतासं
बंधेनेष्टतिः स्वीक्रियतेके वलान्वयिग्रंथे दीधितिकृतापि आश्रयनाशजन्यगुणनाशस्याश्रयसंयुक्ते देशसमयेपि तादृशसंबं
धेन वृत्तिः स्वीक्रियते केवलान्वयिग्रंथे दीधितिकृतापि अभिधापतत्संबंधावछिन्नतदत्ताभावे केवलान्वयित्वाभावउपपादि
तस्तदा कालादिघटितसंनिकर्षाद्वायुस्पर्शध्वंसप्रसत्त्वापत्तिः संभवतीवेतिमूलोक्तसमाधानस्यापलक्षणतास्वीकृतस्तकाला राम०
दौ तस्य सत्त्वेपिपगमोपि संभवतीतिसमाधानं दर्शयतिः कालेऽसहतद्रूतिः केचित्तुः स्पर्शनाशस्यकालिकविशेषणतेव संबं १७०
धः न तु दैशिकविशेषणतापीतिमन्यमानाः कालिकविशेषणतासाधारणविशेषणतात्वेनैवाभावग्राहकतेतिमिश्रापयु

पगम्येतद्रूपं यं संगमयतिः ननु काले स्पर्शध्वंसस्य न दैशिकविशेषणता प्रामाणिकी कालिकविशेषणताना पात्र अभावग्राहक
त्वव्याप्तिप्रसंगः तथा च काले अभावग्राहकसंनिकर्षघटदेशेन सममवायिरूपः संभवतीति कथ्यं कालेऽग्रहदसाशंकां निषेधतिः
चेतिः ग्राहकस्तत्रैवेत्थंवछेदकः तत्रैववृत्तिः शब्दनाशस्थलेयथा समवायिवः कर्णादेर्देशविधयावच्छेदकत्वं तथा स्पर्शनाशेपि
स्पर्शासमवायिनः तत्स्पर्शासमवायिसंयुक्तदेशस्य तत्स्पर्शाविषयावच्छेदकदेशत्वसंभवादित्यर्थः एवं च तादृशदेशेपिका
लाववच्छेदेन गृह्यते इत्यपि द्रष्टव्यः योग्यानुपलब्धिः प्रात्यभावो गृह्यतेत्र सत्त्वयोग्यत्वं प्रतियोगिनोः धिकरणस्य वान विशेषणं जल
परमाणवादौ योग्यस्यापि पृथिवीत्वादेरभावाग्रहात् अधिकरणेपि वाय्वादावुद्भूतरूपादेरभावग्राहात् तत्र अपितत्परिभावि
कं योग्यत्वमनुपलब्धेर्विशेषणं कर्मधारयसमासादरातत्पुरुषसत्त्वमिसादिना मूले तदेवयोग्यत्वं निरुक्तं तत्र प्रतियोगि
सत्त्वस्यानुपलंभविरोधित्वेनाभावप्रतियोगिसत्त्वविरोधिकत्वमनुपलंभस्य योग्यतेत्यर्थः तेन लभ्यते प्रतियोगिसत्त्वस्यानुपलब्धि
विरोधित्वं वानुपलब्धिप्रतियोगिप्रसंजकत्वमिति प्रतियोगिसत्त्वविरोधिकत्वं तेन संज्ञितप्रतियोगिकत्वरूपं योग्यत्वमिति
व्यवछेः प्रतियोगिसत्त्वेनतित्त्वं संज्ञिततर्कतरापादकत्वप्रतियोगपत्वं तद्व्यापकत्वपर्यवसितं तद्विरोधित्वं प्रतियोगिसत्त्वविरोधिक

त्वमनुपलंभस्य विशेषितया मूलानुक्तत्वात् ननु शशानुपलंभदशायां व्यंजकव्यापाराभावान्नः यावत्प्रतियोग्युपलंभकसमवधान
१७१ रूपापाद्ययोग्यतायाः प्रतियोग्युपलंभे सत्वेपि विग्रहयकारानुमतप्रतियोगिसत्वविशेषितरूपयोग्यताशालिनोनुपलंभाद्भाव
धीर्दुर्वारैवेति तत्रयाप्येतादिमूलो परिशंकां निराचिकीर्षुराह दृश्यपिपियोग्यताप्रकृते नास्तीत्याह उक्तेति उक्तरूपः प्रतियोगि
सत्वप्रसंजितप्रतियोगिकत्वरूपः प्रतियोगिसत्वविरोधः समवधाननियतेति समवधानव्याप्येत्यर्थः तथाच व्यापकस्य
प्रावृतदुपलंभकसमवधानस्याभावे व्याप्यस्य प्रतियोगिविशेषितत्वस्याप्यसंभवइति भावः व्याप्यव्यापकभावमेव घटय
तिनहीति यत्किंचित्कारणासत्वे सकलकारणासत्वे प्रथमपक्षे नेत्यग्रिमे क्रियाद्यपि पिनकेनापि ग्राहकेणेति व्यंजकसम
वधानाविशेषितप्रतियोगिसत्वमेवप्रतियोग्युपलंभरूपकार्यव्याप्यत्वरूपं तदापादनयोग्यतावत्ता दृशस्य प्रति
योगिसत्वस्यापादानयोग्यतयाचव्यंजकासमवधानकालेनयोग्यानुपलंभसंभवः तत्कालीनाभावग्रहस्य हेतुयोग्यानुपलं राप
भशरीरे तत्कालावच्छिन्नप्रसाहनिर्विशेषणानवच्छिन्नप्रतियोगिसत्वस्यापादनयोग्यतयानिवेशात् संतुकसमवधाना १७१
वच्छिन्नस्यापादकतायाम् किंचित्करत्वादितिभावः व्यभिचारादितिः संयोगादिप्रसंगे यावत्समवधाने पिघटादेरपि तत्राहि नाणश्रय

१७२

स्य तदानीमभावेनयावत्संयोग्युपलंभकसमवधानस्य तदानीमसत्वादितिभावः नचसंयोगिनः संयोगप्रत्यक्षे हेतुत्वेमानाभा
वः तदनभ्युपगमेपि संयोगिनाशे संयोगस्यापि नाशाद्विषयाभावोद्देवतत्वस्य ज्ञानासंभवादिति वाच्यं घटनाशोत्पन्नसंयोगघट
संयोगसत्वेनतदनंतरक्षणोत्पन्नतज्ज्ञानस्य विषयाभावोद्देनवारयितुमशक्यत्वात् विषयस्य कार्यसहभावेनाहेतुत्वात् नचात्र
घटनाशकाले आश्रयघटितसंनिकर्षाभावान्न तदनंतरं संयोगप्रत्यक्षापत्तिसंभव इति वाच्यं तावतापि यावदाश्रयाणा
संनिकर्षघटकतया संयोग्युपलंभकसंख्यादौ अंतर्गतत्वात् इयं निरुक्तयोग्यानुपलंभरूपाः सामग्रीः अभावप्रत्य
क्षस्य व्याप्यपदेन उपलंभकविशेषणभेदप्रतियोगिपरव्याप्यपदेन वारणात् संयोगोपलंभकसंयोगिनो व्याभावत्वे
ःननुसंयोगिनोघटादेरसमवेतत्वसंयोगव्यधिकरणतयानतद्व्याप्यत्वेतिकथं तद्व्याप्यपदेनतद्वारणमित्यत आह तथा
हीति देशिकमिति विवक्षितमर्हतीति शेषः कारणीयस्येति व्याप्येतत्वविशेषणाव्यावर्त्यस्येत्यर्थः इंद्रियसंनिकर्षादीति
घटव्याप्तिकारणयोरिंद्रियसंनिकर्षादेरित्यर्थः घटेंद्रियसंनिकर्षेति घटेंद्रियसंनिकर्षानपेक्षग्राहकस्य घटाभावस्य प्रत्यक्ष
त्यर्थः घटोपलंभकघटेंद्रियसंनिकर्षासमवधानकालीनघटाभावप्रत्यक्षेति यावत् अयमघटेंद्रियसंनिकर्षस्येंद्रियसंयो

गत्वेनैवहेतुतानतुघटेंद्रियसंयोगत्वेनतथाचभूतलादौघटाद्यभाववत्तादृशायांभूतलचक्षुःसंनिकर्षाएवघटेंद्रियसंयोगसत्वान्नयो
१७२ गसत्वान्नयोग्यानुपलंभानिर्वाहः यावदुपलंभकयावच्छक्तीनांतेएकदाकदाप्यसत्वेनयावंतउपलंभकतावच्छेदकधर्माःत्त्रैकं
तदवच्छिन्नसमवधानस्यैवविवक्षितत्वात् नचेंद्रियसंयोगस्यतत्सत्वात्कौतत्तथात्वेनापिहेतुतापाघटचक्षुःसंयोगनि
ष्ठतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नासमवधानस्ययोग्यानुपलंभविघटकत्वमितिवाच्यंएवंसतिभूतलादिचक्षुःसंयोगनिष्ठतत्तद्व्यक्ति
त्वानामपिघटोपलंभकतावच्छेदकतयायावत्तावच्छिन्नानामेकदाऽसत्वेनानिर्वाहस्यव्याप्यपदेनार्थांतरविवक्षणेपिदुर्वा
रत्वादनेकवृत्तित्वेनउपलंभकतावच्छेदकस्यविशेषणोपादानेपोक्तदोषस्याप्यनवकाशात् मैवंघटादिप्रत्यक्षेघटेंद्रियसंनि
कर्षत्वादिनाहेतुत्वेतत्त्वभिमानेनघटेंद्रियसंनिकर्षाद्यसमवधानस्यघटाद्यभावग्राहकयोग्यानुपलब्धिविघटकत्वो
क्तेः वस्तुतस्तादृशरूपेणाप्रतियोगींद्रियसंनिकर्षस्याहेतुत्वेपिघटोपलंभकतावच्छेदकवृत्तेःसंयोगत्वाद्यवच्छिन्न
स्यगुणादावसत्वेनतादृशाधिकरणनिष्ठघटाद्यनुपलंभेयोग्यानुपलंभघटकस्याहितत्वविरहेणतत्रघटाभाववत्ताद्यानु राम १७२
पपत्तिर्दैशिकव्याप्तिनिविष्टाउपरितत्कालेतादृशोपलंभघटकसमवधानसंकचित्काभाववत्ताद्विषयानुपलंभा

धिकरणोपलंभकसमवधानापेक्षानभ्युपगमेऽन्धकारेघटाभाववज्जलपरमाणौसत्वादौपृथिवीत्वाद्यभावसत्वग्रहप्रसं
गात्तत्संनिकर्षदशायामन्वालोकसमवधानस्यमहत्वादेश्चसत्वात्तत्रमहत्वाद्युपलंभकतन्निष्ठवृत्तेःसंयुक्तसम
वायादेःपरमाण्वादावसत्वेनोद्भूतरूपवत्समवायाद्यारोमहत्वाद्यभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरपिप्रतियोगिभासकत्वहेतुःसंनि
कर्षादेः व्याप्तिर्योग्योपलंभेःकस्यस्वदायप्रवेशेदृष्टव्याःकालिकमितिःप्रतियोगिव्याप्यत्वमितिशेषः तावतापिप्रतियोगि
निष्ठेंद्रियसंनिकर्षादिकारणसंभवंदर्शयतिमवत्तिहीतिःघटेंद्रियसंनिकर्षेवृत्तिश्चविनश्यदवस्थवृत्तिशेषः तादृ
शस्येवव्याप्यतापादिवक्षणापत्त्यादितिभावः व्याप्तेःकालिकव्याप्तेःघटव्याप्यःघटनिरूपितकालिकव्याप्याश्रयः
सन्निकर्षःघटेंद्रियसंनिकर्षःतदितरसामग्र्यामेवेतिःघटेंद्रियसंनिकर्षासमवहितघटोपलंभकांतरसमवधानदशायाम
प्रत्यक्षंघटाभावप्रत्यक्षापत्तेः तदुक्तमनुपपन्नेःएतावतापिनमहत्वेननिर्वाहःसंयोगिनितन्निष्ठसंयोगनिरूपितका
लिकव्याप्तेःस्वोत्पत्तिकालादौस्वनिष्ठत्वसंयोगासत्वेनाभावात्संयोगोपलंभकसंयोगिनोव्याप्यतरत्वविशेषणा
न्याप्तत्वेःकश्चित्संयोगध्वंसक्षणस्थानुपपत्तेरतएवाततस्मक्षमविरहमपिनेःनेवेतिःएवमपिःकालिकव्याप्तिविवक्षणेपिघ

गेपलंभेकीतिः तद्दोपलंभेमेत्वर्थः एवमग्रेपि घटाव्याप्यत्वेति घटपूर्वमपिसत्वेनघटनिरूपितकालिकव्याप्तिग्रहसंभवेतत्सर्वैः
१७३ समवधानमिति कालेदेशेवेत्यादिः नित्यसप्रतियोगिनः पृथिवीत्वादेः कालिकव्याप्तेः सर्वत्रैवसत्वात् तत्र आप्येतराप्र
सिद्धिः गगनादेः कालिकसंबंधेनाप्यवृत्तित्वे तत्रव्याप्येतरत्वप्रसिद्धावपि वृत्तिमत्तउपलंभकस्याधिकरणमहत्वादेः सम
वधानस्य पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षेनपेक्षणात्संग्रहस्तविवक्षणामित्तत्संदेहोबोध्यं असाधारणमिति असाधारणत्वमिह
नोपलंभमात्रवृत्तिकार्यताकत्वम् उपलंभप्रागभावस्योपलंभमात्रवृत्तित्वेन तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नकार्यताकत्वेनासाधारणे
पिमहत्वादेरुपलंभमात्रवृत्तिद्रव्यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नजन्यताप्रतियोगितया साधारणेन पृथिवीत्वाभावादि
ग्रहेनत्वासमवधानानपेक्षासंग्रहः नापितन्नप्रतियोग्युपलंभमात्रवृत्तिकार्यताप्रतियोगितया साधारणेनपृथिवीत्वाभा राम
तिकार्यताकत्वं घटाद्युपलंभेतितत्व्यक्तित्वस्य तत्तदिन्द्रियसंयोगत्वव्यक्तित्वावच्छिन्नकत्वेन तस्यासाधारणत्वापत्तेः प्रति १७३
योग्युपलंभकाधिकरणालोकसंयोगव्यक्तेः पितत्वत्वात्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नजन्यताया असाधारणस्य दुर्वारत्वेन
तमसिघटाद्यभावप्रत्यक्षापत्तेः अवच्छेदकसंयोगस्यापि तत्तद्दर्शसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्रतियोग्युपलंभमात्रवृत्तिकार्यताक

त्वेनासाधारणोपलंभकतयातत्समवधानं विनापि वर्णध्वंसप्रत्यक्षासंभवेन मूलविरोधात् आत्मनः प्रतियोग्युपलंभमा
त्रनिष्ठकार्यताकत्वविरहेणासाधारणेतरतया तस्य प्रतियोग्यनुपलंभाधिकरणीभूतत्वादौ समवधानविरहेण तत्र
योग्युपलंभमात्रानुपलंभान्नित्यवद्ध्वे न केनापि संबंधो नस्समवधानस्यातिप्रसक्ततयाउपलंभकतावच्छेदकसंबंधे
नतत्समवधानस्यविवक्षणीयत्वात् आत्मनश्चत्वादृशेनतादात्म्यसंबंधेन स्वस्मिन्नेवसत्वादित्यसाधारणत्वदुर्व
चः मेवं असाधारणत्वमत्र प्रतियोग्युपलंभकसंनिकर्षघटकाधिकरणावृत्तासत्त्वतयाप्रतियोगिनिष्ठसपादेशेन्द्रि
यसंनिकर्षाद्यौदेः प्रतियोगिमात्रप्रत्यासत्त्याननपेक्षत्वं तदुपलंभकतावच्छेदकाधिकरणे समवधानेपिनक्षतिः तत्सवधा
नस्य योग्यानुपलब्ध्याघटकत्वात् पृथिवीत्वादीनां योग्यत्वघटितसंनिकर्षसंबंधतया योग्यतानिर्वाहकमहत्वादेः
संनिकर्षघटकाधिकरणप्रत्यासत्त्या पृथिवीत्वाद्युपलंभकतया तदभाववद्धर्मिणि तत्समवधानमपेक्षितं संयोगिनश्चसं
योगिनश्च संयोगप्रत्यक्षे नस्वात्मकाधिकरणप्रत्यासत्त्या तत्पासंयोगोपलंभकत्वं इन्द्रियसंयुक्तसमवायरूपसंनिकर्षघट
हे कीभूततत्संवत्वेनतत्तत्संबंधानिवेशात् यत्नेनक्वापि संयोगस्य तत्स्वरूपीपश्रोत्रे सत्वदृशामेतेन ध्वंसाभावाद्यहानेस्यात्

१७५ ग्राहकश्रोत्रसमवायरूपसंनिकर्षघटकश्रोत्ररूपाधिकरणाप्रसत्तिः शब्दोपलंभप्रयोजिकेति शब्दाभावप्रत्यक्षेत
देपेक्षोपपत्तिः तु पंचयोग्यानुपलब्धिमात्रप्रयघटितसंनिकर्षग्राह्यगुणाप्रभावग्रह एव हेतुः द्रव्याभावग्रहे तु आलोकसं
योग्यावच्छिन्नेंद्रियसंनिकर्षस्यहि तमधिकरणयोग्यत्वपावृत्यत्तियोगियोग्यत्वं चापेक्षितः प्रत्यक्षे व्यभिचरतीतिः प्र
सक्तनिष्ठव्यभिचारप्रतियोगिनी भवतीत्यर्थः अतिरेकव्यभिचारस्यैवसंगतत्वेन यथाश्रुतासंगतेः ननु विनष्टः कोलाह
लश्तादिशब्दत्रस्यानुभविकत्वेनायोग्यजनकतामते योग्यानुपलब्धिघटितताहशप्रत्यक्षसामग्र्या असंभवेन रूपणां अ
नुभवानुरोधेन व्यंजकतापक्षस्यैव परिशिष्टत्वात्। तत्परित्यागे योग्यानुपलब्धिनिर्वाहादितावंशकाताहशप्रतीतिम
त्वध्वंसविषयतयोपपादयति मूलेपि नष्टप्रतीतिरिति तु न पूर्वोत्तकाररहितानीनास्तीति प्रतीतिश्चि न तदनुपाधिधि
वियतयैवोपपादनीयाशंद्रियोपनीतत्वनिंद्रियग्राह्यत्वं वायुस्पर्शध्वंसोपाधिकत्वशब्दप्रतियोगिकत्वेनवायुध्वंस रा०म०
स्यवायुस्पर्शध्वंसविषयकारोपरूपत्वं उपाधिशब्दसारोप्यार्थकत्वात्कर्मणप्रतिकिंचित्स्यप्रसाधुत्वात्। सद्यः उपपत्तादशब्दध्वंसं। १७४
शेउपनीतमानानामत्मकवित्तिप्रज्ञानरूपेवात्वावतत्त्यसत्वस्त्रोत्रग्राह्यशब्दप्रत्यक्षोपपत्तोपरूपेवेसेन्देतेतः वायुस्पर्शध्वंसस्य

येवायुध्वंसस्यानीयकतया तदुपाधिकत्वमपि संभवतीति तत्स्पर्शध्वंसोपाधिकपर्यंतानुसरणं किमर्थमत्र तत्राह आलोकेप्रप
त्तिः वायुप्रत्यक्षत्वेति वायुप्रत्यक्षतापक्षे नैयायिकविरुद्धेन तत्तद्ध्वंसप्रत्यक्षत्वस्य यास्त्येवामननुमननुमतत्वादित्यर्थः उभयम
तानुरोधादिति वायुस्पर्शस्य न्यायमतेपि त्वक् योग्यतया तद्ध्वंसविषयकत्वावप्रत्यक्षस्यनिर्विवादत्वमितरनुरोधानुरोधा
तः इति तदनुसरणाद्वीनादित्यर्थः वायोर्व्यंजकत्वेऽकृप्ततीतीनाधर्मत्वस्तुपगंतव्यः तेनकृतेपि नियामकाडंबरकत्वपक्षपरि
त्यागः उत्पत्तिविनाशकल्पनागौरवस्य तत्परिमाणवीर्जत्वेघटादेः प्रतिकपालसंयोगादिध्वंसजातप्रसंगरनाशंकते मूलेवायु
रितिः प्रत्यभिज्ञानमेविति विलिंगमकमिति शाक्तेन मनुपपत्तेः प्रत्यभिज्ञापाधिनाशादिप्रत्यपानंतरोत्पत्तिकथनं च ताहश
प्रतीतीनांसामानाधिकरण्यसंबंधावगाहित्वेतरनंतांविरोधिविषयकप्रत्यभिज्ञाया असंभवात्सामवाधितपरंपरासंबंधावगाहित्वा
पाः स्वीकरणीयतयातासामप्रमात्वमेव संभवतीति सत्त्वनायघटादेर्विशेषमाह घटध्वंसोत्पत्तिः एतावितिभेदनिपत्तोत्कर्षापकर्ष
प्रतीतिविषयित्यर्थः सतीउत्तरअव्यवहितपूर्वकालेविद्यमानात्मसः अग्नेरुत्पत्तिपादितितथा च तासांपरंपरासंबंधावगाहितायाश्रवणपक
ताभ्रमत्वकल्पनेतिभावः फलेवर्णादिति ककारादिककारादिकं द्रव्यमित्यर्थः नप्रतिनिपततेति व्यंजकस्य वर्णानिपततेरुत्कर्षा

१७५ व्यंजकस्यापरवर्णाव्यंजकत्वं तथा च परस्पराव्यंजकव्यंग्ययघटद्वयभिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः तादृशं चोभयं रूपरसादिकमुभ
यसिद्धं मीमांसकमते ककारखकारद्वयस्यैकवायुसंयोगव्यंग्यत्वेपि गपत्वस्य विशेषकं ळ्ध्वेरापादितत्वाद्विभिन्नत्वाती
र्तेर्व्याप्यत्वेतैः स्वीकृतमतस्तेषां तुल्कोभयरूपताकत्वादिद्वयस्येति तदुभयत्वरूपप्रत्तावच्छेदकावच्छिन्नेनोक्तोभयत्वाव
च्छिन्नत्वमिति केवलान्वयिनउभयरूपसाध्यस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन पराभ्युपगतत्वेपि न सिद्धसाधनावका
शः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः सिद्धेरुद्देश्यत्वात् कत्वादिकमेव पक्षतावच्छेदकसाव्यंजकव्यंजकव्यंग्यघटत्वरूपादि
कं प्रसिद्धं तद्वद्वृत्तं साध्यमित्याहुः तदव्यंजकव्यंग्यत्वं चतत्साक्षात्कारानुपधायकाधीनोत्पत्तिकसाक्षात्कारविषयत्वं वा
क्षिप्तरूपयोग्यतानिवेशे परमतेपि एकवर्णाव्यंजकस्यापि विजातीयवायुसंयोगस्यत दूर्णाविषकसमकालवत रूपवर्णा
न्तरसाक्षात्कारस्वरूपयोग्यतपाने परस्परव्यक्तिस्वरूपायोग्यव्याप्यत्वं ककारखकारान्नुभयस्येति सिद्धसाधनं स्यादिति फलो राम
पधायकतानिवेशः तन्निवेशे ककारखकाराद्योरेकैकव्यक्त्यनुपधायकवायुसंयोगस्यापरापरव्यक्त्यनुपधायकतया परस्पर १७५
व्यक्त्यनुपधायकव्यंग्यत्वं परमते तदुभयस्येति न सिद्धसाधनं नन्वेवं नये परस्पराविषयकसाक्षात्काराविषयककारखका

राद्योः परस्परसाक्षात्कारानुपधायकत्वं तत्साक्षात्कारप्रागभावादिव्यंग्यत्वेपि गगनस्य इति विवादः पक्षयोर्न परस्पराविषयकसाक्षा
त्कारविषयत्वं निषयाविकार्तुमततान् तदुभयस्यैव पक्षतात परमते चकारादीनामभिन्नत्वात्परस्पराविषयकसाक्षात्कारवि
षयत्वपाने यापिकसिद्धयोरेव ककारखकारयोस्तादृशसाक्षात्कारविषयत्वपाने सिद्धसाधनावकाशः न्यायमते परस्प
राविषयकसाक्षात्काराविषययोरपि ककारखकारयोः परस्परसाक्षात्कारानुपधायकमनोयोगादिस्वरूपयोग्यकसा
क्षात्कारविषयत्वपावावगारसायमसाक्षात्कारे व्यंजकस्वरूपयोग्यकत्वमनिवेश्य तदीधीनोत्पत्तिकत्वनिवेशः परस्पराविष
यकसाक्षात्काराविषयत्वं तु साध्ये फलितं पक्षयोरेकाविषयकसाक्षात्कारविषयमोः परस्परत्तद्भयपतावच्छिन्नभेदस्य साध्य
त्वे एकपृथक्त्वव्यंजकावच्छिन्नानपर्त्सकालेएकपृथक्त्वस्याविषयकसाक्षात्कारोत्पत्तेः समानदेशसमनिन्द्रियग्राह्यैकत्वावगा
हेन तदुभयस्य तत्वावच्छिन्नभेदनिरूपकोभयत्वावच्छिन्नभेदस्य तिव्यभिचारवारणाय एपरस्परगर्भसाध्यादरः इति मूल[illegible]
त्वयवसितिचत्वाविषयकसाक्षात्काराविषयपः तदविषयकसाक्षात्कारविषयपत्वं तदुभयरूपं च नैकत्वेकपृथक्त्वो
भयं एकपृथक्त्वभाने एकत्वभानस्यावश्यकतया एकपृथक्त्वस्यैकत्वाविषयकसाक्षात्काराविषयकत्वादिति तदुभयत्वावच्छि

१७६ त्रमेदस्यैकत्वेकएकस्थलकद्रूपेसातात्रव्यभिचारः अधिकंमूलटिप्पणपामवसंधेयंहेतुमतोनोरूपिद्वयोरेकैकमानविरोधविरोधस
मवधानदशायांतद्विषयकापरापरसाक्षात्कारोदयेनव्यभिचारमाशंक्यप्रमाहरूपाभिव्यक्तिघटनपासाधंपरिकुरुते
आलोकेनपरस्परेतिप्रमापकेतिस्वरूपकथंननहनिविष्टंपरस्परव्यभिचारित्वपरस्परसाक्षात्कारानुपधायकत्वतथाच
परस्परसाक्षात्कारानुपधायकाधीयकाधीनोत्पत्तिकसाक्षात्कारिप्रमाविषयोपयद्रूपयत्तत्तदन्यत्वंसाध्यार्थः परस्प
रविषयकसाक्षात्कारिप्रमाविषयोपघटभयंतद्रूपत्वेनावच्छिन्नामन्तत्फलितःप्रमात्वंभ्रमत्वावच्छिन्नभेदस्तु
दायवत्वंतेनःप्रमागर्भसाध्यविवक्षणेनद्वित्वभ्रमेतिराकस्मिन्नेवपटादेसाक्षात्कारिएकत्वाविषयकद्वित्वभ्रमजनकसा
मग्र्यास्तत्परिमाणग्राहकत्वेनपरिमाणांतरभ्रमजनकतत्परिमाणाविषयकसामग्र्यास्तदेकत्वग्राहकत्वेनचतदेकत्व
परिमाणयोर्द्वयोरुक्तहेतुमतोर्नव्यभिचारस्तत्सर्थः तत्रपरिमाणसाक्षात्कारस्यद्वित्वांशेएकत्वग्राहकत्वेनचतदेकत्वपरिमा एम
णयोर्द्वयोरुक्तहेतुमतोर्नव्यभिचारस्तत्सर्थःतत्रपरिमाणसाक्षात्कारस्यद्वित्वांशेएकत्वसाक्षात्कारस्यचपरिमाणांशे १७६
भ्रमत्वापत्तिरुक्तप्रमात्वाभावेनपरस्पराविषयकप्रमाविषयोभयभेदरूपसाध्यसत्त्वादितिभावः पदिचपटादौद्वित्वभ्र

मदशायांतद्गतैकत्वसंख्याभानंनानुभवविरुद्धमितितिमन्यतेतदापरिमाणभ्रमस्थलेद्वित्वादौशुक्लरूपाग्रहात्पीतरू
पादिभ्रमस्थलेचतदीयपरिमाणाग्रहाच्चरूपादिविषयरूपपरिमाणयोर्व्यभिचारवारणायप्रमागर्भसाध्यानुधावन
मावश्यकंबोध्यं।विभिन्नावच्छेदकावच्छिन्नयोःसमनियतसंयोगयोःपरस्पराविषयकसाक्षात्काराविषयपयोर्व्यभिचा
रवारणायैकावच्छेदेनेत्युक्तं।तत्रदेशरूपावच्छेदकमात्रस्यैकाविवक्षणेतिप्रसंगस्यावश्यमाणत्वात्देशकालरूपाव
च्छेदकैक्यपरत्वात्तस्याहएकेतिः एकेत्तिःएकाधिकरणावच्छेदकेनसमानदेशत्वरूपहेतुघटककालस्तसत्त्वमादर्शितंक्र
मिकेतनेनपरस्पराविषयकसाक्षात्काराविषयत्वरूपसाध्यासत्त्वेएककालावच्छिन्नत्वाभावेनव्यभिचारवारकहेतुसत्त्वं
वरर्थितं।गंधादिभिर्गंधोद्रूपादिभिःआदिपदात्तादृशरूपरसादिद्वयपरिग्रहः।गंधादेर्दैशिकव्याप्यवृत्तित्वपाकथमे
कदेशावच्छिन्नागर्भेहेतुमत्त्वेतिनशंक्यः व्याप्यवृत्तेरप्यवच्छेदकोपगमेनेतादृशोहेतुपमायातेः अमुखात्तन्मतारू एवव्याप्य
वृत्तित्वपाकंदिग्धाभिद्धिप्रसंगात्तकालोचदाणरूपोग्राह्यः अन्यथा दर्शितगंधादिद्वयस्यस्थूलकालमादाय एककालाव
च्छिन्नत्वसत्त्वेनव्यभिचारतादवस्थ्यात्तःएवंदेशरूपावच्छेदकोपिनिरवयवोग्राह्यःतेनमूलादिविभिन्नावच्छेदकावच्छि

१७७ त्रसंयोगाद्योः प्रमामंडलादिरूपव्याप्यैकदेशमादायैकदेश्यावच्छिन्नयोर्न व्यभिचारः निरवयवस्यावच्छेदकदेशः परमाणु
स्तदनभ्युपगन्तृमतेऽत्र सर्वं गुणः एतेन विभिन्नभागावच्छिन्नदीर्घकत्वाभावच्छेदेन दृष्टे विभिन्नचरणावच्छेदेन शेषे नैव
न्नमानयोः समानदेशसंयोगाद्योस्तादृशशाखात्वैकदेशावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि विभिन्नचाणाद्यवच्छिन्नसंनिकर्षत्रा
ह्यतयाप्रत्तिनियततंजनकत्वं प्रत्यक्षसत्त्वेऽपि च न व्यभिचारस्तादृशशाखादिरूपावच्छेदकदेशस्याभावप्रयुक्तत्वात् । यत्तः
एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिह विभिन्नावच्छेदकानवच्छिन्नत्वेऽपि विवक्षितं मतो नोक्तस्थले व्यभिचारावकाशः इ
त्थं च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमेऽपि नासिद्धिः न च विभिन्नावच्छेदकावच्छिन्नत्वं परस्परानवच्छेदकावच्छिन्नत्वं तथा
च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे वर्णानामवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तदनवच्छेदकस्याप्यप्रसिद्धेस्तद्घटितत्वप्रसिद्धिर्वर्णे वेति एम०
वाच्यं वर्णानां देशे व्याप्यवृत्तित्वेऽपि काले साधिकरणदेशावच्छिन्नत्वप्रसिद्ध्या च तदवच्छेदकत्वप्रसिद्धेः परिच्छिन्नदेशकालयोरवच्छेद १७७
कत्वं नैकजातीयं तत्र विभिन्नदेशानवच्छिन्नत्वं विभिन्नकालानवच्छिन्नत्वं च पृथक् निवेश्य तेन यावानित्यत्वपाषाणा
नां कालानवच्छिन्नत्वेन कालरूपतदवच्छेदकाप्रसिद्धिरिति सुष्ठु तेनतरापि न च्युतिः विभिन्नावच्छेदककालाद्यवच्छिन्नप

१७८

यदुभयं तत्तत्त्वस्य विवक्षणीयत्वात् यस्यावच्छेदकाप्रसिद्धिस्तत्रापि हेतुसत्त्वनिर्वाहादिति तत्त्वं न तथा सति समानदेशत्व
विशेषणवैयर्थ्यात् असमानदेशयोः काले वृत्तौ विभिन्नस्वस्वाधिकरणावच्छिन्नतया एतद्विशेषणेनैव व्यावर्तनात् न च स
मानदेशकालयोर्घटभेदघटाभावयोः स्वस्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवृत्तियोगित्वानघटितपरस्परव्यभिचारि
तामयी सामयोर्व्यभिचारवारकतया सार्थक्यमिति वृक्षमदार्थकसमानदेशपदस्य सार्थक्यमिति वाच्यं तथा सति शेषेनैकवृत्त्यानवच्छि
न्नाभ्यां शेषेन वृक्षसंयोगशेषेन शाखासंयोगाभ्यां व्यभिचारस्य वारकतया आलोकवृत्तौ तत्सरसार्थकत्वासिद्धौ नावगतेः
न च विभिन्नयोर्द्वयोः पाषाणत्वतद्व्याप्यघटत्वयोः पाषाणत्वस्य काले वृत्तौ घटत्वानवच्छेदकतदधिकरणपाषाणावच्छिन्न
त्वेऽपि तादृशघटत्वस्य पाषाणत्वानवच्छेदकस्वावच्छिन्नत्वाभावेन परस्परानवच्छेदकावच्छिन्नद्वयासत्त्वसत्त्वाद्व्यभिचारवारणा
य समानदेशत्वनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यं यदुभयस्यैकानवच्छेदकावच्छिन्नमपरं तदुभयान्यतरत्वनिवेशेनैवोपपत्तेः
परस्परानवच्छेदकावच्छिन्नदेशकालवृत्तित्वेऽपि तेन निवेशवैयर्थ्यात् उक्तोभयभेदस्य च न्यूनाधिकदेशवृत्त्योरसत्त्वात् केचित्तु
विभिन्नावच्छेदकानवच्छिन्नाधारकत्वे सति तुल्यदेशवृत्तित्वं समन्तार्थः एवं च न्यूनाधिकदेशवृत्त्योः परस्परव्यभिचारे शाखाद

द्रव्यतियोगिकोक्षरूपेण संयोगयोः कालेदेशेवच्छिन्नावच्छेदकेसामान्यविरहेपिचाधिकरणभेदेनाधिकरणाभेदादुभयाधिकरणाक्षे
१७८ नेनिष्ठशाखावृत्तित्वसंयोगाधिकरणतायाः पाद्याग्राघटनिष्ठपाषाणाततघटत्वाधिकरणतापाद्यावच्छेदकसामान्येनतत्पावच्छेदका
वच्छिन्नाधिकरणतात्वकत्वमस्त्वमितिसमानदेशत्वनिवेशनसार्थक्यं नहियेन निष्ठत्वसंयोगाधिकरणताशाखा संयोगानव
च्छेदकशाखयात्ववच्छिन्नावृत्तित्वेशाखाद्यवयवरूपेणसंयोग इतिवृत्त। रूपेणेशाखावयवावृत्तित्वसंयोग इत्यत्र त्वयादित्वाकुः रूपेणेतिः रूपेण
वरणावच्छिन्नत्वकथनेसंयोगेमेरैकदेशावच्छिन्नसत्वमाविष्कृतंनिरवयवेनैकदेशावच्छिन्नत्वपयुपिचरणावच्छिन्नतयानि
र्वहतितथापितदवच्छिन्नत्वेनतदारंभकसत्त्वमाणावच्छिन्नत्वमप्यवृत्तमितितद्विषयाभ्यामितनेनचसाध्यासत्वयपिवृ
संयोगावच्छेदकवरणावच्छेदेनरूपेणेतत्संयोगावच्छेदकशाखावच्छेदेनचवृत्तेचवृत्तः संयोगाघटादिनदुभयसंयोगग्रह राम
सदाशाखारूपेण संयोगोपिशाखाग्रहः तदवच्छेदकशाखावयवावच्छेदेनशाखापांतदवच्छेदकवरणावच्छेदेनचवृत्तः सं १७८
योगस्यरूपेणसत्वेनतद्ग्राहकसामग्र्याअविभावात्तथापियपोः रूपेणवरणावच्छिन्नशाखावृत्तिनिष्ठरूपेणसंयोगयोः क्रमेणो
त्पत्तिः तत्क्रमेणैववविनाशात्पौर्वकालसत्वेप्यपरसत्वाभावेपरसत्वाविषयकसाक्षात्कारविषयत्वसंभवादिदमुक्तंनतुविशेष्य

च्छिन्नशाखावृत्तिनिष्ठरूपेण संयोगयोः क्रमेणोत्पत्तिः तत्क्रमेणैववविनाशात्पौर्वकालसत्वेप्यपरसत्वाभावेपरसत्वाविषय
कसाक्षात्कारविषयत्वसंभवादिदमुक्तंनतुविशेष्यदलमप्ययाप्तत्वार्थं त्वत्रसाधारणोपिमनोवृत्तित्वेकेंद्रियग्राह्यत्वा
व्यभिचारः नइत्येनैकसाक्षात्कारविषयत्वविरुद्धोपिचवविरु सकालेदृश्यत्वमग्रही तापितवायोरूपस्य स्पर्शमग्रही
तापिच त्वचायाएकदृश्यत्वग्रहणात्तैः तदुभयत्रव्यभिचारः द्वयोस्तयासकेकेंद्रियग्राह्यतयाहेतुसत्तादिसाध्याकाल
मानेंद्रियग्राह्यत्वयावछेदनिविष्टिः सत्तादित्वर्थः रूपरसाघोऽपरसग्राहकचपुनरसनादिनाग्रहणात्तः स्पर्शे
कदृश्यत्वकपोलेएकदृश्यत्वकस्पर्शग्राहकचक्षुर्ग्राह्यत्वाद्यहेतुसत्वमितिनव्यभिचारः परसग्राहकेंद्रियग्राह्यपद
भयंतरनतेंतुनार्थःस्पर्शेकदृश्यत्वग्राहकेंद्रियग्राह्यत्वविरहोपादेतोस्तदुभयसाधारणेनव्यभिचारवारणात्तः का
दिपरिमाणेकवृत्तिपरिमाणसाक्षाविषयकसाक्षात्कारविषयः एकाद्यविषयकसाक्षात्कारविषयोपपत्तेतदसमा
भनेपेकुवृत्तितेयांसाध्याहकेंद्रियग्राह्यत्वकारादिकत्वेपरितोवकादयग्राहकेंद्रियग्राह्यत्वहेतुःसाध्याहकेंद्रियग्राह्यक
त्वमितिद्र्याहकेंद्रियग्राह्यत्वतस्याविषयकसाक्षात्कारविषयत्वतरविषयकसाक्षात्कारविषयोपपत्त्वतरमर्दिति

१७९ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिः एकदेशस्थकत्वग्राहकेन्द्रियग्राह्यस्पर्शत्वाविषयकचाक्षुषविषयकैकदेशस्थकत्वविषयकत्वसंज्ञका
वच्छिन्नानाकालीनस्पार्शः एकदेशस्थकत्वस्य स्पर्शग्राहकत्वग्राह्यतया त्वग्राहकेन्द्रियग्राह्यो कदेशस्थकत्वकत्वाभावादिति न त
त्रव्यभिचारः त्वग्राहकेन्द्रियग्राह्यस्पर्शकैकदेशस्थकत्वे स्पर्शनसहपरस्पराविषयकसाक्षात्कारविषयव्यभिचारः त्वग्रा
हकेन्द्रियाग्राह्यस्पर्शके ऐकदेशस्थकत्वे स्पर्शनसहपरस्पराविषयकसाक्षात्कारविषयव्यभिचारवारणाय विशेष्यदलेतत्त्वैन
कदेशस्थत्वे तस्य स्पर्शग्राहकवृत्ति इन्द्रियग्राह्यत्वादिति न व्यभिचारः ईदृशव्याख्याने चातीन्द्रिये हेतुसत्त्वेनानुपदं व्यभि
चाराशंकापात्रसंगतिः अत्र योगिनः स्वपरार्थतयातीन्द्रियस्य ग्राहकाप्रसिद्धस्य स्वपदेनातीन्द्रियोपादानासंभवेन तत्र हेतु
सत्त्वापादुर्घटत्वात् स्वग्राहकत्वं हि स्वविषयकज्ञानाजनकत्वस्य पर्यवसन्नं योगिनामिन्द्रियाणां ककाराद्विविषयकोपनी
तभानजनकतया तद्ग्राहकेन्द्रियाप्रसिद्धेः अतः स्वविषयकलौकिकसाक्षात्काराजनकत्वमेव तद्ग्राह्यत्वं न च परमते लौकि राम
कत्वस्याख्यादर्शाप्रसिद्धिः अलौकिकसाक्षात्कारानुपगमादिति वाच्यं साक्षात्कारत्वमुपेत्स्य लौकिकत्वेनैव तन्निवेशात्स्वी १७९
कर्तत्वसाक्षात्करोमीति प्रतीतिनिषाकोज्ञानाषयोगेर्विषयताविषयताविशेषः गुरुमते साक्षात्कारित्वस्य वविष्टि

ताविशेषरूपता तद्गुणागतज्ञानस्यानुपगमेनाशिक्तत्वेन च तस्य जातिरूपत्वानभ्युपगमात् न्यायमतेन च साक्षात्कारित्वं व्यञ्ज
कत्तया ततः स्वीकारश्चापरपक्षः अप्रसिद्धांततया विलक्षणविषयता पानियामिकानुमतत्वे च विषयतया स्वजन्यजन
कत्वमेव स्वग्राहकत्वं उभयथैवातीन्द्रियग्राहकाप्रसिद्धिः न च स्वग्राहकत्वं ककाराद्विविषयकोपनीतभानस्य चक्षुरादिना
जनने पि पादृश चक्षुरादिव्यक्त्यात् हि विषयकोपनीतभानादिकं न च तिंतं तथा कौवेव तन्त्रानानुपधायकत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यं तथा
सति पाशरूपादिव्यक्तिग्रहोपधायकचक्षुरादिव्यक्तौ यादृशस्पर्शोपनीतभानजनकत्वं तादृशस्पर्शादिव्यक्तिग्राहकत्वमिन्द्रियादिव्यक्तौ
त्वपादृशरूपोपनीतमानजनकत्वं नियतं तादृशरूपस्पर्शादिव्यक्तयोः परस्परग्राहकानुपधायकेन्द्रियग्राह्यत्वसत्त्वेन हेतुमत्त्वात् परस्परावि
षयकसाक्षात्काराविषयत्वेन साध्यस्याभावेन व्यभिचारप्रसंगादिति वाच्यं विशिष्टाभावत्वेन तिप्पोरेकम परग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वउभय
विशिष्टभेदस्यातीन्द्रियनिष्ठोभयत्वावच्छिन्नेसत्त्वात् रश्वविन्ने चुसाध्यासत्त्वेन व्यभिचारइत्यर्थः परस्परविषयकसाक्षात्कारविषय
द्वयभिन्नत्वरूपसाध्यस्य तदवच्छिन्ने सत्त्वेन न व्यभिचारप्रसक्तिः न च परस्पराविषयकज्ञानविषयोभयभिन्नत्वरूपसाध्याभिमानेन व्यभि
चारप्रसक्तिः साक्षात्कारघटितसाध्यप्रकाशनेन तन्निरासः अत्र स्वजनादृशसाक्षात्काराविषयत्वेन साध्यसत्त्वादिसत्त्वमिति निरवर्यं दृष्टान्ते

१८० वपरस्पराविषयकानुमित्यादिविषयत्वेन बाधादेरिति स्फुरत्पात्तानस्याथाभिमानासंभवात् तथापि ययोः साक्षात्कारि
परस्परविषयकत्वानियमस्तदुभयत्वमेव प्रतियत्वं तत्कार्यत्वं रूपसाध्याभिमाने नत्वपि चारप्रसक्तिः परस्पराविष
यकसाक्षात्काराविषयतात्तदुभयामन्वरूपसाध्याभिमाये रास्मात्वानमिति सामञ्जस्यात् अथ विधिविचारः अभिधा संक
ल्पादीनां समुच्चितानापूर्वतत्कत्वमेकस्यैव मतमिति प्रमानिराकरणाय मतभेदं स्पष्टयति अत्राभिधेता दिनाः अभिधात्तान
स्य प्रवर्तकत्वे तद्दृशाक्रम्पनिद्रादेः कथं प्रवर्तकत्वेति शंकां निराचिकीर्षुणा तस्माल्लिङ्वाच्यत्वमभिहितं प्रहेतुरितिप्रव
र्तकशब्दरूपकर्तव्यापारस्यार्थं तत् तथा वस्तर्यकामोपपन्नेत्यत्र हरह सांख्यास्तुपासीनेतास्त्रियाकाङ्क्षाक्रियापापि इत्साधन
त्वावोधकत्वेपि तत्र प्रवर्तकत्वमहत्तं कर्तृतरव्यापाराधीनप्रवृत्तारिति विषयसाध्य नतात्तानस्याहेतुत्वातः प्रक्षालितादिविषय
क्रियाजन्यकार्ये प्रवर्तमानस्तुल्यस्यैव बाधाविनाविरामामत्र प्रवर्तयनीतिस्तानान्तरशक्रियायां प्रवृत्तिदर्शनात् तादृशा त्म
प्रवृत्तौ कर्तृत्वधर्मिकतत्क्रियानुकूलत्वप्रवृत्तेस्तास्कव्यापारस्तत्त्वानघटितसामग्र्याः स्थकृतयोजकत्वावधारणातत्कि १८०
याविशेषेस्तरूपसाध्यताधीस्तशापामप्रवृत्तिरपीदककारणविरहादेवतादृशाक्रियायां स्वकृतसाध्यताज्ञानेत्यल्लिङ्ग्येथ्य

पास्वकृतिनिष्ठतदसाधनत्वस्यापि विषयत्वादितिभावः तत्र क्रियायास्वकृत्यसाध्यताज्ञानस्य स्वकृतेः साधनत्वज्ञानविरो
धित्वातत्रतीष्टसाधनत्ववत्कृतिसाध्यतापि नैतन्मतेविध्यर्थः निष्फलतयापाद्यातेचैत्यवंदनीरोयत्वा जिनीदिवाकोचप्रवृ
त्तिरपीस्कुकारणाविरहादेवतादृशाक्रियायां स्वकृत्यसाध्यताज्ञानेतत्सर्विनिवसनुरयो [illegible] प्रतिबंधादेव संख्यावंदनी
देः कष्टत्वेपि न तत्र बलवान् द्वेषः तत्कारणेत्र निष्फलकत्वादिस्तुतेः एवं राजाज्ञा हीशिष्यत्वेपि नचवृत्तवेदव्यापारस्तदेव प्रयो
गरूपसत्तानादेव राजाज्ञानादि वैदिककर्मणि प्रवृत्तिरस्तु किमर्थमभिधारूपशब्दव्यापारस्वीकारस्य तिवांच्यवेद
स्यापौरुषेयत्वात् तादृशाप्रामवितत्वप्रवृत्तेरितिभावः भावनापाञ्जाख्यातसामान्यार्थत्वेपि न शब्दभावनारूपाभिधापात्रप्रमा
धारणालिङर्थत्वविशेषस्तारुद्धि विधेति तथाच प्रवृत्तिरूपापान्ध्यभावनायाएवाख्यातसामान्यार्थत्वान्नोक्तविशेषरतिभा
वः नत्वाख्यातस्य मानस्य भावनार्थे नो भयसाधारणोक्तशक्तेर्विनिर्वाहे किं शब्दभावनांशांतं तरकल्पनेनेति वा अप्रवर्तकशब्दे
मान्प्रवर्तनप्रतीतिस्तानस्याभिधाविषयकस्य निर्वाहायशब्दे तभावे नाभिधायाय्यथ्यकशक्तेरावश्यकत्वात् नवेयार्वोधेवल्प
विविवेयत्वपामानस्य प्रामाणिकतया शब्दभावनात्वेन शक्ता विधायर्धार्मिकप्रवर्तनावृत्ता [illegible] अत्रगताकारत्वं तं नि

१८१ वेहतीतिवाच्यं अन्यधर्मिकत्वप्रवर्त्तनावत्त्वज्ञानस्यैव स्वधर्मिकात्माधानप्रवृत्तिमत्त्वज्ञानस्यापि प्रवर्त्तकतया स्वर्गकामः श्येनेन प्र
वर्त्ततइतिशाब्दबोधस्य प्रवृत्तिनिर्वाहकत्वात् तादृशबोधानंतरं शाब्दविशेष्यकस्यापि ज्ञानस्य संभवाच्च। विशिष्यस्य विषयकत्वान
स्य वर्त्तकतयाज्ञानं तस्य स्वीकारस्यावश्यकत्वात् एकस्यैव तु प्रस्यापितयो। परस्परमन्वयस्याप्युपपत्तेस्तथा अर्थभावनोपारक
शाब्दभावनाज्ञाननिर्वाहार्थमपि शाब्दभावनापां स्वीकृत्यशक्तेरावश्यकत्वाद्बोधात्तादृश एव बोधः प्रवर्त्तक इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति
भावनामाह्वै विधेपि अर्थात्ययवत्त्वमुपपादयति: सावेति: सा अर्थभावनाशाब्दभावनापरीवापा अन्यत्र प्रवर्त्तनापार्थ्ये वसमाता
तपाभावनीसामान्यपरत्वेपेन रूत्वा पत्ते: अर्थवाभावनासामान्यपरएव तन्व्यहः शाब्दभावनापा अन्यत्र प्रवत्ते संगारं दर्शयिति तस्या
स्तया तमग्रेनुवदिष्यति: कर्म: भाव्यंतत्त्वार्थभावनापा: स्वर्गादिरूपं फलं शाब्दभावनापास्तु अर्थभावनापरत्वाच्चेत्यग्रेम एम०
विष्यति: करणमर्थभावनापायागादि: एतत्समतेधीत्वर्थस्य भावनापां करणत्वेनैवान्वयात् तत्र तएवाग्निष्टोमादेर्यागे: स्वर्गात्म १८१
फलं भावयेत्स्वर्गकामस्वरताकारकतावितर्थयोस्य सकर्त्तत्वक्रियानुमतीकृते: स्वर्गादिकञ्च भावकत्वपागादिद्वारेतिकृते: क्रिया
नुकूलत्वंतत्त्वा: भरत्वकप्रवर्त्तकत्वाननिर्वाह: सत्वपरं परासाधनतयाघटितत्वपाशाब्दार्थस्य पवती तारावपिपाकेनविलक्षेणमभावतीत्या

कारस्यवबोध: तन्मतेतंडुलत्वनिष्ठप्रवर्त्तनायात्तदविषयत्वा द्यागादे: कृतिजन्यस्य कृत्वावकरणत्वेपि फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापार
रूपभावनेकदेशोउत्पन्नोकरणतया भावनाकरणाकरणत्ववाद: यागेन स्वर्गंभावयेदिति विध्यर्थविवरणेपि धात्वर्थभवना
वत्त्वतीयार्थकरणत्वानपात् शाब्दभावनीयांकरणांशान्ति अहइत्यग्रेस्फुटं दर्शयिति कर्त्तव्यता: प्रयाजाद्यंतपरिपाटी अर्थभावनाया
स्वर्गादिजननेसहकारिणा सा चेतस्य भावनासामान्यपरत्वे शाब्दभावनायास्सहकारित्वेन वक्ष्यमाणप्ररोचनाप्युपलक्षणायात्
त्वापि देतत्वतद्दोधकाकांक्षाजनकोपस्थिति विषयत्वंभावयमीत्वेन भावनापा: शब्दाडुपस्थितौ किं भाव्यं केन कथं भावयमित्या
कांक्षायात्स्वर्गादिजनने तत्क्रियात्पसहकृतत्वं तत्त्वापेदार्त्वस्वर्गजननीपे: तत्क्रियतयासहकृतत्वस्वर्गादिरूपभावनोस्यापघाप
कत्वासंभवात: अस्मथ्यउक्तोकांक्षाविरहे: स्वर्गादिफलंस्वर्गादिकोत्वादिकं च्यादिपदात्करणसहकारिणो: परिग्रह: नभावेपं
च्याविपात: अथवानभावयेत् नबोधयेत्। वेददर्संप्रद्याह्यायेउक्तभावनारूपस्यार्थभावनायाश्शब्दभावनेतिविशेषव्यपदेशावीजं दर्श
पति तत्राद्येति तत्र तयोर्मध्ये आद्या: प्रथमोक्ता: अर्थभावनाअर्थविषयत्वेन: प्रवृत्तिव्यापारो पस्थापकाख्यातसमभिव्याहृततया
तयपागानुकूलत्वेनविषयत्वेनेत्यस्यपथात्त्वतार्थेन साधु: निर्विषयकस्यापेतनकर्त्तव्यापारस्याप्यनुपरमंर्थभावनात्वोपगमेन

विरोधात्; अर्थभावनायाः प्रवृत्तिमात्रात्मकत्वे रथो गच्छतीत्यादावाख्यातस्य तदर्थकत्वानुपपत्तिरत आह फलोत्पत्त्यनुकूले
१८२ ति: फलं क्रियारूपव्यापारो यत्नोऽपि कश्चिदिति। तत्रापि व्यापृतक्रियालक्षणस्तदनुकूलव्यापाररूपकर्तृपदप्रतिपाद्यताव
च्छेदकधर्ममात्रमित्यर्थः मात्रपदं कृत्स्नार्थकं: कर्त्राद्यकर्तृपरार्थश्च: चेतनः चेतः प्रचेतनीत्यादौ चैत्रादिप्रकृत्यर्थः अचेतनो रथा
दिरिति रथो गच्छतीत्यादौ विशेषः तथा च रथादिनिष्ठगमनाद्यात्मकक्रियानुकूलनोदनादिरूपव्यापारस्यापि कर्तृशक्तित
या अर्थभावनात्वमक्षतमिति रथो गच्छतीत्यादिभागस्याख्यातस्यार्थभावनाबोधकत्वोपपत्तिरिति भावः तदन्याऽभिधारूपा
भावनाशब्दशक्तिः शब्दजनिता शक्तिः शब्दभावनापदवाच्येति: शब्दस्य भावनेति विग्रहे तद्व्रतिस्तत्र व्यापारसंबन्धेन पुरुषार्थ
त्वादिति भावः अर्थभावनायाश्चाख्यातस्य मानार्थत्वे शब्दभावनाख्यातविशेषोक्ति लिङः ... त्वेऽभिन्नकारिकासंवादमाह तद
न्यामिति अभिधाभावनामाहुरन्यामिति अभिधातीत्यभिधा शक्तिस्तद्रूपां नामित्यर्थः तस्यैव अभिधामित्यस्य प्रकृतपाठे अ एम०
भिधानाम्नीं भावनामित्यर्थः तिङन्तपदः आहुः ब्रुवते शक्तिं विबुध्य इत्यर्थः अस्या अर्थभावनाख्याया एतेनाख्यातस्यानेकार्थत्वादि १८२
रहस्य प्रोक्ततः अस्याः अभिधातोऽस्याः गोचरः अर्थः अर्थात्मिका तत्रात्मपदस्य स्वरूपार्थकता न संभवति: अर्थपरस्य धात्वर्थ

परत्वात्; तदनुकूलव्यापाररूपभावनायास्तदात्मकत्वादित्यत आह: अर्थात्मकेति अर्थे गोचरं तद्व्यापारानुकूलत्वं: स्व
स्य शास्त्रप्रवृत्तीति: इत्याकारिका कीर्तिः स्यात्प्रकर्मकारणनिर्वाहकरूपा शास्त्रप्रवृत्तस्य च: लिङोऽभिधेयस्त्रयत्र यार्थमिति रूपितत्वाच्च
पि व्यापारविशिष्टबोधकं पदं स्वरूपेणाचष्टे लिङ् इति लिङ्-लिनिष्ठो: इष्टसाधनत्ववेदकत्वादि स्वरूपं कथयन्ते परत्वाः
त्वांशं त्वयम अभिधासाधकत्वाप्तिप्रदर्शनवत्त्व पश्चाद्बोधादिरूपव्यापारमादाय सिद्धसाधनत्वारणाय सनिष्ठव्यापारज
न्यकत्वस्य व्याप्तिर्दर्शनीया तच्च सनिष्ठत्वगर्भं प्रतिज्ञापामेव संग्राहकं तदरीति लिङादिपदप्रयोक्तृताद्रशप्रति, तैव प्रयो
क्तृत्वेति लाभायां लिङ्-निष्ठरसं व्याप्तिं दर्शयितुं कारणास्वेति दृष्टमिति भावः दण्डकादाविति: दण्डत्वकनिष्ठश्रमि
जनकत्वं कारणत्वं तु लाघवपदनिष्ठं स्योगाविरोधरूपपरिहृतजनकत्वमिति यथा संभेनान्वयः स्पन्दत्वकनोदनाद्य
नुकूलक्रियाजनकत्वं लनो वेन्नि: ननु कर्त्तणां फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वं तच्चाभिधादिरूपपापारिणस्तीति तत्र प्रवृत्त्या
दिरूपकार्यानुकूलव्यापारान्तरानुपगमे व्यभिचारः तदनुपगमे चान्वयस्याशंकां निराकुरुते न वेति: ननु व्यापारवत्त्वग
र्भं कारणत्वस्य हेतुत्वे विवरणस्यार्थो दोषः प्रत्यनुकूलनोदनादिरूपव्यापारवत्त्वाभिचारोऽदुर्वार एवेत्यत आह व्यापाराभिन्नत्व

मित्याद्येतिः तत्कार्यानुव्यापारभिन्नतत्कारणत्वरूपकारणत्वस्यैव प्रकृते हेतुकर्तृत्वात्वादित्यर्थः तदर्थमेवः व्यभिचारान
१८३ वस्थावारणार्थमेक व्यभिचारानवस्थयोरिति अभिधादिरूपकार्यस्य व्यापारमेवकारणेत्राह्यबोतदनुकूलव्यापारान्तरानुपगमे
व्यभिचारस्य तदुपगमे चानवस्थापाः प्रसंगादित्यर्थः शक्तिज्ञानादीति पदार्थस्मरणादीत्यर्थः शक्तिज्ञानेशब्दस्य जनकतया
पश्चात्तु तत्संगतेः किमित्याकांक्षायामिति [illegible]रिकायाम विश्वाभिधायाभावनात्वोक्तेः किंभाव्यमित्याकांक्षोदयात्तद्रूपस्य
वृत्तेर्भावनात्वमित्यर्थः संबंधेनीति पदार्थसंसर्गग्राहोध्यः केनेत्याकांक्षास्थानमिति भावना तेकथितेभाव्याकांक्षापादन
कीदृशकरणसहकारेणभाव्यमिति करणाकांक्षापात्रपदप्रयोगेस्य संबंधेनेत्यर्थः प्रवृत्तिभवनेशक्तिरूपसंबंधे
ग्रहस्य करणत्वमवस्थापयति अनुसन्धेयेति अभिधायाग्रही तल्लिङादिपदशक्तिकस्येत्यर्थः लिङादिपदात लिङा
दिनिष्ठाभिधानतः तच्छक्तिग्रहः सहकारीति अभिधाविषयकश्रवणकत्तानन्दात्प्रवृत्तिजननेकरणविधेःपाप्रवृत्तिभा राम० १८३
वनात्वनिर्वाहकरूपत्वमित्यर्थः विधिर्मापायेप्रवर्त्तेयतीतिन्यायानिवृत्तयाससाध्येप्रवृत्तिभावविठंकृत्यमभिधाप्रभवती त्याकांक्षायाम
मिहितं प्ररोचनेत्यपिकारिकाश्रतींकमात्रेष्टप्ररोचनेतिः प्ररोचना वा प्रवृत्तिहेतुविशिष्टदेवतारस्याहित्यर्थवादः अवसीद

न्नेति अवसीदंत्याबलवद्द्वेषवशेन प्रवृत्तिजननेकुंठीभवंत्या विधिशक्तेः हन्नेजकतया द्वेषविघटनेनोपकारकत
या उपयोगिनीतिः प्रवृत्त्याक्षिप्यादित्यर्थवादस्य द्वेषविघटकतयाउपकारकत्वे युक्तिमाहः प्रशस्तत्वज्ञानरतिहि
प्रफलकत्वादित्यानरत्यर्थः उद्भवद्वृत्तीतिति अत्र भवसिद्धत्वादिति विशेषः स्तुतिः तज्ज्ञानजनकार्थवादः उन्नेजिकाः कुंठि
तशक्तेः कुंठितापवीथिका भवतीति अनुभवानुरोधेन प्रशस्तत्वज्ञानस्य द्वेषविरोधित्वपगमादिति भावः नन्विष्टसा
धनत्वविधिपदेविश्वजितीयजेतेत्यादौ फलप्रकारकबोधकपदाश्रवणस्थले विधितः सामान्यतरष्टोपाप्यितातद्विको
कांक्षोदयात्स्वर्गादिरूपफलविशेषबोधस्यावश्यकतयातदनुपपन्नात्तद्बोधकपदस्य तदभिप्रायस्यवाकल्पनारूपे हेते
अभिधाविषयार्थवतत्कल्पकविरहरत्वांशकाभिधारूपभावनायोपायादिरूपशक्तिपाणेवरस्यप्रवर्त्तनात्वतोनस्य प्र
वर्त्तकतयात्तस्य प्रवृत्तेस्तत्र भाव्यतया अभिधायां प्रवृत्तस्य येनैवनिर्वाहात्ताहशास्यनिर्वाहकभाव्याकांक्षासंपत्ते
येन हलिङ्भावनात्वेनैवाभिधायां लिङादेः शक्तिरूपेयं तेन रूपेण तत्तत्स्वाउपस्थितेनोतत्त्रेप्रहेत्वन्नपात्स्वद्वेति
भावनात्वरूपप्रवर्त्तनात्वलाभः अन्यथा वलात्प्रवर्त्तनात्वकोधेचाभिधायांप्रवृत्तिमात्रान्वयप्रयोजकसप्रवृत्तेः सफल

१८४ त्वस्वज्ञानं योग्यताज्ञानविषयो यत्प्रजनितेतादृशी च योग्यता नियमतोऽन्वयितावच्छेदकतया मदृमन्नेमाप्तते घटेन च्चत्वमा
नयेत्सा दोषस्थिदे तत्तज्ज्वादिवत्तशाब्दज्ञानस्य बोद्धान्वविधयोपप्रजनिते तादृशीचायोग्यता नियमतोऽन्वयितावच्छेदकतयाम
दृमन्नेमाप्तते घटेन ज्ञत्वमाप्नयेत्सा दोषस्थिदे तत्तादिवत् शाब्दज्ञानबोधेतुं पदार्थोपस्थितस्याभानात् तत्रासमर्थविष
यत्प्रतीत्यनुपपत्त्या योग्यतोपस्थापकपदकल्पनाच श्रपकल्पत्र तए वृद्धिका भोजी देवदेत्तः पीनरत्सा दोषत्रुताप्यं
नुपस्थितत्स्याभानात् तत्रापतारा वो भोजीत्यादिपदकल्पने रतितिभ्यन्ति द्वान्तः रथ्यचरि श्वाजितापजेते सा द्वावृषिफल
कामबोधकपदस्कल्पनं यत्प्रतीत्यनुपपत्त्येवेत्याहरईचात्रे त्यादिना अनिष्टसंगादिति अभिधा पदाधीनाभिधा दि
त्ताना तत् लिङादिपदे श्रुतत्वस्यापि तत्क्रियव्यत्त्वपदमिधा तो चाप्र इतिप्रसंगात् प्रवर्त्तनात्वेनतत्क्रियाया गोचरत्वे
नुसारकत्वेनः तातेति प्राइत्यधर्मे [illegible] इत्यादिः निष्फलेः निष्फलत्वेन ज्ञातप्रमानिष्टःखैकफलेतत्वेनज्ञातप्रमाने क राम
र्मणि तत्क्रियाज्ञो चारप्रयत्ने तादृश्यत्वस्य [illegible] ीमर्थः तथाःउत्सारकत्वेनः ज्ञातं शकातरतिः अत्रेवन चेतस्य [illegible] ग्गामफ १८४
लत्वहूपाल्सप्रयोजकत्वपज्ञावशिष्टाविति भावः भावनात्वेनः फलोत्सारकत्वेनः ज्ञातापाअर्थभावनां प्रत्येवेति विशेषः

तथा ज्ञातं शक्यते इत्यनुपपत्तेफलभावनात्वेन ज्ञाताभिधाप्रवृत्तिहेतुरिस्तत्पर्यगौरवाद्योनादरणीयः अहृत्त्रे सफलत्वज्ञा
नेभिधाया प्रवर्तनात्वेन ज्ञानाशक्यतापात्तत्राहेठत्वात् फलभावनात्वज्ञानस्याप्रवर्तनात्वज्ञानं निर्वाहकत्वे
तादृशप्रक्रियाः अतः अभिधायाः फलभावनात्वबोधस्येव प्रवर्तनात्वज्ञाने योग्यताज्ञानविधया हेतुत्वमेतत्तेषु ग्रंथेनोक्त
मित्यपिनमतत् अभिधायाः फलभावत्वेनज्ञानस्य प्रवर्तनात्वबोधोपयोगितायः शईवसीकारेमाव्याकांक्षाति हृत्तेत्वेष
कृष्णप्रवृत्तेर्भावात्वेनान्यथानिर्वाहात तःप्रवर्तनात्वज्ञानास्येवानुपपत्तेः प्रवृत्तिहेतोरभिधाया फलभावनात्वेनज्ञानस्य
भावनात्वग्रहे प्रवर्तनात्वज्ञानस्य योग्यताज्ञानविधया पेक्षाणोपपत्तायपत्त्याअलोमाअप्रसंगात् अभिधाया फल
भावनात्वज्ञानस्य प्रवर्तनात्वज्ञानोपयोगितायाविवक्षितत्वे अभिधायाः निष्फलत्वग्रहस्येव प्रवर्तकत्वनात्वबोधवि
रोधित्वकथनोचितात्। निष्फलत्वाद्वः खैकफलत्वात्मनभिधापुनिष्फलत्वेड्ःखैकफलेकमरणाप्रभिधानस्यासंगा
तिप्रसंगाद्विःप्रवेचाक्रियायातमित्यस्याधीमतंनविष्कर्षयोमितुअभिधायानतिविसगिसग्रंथेअभिधापदमभिधानव ·पिअ
र्थभावनापरमित्यवधेयं भाव्यान्वयप्रस्थितेरेःभाव्यफलाभानेतत्संभवः फलभावनात्वज्ञानसंभवःनन्वाप्यादिक्रियाभावना।

१८५ त्वमेव योग्यतास्तु किं विश्वजिता यजेतेत्यादौ कलबोधकपदकल्पनेनेत्यत आह ॥ नेच्छन्ति केचित्प्रामाण्यमाभावनान्व
यिनी सती योग्यताज्ञाननिर्वाहिकाः कष्टत्वात् । स्वतो गुरुत्वार्थत्वात् । तथा च यागादि भावनामात्रं प्रवर्त्तकं नाभि
धात्र्यत्वनिर्वाहकं किं तु स्वर्गोद्देशकयागादिभावनात्वमेव तत्तान्यार्थमेव स्वर्गादिफलोपस्थितिरावश्यकत्वे
स्वर्गादिभावनात्वमेव प्रवृत्तावभिधानत्वमप्रयोजकमस्तीति भावः । समभिव्याहृतफलस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यस्वर्गा
दिकं त्वाता । भावनाप्रवृत्तिभावनात्वत्तानोपयोगिनीति शेषः । अतएव अर्थभावनायाः स्वर्गादिभावनात्वज्ञानानुरो
धाद्द्वेः फलं फलबोधकपदैः नन्वेतन्न तेविधिविधिवाक्यादिष्टस्वर्गादिसाधनताबोधे साम्यमता । विशेषरसाद्यं कर्मत्वमा
त्रेः प्यप्रीतारिनानुरोः सेयं विधिवित्तेनाप्युपगताभिधा च इष्टसाधनत्वपर्यवसिताः इष्टसाधनत्वबोधनिर्वाहप्रवर्त्ते एम
नात्तबोधपर्यवसिताः इति विशेषइष्टपलत्वायां नेनेष्टतेरिष्टसाधनत्वे विधिशक्तिः अपि तु भावनात्वेनोपस्थिता १८५
यां स्वर्गकामादिपदोपस्थाप्यस्वर्गादेरुद्देश्यत्वविशिष्टयागाभावमतयाअन्वयादिष्टसाधनत्वसाधनत्वलाभः तद्बोधो
विधियोग्यताज्ञाननिर्वाहाय प्रवृत्तेर्न्यायपनये तु सर्वत्रैव नन्विष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया इष्टसाधनत्वे लि

ङ्गादेः शक्तिरित्यपि विशेषबोधः नित्यसंध्यावन्दनादिविधौ नित्यत्वं नित्यगोचरत्वं वाक्ये तेरभिधाभावत्वेनान्वयपोग्यता
मिति ध्येयः तदेवः कृतेरिष्टसाधनत्वमेव क्रियायां तमिष्टसाधनत्वं विनानेतत्राप्तिमत्स्यानुपपत्तिप्रमाणालभ्यस्य तदि
ष्टसाधनत्वस्य बोधोपि महानुमतः इति शेषः प्रवर्त्तनात्वज्ञानानुकूलो लिङः प्रवृत्तिनावच्छिन्नेष्यकृशक्तिर्न तत्प्रवर्त्तनात्वे
नाभिधायांशक्तिः भावनायां भावत्वेन प्रवृत्तेरन्वयादेव प्रवृत्तिभावनात्वरूपप्रवर्त्तनात्वरूपलाभे तेन रूपेणाशक्तौ प्रमा
णाभावात् तथा त्वेप्रवृत्तिभावनात्वरूपप्रवर्त्तनात्वस्तनाभिमानाकाङ्क्षानुरस्यात्तन्मते चेतनव्यापारसाध्यत्वस्य भावना
त्वे सिवाख्यातसामान्यशक्यतावच्छेदकतया तत्सामान्यशक्तितः प्रवर्त्तनात्वबोधोपपत्तिकप्रवृत्तिनावच्छिन्नलाभः इत्य
न्यलाभतया विधिविषयस्य प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने शक्तं तदंशाख्यातसामान्यवाच्यभावनायाः प्रवृत्तित्वावच्छिन्नान्वयः सामान्य
विशेषशक्तिभ्यां प्रवृत्तित्वमावनात्वाभ्यां भावनायाः इत्येवं बोधः भावनात्वज्ञानेतिशब्दतः प्रयोज्यार्थे परिपाटी अर्थ
भावनायास्वर्गादिजनने सहकारिणी याधेनुस्तस्य भावनासामान्यपरत्वेशब्दभावनासहकारित्वेन बहुमाणप्रयोजनाप्र
पलज्ञाणीयातत्सापेक्षत्वं च तद्बोधकाकाङ्क्षाजनकोपस्थितिविषयत्वं भावमात्वेन भावनायाः शब्दाद्युपस्थितो किमर्थं केनक

शब्दभावनात्वज्ञानेत्यर्थः नरस्तु कलञ्चत्ते नैवरूपेणशक्तिः प्रवृत्तस्तु कलः शब्दस्य प्रवृत्तिकत्वनिर्वाहिकाभिधाव्यापार
१८६ तन्मते कार्यानुकूलशक्तिमिषत्वात्कारणतायाश्चपरीचज्ञानानुकूलौ इति: शब्दभावनात्वज्ञानानुकूलव्यापारकायप्रवृत्ति
त्वेनतद्बोधोपपत्तिकी अपराभावनात्वेनार्थभावनाबोधिकाख्यातत्सामान्यस्यापरोक्षशक्तिरिति दर्शितरूपाप्तिस्वः शब्दक्र
त्यर्थः एवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ शब्दनिष्ठभावनामाख्यापाणकरणकप्रवृत्तिरूपभावनावानुकूलकामइत्याकारको न्व
यबोधः शाब्दविशेष्यको विपरीतबोधः शब्दे भिधारूपभावनायाः इष्ट्य कथ्यात्कितः सम्भवत्यपि हेयः प्रत्ययान्तपदार्थस्य विशेष्य
त्वात्तत्परित्यागे प्रथमान्तपद एवानुपपत्तेः इति। विशेषणतया कर्तुर्विवृद्धितत्वेन तृतीयापाठेवसाधुत्वात् क्रियायाः फ
लभावनेकरणात्वयस्य केनभावमभिमाकांक्षानिरसनुरोधात्स्वीकारे पि क्रियाद्वारेव हन्तेः स्वर्गोद्देशमादकतयास्व सप्र
र्गोद्देशमादकत्वभावांतर्गतमेव क्रियानुकूलत्वभानं तदुक्तं रत्नकालीं वेति दर्शितप्रवर्त्तकधीनिर्वाहः अर्थभावनोपकारक १८६
सम्प्रपाठादिः शब्दभावनोपकारकेचरोचनायास्वत्कारणशक्तिग्रहस्य च नशाब्दबोधे भानं तदुपस्थापकत्वसाकांक्षापरा
भावातः कितत्त्रेरकालंकथंचित्तभानमिति समासः संकेतभिन्नायामिति शब्दस्यपाणादिप्रवर्त्तकाभिधाव्यापाराधीनतात्

पणानेशब्दोपादानमभिव्यातीत्यत्र कोभिधार्थइत्साकांक्षाकनेदमर्थसंकेतभिन्नत्वस्तुक्तं तथा च संकेतएवाभिधानार्थेः स्वप्रवर्त्त
काशब्देपिच्छयोभिधानत्वव्यवहारतत्रत्वधीतुसमानार्थकत्वाभिप्रवंधास्यः संकेतरूपप्रवृत्तिरोकेनेवहतनपाक्षेमनादिति
भावः उक्तमनुमानमेव मानमपित्याशक्यनत्वासिद्धिमाह शब्दस्येति: व्यवहाराधीनवस्तुत्वतिवलेनस्तु तारकं व्यवहारदर्शने
नेत्यर्थः ज्ञानमात्रेति: मात्रपदलभ्यप्रवृत्तिजनकत्वावधारणाव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति: ननिति: स्वप्रवृत्तो ज्ञानस्य हेतु
त्वावधारणात्: प्रयः प्रवृत्तिज्ञानजन्माप्रवृत्तितात्म सप्रवृत्तिवादितस्तुमानेनेत्ता नंजनकत्वेन कल्पितानादृतं तथा
प्रमाणत्वावधेनोपस्थितेतशब्दस्येवावधारणात्: प्रवृत्तेचामचत्कृत्सहेतुनाकज्ञानेनामरधासिद्धतयासिद्धस्यकारणत्वाव
धारणासंभवादितिभावः अभ्युपेत्याह भावेवेति: शब्दप्रवृत्तिजनकत्वस्यसंभवेत्यर्थः आवश्यकेतिः शब्दाधीनप्रवृत्तिस्थलेन
स्यक्रमत्वेनलाघवात्। प्रवृत्तिसामान्ये वश्यकल्प्यकारणताकेत्यर्थः एतज्ज्ञानादिस्थलेराजनिग्रहादिरूपानिष्टनिरत्ति
रूपेष्टसाधनत्वज्ञानस्येवसंभवादितिभावः अभिधानत्वंचत्ता व्यापारानपेक्षणादिति। तथा च साक्षादिष्टसाधननिष्टसाधनता
याव्यापाराधीनत्वनियमात्राभिधासिद्धिरितिभावः तथापित्वनिष्टसाधनत्वापादनकत्वसाधकनियमादभिधासिद्धिर्निष्प्रमहेवे

ताशंकस्तादृशनियमं हृदयमतिनचेतिः तथा अभिधासिद्धिः अप्रयोजकत्वमव्यापकतावच्छेदकताघटकतया अर्थविशे
१८१ षणतावत् विशेषणत्वेषपर्थेन व्याप्यसिद्धेः व्यापके अर्थविशेषणतया अशेषमाशंक्याह उत्पत्तीति अनुमितिकारण
त्वात् तदुत्तरकल्पव्यापारात्मयत्नविरहाच्चेति शेषः तदिदमुक्तमिति क्रियेष्टसाधनताधीः प्रवर्तकत्वस्यावश्यमेवोक्तमित्यर्थ
ः एवं चास्तु सपीत्यादिग्रन्थस्य प्रवर्तकत्वान्वयिसमतापाः शाब्दजन्यनिष्ठत्वसमवेतनिष्ठत्वोभयाभाववत्त्वेपि इष्टसाधन
ताज्ञानात्प्रवृत्तेस्तत एव प्रवृत्तिसंभवेऽतरस्यान्यथासिद्धेरित्यर्थः न तु व्यतिरेकव्यभिचारपरोयं ग्रन्थः कार्यतावच्छेदकसंको
चेन तदुद्धारणासंभवादिति भावः अभिधादिज्ञानसत्वेपि इष्टसाधनतादिज्ञानाभावे प्रवृत्तेस्तत एव हेतुताया आवश्यकत्वात
तएव सर्वत्र प्रवृत्तिनिर्वाहादभिधादिभोक्ता न हेतुत्वे मानाभावः इति भावः प्रवृत्तिसामान्ये व्यभिचारोपि प्रवृत्तिविशेषे हेतु
त्वसंभवात् व्यतिरेकव्यभिचारोहेतुतावच्छेदकपरतयास्तु ड्यस्यासंभवात् यद्यपि शाब्दसमवेततथाशाब्दव्यापाररूपाभिधाज्ञा एम०
नाभावेपि प्रवृत्तिरितियात्तुतमूलार्थप्रसिद्धेः दृष्टएषस्तथापि शाब्दसमवेतज्ञानस्य शाब्दव्यापारज्ञानस्य वा भावेपि तत् १८१
वासत्वपीत्यर्थः तस्मिन्नित्यादिहेतुरभिधाज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेनपंगच्छते नेयापि कारीनामभिधानभ्युपगमात् तज्ज्ञानसत्वप

दितहेतोरप्रसिद्धिरित्यत्रेवन्समाणान् तथासंकल्पापूर्वादिज्ञानाप्रवर्तकत्वे नासंगच्छते हृदशाहेतुद्वयं दर्शयति तस्मिन्नित्युक्तमा
क्षेपुअभिधाज्ञानादिरूपकथितपरान्वितसाध्येषु साध्यस्य सर्वत्रैकत्वेपि विशिष्टस्यानाप्तत्वादुद्भववनं यथायोगमिति
त्रयस्यैवसंगतिस्तत्रैव प्रत्येकहेतुत्वान्वयापातः नतु सर्वत्रैव हेतुद्वयस्यैवेत्यर्थः नचाभिधाज्ञाने सत्यपीति हेतुर्यथा
शाब्दनिष्ठत्वशाब्दव्यापारशक्तितेनादृशस्यशाब्दत्वशाब्दबोधादिविषयकज्ञानस्य प्रसिद्धेरिति कथमभिधायां तादृशहेतुप्र
तापादनिवाच्यः तादृशज्ञानसत्वेकदाचिदपप्रवृत्तेरपि शाब्दनिष्ठशाब्दव्यापारविषयकत्वेन ज्ञानहेतुतायामन्वयव्यभिचा
रविरहेणतादृशरूपेण हेतुत्वस्य निराकरणायोगात् इदन्तवधेयः यद्यपि संकल्पादिज्ञानेन प्रवृत्तिमीयं प्रवृत्त्यनुपधाय
कत्वादितिप्रयासु तात्त्वनुमतिभागासिद्धिः संकल्पादिज्ञानत्वेनप्रवृत्तिंयोग्यतावच्छेदकंप्रवृत्त्यनुपधायकवृत्तित्वादित्यर्थभाग
सिद्धिविरहेपिव्यभिचारः स्फुटएव तथापि संकल्पादिज्ञानत्वं न प्रवर्तकतावच्छेदकं तत्वे मानाभावादित्यनुमानमेवात्राभिमतं
अत्र च पत्रक्रिया ज्ञानमात्रेन हि संकल्पादिज्ञानत्वप्रवृत्तभावं संकल्पादिज्ञानाभावादेवेति संकल्पादिज्ञानतत्वस्य प्रवृत्तिजनक
तावच्छेदकत्वप्रामाणिकं रस्यासिद्धिशंकाप्रयुक्तं तस्मिन्नत्यपवर्तेरिति इष्टसाधनतादिज्ञाने सतिसत्यपि संकल्पादिज्ञाने अप्र

१८८ कृतेरिष्टसाधनत्वादिज्ञानविरह एवोत्थापकतया तदभावप्रयोज्यकोन संकल्पादिर्भानाभावइति भाकिं विरहात्तस्मानाभावस्य
प्रहेतुत्वसिद्धिरिति भावः मैंद्वेनु समं विवादेशह समवेतत्वविषयकत्वेन शाब्दव्यापारविषयकत्वेन च घटितो धर्मो न प्रवर्त्तकतावच्छे
दकस्तत्वे मानाभावादित्यनुमेयः किंयाज्ञानदशायामप्रवृत्तेस्तद्धर्मावच्छिन्नाभावस्यैव प्रयोजकत्वमिति मानसत्वात्तत्सिद्धेरित्या
शंकापरिहाराय उक्तमप्रसत्वपीतिः तथाच तद्रूपावच्छिन्नाभावो न कार्याभावे इष्टसाधनत्वादिज्ञानाभावसहितः प्रयोज
कः शाब्दाधीनप्रवृत्तिस्थले तदभावसत्वेनाप्रवृत्त्यापत्तेरित्यावश्यके इष्टसाधनत्वादिज्ञानाभावस्यैव प्रयोजक इति नोक्त
नुमानप्रकार इत्यभिप्रायः संकल्पापूर्वं ज्ञानप्रवर्त्तकेत्व प्रद्वेष्यसस पीसाद्विहेतुः संगच्छते भावनाज्ञानाहेतुः संगच्छ
भावनाज्ञानाहेतुत्वे तु पूर्वोक्त एव हेतुः कृतिसाध्यताज्ञानस्यत्वे हेतुत्वभावनाकेयपकत्वादस्यपीतिहेतु संगच्छतेरिति त्रिप
याप्रयोगमित्यभिहितं तद्वता क्षिप्रसाशयः अवृत्तिस्तोनेनः विधिघटप्रवणप्रवृत्तिप्रयोजकत्वावधारणेनः शक्तिकल्पनीयतीसमे राम
नाद्यः शक्तिमित्यसत्वतद्रुपपादिका विधिपदस्येत्यादिः तादृशी च प्रवर्त्तिकाचः तेनेनः बालकेन एवमपिद्रष्टव्यालिङः शक्ता १८८
वपित्तानं जनमेतेतिः शक्तेः शक्यतानोपपत्तादिति कोविधिपदस्येत्यादिः तादृशी च प्रवर्त्तिकाचेतभावः नच तत्त्वद्वत्तेक मिति स्वरूप

पसत्ता एवेष्टाप्रायः प्रवृत्तिहेतुत्वेनावधारणादिति भावः एवं चेष्टाप्यांनलिङ्ग्रादिशक्तिकल्पनसंभवः तत्त्वकेः स्वरूपसदि
ष्टारूपप्रवृत्त्युपायानुपपादकत्वादिति कथं लिङ्ग्रदस्तुक्तमित्याशयः स्वर्गकामेसायात ततः स्वर्गकामपदस्य कम्मधातोरि
ष्टार्थकत्वेपितत्तः किंयायानिष्टाविषयः त्वापत्तीतेः प्रावर्त्तकतत्त्वतोतिनिर्वाहस्यकामनीयाविधिशक्तिकल्पनमप्रमवाते
नन्विष्टाशक्तिरिष्टामेष्टस्वरूपसत्तानुपपादयतिरतीतिः अत्रैवपालिङ्वाच्यं तदुर्वारमेवेति तन्मंनित्राकरोति नचेति वाधादिति
वाचकेवाच्यताविरहस्य सर्वसंमततयाद्विसर्पः अभिधेयत्वादिमूलेन संकल्पस्यादिज्ञानेसैव प्रवर्त्तकतायां निराकृतत्वात्तव
रूपसदिष्टायाः प्रवर्त्तकत्वमपि नाप्यवादिनोमतमित्यपि बोध्यं वैदिकेः वेदबोधितयागादौ तज्ज्ञानस्य वतज्ज्ञानेकतया कि
पात्तानंसेवअपूर्वत्वव्याघातादिति अपूर्वत्वेनविधिप्रत्ययशक्तिग्रहस्यापिविधिजन्यबोधास्तुवेस्वीकारे तादृशबोधात् यागप्रवृत्ती
तत्वरूपत्वस्यापूर्वत्वस्यैव चाव्यानुपपत्तिरित्यर्थः पूर्वमपूर्वं मानाभावादिवशक्तिग्रहानुपपत्तिरपिद्रष्टव्या अपूर्वपदात् अपूर्व
जनकोयागइत्यादिशाब्दात् अनुभवविरोधेनेष्टापत्तयोगात् तज्ज्ञानमित्यतिः किंयाविषयकत्वेनेत्यादिः सर्वाख्यातसाधारण
त्वात् भावनायाः आख्यातसामान्यवाच्यत्वात् ततो विप्रकृष्टाः साधारणलिङ्गयर्थत्वाभावेन विधित्वानुपपत्त्या चनोचितमिति

१८९ सर्वत्र न हेतुद्वयमिति प्रघट्टकं तद्बीजं स्वयमेवाग्रहे हेतुद्वयमित्यादिना स्फुटमेवाभिधास्यामि अन्ये त्वाहुः ज्ञानस्येष्टत्वादिमूलप्र
वर्त्तकतानंगीकारे वाहकप्रवर्त्तकज्ञानत्वादि समनुगमानपरं न तु पर्याप्त्या तच्चिकीर्षातिरिक्ताहारकत्वसाधनपरं अत एव प्रयो
गात् चिकीर्षाहारत्वसिद्धौ न चिकीर्षाजनककार्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वसिद्धिः एवं च स्वाहारत्ववर्त्तकेउपादानप्रत्यक्षेतराहा
रकत्वस्य तु विप्रचिकीर्षाहारकताभावेन प्रसक्तस्य व्यभिचारस्य वारणाय इहेत्यो विशेषणं प्रयुक्तः स्वाहारसाधनत्वेतिः व
स्तुतः प्रवृत्तौ प्रवर्त्तकज्ञानस्य चिकीर्षातिरिक्ताहारकत्वकथनं परिशेषेण चिकीर्षाहारकतासाधनायेतिबोध्यं फल
ज्ञाने व्यभिचारवारणाय तु पापविषयकस्येति पापत्वमुद्देश्यताभिन्नप्रकृतप्रवृत्तिविषयत्वं तदुपादानसाधारणानन्तसा
धतारूपविषयतावत्त्वं प्रथमविशेषणं वैयर्थ्यापत्तेः यद्यपि फलज्ञानस्य न प्रवृत्तिजनकत्वे फलेच्छाया अन्यथासिद्धेः
तथापि प्रवर्त्तकत्वप्रवृत्तिप्रयोजकत्वरूपं साधनं तत्राप्यस्त्येतमेवः न च तथापि पित्तत्रव्यभिचारप्रसक्तिः उपायचिकीर्षा राम
यास्तोहारत्वेन साध्यस्यत्वादिति वाच्यं उपायज्ञानस्योपायचिकीर्षाहारकत्वपर्यन्तं सिद्धविषयेत्वसमानविषयकचिकीर्षाहा १८९
रकत्वपर्यन्तं साध्यमादरणीयमिति फलज्ञाने तत्साध्ये व्यभिचारप्रसक्तेः चिकीर्षात्वावच्छिन्नाहारकतासाध्ये घटकफलज्ञानस्योपाये

याते नैवाहारता न तु तत्तच्चिकीर्षात्वेन चिकीर्षात्वस्य तत्प्रयोजकज्ञाने छेदकत्वादिति व्यभिचारप्रसंजनं न साधु तथा सति सुप्र
यविषयकफलसाधनताज्ञाने व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् तस्योपायपापेच्छात्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रयोजकत्वप्रसिद्धा सत्वात्तदु
पायत्वोपलक्षितविषयकत्वेन प्रवर्त्तकत्वं विवक्षणीयमतेन फलज्ञानस्य कस्यचिदुपायविषयकत्वेपि न व्यभिचारः चि
कीर्षात्वेत्यादिमूलस्य चिकीर्षासामान्यलक्षणत्वे कृतिसाध्यक्रियाविषयकत्वविशेषणवैयर्थ्यमाशंक्य लक्ष्यसं
कोचपतिः व्याप्तादिश्वत्वामितिः ज्ञानव्यापारविधया प्रवर्त्तकमित्यर्थः अत एवेतिः चिकीर्षासामान्यस्यालक्ष्यता
देवेत्यर्थः क्रियाविषयत्वं विशेषणमिति ग्रीमेणान्वयः कृतिसाध्यत्वप्रकारकेतिः क्वचिदिति शेषः फलेच्छा सुखत्वादि
नाः एतेन तत्र रूढ्विदलक्ष्यत्वं दर्शितं न च सा प्रवृत्तिहेतुरिति नैतिकलक्षस्य तावच्छेदकाभावेनालक्ष्यत्वं दर्शितं तदन्तलक्ष्य
त्वं तत्रातिव्याप्तिवारणायेति इष्टापत्तिर्यं फलान्येति स्वतःसुन्दरभिन्नेत्यर्थः पर्याप्त्या तत्क्रियानिवेशे दोषमाहुः अ
त्यथेतिः फलस्यापि सुखादेरपि धात्वर्थतया अत एवेतिः एवं एवार्थः क्रियाकृतिसाध्यत्वेन विशेषितेत्यन्वयः अमे
णतारेशाज्ञानसंभवेपिः अन्यत्मककृतिसाध्यताज्ञानं संभवेपि न साः कृतिसाध्यत्वेन कृतसाध्यक्रियाविशेष्यिकारिकृ

१८० कृतौ मन्याथांशमात्मक कृतिसाध्यताज्ञानस्य व्यापारः अस्य संसर्गाग्रहस्यैव तद्धेतुत्वादिति भावः । नोत्पन्नतरेच्छं तस्य तत्पा तत्रापि
व्याभिचारवारणायेति स्मरणीयं । लोहितत्वाद्धि ज्ञानातीतत्रप्रयालोहितत्वेन भासमानत्वमेव लोहितत्वं कृतिसाध्यत्वेन क्रियाविशेष
णीयेत्यत्रापि कृतिसाध्यतया भासमानत्वमेव कृतिसाध्यत्वमिति संभवति तथा च यत्किञ्चित्साध्यविचारणासंभव इति शंकां
निरसितुमाह । कृतिसाध्यत्वेन ज्ञातत्वेति । भासमानत्वेन कृतिसाध्यपदार्थेत्यर्थः । ननु पारतन्त्र्यविग्रहः कथमत्र ज्ञाता प्रयोजकं
तथा ते इष्टजनकताभावरूपवत् तथात्वाः कृतसाध्यत्वेष्टसाधनत्वविषयत्वाच्चिकीर्षाया । स्वतेपि कृतसंनुत्वासेवेतरत्वस्य नोपपत्ते
रित्याशंकां निरस्यति । ताद्रूप्येति । कृतसाध्येत्यर्थः । हेतुतया भावाधीनत्वनियमादिति । तथा च हेतुतापन्नेतत्रकृतिज्ञापनत
वेति क्रियामात्रं तेनैतत्संघटत इति कृतिजनकचिकीर्षायात्रस्य लक्षणे कृतसाध्यक्रियाचिकीर्षापि वारणीयेति
साध्यत्वविशिष्टयां विरहेणेति भावः । पाकं कृत्या साधयामीति न चिकीर्षानुभवाकारः चिकीर्षकत्वाभावादिति तद्दीका राम
रार्थकंस्य तदनुभवेन सह कर्मधारयात्मानुभवविरह इति चिकीर्षार्थकत्वे नैव सह कर्मधारयाभिप्रायेणाह येः पाकमिति १८०
व्याप्त्यनुभवाकारं प्रतिपत्तिः कृतिसाध्यत्वेनेति इत्यनुभवेन इत्याकारानुभवेन एवं च एतत्संस्कारानुभवविरहस्यापि विषयीकरणादिति

वार्थः अस्मयाअनुभवेनानुभवादित्यन्वयानुपपत्तेः व्याख्यावीजं स्वप्रमेयाग्रहमत्रम् एवेति यथा श्रुतेमत्र अनुभवपद एवं वेन
विरोधादिति । तिवाच्येतार्थेकतापत्ते रित्यर्थः । ननु पाकं कृत्या साधयामीति कथं चिकीर्षाकारो विनारश्याहेनरछा विषय
स्य कृतिसाध्यताविशिष्टपाकस्य बोधनात् आत्मनिष्ठकृतिकारणक पाकसिद्ध्यनुकूलव्यापारस्यैव ततः प्रतीतेरिति चेत्
अत्मनिष्ठपाकसिद्ध्यनुकूल कृतिरूपव्यापारबोधेपि कोपि स्वकृत्यधीनसिद्धिकत्वरूपस्य कृतिसाध्यत्वस्यानवगतिर्वे यत्तयाभा
नेन तादृशानुभवस्य चिकीर्षाविशिष्टबोधकत्वायोगात् । मंजूषायान्तु कृतिरूपव्यापारस्य पाकजनकत्वलाभात् कृतित्वेति कथमात्मकृ
तिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य तादृशेच्छाहेतुत्वं मायमतेपि व्यापारत्वादिनियमादेवेति मायमते ईश्वरेच्छायां व्यभिचारवार
णाय व्याचष्टे इष्टव्यापार इति इष्टव्यापारस्य प्रकारकज्ञानाजन्यत्वपाखप्रकारकेति मध्यमपदलोपिसमासः । अभिप्रायेणाव्याचष्टे स्वे
प्रकोपेति कृतसाध्यतयाज्ञाते चिकीर्षा वारणाय कृतसाध्यताधीप्रतिबंधकतावादिनोमतेकारणतावच्छेदकगौरवरूपप्र
वंकेउक्तेतदुक्तेत्यापारत्वादितादृशीकृतिनियमावच्छेदनमवनमवनारयतिनान्वितिउक्तक्रमेणलाघवावतारइति कृतिसा
ध्यताप्रकारकज्ञानहेतुतावच्छेदककृतसाध्यताज्ञाताप्रेचेपा कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानेत्वरूपावच्छेदकशरीरेद्विताय

१९१ वेतद्रूपावच्छिन्नव्यवस्थापकत्वे हेत्वादिकार्यतावच्छेदकविशेष्यकेष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वापेक्षया गुरुशरीरतद्विशेष्य
कत्वतदवच्छिन्नभेदस्य ग्रहाभावत्वावच्छिन्नो न हेतुः स्यान्न किं तु नाहं शक्तानतायनच्छिन्नमेवेति विषयं वादिग्रहम्नि जनकत्वपातवान्य
थाख्यातिः सिद्धेत। यदि तद्धेतोरेवेत्यादिन्यायात् तत्र भेदाग्रह एव हेतुर्नतु विशिष्टज्ञानमित्युच्यते तदा चिकीर्षायामपि इष्ट
साधनताज्ञानाभावहेतुत्वं दुर्वारमिति सर्वैः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमेन तत्सेष्टसाधनकज्ञानप्रकारतास्य तदिष्टाप्र
कारकत्वनियमेन तथैव त्व इष्टप्रयतियत्वकारकमिति: ज्ञानमिति स्वजनकमित्यादिः व्यभिचारादित्यं नत्र प्रलयचर्यं प्रकृता
नुपयोगोपि द्रष्टव्यः स्वकारी प्यो यो धर्मस्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेनेति यथाश्रुतानुपयोगः [illegible] इष्टत्वयति: यत्प्रकारकेति
कत्वादिप्रकारकचिकीर्षायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमासिद्धेर्नवारणायनतज्ज्ञानेन प्रकारमं तन्मेव सामान्याभेदरा:र
जतसमारणाजन्येति भेदाग्रहकारणतावर्णनं रजतसमारणस्यावच्छेदकत्वमेवच तच्छुक्त्यादिगोचररजतत्वप्रकारकेच्छायां न स्वप्रका रा०म०
रणत्वमितिभावः तत्र व्यभिचारप्रयोजकतयाभिहितं रजतेच्छायाः रजतत्वप्रकारकेच्छायां स्वमते गुरुमते च व्यभिचारादिति: १९१
इदमापाततः रजतज्ञानमित्यादिनियमे विसंवादीच्छाप्रतिबंधकेभेदाग्रहे व्यभिचारस्य तन्मते सत्वात: तत्र विसंवादीच्छा।

भिन्नत्वस्य कार्यविशेषणत्वस्वपगम्यत इष्टारणे तस्मिन्नियमेऽदृष्टायां विसंवादि भिन्नत्वविशेषणोपगमेनो व्यभिचारवार
णासंभवात् यथाश्रुते विशिष्टबुद्धिप्रतिबंधकबाधादिवद्वोषि शिष्टज्ञानजनकज्ञाना विरोधिमंव्यभिचारात् दाहसाह्रादिति
वाधप्रतिरोधेति धर्मिनिष्ठग्राह्याभाववत्ताप्रापवत्वेतत्वर्थे: आदिपद ग्राह्याभावावच्छेदकसाक्षाद्बोधप्रतिबंधकधीविषयासा
धुत्वस्यपरिग्रहः साधुत्वज्ञानस्य साक्षाद्बोधाहेतुतया असाधुत्वज्ञानेपि यथाश्रुते व्यभिचारात: यद्यपि कृतिसाध्यताज्ञान
स्य चिकीर्षाहेतुत्वे च नंगीकुर्वतः पूर्वपक्षिणोमते चिकीर्षायामपि कृतिसाध्यताज्ञानं साक्षादेव विरोधितयावेत
द्विशेषणाशरणो सिद्धिस्तथापि स्वप्रतिबध्यत्वाभिन्नयत्कार्यप्रतिबंधकं तत्कार्यजनकत्वानमप्रतिबंधकमिति व्याभार
वत्वाणीपतया न दोषः इच्छायाः साक्षात्स्वप्रतिबध्यत्वेपि ज्ञानविशिष्टभिन्नत्वाते: साक्षाद्विरोधिनइत्यस्य साक्षात्स्वप्रतिबध्य
भिन्नतत्कार्यकस्येत्यर्थः उभयतादृशव्याप्तिलाभात: साक्षाद्विरोधिन: साक्षात्स्वप्रतिबध्यत्वानाभिन्नस्य कार्यस्य प्रतिबंध
कत्वादिति मिश्रव्याख्यातादृशनियमलाभेतपि केचित्ज्ञानसामान्यभिन्नत्वस्य कार्यविशेषणत्वेनुमितसामान्यकज्ञान
प्रतिबंधकत्वमारोपव्यभिचारज्ञानस्यानाहार्यतासंभवरतिसाक्षात्स्वप्रतिबध्येति ज्ञानविशेषणं व्यनुमितेः साक्षात्

१८२ भिचारत्वानात्प्रतिबध्यतया विशिष्टभिन्नत्वं ज्ञाननिरूपितत्वं तत्कार्यनिरूपितत्वोभयाभाववत्त्वनिष्ठसाक्षात्प्रतिबं
धकतासामान्यकत्वं साक्षाद्विरोधित्वं प्रतिबंधकज्ञानविशेषणमिति पर्यवसितः यत्तज्ज्ञाननिरूपितसाक्षात्प्रतिबंधकताभिन्न
यत्कार्यप्रतिबंधकतावत् तत्ताकार्यजनकज्ञानप्रतिबंधकज्ञानत्वस्याप्रवृत्तिप्रसक्तावाहिमाः स्तु पनमातः ज्ञानेतरकार्यनि
रूपितविरोध्यनवगाहिनिष्ठप्रतिबंधकताभिन्नत्वेन प्रतिबंधकविशेषणाज्ज्ञाने मूलेऽपेक्षणीयत्वादिष्टस्वरूपायोग्यत्वं तत्
ज्ञानं संशयसाधारणं निष्फलत्वमिच्छानुपधायकत्वं तज्ज्ञानं निश्चयरूपं न तु मूलकृता कृतीच्छापाश्चिकीर्षाप
दप्रतिपाद्यत्वे पक्षाबहुरूपबीजमुक्तं तत्र संगच्छते मुख्यस्य विरोधिसामग्रीबलात् गौरवविशाद्वैतत्प्रतिपादनादिति चिकी
र्षापदस्य रूढत्वोपगमे सहेतुरीतिः स एव तल्लाघवं व्याचष्टे प्रवृत्तिनिमित्ते सत्त्वं न समुदायस्य कृतिसाध्यत्वप्रका
रकेच्छात्वापेक्षया कृतीच्छात्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे लाघवादित्यर्थः रूढिपक्षे गौरवमेव सत्त्वं तावाच्यत्वं बीजमिति एम०
सन्नंतावाच्यत्वेन गौरवेऽभावे तितल्लहेतुद्वयाभिधानात् सन्नंतावाच्यस्य यौगिकत्वपक्षीपहितं तु स्वरूपितत्वं तत्र बीजं तत्र १८२
र्थापत्तिस्तु संनिभिविरोधेनेति सनेधात्वर्थविशेष्यकेच्छाबोधकत्वमुसन्निभिगषसंयोगेनेत्यर्थः कारणतावच्छेदकतावच्छे

दकगौरवेणाकारणात्वप्रसक्ताव्याख्यानसंभवादूढिपक्षे चिकीर्षापदाप्रवृत्तिपाद्यत्वबीजत्वं गौरवस्यस्पष्टपितत्वं व्याचष्टे प्रवृ
त्तिनिमित्तेति मूलेऽप्यत्राप्यबाधात्तु मितिषष्ठ्यत्तजनकत्वेन सत्त्वस्याप्यपिततमित्यर्थः कृतिसाध्यतापाकादीच्छायाश्चिकीर्षाप
दप्रतिपाद्यत्वमपि यद्वव्यापपत्तिमूले किंचेति साध्यान्येन तुल्यविशेष्यत्वेन अनुपपत्तेरिति पाठविभक्तितः प्रीति
पत्तेरच्छाविषयतामात्रस्येति ति पार्थत्वे पाकत्वमिच्छतिपाकं त्वचिकीर्षति सत्यपि प्रयोगापत्तेरिति भावः न तु कृतेः प्राधान्येन
विषयतत्वप्रतीयते पाकादिस्तु रत्वविशेष्यकचिकीर्षायां तस्यास्तादृशविषयत्वासंभवान्न हि कृतेः कीदृशं विषयत्वं सत्त्व
स्य पार्थ्यं इच्छायां संसर्गतया प्रतीयते रत्नत्राह धात्वोर्थे तिरच्छाप्रकारतावित्वरच्छायां प्रकारितासंबंधेनान्वितार्थबोधकत्वेन
तु पाकादिरित्वादिरूपघटादिचिकीर्षास्थले पाकं चिकीर्षतीत्यादिप्रयोगापत्तिः हीतीप्यार्थपाकादिविशेष्यकत्वं कृति
संसर्गतया भासमानस्य प्रकारितत्वस्यावच्छेदकाभावभानोपगमे कृतिसाध्यतया पाकेच्छायामविसाध्यत्वप्रकारिताप
यवपाकविशेष्यकत्वावच्छिन्नतया तत्रापि तादृशप्रयोगानुपपत्तेः वस्तुतः संबंधे संबंधभानानुपगमात् कृति संबंधतया भास
मानप्रकारितविशेष्यतया अवच्छिन्नत्वस्य प्रकारतया संबंधतया च मानासंभवः एतेन चिकीर्षायां साध्यता संबंधेन कृतेः प्रका

रत्वेपि न निस्तार इति चेन्न: द्वितीयां न सम भिव्याहारस्थले द्वितीयार्थस्य पाकादिविशेष्यत्वस्य स्वरसतया प्रकारतयैवाका
१८३ ङ्क्षावलात्तत्त्वावच्छिन्नत्वस्य प्रकारिता निरूपसंबंधितावच्छेदकताभ्युपगमेनस्तामं जुपस्यात्त: भोजनविषयतयाः भोजनकर्मत
यात्तयात्वकर्मता संबंधेनोदनप्रकारकेच्छा विषयत्वप्रतीतेरित्यर्थ: तादृशीच्छा ओदनोम्भुज्यतामित्याद्याकारिका अद्द
स्तु त्वोस्यामित्यादीच्छायामिव सिद्धस्य प्योदनादेरिच्छायां विशेष्यत्वसंभवादित्यवधेयं अथ पाकं चिकीर्षतीत्यादौ प्र
कारतैव द्वितीयार्थस्तथात्वर्थविशेष्यतेच्छायां भासतां प्रकृतेवत्प्रकारता विशेष्यतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावमभ्युपगम्यात्पाका
दिरिच्छीयामांकृत्यादिविषयकत्वस्य पाकत्वादिप्रकारकत्वानवच्छिन्नत्वपाकत्वचिकीर्षतीत्यादि प्रयोगा: गृहादिप्रका
रकस्थित्यादिगोचरेच्छाशरीरं याग गृह इति आसतीत्यादि प्रयोगाप्रतिरुद्ध भवतां स्थितिप्रकारेण गृहगोचरेच्छादशायां तद
शप्रयोगापत्तिवत्सकर्मकधात्वन्तरं तत्र प्रयोगेपत्स्यापि तेच्छायामेव कर्मत्वस्य तस्य स्वार्थान्वयबोधे पपिकाकांक्षास्वीका एम० १८३
रेणापमाधेयावस्तुत: कर्मतासंबंधावच्छिन्नप्रकारत्वादि द्वितीयार्थ: कृपकर्मत्वस्य येन संनप्रतिपाद्येच्छाया: प्रतिपादनरति
भुजत्वेहीत्यस्थितिगोचरेच्छायां बाधे यता संबंधेनैव गृहादे: स्थित्यादौ प्रकारतया न गृहे तिष्ठासतीत्यादय: प्रयोगा:

१८४ दिप्रतीयमानस्यान्वयित्वादिरिस्तु कृत एव प्रकारोरमणीयइति चेन्न: पाकं चिकीर्षतीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे पाकादिविशेष्यक
त्वावगाहितायाश्चानुभविकत्वात्त: सन्नो धात्वर्थप्रकारेच्छावाचितायाश्चावश्यकत्वात्त: धात्वर्थविशेष्यकेच्छाकेच्छाबोधक
त्वसंभवेपितत्प्रकारेच्छावाचित्वे बाधकाभावात्पाकं कर्तुमिच्छामीत्यादौ चौकीर्षापदार्थत्वनिराकरणायोगाच्चेतिकृ
तं विस्तरेणात्ता न चिकीर्षाप्रवृत्तीनामिति प्रवृत्तिजनकत्वान्न चिकीर्षयो: प्रत्यक्षेत्वर्थ: स्थानापगच्छेदिति तत्रापि पाको
द्देश्यत्वप्रसंग इति भाव: स्वविषयत्वसिद्धस्येति न चात्र विषयत्वं विषयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नरूपं वा
सत्वस्याप्रसिद्धायाधनधत्वाभरएइतिज्ञानेरशायां प्रतियोगित्वधनलाभत्वावच्छिन्नविषयकेच्छायाश्चानुपपन्नेरन्वद्रा
तत्तथाचाम: पाकस्य सिद्धिस्थले कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नस्यासिद्धत्वपानत्वावच्छिन्नगोचरेकृपा: प्रवृत्ते: प्रसंगो दुर्वा एम १८४
रएवेति वाच्यं उद्देश्यत्वव्यवहारविषयविलक्षणविषयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसिद्धत्वं हि इच्छाविरोधि उक्तं
चिकीर्षायां च स्वकृतिसाध्यत्वस्याधिकस्य प्रकारत्वेपितस्य न तादृशविशेष्यतावच्छेदकतादृशसाधनताधीविषयविष
त्वस्यतत्त्वयोग्यकत्वात्: प्रकृते च पाक: कृतिसाध्य इति धीसहकारेणा शुद्धपाकत्वावच्छिन्नधर्मिके इष्टसाधनताज्ञानात्पाक

रत्वेपि न निस्तारः इति चेन्न द्वितीयांतसमभिव्याहारस्थले द्वितीयार्थे स्वपाकादिविशेष्यत्वस्य रच्छायां प्रकारतयैवाकांक्षाव
लीनत्वद्वच्छिन्नत्वस्य स्वकायवरितानिष्ठसंबंधतावच्छेदकताभानोपगमेन सामंजस्यात् ततः भोजनविषयतया भोजनकर्मतया
तथा च कर्मतासंबंधेनौदनप्रकारकेच्छाविषयत्वप्रतीतेरित्यर्थः तथ्यस्तु सन्प्रत्ययसमभिव्याहारस्थले प्रकृत्यर्थ एव
द्वितीयार्थिकर्मत्वस्य यार्थान्वयः न तु सन्प्रत्ययार्थेच्छायामेवान्वयः इति युक्तं तेनैतद्ग्रहं इति ष्ठासतीत्यादिप्रयोगापत्ति
प्रकृत्यर्थस्य तेनाकर्मकत्वात् पाकं चिकीर्षतीत्यादौ च साध्यत्वाविषयत्वरूपं प्रकृतिकर्मत्वं द्वितीयार्थः अतो न पाक
त्वकोटौ तीतिवत्पाकत्वं चिकीर्षतीत्यादेः प्रयोगः इति मणिकृतां सिद्धांतः प्रगल्भवत्समाना प्रकारः स्वनसाध्यीयान्नः
गगनदर्शनं भवतीत्यादिरिच्छाबोधकस्य गगनं दिदृक्षते इत्यादिविशेषारवीवीकस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः दर्शने गग
नकर्मकत्वबाधात् पत्रपट/विषयकत्वेन वस्तुगत्या घटविषयकस्य दर्शनस्येच्छाविषयता तत्र घटं दिदृक्षत इति प्रयोगा
पत्तेः न च तत्र घटकर्मकत्वविशिष्टदर्शनविषयितेच्छायां भासत इति नियमाद् इच्छायां च ताद्दशविशिष्टविषयकत्व
स्य बाधान्नातिप्र[illegible]रति वाच्यं एवमपि तत्र घटो दिदृक्षत इति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् ततः इच्छाविषयीभूतदर्शनकर्मत्वस्य प

चिकीर्षेत्यत्र प्रीत्या धनलाभेच्छिकधनलाभत्वेनेष्टसाधनताग्रहात् तदवच्छिन्नस्यासिद्धतया न तदवच्छिन्नेच्छा विच्छेदः परस्य
धनलाभत्वमात्रेणेष्टसाधनत्वग्रहस्तस्य धनलाभे प्रतिग्रहसाध्यत्वज्ञानसहकृतात् अपि तद्ग्रहात् प्रतिग्रहसाध्यत्वरूपा
धिकधर्मप्रकारिकापि नेच्छोपपद्यत इति वृद्धाः न इष्टसाधनताज्ञानस्य कारणतापगमात् सिद्धत्वेपि तन्मते चितस्य प्रयो
जकतायाः स्वीकरणीयतया तद्विषयतावच्छेदकत्वमुद्देश्यतावच्छेदकत्वं नियामकं प्रत्यत एवेति ध्येयं इष्टसाधनत्वं
चेच्छाविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं तद्घटत्वावच्छेदेन गृह्यते तत्रेच्छाविषयतावच्छेदकता
पर्याप्तिसत्त्वतोधिकसंख्येत्युक्तत्वादेरार्थसमाजग्रस्ततया तदवच्छिन्नप्रत्यधिकधनलाभत्वादिर्नौहेतुतापाद्यप्रामाणिक
त्वेपि धनलाभत्वादिनासिद्धस्य ग्रहदशायामधिकधनलाभत्वादिनेच्छापत्तानुपपत्तिः तद्रूपात्तवच्छिन्नस्तु स्वाभा
वेत्राधिकधनलाभत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रयोजकतायाः सर्वसिद्धत्वात् पाकोदनयोः सिद्धत्वस्य यथासंख्यं कथितौ पाकेच्छा
विधिविद्ध्वसं प्रासकतया व्याचेष्टा लोके पाकसिद्धतया तिः प्रत एव गौरवात् ततः पाकइच्छावच्छेदकगौरवात् साक्षात् साध्यत्वप्रका
रिका पाकादीच्छा लाघवात् कृतीच्छेवेति साधनतासंबंधेन पाकादिप्रकारककृतीच्छात्वस्य स्वरूपविशेषसंबंधेन कृतिसा

१९५ त्वप्रकारकपाकादीच्छात्वापेक्षयाऽजघुत्वेपिसाध्यतासंबंधेनकृतिप्रकारकपाकादीच्छात्वेनहेतुत्वेनकिंचिद्बाधकमिति
चेदेवमपिकृतीच्छादेस्तादात्म्यादिनागौरवाभावेनतन्मतनिराकरणमशक्यमेवेतिभावः मूलेकृतिसाध्यत्वप्रकारेणेप
त्समितिपर्यवसमाणसमानविशेष्यत्वकरूपलाघवेनतद्प्रयोजकंतथापिकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वस्यकृती
च्छात्वापेक्षयाव्यापकत्वेनिपतनएवंवर्तितावच्छेदकत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवस्यापारकमित्याशयेनाभिहितं एवंचभिन्न
विषयतयागौरवादिसत्त्वमप्येपिःपूरणापः कृतिसमानविषयचिकीर्षात्वेनेतिसमानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्याकृतिसा
ध्यत्वप्रकारकेच्छात्वेनेत्यर्थः भिन्नविषयतयेति भिन्नविशेष्यतयासमानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्यसंभवेकृतिविशेष्यभे
देनप्रतिबंधकतास्यादित्यर्थः इदमापाततः कृतिविशेष्यकेच्छायाअपिविशेष्यतासंबंधेनप्रवृत्तिंप्रतिप्रकारतासंबं
धेनकृतिविशेष्यकेच्छात्वेनहेतुतासंभवात् पाकादिरूपक्रियाभेदेनकारणताभेदप्रयुक्तगौरवपरीहारसंभवात् नचैवंगौरवादिति राम
नचत्कृतिसाध्यपाकत्वेनौदनंप्रतिगौरवादहेतुत्वेच्चन्यकृतितःपाकौदनयोःसिद्धत्वपरकृतौदनाभोजिनोपिपाकचिकीर्षा १९५
नस्यात्स्यात्तशुद्धपाकत्वादिरूपेणेष्टसाधनताधीजन्यचिकीर्षायांपाकत्वादिप्रकारेणाविद्धत्वज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वादितिवाच्यं स्वकृति

साध्यपाकत्वावच्छिन्नेपिस्वभोग्यौदनत्वादिरूपविशेषधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वरूपतदवच्छिन्नसाधनत्व
स्याप्रतपातन्तानातद्रूपेणचिकीर्षासंभवात् यस्यस्वप्रयुक्तौदनत्वादिनेच्छाविषयतातस्यपाकादिचिकीर्षानिर्वाहायप्रयु
क्तपाकत्वादिरूपेणेष्टसाधनताज्ञानस्यस्वतंत्रकृतिसाध्यताज्ञानसहितस्यचिकीर्षाजनकत्वमावश्यकमस्तुकृतिसाध्य
पाकत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्येष्टतावच्छेदकप्रयुक्तौदनत्वादिरूपस्वाभासधर्मावच्छिन्नाभावाप्रयोजकत्वेनतादृशधीमर्यादित
तराकल्पनेतत्रचिकीर्षानुपपत्तिरितितत्रमूलतात्पर्यात् व्याप्तौकेफलत्वेनेतिसाध्यत्वेनेत्यर्थः व्यापार्यत्वेनउपादानत्वेन
तदनुकूलः प्राणसंचारानुकूलः प्राणरोधाणसंचारसमवायिकारणीभूतः प्राणसंचारसाधकप्रयत्नउपादानताप्र
त्तिविषयतयाबोध्यात्यादृगोचरप्रवृत्तिलोकहांदेरुपादानतयातदसमवायिनोपिदेहस्यतत्साधकप्रयत्नोपादानतासंभवा
दितिभावः मनोवहनाडीवृत्तिः तादृशनाड्यांमनःसंचारसाधकप्रयत्नोपादानतावृत्तिरित्यर्थः तत्रप्राणवहनाड्याः प्राणसंचा
रसाधकप्रयत्नोपादानत्वेरित्यर्थः तथैवः मनोवहनाड्यामेवः तत्याभावात् संचारसाधकप्रयत्नोपादानतायोग्यतोपगमात्ः प्रवृ
त्तिविषयत्वेतिउपादानविधेयसमरः फलवृत्तिरितिसुखादेरित्यर्थः अयोग्यत्वेप्राणवहनाड्याप्रयत्नोपादानतायोग्येप्राण

याग्मानुपपत्तिः प्राणनिरोधस्य च यत्नसाध्यत्वानुपपत्तिः तावताः प्राणारोधस्य च यत्नसाध्यत्वानुरोधेन श्वसंचारानुकूलेति
१९६ श्वसंचारसाध्यकेत्यर्थः प्रोक्तत्वाभावात् यौगपद्यासिद्धेः साहजिको बोध्यः तेन रेचनपूरणयोः कृतिसाध्यत्वपाविधिबोधितत्वा
विरोधः कृतिं प्रतिस्वसाध्यत्वे वेतिभावः स चारस्यात्तु जीवनयोनिकृतेः साध्यः साहजिको बोध्यः तेन रेचनरेचनपूरणयोः कृ
तिसाध्यत्वपाविधिबोधितत्वाविरोधः कृतिं प्रतिस्वसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानं विना न प्रवृत्त्यापत्तिरिति
शंकते नचयत्कृतीति यत्कृतिसाध्यताज्ञानमिति यत्कृतिसाध्यताविषयकं प्रवृत्तानभिसर्थः कृतिमात्रेति कृतिसामा
न्येत्यर्थः प्रतीतिहेतुतयावाचीकृते सातीत्यर्थः ननु यथा श्रुताभिप्रायेणाशंकासंगतावधिउक्तक्रमेणापत्तिवारणासंभवात्
तुपेक्षत्विकीर्षाधीनत्वविशेषणोपादाने नतद्वारणमपुक्तमिसतोव्यभिचारेणास्त्वकृतिसाध्यताज्ञानस्य कृतिसामान्यहे
तुतानिराकांक्षितउक्तक्रमेणेत्याह प्रवृत्तिं प्रत्युक्तरूपेणाहेतुत्वे व्यभिचाराभावस्य प्रागुक्तत्वाद् विवादाभावाच्चेति चिकीर्षाधी रामं०
नत्वेनप्रवृत्तिर्वोपलक्षणात् प्रवृत्तौ प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानहेतुतया मूलकृतेरतिप्रसंगस्यवारितत्वात् न भवता पितदुपरा १९६
मादितिभावः प्रवृत्तिविलंबः संभवतीति शेषः तथा च किंतु कृतिविरोधवशेनेतिभावः स्वविशेषणवत्तप्रतिसंधानजन्यतं जी

वनयोनिकृतिसाध्यताज्ञानस्याप्युपपादयति यद्यपीत्यादीत्यादिः रनुमानसंभवादिति रत्नु अनुमानाधीनकृतिसाध्यता
ज्ञानस्य जीवितत्वस्य स्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यत्वसंभवादित्यर्थः तथा च निरुक्तसंध्यावन्दनादिगोचरप्रवृत्तौ तादृ
शविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यकार्यताज्ञानस्य हेतुतया प्राक्प्रसक्तानतिप्रसक्तेऽपि तत्प्रतिसंधानजन्यज्ञानानामुत्तरम
सिद्धेर्दुर्वारत्वेति भावः अतएवेति निष्फलेऽपि पर्वतेकजीवितत्वप्रतिसंधानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानसंभवादेवेत्यर्थः वि
शेषणतानीति स्वेच्छाधीनत्वरूपेत्यादिः अन्यथा जीवितत्वप्रतिसंधानजन्यज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वेतस्याप्यत्रमेप्रवृत्तिप्र
संगस्यावृतक्रमेणाः फलकामनारूपविशेषणप्रतिसंधानविरहेणाः तद्रूपिः स्वेच्छाधीनत्वोपादानमपिरदमापात
नः तत्कालजीवितत्वरूपविशेषणप्रतिसंधानजन्यकार्यताज्ञाने नतत्तद्विषयकप्रवृत्तिजननेतत्कारणोक्तिरसाधनता
ज्ञानस्य सहकारित्वमभ्युपगंतव्यम् अन्यथा चेत्संध्यावन्दनादावपि जीवितत्वप्रतिसंधानजन्यप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानात्प्रवृत्त्याप
त्तेः संध्यावन्दनादौ च जीवितत्वोपकारत्वप्रत्यवायपरतिसंधायैव प्रवर्त्ततेत एवं न चिकीर्षाधीनतादिविशेषणानुपादाने विनष्टा
णसंचारादौ प्रवृत्त्यापत्तिः तदभावस्याविशेषजनकताजनकेतदभावेनज्ञानकत्वश्रमस्यलेप्रवृत्त्यापत्तिरितिचेन्नाह

१८७ इष्टसाधनत्वभ्रमादपि प्रवृत्त्यापत्तिसंभवेन जीवित्वमनुमितिपर्यन्तानुसरणमस्य वैयर्थ्यमिति॥ ननु चिकीर्षाधीनत्वस्य वि
षयोपलक्षणतया विषयप्रयोजकत्वे विषयविशेषणतया विषयव्यावर्तकत्वमननुगतं तत्प्रविक्तितानामेवोपेयं कृ
तिसाध्यताधीरिति कृतिसामान्यसाध्यताधीरित्यर्थः॥ उक्तविशेषणोपाधिः चिकीर्षाधीनत्वविशेषणोऽस्यार्थः तदनपेक्षायाम
पि प्राणसंचारे प्रवृत्तित्वं सप्रवृत्तिविषयत्वायोग्यतया वास्यति तथाहीति॥ प्रकृते प्राणसंचारे चिकीर्षाधीनकृत्यविष
यत्वेऽपि तद्बीजमित्याशङ्क्य मेणान्वयः प्रयोजकत्वे वः स्वायोग्यतात्वे वः कृतीति चिकीर्षाधीनत्वानवच्छिन्नकृतीत्यर्थः तथा ज्ञाने
पि जीवनयोनिकृतिसाध्यताज्ञाने पि उक्तस्थले॥ नाहशाधी विषयता इष्टं च इति प्राणसंचारे अयोग्यत्वाच्चिकीर्षाधी
नकृतिनोत्पत्तेरिति योजना॥ ननु अस्मादृशां चिकीर्षानधीनकृतौ तज्ज्ञानं कृतिसाध्यताज्ञाने ऽन्यहेतोरेवेति प्रवृत्तित
स्यात्कार्यतावच्छेदकत्वात् तद्धेतोरेवेत्यर्थः॥ कानिप्रसंगः कृप्राणसंचारे साध्यत्वरूपविषयपनपाकनेरापत्तिः अन्व राम०
यव्यभिचाराभ्यां प्रत्यक्षयोग्यत्वे पि तत्कृतिसाध्यताधीघटितसामग्रीकत्वात् तः कार्यस्य चानुसन्धानाभावात् कार्यमिति १८७
व्यभिचारिताचारितात्प्रसंगरस्यर्थः॥ विषयविलंबेनः प्रवृत्तिविषयत्वयोग्यताकादिरूपविषयानिष्ठ। विषयतादृशज्ञानकारणा

इष्टसाधनत्वभ्रमादपि प्रवृत्त्यापत्तिसंभवेन जीवित्वलिंगकानुमितिपर्यन्तानुसरणस्य वैयर्थ्यमिति॥ ननु चिकीर्षाधीनत्वस्य
विषयोपलक्षणतया विषयव्यावर्तकत्वे विषयविशेषणतया विषयव्यावर्तकत्वमननुगतं तत्प्रविक्तितानामेवोपेयः
कृतिसाध्यताधीरिति कृतिसामान्यसाध्यताधीरित्यर्थः॥ उक्तविशेषणोपाधिः चिकीर्षाधीनत्वविशेषणोऽस्यार्थः तदनपेक्षाया
मपि प्राणसंचारे प्रवृत्तित्वं तस्य प्रवृत्तिविषयत्वायोग्यतया वारयति तथाहीति॥ प्रकृते प्राणसंचारे चिकीर्षाधीनकृत्यविष
यत्वेऽप्येवंविधमित्याशङ्क्य मेणान्वयः प्रयोजकः स्वायोग्यतात्वे वः कृतीति चिकीर्षाधीनत्वानवच्छिन्नकृतीत्यर्थः तथा ज्ञाने वि
जीवनयोनिकृतिसाध्यताज्ञाने पि उक्तस्थले॥ तादृशाधी विषयता वृच्छेदकसंबंधविरहेण विलंबात् प्रवृत्तिसामग्री विर
हात्। विषयतासंबंधेन प्रवृत्तिं प्रति प्राणसंचारप्रवृत्तिविषयत्वासंबंधेन ज्ञानत्वं नहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः॥ कृत्या
दिभेदभिन्नस्य कृतिसाध्यताज्ञानत्वावच्छिन्नकारणतावच्छेदकस्यास्य प्राणसंचाराघ्रप्रवृत्तिलेननिवेशप्रमन्तस्थले सं
बंधगौरवात् प्राणसंचारघनरूपविषयस्य हेतुत्वकल्पनया तद्व्यतिरेकेण सामग्री विरहोपपादनं न सत्प्रवृत्तेर्विषयस्या
नागतत्वात् प्रवृत्तिहेतुत्वासंभवात् विषयपदं योग्यविषयप्रवृत्तिप्राणसंचारभेदरूपकारणपरं अनागतविषये पूर्वकालावच्छेदेन

१९८ न तदुद्देश्यसत्वे पूर्वकालवृत्तित्वस्य तन्मतेपि वक्तकारणतानिर्वाहादित्यथाहुः उक्तहेतुतावच्छेदकत्वदर्शोपत्तिस्मर्येतिश्रमेणा
नित्तीयामेदेनयावच्छ्रमरूपचिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानं इत्यर्थः श्रमत्वकचिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानेनस्नेनेनजीवनयो
निकृतसंशे चिकीर्षाधीनत्वश्रमात्मकत्वत्साध्यताज्ञानविवक्षितमित्यभिमानेन शंकतेनन्विति नत्वानं तत्र मितिविषयोधृतकृ
त्संशोधेस्वरूपसद्देवापेक्षितं नतदुत्तापमानमित्यर्थः कृत्संशेनत्वानापेक्षायामेवश्रमादतिप्रसंगरतिदर्शापत्तिपेनेतितयास्वकृ
तिसाध्यत्वेनतुध्येतचिकीर्षाधीनत्वेनभासमानजीवनयोनिकृतिसाध्यतयाप्राणसंचारादावतनप्रवर्त्तकतताति स्त्रतः स्व
रूपसतश्रमतदसार्थः कथंश्रमनिर्वंधनोतिप्रसंगरतिजीवनयोनिकृतौचिकीर्षाधीनत्वश्रमात्कथंत्रापत्तिरित्यर्थः वस्तु
गत्याचिकीर्षाधीनायाकृतेस्तत्साध्यताज्ञानुरूपकारणाविरहादितिभावः उक्ताभिमानंनिराकृत्यापत्तिंसंगमयतिनेति
तत्साध्यत्वश्रमसंभवादिति। वस्तुतश्चिकीर्षाधीनायाकृतेस्तत्साध्यत्वश्रमात्वकृत्यापत्तिसंवादित्यर्थः तादृशश्रमस्येव राम १९८
विवक्षितत्वादितिभावः चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताश्रमेसादिपदेनविशेष्यबाधितंयद्यास्तु चिकीर्षाधीनत्ववत्कृ
तिसाध्यत्वंतद्विषयकज्ञानंतदपिविवक्षितंतथाचतेनत्रापितादृशश्रमव्यवहारादित्याहद्विधीहीति एतादृशोश्रमः चिकी

र्षाधीनत्वाशेश्रमात्वद्वृत्तिप्रसंगः बाधितः असंभवीद्वितीयपक्षः वास्तवचिकीर्षाधीनत्वाश्रयकृतिसाध्यत्वांशेभ्रमस्याप्रसं
गात्प्रवर्त्तकप्रसंगेकृतिसाध्यताज्ञानेपीत्यपिर्हेत्वादित्यनन्तरंयोज्यः हेतोः हेतुतयाप्यावीकृतेपुरमार्थतो विशेषकृतिरेवेति
योऽसवस्तुगत्याचिकीर्षाधीनाश्चेवकृतिरित्यर्थः प्रवर्त्तकज्ञानविषयत्वति: प्राणसंचारगोचरकृतिसाध्यताज्ञानस्याप्रवृ
त्तेत्वात्साकादेवचिकीर्षाधीनकृतिमात्रसाध्यतयातत्ववर्त्तकविशिष्टज्ञानस्यान्यथाख्यातस्वीकारमतेश्रन्यकृतिसाध्यत्वावि
षयकत्वादितात्पर्यः तथाचचिकीर्षाधीनत्वस्यकृतिविशेषणत्वंमूलकारोक्तसंगच्छतएवेतिभावः प्रवर्त्तकज्ञानविषयकृ
तित्वव्यापकतत्वेवतस्यतस्यतादृशकृतिविशेषणत्वमित्यभिमानेन एवंचेदिति: उक्तविशेषणकातापाएवकृतेः
प्रवर्त्तकधीविषयत्वमेतावतेवप्रयुक्तविशेषणप्रवेशासिद्धिरितिभावः उपायविषयत्वमपीतिसुखादिमित्रविषयतस्य
पिज्ञानविशेष्यटाणतयाअंशः सिद्धत्वित्यर्थः तादृशेतिः उपायविषयकेत्यर्थः प्रवर्त्तकत्वपर्यवसानादिति: उपायविष
यकत्वस्यप्रवर्त्तकज्ञानत्वव्यापकत्वादितिशेषः प्राणसंचारिणो व्यपोगतपाप्रवृत्तिवारणेपिपाकादेपरत्वसाध्यताज्ञान
सत्वेपिजीवनयोनिकृतिसाध्यताभ्रमात्प्रवृत्तिवारणायतादृशकृतिव्यापारत्नरूपेणकृतिनिवेशनमावश्यकमितिध्येयंउक्त

विशेषणमपि हेतूकृतमिति । एवं चेतिः अन्यथेति कृतियोग्यविषये प्रवृत्तिवारणा
१९९ शिमात्रमव्याहत्त्वे वक्ष्यमाणस्वेच्छाधीनत्वरूपकृति श्रमे कृतिसाध्यताज्ञानघटितसामग्र्याश्चिकीर्षा कृतिरूपफलममि
पापि विशेषणाप्रवेशेऽरसर्थं न चाव्यभिचार इति श्रमे कृतिसाध्यताज्ञानघटितसामग्र्या इच्छाविरहोपूर्वेति वक्ष्यमाणस्वविरहेणो सिद्ध इवेत्यर्थः सामग्र्याविरमात्रेणापं दर्श
चरितोऽसर्थः सिद्ध इवाविरह एवेतिः इच्छाविरहोपूर्वेति दोषाभावेति कं पूरणाय · विषययोग्यताविलंबेन । विलंबादितिश्रमांपसरति
तः ननु विषययोग्यताविलंबेऽपि तन्नोपनतत्वेति दोषोऽतिरिक्तं पतिहेतुतया पुरस्तात् वृत्तीभूतयोग्यविषयानि छाविषयता
विषयतासंबंधेन तत्तानस्य तामासमनो विषयतासंबंधेनेच्छादिकं प्रतिहेतुतया पुरस्ताद् अनुगममाह्निप यत्क्रिभेदे न कारणताभेदस्या
विरहेण श्रमे सामग्रीविरहादित्यर्थः कृतौ स्वेच्छाधीनत्वनिर्विशेषत्वानुगममाहिमयत्क्रिभेदेन कारणताभेदस्य रूपभेदस्त
वृष्टकतमाता दृशविशेषणाप्रवेशानर्थक्यसद्वीरत्वात् गौरवाच्चेति भावः विषययोग्यताश्रयोग्यत्रमादि रूपभेदस्त
दात्मककारणाविलंबेन सामग्रीविरहादित्यपि वाच्यं सति दर्शनं तथैव समर्थकत्वेन चरितत्रेतिः तत्र सिद्धविषये अमि एप० १९९
द्वेलत्तानविसंवादात्मामात्तो विषयता संबंधेन श्रसिद्धत्वत्तान रूपकारणविरहाद्विशेषरूपेणाविषयतापाः संबंधत्वे
भानाभावात्तत्तानप्रकृते सामग्रीविलंब इति भावः तत्रापि श्रमादावपि इच्छादिकारणापेतिशेषः तादृशोतिः साध्यतयापकृ

तिविषयत्वं तदयोग्यत्रमणुत्वाद्य इत्रिधर्मप्रकारकज्ञानस्य साध्यताख्यविषयतासंबंधेन प्रवृत्तिसामान्यप्रतिविषय
तासंबंधेन हेतुता कल्पनो चितादित्यर्थः स्वधर्मः पाकतादिर्गुरूणां सुखदुःखादौ तद्धि ज्ञानविषयताभावाचा
तिप्रसंग इति भावः स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानहेतुत्वे पि सुखसाधनभोजनादि कृतेरपि सुखेच्छाधीनतयासुखेभो
जनादौ च कृतिसाध्यताज्ञानस्य कृतिरूपविषयेणावेलक्षणा कृतिसाध्यताज्ञानहेतुतायां कृत्स्नशे विशेषणाप्रवे
शेन सुखादिप्रसंगात्सद्वीरतया उक्त स्वेच्छाधीनत्वसम्बन्धत्वमित्याह नहीतिमूले चिकीर्षाधीनत्वेसापवत्वात्वेद्
तिउपलक्षणात्वं कारणतावच्छेदकप्रविष्टकृतिरूपविषयस्यप्रवृत्त्यायकमात्रे त्वं हृतिविशेषणात तया कारणतावच्छे
दकताभावइतिधीवत उपलक्ष्यमात्र गतेतिः प्रतिचिपजीवनयोनि कृत्यादि भिन्नकृतिसामान्यगतेत्यर्थः अनतिप्रस
क्तेः तिः जीवनयोनि कृतिव्यावृत्तेरर्थः धर्माभावादित्वं तन्न कृतिविशेषोपलक्ष्यादरस्तत्र हेतुः तद्व्यक्तित्वरूपविशेषधर्म
र्मविशेषाविषयतयात्रवच्छेदिका कृतपत्तारिचेयोरत्यर्थः ननुतिप्रसक्तेनापि कृतयस्तनारिचे पारत्यर्थः ननुतिप्र
सक्तेनापि कृतित्वेन विशेषणतामेवावच्छेदकत्वमस्तित्याशंकां निराकरोति कृतिमात्रस्येतिः कृतित्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः अवच्छे

२०० कत्वे इति शेषः अतिप्रसंगात् तेन रूपेण ज्ञाप्यव्यापनेऽपि कारणतावच्छेदकप्रविशेनोक्तातिप्रसंगतादवस्थ्यात् तद
ननुगमात् न तद्व्यक्तित्वस्याननुगमात् प्रवृत्तेरननुगमः न तत्कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिरूपानुगतकार्यकारणभावासं
भवः न च कृतित्वविशिष्टे वृत्तिर्विषयतया अवच्छेदिका चिकीर्षाधीनत्वज्जनकज्ञानविषयताऽनवच्छेदकतया विषयेऽप्यु
पलक्षणमपि कृतिरूपावच्छेदकविशेषणतया अवच्छेदकीभूतकृतिव्यावर्त्त्यापि व्यक्तीतिनीत्याभिषसंगरतिवा अवि
षयरूपावच्छेदकविशेषणतया विषयतावच्छेदकमेवावच्छेदकमित्याभिमानेनाक्षेपात्। न चाज्ञानकृतित्वगतनतद्व्यक्तित्वा
ग्रहेऽपि प्रवृत्तस्तत्सत्त्वात् तद्व्यक्तित्वस्यापि विषयोपलक्षणतयैवावच्छेदकता या वाच्यत्वात् प्रादर्शितनिषनाभिमानस्यापि प्रवीन
त्वासंभवः विशेषणतया विशिष्टस्य तद्व्यक्तित्वेनोपलक्षणेनाप्यवच्छेदकत्वसंभवति विशेषणतया विशिष्टस्य वि
षयस्य विषयतानवच्छेदकावच्छिन्नस्यानवच्छेदकत्वमिति नियमस्याभिमतत्वमिति तु तत्को चिकीर्षाधीनत्वं संभवति वि राम
शेकृतित्वघोरूभयोरेवोपलक्षणतया अवच्छेदकत्वे विरोधः इति चिन्त्यं अननुगतेन तद्व्यक्तिसाध्यताज्ञानत्वेनानुग २००
तप्रवृत्तित्वावच्छिन्नहेतुत्वे व्यभिचारप्रदर्शनपरत्वाहुः किं कार्यत्वज्ञानकृतिगततद्व्यक्तित्वस्य प्रवृत्तेर्घ तत्तद्विषयकता

मत्तपातद्विषयकज्ञानस्य प्रवृत्तित्वेहेतुत्वासंभवेऽपि तामर्थयतोक्तनियमाभिमानस्याक्षेपवीजत्वेऽप्यविरोधात्। विशेषणा
त्वेः विषयतावच्छेदकतया कारणतावच्छेदकत्वे गौरवम्। प्रवृत्तिं प्रति सर्वत्र चिकीर्षापस्थितिकल्पनेन प्रामाणिकगौर
वस्यादोषत्वादाह प्रमाणाभावश्चेति अर्थापत्त्युपपत्त्याः सर्वत्र चिकीर्षानाशकसामग्रीतन्नाशं च कल्पयितेरसाम्याः क्वाह
किं चेति साध्यावस्थायाः साध्यत्वविशिष्टायाः सिद्धावस्थेतिः सिद्धतादशामात्रवृत्तीत्यर्थः साधनत्वविशेषेण साध्यत
त्वनिरूपकत्वाभावनियमनिर्वचने चिकीर्षासाध्यतयाऽकतिष्ठसाध्यतानिरूपकत्वेऽभयत्रायरवच्छिन्नत्वनियं रवांगुणगतत्वासंभवान्ने वे
ष्टकं अनुगतकारणाधिपदस्य त्वंशे पाद्यर्थकत्वासंभवः कारणपदार्थान्वयप्रसंगात् प्रवृत्तित्वरूपावच्छेदकाभिसंकारेलघुश
रीराणते नैव कृतीनामनुगमसंभवात् अनुपदं चेत्यादिना चिकीर्षाधीनकृतीनामनुगमकथनविरोधाभावस्तालोकक्कतत्व
देवाचष्टे अनुगतरतिः चिकीर्षात्वसामान्यकारणाकृति योजनाकल्पनीयइतिशेषः प्रयोजकेऽप्यसत्वाविभिन्नेत्वादिः एताक्तोचि
कीर्षायोः कारणत्वकल्पनवीजजातिभिन्नधर्मालम्ब्यत्वेनकल्पनवीजत्वं च कार्यतावच्छेदकधर्मस्य संभवतीति चिकीर्षाकार्य
तावच्छेदकजातिभिन्नधर्मलाभः मय एकस्या कार्यतामाहतत्तद्व्यक्तिरूपरत्नितनस्यत्वव्यक्तित्वरूपरत्नर्थः कार्यतावच्छेदकतया अ

ख्यं त्रोपाधिकल्पनापाः सिद्धान्तविरोधात्कमानुगतधर्मस्य चदुर्वचत्वादगत्यानतद्व्यक्तित्वस्यैव चिकीर्षाजन्यतावच्छेदकत्व
२१ मुपगन्तव्यमितिभावः अन्येषां व्याख्यानं दूषयति नचेति कारणतारूपउपाधिः चिकीर्षालक्षणकारणघटितोधर्म
चिकीर्षाजन्यतारूपोपाधिरितिपावकः तज्जन्यतानवच्छेदकत्वादिति आत्माश्रयेणेत्यादिः तथा च प्रवृत्तिचिकीर्षाका
रणत्वग्रहेइति एवं कर्किकोरोधः स्यादितिभावः ननु तत्तद्व्यक्तित्वानामननुगमात्कार्यतावच्छेदकत्वसम्भवरत्याशंकां
परिहरति तत्तद्व्यक्तिविशेष्यकेति तत्तद्व्यक्तित्वस्येत्यर्थः नन्वेवं तत्तद्व्यक्तित्वेनैव कृतीनां कारणतावच्छेदकप्रवेशोवश्यकस्तथा
च कारणानुगमात्तदन्तेकृतिसाध्यताधीहेतुत्वासंभव इत्यतो मूले एवं चेतिः जीवनयोनिप्रयत्नावृत्तितत्तद्व्यक्तित्वा
नां कार्यताकार्यतावच्छेदकतया हृतौ जीवनयोनियत्नव्यावृत्तचिकीर्षाजन्यत्वनिर्वाहे इत्यर्थः कृतिविशेष्याणामनुगतत्व
मपीत्यादिविशेषणेमः तादृशयत्निष्ठविषयतानवच्छेदकतत्सामिनत्वावर्त्तकतया कारणतावच्छेदकत्वमविरुद्धमितिभावः राम
केचित्त्वननुगतकारणतारूपरसस्यानुगतप्रत्ययकारणोपाधिरूपइत्यर्थः प्रवर्त्तनेति प्रवर्त्तनेत्यननुगतत्वप्रत्ययकारणकथनेन २०
प्रवृत्तित्वरूपाखंडोपाधेः प्रमाणमुपदर्शितं प्रवृत्तित्वरूपाखण्डधर्मस्वीकारे विषयतावच्छेदकद्वयमेव रूपकारणेष्वेव कृतेः कारणतावच्छे

२२

दकप्रवेशासंभवेपि एवं चिकीर्षाधीनस्यजनकतावच्छेदकताघटकज्ञानविषयतानवच्छेदकस्य विषयव्यावर्त्तकतयान
वच्छेदकत्वमिति प्रमाणशून्य नियमाभिप्रायेण एवं हि तत्तानतदंशसहितत्वतया तादृशानियमविरहप्रसादपि तत्तुरोर
पिता दृश्याधर्मस्य जनकतावच्छेदकत्वं युवस्याप्यपत्तिएवं चेतिचिकीर्षाजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वस्य जीवनयोनिकृति
व्यावृत्तत्वेनेत्यर्थः इति मिश्रमतदूषणं मूले यावच्चेतिः अविषयस्यचिकीर्षाधीनत्वस्य विषयव्यावर्त्तकत्वमनुरूपदर्शनेदृश्यप
त्तिः प्रत्यक्षादिः तथा चिकीर्षापायंतेनः गोत्वेनेति धेनुपदशक्यत्वेनुपाधिनेत्यादिः अथवा कार्यतेतिशक्यात्वावर्त्तकत्वशक्योपाधि
त्वेः तत्स्थनेति शक्यविषयेणोत्यर्थः उपलक्षिताः सामानाधिकरण्येनव्यावर्तिताः महिष्यादिभावेनेति महिष्याद्वृत्तीत
र्थः धीनकर्मव्यक्तिविशेषाः तत्तधानकर्मताव्यक्तिपः धेनुपदेनोच्यंते धेनुपदशक्यताविषयपीकिपंत पश्वादिपदस्य पशुत्वावोपा
धिविशिष्टवाचितावोद्रेतुपदस्यतन्मतेपिधानकर्मताविशेष्यविशिष्टवाचित्वेयाधानकर्मताविशेष्याणां वाच्यत्वं न्यायमति
विधानकर्मत्वगोत्वोपयविशिष्टायएवगोर्वाच्यत्वेनेतिविशेषः गोत्वस्यावाच्यत्वेपि कारणत्वे इदं त्वादिवत्तस्यावच्छेदकत
पाना व्यावर्त्तकत्वसंभवेनतस्यनवाच्यतेतिपरेणामाशयः वाच्यविशेषणतामर्यादेनेवव्यक्तीनांवाच्यतेति नियमोद्धानक

र्मता विशेषणतावच्छेदकतोपगमः अत्र असाधारण्यस्वव्याप्यविशेषणतापानवच्छेदकत्वमिति नियमात्तुद्धानकर्मनिगोत्तयो
२०२ र्नैवैपरीत्ये गोत्वस्याव्याप्यत्वादिसाधारणत्वमात्रनवाचार्नत्वमत एव येनेतु परस्यव्यक्तिपाचित्तागोत्वस्याव्याप्यत्वादिपदस्य
तच्छक्तैव व्यक्तिलाभसंभवाद्धेतुपदस्यापिव्यक्तिवाचित्वं तस्यादित्यिः ननु गोत्वम पीति · येन तु शब्देनाप्यते तस्य तु यं गरणा
त्वयः पक्षा गोत्वप्रकारेण विषयत्वे पि शक्तिविषयव्यावर्त्तकमितिमत्वदायार्थः तथाचिकीर्षा पीतिः चिकीर्षाधीनत्वनोपित
नकज्ञानाविषयत्वे पि तद्विषयव्यावर्त्तकमित्यर्थः ननु चिकीर्षाधीनत्वस्य फलत्वात्तथा तद्याववर्त्तकत्वे विषयविशेषणता
तथा तद्यावर्त्तकत्वमननुगततद्व्यक्तित्वानामेवोपादेयं तथा च पूर्वोक्तानवविषयानुगमादिना स्वस्य विषयविशेषणतास्व
कारणतावच्छेदकाप्रवेशे प्रमेयत्वादिना कृतिविषयकादपि ज्ञाना न्यून्यापत्तेः तद्विशेषणत्वप्रवेशस्यावश्यकत्वा
दित्याशंकायां कृतित्वस्य विषयविशेषणतया अतिप्रसंगमननुगमादिकं च वारयति एवमितिः अननुगमादिभयेन राम
चिकीर्षाधीनत्वस्य विषयविशेषणता तथा प्रवेशे किंचेत्यादिनोक्ता याः कृतौ चिकीर्षासाध्यत्वपाकनिष्ठसाध्यतानि २०२
रूपकत्वयोजनिसंभवेनानुपपन्नेत्याशयस्य वारकतया एवमित्युक्तग्रंथमलिकरुद्धत्वात्मतयात्रिकिंचेत्यादीतिः किंचे

त्यादि दोषस्यापत्ये त्यादिनेव गवारणोपि चिकीर्षाधीनत्वस्य विषयाभूय विषयव्यावर्त्तकत्वे विषयविशेषणताद्दुर्भिच्चर्णांका
पाश्रुतवातीर्णायाइदानीमेवुवारणायेत्यमित्यादिनैवोक्तदोषवारणायपर्यवसानमिति नोक्तावतारणा विरोधः मूले
कृतिसाध्यत्वे ति: ज्ञानविषयवर्त्तकतावच्छेदककृतिसाध्यत्वरूपविषयत्वमर्थः प्रविष्टे तिशेषः न विशेषणं न विषय
तया कृतिकारणतावच्छेदकं अवसत्वात् कृतिरूपकार्यपूर्वकालेत स्यासत्वात् तद्विशिष्टस्य कार्यपाकसत्तापा
एव तत्पूर्वमावच्छिन्नकारणताघटकत्वात् तत्पूर्वमसत्तः कारणतावच्छेदकत्वासंभवत्वाभिमानः स त्वे त्वेति: सत्तापग
मेत्यितार्थ्यः ज्ञानकृतिरूपविषयविशिष्टज्ञानसत्वं तत्रैव तादृशविशिष्टज्ञानसत्वेच: नोपलक्षणमिति साध्यतापरि
चापकमेव न तु तवच्छेदकमित्यपि न संभवतीत्यर्थः अतिप्रसंगात् साध्यतानाज्ञानत्वेनैवहेतुत्वे त्रसमसाध्यरष्यादिज्ञानादपि तत्र
प्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः कारणतायाच्चवच्छेदकं हि विषयांकिंचिद्विशेषणताविषया किंचित्पलक्षणतया कृतिः साध्यत्वेन विशे
.षणाविषयावच्छेदकत्वासंभवेपि तु पलक्षणतयावच्छेदकत्वं तु वापवादमवृत्तिसमाधत्ते: कृतिरीतिः ज्ञाने ज्ञानस्य जनकत्वे विशे
.षणावच्छेदकं तथाचनोक्तातिप्रसंगरतिभावः साध्यसाध्यत्वविशिष्टपाकादिरूपजनकधीविषयेवकारः परिचापकत्वेप्रत

नंतरं योऽर्थः परिचायकतया कार्यं पूर्वमसत एव तस्य साध्यत्वनिष्ठविशेषणतानायामवच्छेदकीभूतं पदस्यादितोऽर्थादिति
२०३ प्रयोजकतया उपलक्षणं अवच्छेदकत्वेऽपि उपलक्षणव्यवहारविषयः अथ च नोक्तातिप्रसंग इति शेषः विशेषणताव्यावर्त्त
कत्वात् व्यावर्त्तकतापत्तेरिति भावः आलोके परिचायकाश्रितिः कृतिविशेषेऽपि न साध्यत्वविशेषणताव्यावर्त्तनतावच्छेदक
त्वमित्यर्थः कृतिजन्यत्वग्रहाद् इति पाकादौ विलम्बादिः सच पाकत्वादिरिति भावः मूले पक्षनिर्दर्शनादिति पक्षत्वोपगमस
म्भवादित्यर्थः एवं चेदमिष्टसाधनमिति ज्ञाने सैव पक्षत्विजनकत्वमित्युपगमप्रत्यक्षत्वाध्यमिष्टसिद्धिजिज्ञासानंतरं शब्दप्रमाणानु
भूपमानापाः प्रवृत्तेः कृत्यज्ञानानंतरमिदमिष्टसाधनमितिज्ञानं कल्पयित्वोपपादनवत् एतादृशाज्ञानानंतरमपि ना
इष्टसाधनकल्पनेन प्रवृत्त्युपपादनस्य सम्भवाद् उभयोरेव प्रवर्त्तकतायाः सम्भवात् प्रथमस्यैव प्रवर्त्तकत्वं न परस्य लघु
इष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थो न तु साध्यतावदिष्टमित्यत्र किं विनिगमकमिति पूर्वपक्षफलितः एतेन सत्त्वसाध्यमिष्ट । २०३
मितिज्ञानात्प्रवृत्तिदर्शनेन विनिगमकाभावकाशो नाविनिगमकप्रदर्शनविरोध इति परास्तः फलेच्छया पाकस्वादीच्छया पा
स्वविषये तिस्वविशेष्यसुखादौ सत्यर्थः तथेति स्वविशेष्योपायविशेष्यकत्वेन साध्ये सत्यर्थः अन्यथाप्यमानकारणाभावसंको

चसोपायविशेष्यकत्वानंतरं कल्पनस्याप्रसंगादिति भावः इतिज्ञानंतरं तज्ज्ञानानंतरं कल्प्यमिति शेषः विशेषणाज्ञा
नसाध्यत्वात् विशिष्टविशेषणाज्ञानसाध्यत्वात् विशिष्टविशेषणाकज्ञानस्य ज्ञानद्वयं तन्ज्ञानद्वयकल्पनं एवं च विशेष्ये
विशेषणमिति रीत्या विशिष्टविशेषणाकबोधेऽपि विशिष्टविशेषणज्ञानं हेतुरिति प्राचीनमतानुसारेणाभिहितं
द्वयं तन्ज्ञानत्वनिर्विकल्पकानंतरं विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या ज्ञानामीत्य तु व्यवसायोपयोगमाहात्म्यविशिष्टजित्याः कोचे
पि हृदबोधएवविशिष्टविशेषणज्ञानं हेतुरित्युपगन्तं सत्यासत्या सत्येन दूषणान्नवकाशादेतदनुधेशायेन चेत्या दिनात्युत
पतिविरोधी च सत्ते प्रयोगः कृतिसाध्य इति न च प्रयोगे कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः परस्परास्परावच्छिन्नावच्छेदकतो
मोनोपगमेऽवोधस्यसमूहालंबनतयाप्यकामे दप्रसंगः एकस्या एव अन्यपितावच्छेदकत्वोपगमेन विशिष्टविशे
ष्यकत्वाने विशिष्टत्वानहि द्वितेऽपि कस्यान्यपितावच्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इति तान्त्रभयोर्विशेषणतापो
त्तकत्वमनिविष्टत्वलं घटपदं वदिस तेन च नमप्रविविधयकपितेक विशेष्यतास्तुपगमेन वाक्यभेदपरिहारसंभवात्
नवेत्तिनाप्रसर्थः कृतिसाध्यत्वं प्रयोगे बोधपितेनिरर्थे साध्ये घटकसाध्यत्वविशेषणतापन्नप्रयोगक्रियाप्रांकृ

मु० तिसाध्यत्वरूपायाः स्वार्थविशेषणतांगीकृते त्वर्थः अतो यथाश्रुते निरुक्तबोधाप्रसिद्धेपि नासंगतिः एकसार्थान्वयमिति एकस्वा
२०५ र्थविशेष्यतया भासमानापरपदार्थविशेष्यतया स्वार्थान्तरान्वयबोधकत्वस्य त्वर्थः अत्र चैकरूपावच्छिन्न स्वार्थरूपनि
वेशाज्ज्ञानातीतादौ वर्त्तमानत्वादिरूपाख्यातविशेषवत्त्वार्थाच पि ज्ञानादिक्रियाधात्वर्थान्तसामान्यस्यार्थात्प्रयत्नादेः प्र
कृते चाख्यातार्थे इष्टसाधनत्वाघन्नपि पाकादेस्तत्तत्सामान्यार्थकर्तृत्वाघन्नवित्वेपि न चानुपत्तिविरोधः इष्टे कृतिश्रेयद्वयप्रहे
आहत्यिकत्वनगौरवमप्याहुः यज्ञि पदे न चेति पयत्रसितेजनितान्वयबोधतया निराकांक्षे उपायविशेष्यकं साध्ये इष्टक
त्वरूपतिसाध्यत्वबोधो नं प्रवर्त्तकमस्तु तथा च विशेष्यणतया क्रियान्वयिनस्तस्यैव विधेयर्थत्वपानो त्ता नांदो पानामकत्का
शारस्याशंकते अथेति समाधत्ते तथा चेति तथा सती त्यर्थः वठवाद्यर्थनिरुक्त निष्ठसाध्यतानिरूपकत्वरूपे स्यादिः मत्यर्थ
स इष्टनिरूपितसाधनत्वरूपइष्टपीसमासार्थस्यशक्यमिति प्रवर्त्तकं चेति शेषः निरूपकतासंबंधेनोपायविशेष्यकेष्टनि राम
ष्टसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे उक्तगौरवानवकाशात्साध्यत्वस्य साधनताद्यपेक्षया गुरुत्वं किंचेत्यादी ना दर्शपामासमु २०५
खत्वादिप्रकारकेशपांशुवादिविशेष्यकस्तुवादित्वप्रकारकज्ञानत्वेनाक्तहेतुतायामादिचिकीर्षायां उपायविशेष्यक
ज्ञानयोः सामान्यरूपेणोपवर्हेतुता सामान्यधर्मकाणतावाहकप्रमाणायस्त्वपातात्तनवेद्यसामान्यकारणसंकोचःस्वतान
नुगमात्तस्य विशेष्य विशेष्यकज्ञानत्वेन सामान्यकारणकारणत्वकल्पनासंभवादित्युपायविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानमात्र
हेतुतायास्वस्थापकोक्तउक्तावनुशपं प्रदर्शयन्नालोककृतः किंचेत्याद्यवतारयति नन्विति एवं साध्येष्टकत्वस्य गुरुत्वेउक्तानुपप
त्तेरितिसाध्येष्टस्य विधेयर्थत्वेन घटकसाध्यत्वे विशेष्यणतया कृतिसाध्यत्वविशेष्यतापन्नक्रियान्वयेउक्तानुपपत्तिविरोधाद्यापत्तेरितिसा
ध्येष्टस्य विध्यर्थत्वेन घटकसाध्यत्वे विशेष्यणतया कृतिसाध्यत्वविशेष्यतापन्नक्रियान्वयेउक्तानुपपत्तिविरोधाद्यापत्तेरित्यर्थः
इष्टसाधनताद्यक्तेति पर्यापि निरूपकतयाप्यागी त्वपीष्टनिष्ठसाध्यत्वमपि लिङ्थः संभवतितथापि निरूपकतासंबंधस्य
समिपामकत्वपावाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन चेत्संनवं रेते मादाखन्वयबोधानुपपत्तिरित्याशयेनसाधनताया लिङ्थता
भ्युपगमः तेन रूपेनउपायविशेष्यकेष्टसाधनताप्रकारत्वेन गौरवादितिविशेषत्वमपि गुरुत्वमित्याशयः इष्टप्रतियोगि
कहेतुताविषयकज्ञानत्वेन इष्टविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपितसाधनत्वविषयतानिरूपितात्र्यत्व
विशेष्यतानिरूपितोपायविषयताशालिज्ञानत्वेनेत्यर्थः विशेष्यविशेष्यणाभावभेदेपीतिरर्स्मि इष्टसाधनमेतत्साध्यंमिष्टमि

भ० त्तिज्ञानयोरेकविशेष्यकत्वाद्यभावेपिअव्यक्तंउभयसाधारणंसाध्यत्वंसाधनताप्रतियोगित्वमितिसाध्यताभानेऽपिसाध
२०५ नताप्रतियोगित्वंभासतइतिसाध्यमिष्टमितिज्ञानसाधारणरूपमुक्तरूपस्येतिभावः यद्यप्येवं पूर्वपक्षिणोपिसाध्यतायाः
साध्यताघटकताऽनुमतेति किंवेत्यादिनासिद्धांतिनः साधनताघटितसाध्यत्वनिर्वचनंदूषयितात्तस्मात् साधनकत्वमे
वतत्साध्यत्वमितिअवशिष्टीयनेनसंदर्भविरुद्धंस्यात् तथापिसाधनतायाःसाध्यत्वघटकत्वेसाध्यतायाःस्वरूपेत्तपाऽगुरुत्वेन
विशेषणामित्यादिरीत्याविरोधोविशिष्टविशेष्ययोर्ज्ञानानपेक्षांबुभत्पत्तिवैचित्र्यंचस्वीकृत्यसकृतिसाध्यपायमाध्यमि
ष्टमितिबोधमेवविधिवाक्याधीनंपूर्वपक्षीस्वीकर्तुमर्हतीतिसाध्यतायाःसाधनताघटितत्वदूषणंकरणासंगतिः इष्टसा
धनताज्ञानात्तउपायविशेष्यकत्वप्रकारकज्ञानात्तदुभयपीतिसाध्यतायाःसाधनताघटितत्वेनगुरुत्वपातेत्त्वानहेतु
ताकंगौरवरूपोक्तदूषणमपीत्यर्थः तेनरूपेणइष्टविशेष्यकसाध्यताप्रकारकज्ञानमपितेनियमतस्तदुत्तरसत्त्वमितितदुभ्रसा ताम
धिकरणदशायामेवसोत्वमित्यर्थः घटेप्यभिचारात्घटेसत्त्वात्तत्समानाधिकरणदंडविनाशदशायामपिघटसत्त्वादितिभा २०५
वः आलोकेइष्टज्ञानस्यप्रवृत्तिपूर्वमिष्टतज्ज्ञानजननस्यआवश्यकत्वादितित्र्यलयव्याप्तिकाप्रातत्त्वानहेतुतासिद्धा

वितिशेषः तस्मिन्निष्टत्वज्ञानेसत्यपीतिफलेसिद्धत्वग्रहदशायामितिशेषः मूलेवक्तानेनतत्राशादितिइष्टत्वज्ञानेन
कादेर्विशेषणात्तपादेरुक्तोत्पत्तिर्विदितापत्त्याणोरक्षाद्विरूपविशेषज्ञानेनोत्पत्त्यादितीयद्वाणो एवंइष्टत्वज्ञानसंभवेनतत्र
नोमेवफलेच्छायानाशेतदनंतरंचगौणोपायेच्छानुत्पाद्यप्रसंगादित्यर्थः आलोकेस्वज्ञानेव्यापारोऽस्तीतितथाचव्यापार
सत्त्वात्स्यापारवत्ताइच्छायानाशेविनानुपपत्तिरितिभावः साधारणरूपेणजनकत्वेजनकतोपगमेतथासतिसाध
नताप्रतियोगित्वरूपसाध्यतायाअपिसंबंधातरस्यविषयतायाअतिप्रसंगभंगायप्रवर्तकतावच्छेदकशरीरेनिवेशप
तयाउपायविशेष्यकप्रवर्तकत्वेइष्टसाधनताज्ञानेपिसाधनत्वविशेषणीभवतिप्रतियोगित्वेइष्टरूपविशेषणस्यसंबंध
विशेषभानस्यस्वीकरणीयतयागौरवात्स्वयाद्रूयोरन्यतमात्संभवादितिभावः सामान्यरूपेणेतिसाधनताप्रतियोगित्वरू
पसाध्यताप्रकारकज्ञानस्यप्रवर्तकत्वानुपगमस्यदृष्टांशेप्रतियोगितासंबंधेनसाधनताप्रकारकरूपंपतसाध्यताज्ञानं
पचउपायांशेऽत्राञ्यतासंबंधेनसाधनताप्रकारकज्ञानंतदुभयानुगमकोक्तरूपेणेत्यर्थः तथाप्रवर्तकत्वेनरोषःसाध्यता
याःसाधनताघटितत्वेनतदपेक्षयागुरुत्वपाकारणतावच्छेदकंगौरवं। मूलकृतासुविरइष्टज्ञानंसभवंताद्दशकारणाभावा

मू० तपाकाप्रवृत्तस्य निर्वाहप्रयोजकतत्पाकमिहितमिति साशयेन सुखेष्टत्वज्ञानं पाकसाध्यकप्रवृत्तावृत्ते तु रितत्तत्तदभावः कार
२०६ णताभावत्तपाकप्रवृत्तस्य भावप्रयोजकत्वतुशयेन तदिने पीष्टत्वज्ञानासंभवेन पाकप्रवृत्तस्य निर्वाहप्रदर्शनमवतारयति।
नन्विति ओदनपाकसाध्यकप्रवृत्तावोदनस्य साध्यतांतर्गतत्तत्पाकभानात् ओदनसाध्यकप्रवृत्तौ च तत्तत्फलसुखगोचरेष्टत्वज्ञान
मपेक्षितमिति तदसंभवेन तत्पाके प्रवृत्तस्य निर्वाह एवेत्याशंक्याह तत्तत्साधनस्येति सुखसाधनस्येत्यर्थः असिद्धत्वेन प्रवृत्तसमगो
चरत्वादिति साध्यतत्पाकप्रवृत्तिगोचरत्वं तत्भावादित्यर्थः विशिष्टसाध्यतांतर्गतत्वेपि तस्य साध्यतावच्छेदकतत्वे व प्रवृ
त्तिविषयतातत्ताद्दशविषयतायां च तद्विशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः मूले तत्रेति तत्ताः नःरूनंतरसा
दादिरित्यर्थः विशेष्यसंनिकर्षात् ओदनस्य सिद्धतत्पाकसन्निकर्षसत्वेन विशेष्यतत्पाकभानसंभवादित्यर्थः प्रकृते तु ओदन एम
स्य विशेष्यतत्पाकभानासंभवस्यैव इष्टपतिश्रीलोकेरहस्तिमितितदनेनपापाकप्रवृत्तिस्वेविस्तिरित्यर्थः तदभागात्सन्निकर्षाभावे २०६
न विशेष्यतत्पाकभानात् यद्यपि समानेत्यापनीतस्यापि विशेष्यतत्पाकभानं नेपापिकानुमतं तथापि तस्य तथाभानम
नुपेत्य तद्विशेष्यकेष्टताज्ञानपर्यंतं तदुद्देश्यकप्रवृत्तावनपेक्षितं तदपेक्षितं तु तत्फलेष्टतोभयपदे शिष्याचरणादित्यानमे

वेत्यभिधायप्रवृक्त तत्तत्साधनतारयति। नन्विति। वस्तुतः स्वदिमनेन प्रवृत्तस्यव्यवहितपूर्वकालवर्तित्वं विवक्षितं। अन्यथाकरावि
तस्यतापेक्षापात्तस्य भोजने प्रवृत्तस्यापत्तेः तारक्वस्यपातपूर्वंपराभूतत्वावा विधेयाभ्यवती साधयित्ते मतंयतोप्येन तस्य संभव
ती साध्ये प्रवृत्तस्याव्यवहितपूर्वत्वेद्रोरिष्टसाधनताज्ञानोपादानप्रसन्नयोः सतेफलेच्छासत्वासंभवमात्रिप्रतिनवेसा
दिनादिष्टसाधनताज्ञानं फलेच्छावदिति फलेच्छा फलसाधनतयाज्ञानयोरित्यर्थः विषयप्रवृत्तस्य उपादानप्रसन्नद्वस्य
यद्यपि फलेच्छा फलसाधनताज्ञानपोरुपापाकिकीर्षाद्वौ ऐव प्रवृत्तिनिर्देशज्ञानात्त्रतः प्रवृत्तस्याव्यवहितपाकद्वाणोस्तु तस्तयोरस
त्वेपिविकीर्षाद्वौ रातत्र सत्वेन पादानप्रसन्नद्वास्यसाद्यान सत्वं संभवत्येवेति समाधानं स्फुटं तथापि श्राद्धानतः समावा
नातरमाहउच्छान्तपसतोरितिफलेच्छसामग्र्युतरात्वेसतितदुत्तरात्तत्सिद्धत्वज्ञानसामग्र्यनुत्तरोपः समयस्य द्विविशिष्टफ
लसाधनताज्ञानस्यस्वरूपसदिच्छाविषयप्रसाधनताज्ञानेसानेनेविषच्छिन्नतादित्यर्थः एवंचरच्छानाशेपि प्रवृत्तस्याव्यवहित
पूर्वत्वस्तगोत्तरसमयविशिष्टफलसाधनताज्ञानसत्वान्नानुपपत्तिरितिभावः प्रयमेप्येतद्विवरणोपत्ररुद्धानां स्वर्गादिका
लमध्येफले सिद्धत्वज्ञानं नंतत्र वृक्षादिविजेवेनापिप्रवृत्तस्य निःस्तथापि रक्षेन सत्तोपवतद्वाणाव्यवहितएवप्र

म० ोऽवृत्तिस्तावत्तत्तद्गामात्रस्यापीसमयएवरस्यातुल्यकालोत्पन्नत्वाद्दशासमपत्तिनहितदुरितत्रतात्पर्यंदृष्टत्वेन
२०१ सुखादिविषयकेशाद्दज्ञानानंतरं स्वर्गत्वादिनातद्विषयकतत्तत्साधनताज्ञानंलायंततदेवप्रवर्त्तकमितितदनंत
रमित्यादिनामूलेनाभिहितंतादृशविधौआकांक्षापाःस्वर्गकामस्समभिव्याहारस्यचोपयोगितेत्यतेस्ततत्स्वरसा
ततादृशाज्ञानमपिशाब्दबोधरूपमित्याशयेनव्याचष्टेस्वर्गस्येतिकामनाविषयत्वेनोपस्थितस्येतिप्रवत्तलिंगका
नुमानादित्यादिःअसिद्धत्वोपस्थितस्याकामनाविषयत्वलिंगेनेत्यादिःसाधनाकांक्षोत्पादितिशेषःलिङर्थान्वयेन
सहेतिलिङापोगतिष्टसाधनताप्रतियोगितयाभासमानेनेष्टेनसहेत्यर्थःतदभिन्नसाधनपरिचयार्दवतत्सा
धनाकांक्षानिशमितिबोध्याप्रवर्त्तकत्वज्ञनपपततेइतिपघपितादृशशाब्दबोधस्यसाधनताप्रतियोगित्वेनभासमानेफ
लेनेष्ट्राविषयतावच्छेदकस्वर्गत्वप्रकारकत्वात्रापितत्रभेदसंबंधेनतदवच्छिन्नप्रकारितेवत्तथापिफलांशेआप्र राम
पत्तासंबंधेनेष्टतावच्छेदकप्रकारकमिवाभेदेनतदवच्छिन्नप्रकारकमपिज्ञानंहेतुःतदज्ञानाज्ञाननतद्दवच्छेदज्ञानयो २०१
स्तुल्यकार्यकारितातत्रतत्पदवपदेवाप्यवृदभेदस्त्रानस्याप्यत्तुमितिजनकत्वपरामर्शेयंथेमणिरूतालिखितंअथवा

स्वर्गत्वविशिष्टस्येष्टभेदान्वयेस्वर्गत्वस्यापिधर्मिपारतंत्र्येनइष्टप्रकारकत्वस्वरूपेपमितिमावःविधीतिविधिजन्यज्ञान
जनजन्यज्ञानेप्रवर्त्तकमितिमूलग्रंथविरोधइत्यर्थःततोविधिवाक्यजन्यज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वलाभात्इष्टस्वर्गाभेदान्व
यबोधस्यापिविधिवाक्यजन्यज्ञानत्वादितिभावःधत्वाख्याज्ञात्वयज्ञानरूपमितिपागरोधात्वर्थस्वर्गपदार्थविषयक
मित्यर्थःतस्यतादृशग्रंथस्यतथाचततोवाक्यादाकांक्षार्थज्ञानस्यैवप्रवर्त्तकत्वलाभाद्विरोधइतिभावःपदार्थैकदेश
तयालिङ।पदार्थेष्टसाधनतैकदेशातयाअस्मान्वितत्वेन्यकामनाविशेषणत्वपाठउपस्थितत्वेनत्रनाकांक्षतत्पारष्ट
विशेषणतयाअन्वयेनिराकांक्षोतथापनतदुपलक्षणीभूतमारूप्यतेकदेशस्वर्गपदार्थेनसमासापविष्टपदार्थे
स्येष्टस्यान्वयाभ्यंभवाबेसपिबोधंनेवमन्वयःनइष्टेस्वर्गान्वयःआनुमानिकंमानसंवेतितादृशोपिबोधेकथंचिदा
कांक्षादेरूपयोगोबोध्यइतिनविरोधःतन्निषेधपत्तिपारनविरोधइतिस्वपमण्यानुमानिकज्ञानस्थप्रवर्त्तकत्वोप
गमादितिभावःसाधाल्लगेधेनेतिस्वकृतिसाध्यताज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्तपामणिकारानुमतत्वेपिस्वेष्टविषयफलज्ञा
नस्यप्रवर्त्तकतापात्तदनत्तमततात्तदृशज्ञानानुरोधेनस्वहंस्वेष्टसाधनपायकःस्वर्गकामत्वादित्यनुमानस्यावश्य

भा० कर्तव्यमेव तत्तत्साधनादिना निराकृतत्वादित्यर्थः विश्वजिन्न्यायानवतार इति विश्वजिन्न्यायज्ञेन त्वादो विधिप्रत्ययेनेष्टसा
२०८ धनत्वबोधितेऽदृष्टविशेषाकांक्षया स्वर्गरूपेष्टकल्पनमिति न्यायप्रवृत्तिरित्यनुपपत्तिरिति तद्विशेषाकांक्षानुदयादित्य
र्थः ननु साधनत्वमात्रप्रतीतावपि साध्यविशेषाकांक्षात्वात्तद्विशेषस्वर्गकल्पनं संभवत्याशंकां निराकरोति साधन
त्वमात्रेति साध्यांतरस्यापि श्रुतिदृष्टनरकादेरपि संभवात्साध्यतासंभवेन साध्यविशेषाकांक्षात्वापादकत्वेन प्रसंगा
त्प्रवर्तकतात्पर्यग्रहात्तदर्थाविधिवाक्यस्य प्रवृत्तिपरताग्रहीतत्वात्तत्र न्यायस्य स्वर्गोऽस्मन्नरकादिफलसाधन
तापरत्वस्य बोधात्तत्र भावनिश्चयात्स्वर्ग एव साध्य इति साधनतापरत्वग्राहकप्रमाणेन स्वर्गसाधनतापरत्वस्य
विधिवाक्ये ग्रहेण स्वर्ग एव भागसाध्यत्वपालम्भ इत्यर्थः इष्टसाधनत्वमेवाश्रित्य न्यायमिति पाकादीष्टसाधनत्वस्य
प्रवृत्तिपरनिर्दोषवाक्यप्रतिपाद्यत्वादिति श्येनयागेन साधनत्वस्यादोषप्रवृत्तिक्रिमतांतानत्वसाधनत्वस्यैवावबोधक इत्यर्थः त राम०
त्साधकत्वेनेति विधिप्रत्ययस्य प्रवर्तकार्थबोधकत्वग्रहेणेत्यर्थः तदेव विधिवाक्ये प्रवृत्तिपरत्वमेव दुर्ग्रहमिति तादृशा २०८
र्थवाचकपदघटितत्वस्यैव विधिवाक्ये प्रवृत्तिपरत्वानुमापकत्वादिति भावः इष्टसाधनत्वमेवार्थो लिङ्गादिति समभिव्याहृतका

म्नाविषयतावच्छेदकरूपावच्छिन्नफलविशेषीयत्वं साधनत्वमेव विधिप्रत्ययवाच्यमस्त्वित्यर्थः प्रवृत्तिहेतुत्वेन विधिवाक्या
नेऽप्यो समहद्दृष्टप्रवृत्तिदर्शनकल्पनं विशिष्ट एव यादृशविशिष्यार्थे ज्ञाने स्यात्प्रवर्तकता तादृशविशिष्टार्थस्य शाकत्वाद्यनु
तपत्तिदशायां शक्तिग्रहात् किंचिद्देशपरिमाणावीजातस्य लभ्यत्वप्रतिसंधानस्य तदाभावेन विधिप्रत्ययस्य शक्तिग्रहा
तेनेन्द्रनरकालरष्टस्यामलभ्यत्वप्रतिसंधानेन तस्य शक्ता वेशाक्तिग्रहस्य श्रमत्वं कल्प्यतामित्याशंकां निराकरोति धा
र्मिकेति शक्तिग्रहानुरोधः शक्तिग्रहस्य प्रमात्वानुरोधः विशिष्टमेव रूपं शक्तिरोपितसाधनत्वमेव श्रयेम यथा सिद्धि
रिति तत्तत्कालेऽस्य यथालभ्यत्वप्रतिसंधानेन एवं शक्तिग्रहस्य कस्यचिद्देशे शक्यत्वे भ्रमत्वकल्पनं वैचादित्यर्थः साध
नत्वेऽपि साधनत्वभागस्य शक्यत्वेऽपि शक्तिग्रहस्य भ्रमत्वमस्त्विति चेत्तस्याः सिद्धिरिस्यानुगतेर्लभ्यत्वे परिविधि
प्रत्ययस्य रष्टसाधनत्वेऽप्यथकशाक्तिरूपेणैव तेन देवैः श्यामापरिमाणप्रशक्तिस्तदेव नवलवनिष्ठजननकत्वशक्तेः परवशप
कत्वपातत्रवलवत्वशारीरस्वजन्येष्टप्रवेशात्। स्वजन्येष्टप्रवेशात्। स्वजन्येष्टस्य सन्निष्ठसाधनतापत्तिपोगीष्टरूपत
पारष्टोपरागेणैव साधनत्वशक्तेरनपवादादित्याह। किंचेति साधनत्वमात्रमपीति इष्टसाधनत्वमपि नशक्यं पार्थक्ये

५ न्यकृतः साधनत्वमात्रमिति चेत्परीक्षणं नयोजनापार्थकोऽनेनसम्भवो मतरनिरोधः कृतः साधनत्वमात्रेऽरुणाशांप
२०८ रितत्वकेवलसाधनत्वमवताऽदृष्टकशाकादुच्यतइतिकृतइत्यर्थः स्वजन्मेष्टोत्पत्तिगर्भितपा स्वजन्मेष्टोत्पत्तिनांत
रीतत्वकेवलसाधनत्वमवताऽदृष्टकशाकादुच्यतइतिकृतइत्यर्थः स्वजन्मेष्टोत्पत्तिगर्भितपा स्वजन्मेष्टोत्पत्तिनांतरी
पकत्वं स्वाधिकदुःखपापतपाक्रियेष्टसाधनेनत्वसेऽप्ययक्तत्वर्थनिष्ठसाधनतानिरूपकतत्स्वजवदनिष्टाजनकत्वप
विष्टत्वादिति ननु स्वजन्मेष्टोत्पत्तिनांतरीपकातिरिक्तदुःखाजनकत्वंपर्याप्तमेव तत्रापि स्वपदमनुपयोगिप
रमितत्तु समितिपदितुत्स्वमंदुःखजनकत्वभेदइतियोगिपरमुच्यते वलवद्वेषविषयदुःखाजनकत्वं वासनु
दायेनविवक्षितेनेराप्रकृतक्रियापापाद्दृष्टसाधनत्वेनततगर्भोविवेषितं तरस्तवधेपमूलेऽपापतामात्राभिधाने
पिलकारणापागेदृष्टसाधनत्वेनसामान्यरूपेणाकारणतावोधनेपितद्विशेषेतिकरणतात्वव्याप्यव्याप्यमव्यापार राम
वत्कारणतात्वरूपकारणतावोत्वावच्छिन्नवोधनादित्यर्थः तथाचकारणतावच्छिन्नस्यानभिहिततयानेष्टबोधकत्वेती २०८
मापानानुपपत्तिरितिवक्तत्वमिहितान्वपलम्भंपापगेदृष्टसाधनत्वंरदृष्टसाधनत्वमात्रस्यतिङर्थत्वादितिमलस्यप

प्याकृतत्स्यपापागेदृष्टसाधनत्वपर्यवसन्नलकाराभिहितत्वं लकारशक्तिलभ्यत्वरूपंप्रागेन तर्भावेणतत्स्यापाक
त्वात्तत्रापितथात्वर्थं तहाचेदृष्टसाधनत्वानन्वपलम्भमेवतद्विसमर्थः व्रतापतेसचासंगतः क्रियोपरक्तकर्त्रेकर
णतादीनांसर्वत्रैवधात्वर्थेलकाररूपस्यान्वपलम्भातयाकुत्रापिशक्तिमात्रलभ्यत्वरूपाभिहितत्वानिर्वाहादतोप
लमसम्बन्धमात्मामनुमवतारपत्तिनन्निविति कृतःप्राप्तमिति कारणात्वमितिशेषः अत्र च घटनरतितथाचतादृशतत्व
पापाः करणतानुवादकत्वानुपपत्तिरितिभावः ननु माभूदत्तु वादकत्वमप्राप्तमेककरणत्वं तादृशातद्तीयपावोध
नेऽदनुपपत्तामिसतत्राहाः पूर्वपापरोऽइतिअपापकत्वरदृसत्यर्थः वाक्यभेदापातादितितरर्थेष्वदृष्टविधानादितिमा
वः इष्टकरणत्वस्याप्राप्तत्वनिर्वाहार्थंव्याचष्टेयागेष्टसाधनत्वमितियागेष्टकरणत्वमितिपागनिष्ठमिष्टकरणत्वमित्य
र्थः एवं च अभिहितान्वयलम्भमितिमूलस्यपागेलिङ्वाच्यापार्ष्टसाधनतापात्रं अन्वयवोधीतरविषयइत्यर्थः एव
मेष्टकरणत्वस्याप्राप्तत्वमनभिहितत्वंचनिर्वहतिशाब्दबोधेतरबोधांतरविषयत्वेपिशाब्दबोधाविषयत्वपात्रमभिहि
तत्वाभावात्त अभिधानस्पशाब्दबोधरूपत्वातान्तरत्वकारणत्वंकृतोनाभिहितमिलाकांक्षायांतस्यलिङ्पमपावात्त

म० माह मूले इष्टसाधनतामात्रस्येति। अत्र साधनपदस्य पूर्ववन्न करणार्थकत्वे करणत्वेनानभिधानात् कौमेरसत्त्वमाह
२१० उपायमात्रार्थतया लोकवृत्त्या च इष्टेरिष्टेति उपायताबोधे सति बोधेन तेन करणानां याः प्राप्तत्वस्फुटपन्नानुवादतां स
ष्टयति साभासापशङ्कापेति उपायत्वसाभासाशङ्कापेत्यर्थः साक्षादसाधने साक्षात्साधनत्वेन ज्ञायमानेऽपि तेति
गायां तन्मावेतद्बोधयेत्तेति साक्षात्साधनत्वे सति साधनत्वरूपलिङ्गोपायन ह्याख्यापारवत्त्वविशिष्टसाधन
त्वमनुमापयेत्यर्थः कारणत्वस्य च समन्तापात्तावत्ताकयाप्रबोधपर्यवसानेन एतावत्त्वेव कथ्यकरणत्वलामहसा
कांक्षा पामाहफले ति फला योगव्यवच्छित्रत्वे सति सव्यापारककारणत्वस्येव करणलक्षणत्वरूपत्वादित्यर्थः
न्यपमतेकर्तृकरणादिधर्मिणां कारणानभिधानात्तेषामनभिहितत्वं अनभिहितेत्तत्संख्याकत्वरूपमे एम
वविवक्षणीयं न तु यथाश्रुतं तत्र अनभिहितकर्तृत्वादिधर्मकत्वं वाच्यं तेन पचमानं साक्षाद्वापिक्रियापाविशेषणानपा २१०
त्तेनेत्याख्यातेनाभिधानात्तथा च पचतेति विशिष्टस्यापि न करणत्वाभिधानेऽपि न तृतीयानुपपत्तिः तेन कर
णसंख्यानभिधानात्तदसिद्धन्तत्समाधानपरत्वेनापास्वयं न त्वानावत्ति ह्यास्माकमूलं माच इष्टेपं त्विति प्रथमेति नत्ती

पेत्यर्थः कर्त्रादीतिपदेन प्रथमापवादस्यार्थत्वेन कर्त्रादिकं विवक्षितं न तु विशेष्यम् अख्यातेन करणसंख्याभिधानात्प्रसिद्धेः सं
ख्यानभिधानं अनभिहितान्वयं न प्रयोगेष्टसाधनत्वमिति मूलतो लब्धं तत्रमात्रपदं स्वरूपविनातन्त्वाल्पमवच्छेपमाहनवेति
इष्टसाधनत्वे सत्यादिकफलकिककावतारवीजशंकामाह कथमिति एतत्प्रयोगगतसंख्याया अबोधनादिदं तवोध्यं अनभिहि
तकर्तादौ तत्तीये तस्य संख्योपात्तकारकानभिहितत्वमात्रेणाविवक्षितं कृत हितादिभिः कर्त्राद्यभिधानेऽपि तृतीयादेरभावात्
अपि तु कर्त्रादेस्तत्संख्यापाच्च कर्त्रादिबोधकपदोत्तरस्वभिन्नेनानभिहितत्वं एवं च करणतृतीयापायमित्तरेण करणा
नभिधानमेव नियामकं करणसंख्यापालकारकृदादिभिरनभिधाननियमेन तत्संख्यानभिधानस्याप्यावश्यकत्वात्पचत्वु
डादि ह्रता बहुव्रीहिसमासेन वा करणाभिधानेन तत्संख्यानभिधानेन तृतीयाप्राप्तिर्वारणाय करणानभिधानापेक्षया
अपेक्षत्वाच्चेति विशिष्य सपेन करणताविधनिविकरणानभिधनिन तृतीयोपपत्तावत्संख्यानभिधानमात्रेस्त ती
योपपादनं हि समेव अभिहितान्वयलभ्यंपाणादिरूपधार्मितो विशिष्यर्थसाधनत्वान्वयलभ्यं प्रतीष्टसाधनत्वसाधनत्व विशि
ष्टोवंमोनत्वलोककारेणाभिहितः धर्मस्यैव विशेष्यत्वादित्येवं मूलार्थः साक्षीपानदर्शयोर्नमासाप्या मिसादोरषीदियर

२१० स्फु...नामधेयप्रतिपाद्यत्वं तृतीयार्थः तत्र तत्पदस्य तत्तत्पदार्थप्रतिपाद्यभेद एव ज्ञानतद्रूपकरणतात्वं क्रियान्वितक
२११ रणतापाप्रकारकविभक्तिरूपतृतीयार्थो धनात्समपार्थेष्टसाधनत्वैकदेशाभेदेऽप्यन्वितकरणत्वस्य तृतीयार्थो धना
संभवादिति तु तत्त्वप्रकाशकारिणो तृतीयाप्युपपादयन्ति लोकाः दरमनाक्साधारणमतमाहुः अन्ये त्वित्यादि निष्ककपदोपात्तता
दित्यर्थः तदुत्पत्तिरिष्टसाधनत्वं तुल्यते क्रियाद्वारेव कृतेरिष्टसाधनत्वपाक्रियेष्टसाधनत्वं विनाकृतेरिष्टसाधनतापात्रत्वोप
पत्तेरिति भावः पाकादिविशेष्यकत्वेऽपि पाककृतिविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानतद्विशेष्यकेच्छयोरैक्येऽपि ज्ञाने क्र
यांसहत्वं नस्य कृते समानविशेष्यकत्वाद्यभवमुपपादयति मूले क्रियाद्वारेति क्रियायाः पापि इष्टसाधनत्वं विषयत्वा
ऽपि फलसाधनत्वमविषयीकुर्वता ज्ञानेन व्याप्तिनि तत्साधनतानवच्छेदकत्वं नियमादिति भावः कृतीच्छामव
तीक्रियाविषया भवतीति क्रियानुकूलकृतीच्छायां कृतेरिव क्रियाधर्मिकेष्टसाधनताधीघटितसामग्रीबलेन क्रियापा राम २११
अपिसाध्या अनेन भानमित्यर्थः इति अन्ये तु समानविषयतासमानविशेष्यकता चिकीर्षाविषयता पाकृतीच्छाविशेष्य
तयापाकः प्रतीयत इति अन्येतः कर्मत्वार्थकद्वितीयान्तेन पाको लभ्यत इति शेषः आलोके इति प्रमेयात एतच्छब्दो न विषय

यात तद्विषयत्वमिति। केषांचिद्विशेष्यत्वरूपं तत्कर्मत्वमित्यर्थः चिकीर्षात्वं चिकीर्षापदार्थे तं कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छावि
षयत्वेनापीति पाकं सेत्यादिः तत्र तस्य योपपत्तेः पाकं चिकीर्षतीति शाब्दे लिखयप्रत्ययोपपत्तेः धात्वर्थप्रकारिकेच्छा
वाचितापात्र अपि ष्यत्वं तस्य संभवादिति भावः एतदुपलक्षणं कृतीच्छायाश्चिकीर्षापदार्थत्वे तत्र स्वीकृतेऽपि न पाकस्य वि
शेष्यता मानाभावे तपाके चिकीर्षतीति व्यवहारस्तदा पाकादि चिकीर्षाप्रयुक्तस्य इष्टादिविषयता तत्र इष्टं चिकीर्ष
तीति व्यवहारापत्तिः कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छायाश्चिकीर्षापदार्थत्वे च इष्टं चिकीर्षतीत्यादितोऽप्यस्यादिविशेष्यकता
वच्छेदेन कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वप्रतीतेर्न तादृशव्यवहारप्रसंगः इत्यपि द्रष्टव्यं। मूले इच्छाविषयविषयत्वे इति मनप्रत
पोर्थेच्छायाश्चिकीर्षितपापकीति भूतत्वप्रकृत्यर्थक्रियायां द्वितीयार्थ इति नेपाकादिपदेन पाकविषयकत्वादिरूपतत्कर्म
कत्वान्वयबोधनादिच्छाविषयकृतिविषयतयैव पाकं चिकीर्षतीत्यत्र पाकः प्रतीयते न त्विच्छाविषयतयेत्यर्थः धात्व
र्थप्रकारिकेच्छायां द्वितीयार्थकर्मत्वान्वयोपगमे ओदनपाकादिविशेषितधात्वर्थपाककृत्यादिविषयेच्छाकाले ओदनं
पिद न ते पाकं चिकीर्षतीति व्यवहारानुपपत्तिरिति रिच्छाविषयक्रियापाकर्मत्वमेव द्वितीयादिनोपस्थाप्यते त्र तस्यप्रकृत्या

म० सकर्मकत्वेपि स्थित्यादिरकर्मकं तथा ग्रामं तिष्ठासतीत्यादप्रयोगादिति मूला शयानुसारेण कृतीच्छायाः एवं निकीर्षात्व
२१२ मिति निष्कृष्टमित्याह अत्रालोके नयावेति कृतीच्छयेव याकचित्स यकृतीच्छयेव चिकीर्षाविषयत्वं चिकीर्षापरार्थकर्म
त्वं नाम तः न कृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकेच्छया इदमत्राववेयं प्रकृत्यर्थकर्मतायाः सन्नन्तसमभिव्याहृतद्वितीयादिना प्र
त्यायने पाकविषयककृतित्वमात्रेण्याकगमनेऽभ्युपगावासमूहालंबनकृताविच्छा तत्र पाकं चिकीर्षतीतिवद्गमनं चि
कीर्षतीतिस्यात् द्वितीयांतार्थविशिष्टक्रियायाविषयता संबंधेन वैशिष्ट्यांशसन्प्रत्ययार्थेच्छायांभान नियमस्तु पगाम्य
उक्तस्थले इच्छायागमनोपलक्षितत्वायाएवं कृते विषयतया उक्तप्रयोगवारणेऽपि गमनं चिकीर्षतीत्यादावात्मने
पदेन गमनाद्यविच्छाविषयकत्वेकर्मत्वप्रत्यायानुपपत्तिः कृतेरिच्छाविशेषणतया भानेन गमनविशेषणाकर्मत्वेवि
शेषणतया भानासंभवात् कर्माख्यातस्थले विशेष्यविशेषणाभाववैपरीत्येन सन्प्रत्ययार्थेच्छायां विशेषितायाः प्रकृ एम
त्यर्थक्रियायाभानोपगमेततन्निर्वाहे पिगमनोपलक्षितकृतिविषयकदर्शनेच्छामादाय गमनं चिकीर्ष्यत इति प्रयोग २१२
प्रसंगो दुर्वारः इच्छायागमनविशिष्टकृतविषयत्वे पिगमनेरिच्छाविषयकृतिविषयत्वाबाधात् । एवं चाधिनगगनादिविषय

यकत्वेन दर्शनादीच्छामादाय गगनं दिदृक्षते गगनं दिदृक्षत इत्यादिप्रयोगानिर्वाहः गगने प्रमाप्यमानस्य दर्शनकर्मत्व
स्याबाधात् । तस्मात् सन्नन्तधात्वर्थं तत् तत्क्रियाविषयकेच्छाकर्मत्वमेव द्वितीयादिनाबोध्यते तादृशेच्छाकर्मत्वं च त
त्क्रियाकर्मतया इच्छाविषयत्वेन इतादृशेच्छाविषयत्वमात्रं तद्विशेष्यत्वमात्रं वा अतः पाकादिचिकीर्षायां समूहा
लंबनं रूपायां साध्यत्वेन दृष्टविषयत्वे गृहादिनिच्छासायांस्थितत्वधिकरणत्वेन गृहादिविषयत्वेपि च दृष्टं चिकीर्ष
ति गृहं तिष्ठासतीत्यादयो न प्रयोगाः दृष्टगृहादिगतक्रियाकर्मत्वेनेच्छायामभानात् गगनादेर्दर्शनकर्मत्वाभा
वेपि विसंवादिन्यासिच्छायां तेन रूपेण विषयतया तादृशविषयतारूपकर्मत्वाबाधात् गगनं दिदृक्षत इत्यादि
प्रयोगनिर्वाहः इच्छाविषयविषयतयेति मूलस्याप्यरिच्छाविषयक्रियाकर्मत्वेनेच्छाविषयत्वमित्येवार्थः तावता
पि पाककर्मत्वेन कृतीच्छायाएव चिकीर्षात्वेन तन्मात्रा दृशपाकेच्छायाइति निर्वाहो इति प्रकृत्यर्थान्वितकृताविष्ट
साधनत्वान्वयेपि कृतिद्वारा प्रकृत्यर्थान्वितत्वदन्वयो ... इति मूला संगतिभावशंकायां पूरयति सा
क्षादिति परम्परायावेति प्रकृत्यर्थान्वयशक्तिशेषः आत्मत्वेतस्मिन्निमित्तान्वयः अन्यथापरम्परयापिप्रकृत्यर्थान्वयेसक

५० तिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनताज्ञानादेवस्वकृतिसाध्यत्वेनपाकादाविच्छानत्तुकेवलपाकत्वेनेष्टसाधनताज्ञानस
२१३ हकृतात्पाकत्वेनस्वकृतिसाध्यताज्ञानात्तत्सामग्र्यंतरकल्पनापत्तेरितिप्रयुक्तंतदिवहृष्टयतिमज्जेवाह्निसाध्यत्वेने
तिएतद्दृष्टांतविषयोक्तंश्रौदनसाधनत्वमितिगौरवादितिशेषः तथाचतादृशरूपावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानमभ्रांतमसं
भवीतिकथंतादृशेष्टज्ञानघटितसामग्रीतोभ्रांतस्यपाकंकृत्साध्यपामीस्वेत्ताहृदृशेच्छानिर्वाहइतिभावः नचेष्ट
विशेषस्यतत्रूपावच्छिन्नव्यतिरेकाघतिरेकेनतद्रूपावच्छिन्नेष्टविशेषसाधनतयास्वतद्वच्छेदेनतद्वत्वधियःसाधा
ताःसंभवइतिवाच्यंएवमपितद्रूपावच्छिन्नेसेष्टस्यपाकत्वावच्छिन्नव्यतिरेकादेवव्यतिरेकइतिसंधानेनतत्कृत्या
वच्छिन्नव्यतिरेकात्तद्रूपावच्छिन्नेष्टपादर्शितपाकेच्छायाश्चानुभविकत्वेनसामग्र्यंतरकल्पनापाश्चावश्यकत्वात्तत्त्वहि
तिवह्निसाध्यपाकत्वस्यौदनसाधनतानवच्छेदकत्वेरसर्थःकथमितिचेत्तिस्त्रहृपाकत्वेनेष्टसाधनताज्ञानघटिता राम
यांविशिष्टपाकत्वप्रकारकेच्छासामग्र्यांपाकत्वेनकृतिसाध्यताज्ञानमेवनिविष्टंनतद्रूपापांतरसाध्यत्वज्ञान २१३
मित्यभिमानःअभिमानंनिराकरोतिसामाधनेनेष्टसाधनत्वेनेतिनिविष्टसाधनताज्ञानमात्रादितिविशिष्टपाकत्वावच्छि

देनेत्यादिः एवंचपाकइष्टसाधनमितिज्ञानादेवपाकविशेष्यककृचिकीर्षाद्वारापाकेप्रवृत्तेकमितिशेषः नित्यत्वफ
लसाधनत्वयोर्विरोधेननित्यक्रियाप्रवृत्तिःक्रियेष्टसाधनताज्ञानान्नसंभवतिअतःकृत्यादिष्टसाधनताज्ञानतो
मेवप्रवर्तकंवाच्यंतत्राप्रसक्तिसंध्योपासनायभावेनिर्दोषवादाधिनाप्रत्यवायप्रहेतुत्वावगमेनेष्टसाधनाभावत्वे
नत्याज्यमानेसंध्योपासनादाविष्टासंभवेनतत्कृत्यादिष्टसाधनताज्ञानसंभवेनतत्रप्रवृत्तिसंभवादितिशंकानि
राकरोतितथालोकेनचेतिनत्वपीकत्वरूपेनकृतिसाध्यताज्ञानादृतेनेष्टसाधनताज्ञानस्यहेतुतातत्कृति
साध्यत्वेनक्रियाविषयविशेषाद्यसंभवतत्ताभावतायितद्वाराक्रियायांकेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वज्ञानयोःप्रवृत्ति
हेतुत्वेनसिद्धत्वात्पाककृतिरिष्टसाधनमितिज्ञानात्पाककृतीच्छोत्पत्तेरप्युभयसिद्धत्वपातद्वाराकृतीष्टसा
धनताज्ञानस्यापिप्रवर्तकत्वसंभवादितितःस्वपक्षेसंदहमतभंगप्रसक्तिमाहवस्तुतस्त्वितिपाकादेरितिस्वगोचरकृ
त्यादिरुपजननेव्यापारीभूतइत्यादिः ततकृतेःपाकादिद्वारकत्वकृतेः नद्वोधासंभवेनइष्टसाधनताबोधासंभवेनत
द्वारकफलसाधनत्वस्यफलसाधनतत्साधनताभंगादितिभावः तत्रप्राथमिकत्वेपाकानुकूलताकृतिरिष्टजनि

भ० केतित्वानापेक्षपाकइष्टजनकपाकजनिकाकृतिरितिरित्त्वानस्य पाककृत्सीकारणापत्तेजन्यत्वजेद्वाणोकृतिजन्यत्व
२१४ स्वरूपेणग्रहीतरतिकृतौ पाकजनकत्वग्राहिनात्रनुपदकथनीयज्ञानेनविषयांकतेरतित्वानएवप्रथमं
तज्ज्ञानसत्त्वेनैवप्रत्यक्षेपत्यपसत्तेतेनैवप्रवृत्तौ संभवंसांताद्दशज्ञानादेवप्रवृत्तिसंभवेनकृतीतिनउत्तराभाविपा
कृतौ इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतेसर्थः कल्प्यत इतिशेषः गौरवादितिचत्त्वेवहितत्वस्यहेतौ रितित्मापनेतिनिष
तपूर्ववर्त्तित्वकल्पनाधिक्येनेत्यर्थः कृतौ पाकजनकत्वभानेपाकेकृतेसाध्यत्वभानानियमात् उं कृतिपेष्टसाधनताधि
योनक्रियांकृतिसाध्यताज्ञानरूपतेतिकथंमणिकारमतेतस्यप्रवर्त्तकतेत्याशंकतेनचेतित्वानाभावः ज्ञानानि
र्वाहः सामान्यत्वेसमानेतितद्विशेष्यकेतिपाकविशेष्यकेत्यर्थः उक्तक्रमेणासमानविषयत्वेघतपाप्रवृत्तेरलाभः प्र
वृत्त्यनिर्वाहः लाघवेनसामान्यत्वरूपलाघवेनाद्दमापातेतः। साध्यत्वसाधनत्वादिस्वरूपविषयत्वेमानाभावाणम०
त्रसाधनतस्यस्वरूपसंबंधादिरूपत्वेव्यापारानिष्ठफलसाधनतापाव्यापारनिष्ठफलसाधनत्वाघटिततपाक्रिया २१४
निष्ठसाधनत्वमग्रहीतापिकृतौ तदिहसंभवातत्वतस्तः प्रवृत्तौ क्रियायामनुकूलकृतिधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वापेक्षा

पालधुनाक्रियाधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेनैवहेतुताकल्पनमुचितंनचतथासतिकृतिसाध्यताज्ञानत्वेनापिहे
तुत्वात्तरस्यकल्पनीयतयापाभवतोगौरवमितिवाच्यंचिकीर्षाकारणातयेवातिप्रसंगभंगेकृतिसाध्यताज्ञानस्यहेतो
हेतुत्वानात्कल्पनातदइष्टसाधनताज्ञानत्वेनहेतुत्वाकल्पनेचिकीर्षाहेतुतयापाप्रवृत्तौ फलविषयत्वानियमासं
भवेनतदनियमप्रसंगात् तादृशाकारणतापाश्रावश्यकत्वात्तस्मादवच्छेदकगौरवेननक्षमतमनुपादेयमिति
कार्यत्वेनापूर्वेवेदिकलिङाद्यर्थः स्वर्गकामोयजेतेत्यादितोलिङाद्यर्थैकदेशकार्यत्वघटकफलतोस्वर्गकामाय
त्वपातक्रियपाश्वजनकत्वरूपविषयत्वेनकार्ये। एवंचान्वयापातासाधितस्वर्गादिरूपफलजनकत्वपोरपित
त्वभानेनयागाविषयकंस्वर्गकामकार्येस्वर्गपर्यंतस्यापिस्वर्गजनकमित्याद्याकारकोबोधः प्रथमतोजायतेतस्यप
वेवाच्यतावादिनांगुरूणांमतेन्यायमतेचयचेतेत्यादिलौकिकवाक्यात्तपाकादिरूपक्रियापारवदर्शितवेदवा
क्याद्दपिफलकामकार्यत्वेनफलसाधनत्वेनचयागादिः प्रतीयतेव्यापारंविनाप्रतीतस्वर्गादिरूपविलंबभावि
फलसाधनत्वानुपपत्त्याचव्यापारतयापूर्वेकल्पनेतितत्रगुरुमतापूर्वेवाच्यत्वंनिराकृत्यस्वमतंतत्र्यवस्थापयितुमा

म० णाकारो विवादगविषयतिपत्तिः स्वर्गकाम इत्यादिवाक्ये येन दर्शितवान् तत्र स्वर्गकामोपनीतेत्यादिवा दिवाकारस्य लिङादि
२१५ प्रतिपाद्यविधित्वं कार्यत्वेष्टसाधारणं प्रवृत्ताववच्छेदकतया निर्दिष्टं तत्र अवस्यावाचकादिपदेन विवक्षितं तादृशाना
नाद्यरूपस्य विधिप्रत्ययानामनुगमकं स्वसमभिव्याहृतक्रियाव्यवहितभाविफलकामसमभिव्याहृतत्वे सति वैदि
कत्वं विधित्वं च विधानानुकूलत्वं प्रवर्तकधीप्रकारत्वपर्यवसितमिति दर्शयति कलांतरभावीति फलकामसमभि
व्याहृतत्वं फलकामान्वितत्वाय परं त्वं वैदिकत्वं लौकिकप्रमाणाबाधितार्थकत्वं विधिप्रत्यये तिस्वरूपकथनं प्रवर्तकता
नप्रकारस्य फलकामसमभिव्याहृतत्वं वैदिकपदं तत्र श्रुतिपाद्यत्वासंभवात् समभिव्याहृतक्रियान्वयीति व्याचष्टे प्रत्यर्था
न्वयीति खोपस्थापकप्रत्ययप्रकृत्यर्थसंसृष्टत्वप्रायथमतो भासत इत्यर्थः इदंकोटिद्वयाविकल्पाख्यातत्वस्मान्वयी ग्रम०
तितादृशार्थो न्वयितया न प्रथमतो भासत इत्यर्थः निषेधकोटिरियमवच्छेदकावच्छेदेन गुरूणां साध्यतावच्छेदका २१५
र्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्द्वयोरिवाहत्यक्रियान्वयित्वनिराकरणं तदभिमतमुपपद्यते उदीच्यानुपपत्तिमान सहकृत
शाब्दजन्यबोधे यागादौ व्यवक्रियायां कार्यत्वान्वयमानात्। विधिकोटौ सिद्धसाधनं निषेधसाधने वाधुर तिस्वबोधकपद

जन्यशाब्दबोधानां तत्तत्प्रयोज्यत्वं वा तु अन्वयबोधविशेषणाय तद्विशेषणप्रवेशाच्च नाहत्यक्रियाकार्यत्वं पेत्यादि
क्रियान्वयित्वरूपपरानुमतं कोटिद्वयव्यवच्छेदाय न परम्परासम्बन्धेनेत्याह तेनाभिधानवलल्लभ्य एव व्यापारबोधानधीनत्वं च न प्रा
थमिकत्वं प्रष्टिकामो यजेतेत्यादिवाक्यस्य लिङ्प्रतिपाद्यकार्यत्वव्यावर्तकवैदिकत्वविशेषणं विषयाभावापत्तेः ताह
शवाक्यादपि वेदकाधीनधात्वर्थस्याख्यातादिरूपव्यापारबोधं विना क्रियायां कार्यत्वानन्वयाद्धात्वर्थस्य तथा
ह्यनुपयोगात् निरुक्तं प्राथम्यं च धातुसामान्यादिव्यापारबोधाधीनक्रियाकार्यताबोधेः तमेव वेदकाधी
नव्यापारबोधस्य तत्क्रियाकार्यताबोधे ये हेतुत्वं पितादृशवाक्यजशाब्दबोधस्यान्वये हितत्वादिति तादृशप्राथम्यानि
वेशे निषेधे बाधस्यावश्यकत्वात् तत्स्वार्थकतायागादिकार्यताबोधे च योग्यतात्वात्तानसंपादकयजेतेत्यादिवाक्य
जाद्यत्वगोचरशाब्दबोधापेक्षया न निरुक्तं प्राथम्यमिति न तत्र बाधावकाशः संस्कारादिशाब्दार्यस्याद्यत्वस्यापि धात्व
र्थत्वरूपक्रियात्वसंभवेन तत्ते संसृष्टतया भासमाने कार्यत्वे वाधवारणाय समभिव्याहृतत्वसम्मूलकृतोपादाना
दीनाद्यत्वबोधकधातोरपि पदांतरासमभिव्याहृततया स्वबोधकप्रकृत्यर्थपरतया समभिव्याहृतक्रियेतिविशेषणं तप

म० ज्ञातावच्छेदकघविष्ठविधिप्रत्ययविशेषणकोऽविपरीतक्रमेण व्याहृत्तिमाह तेनेति लौकिकविध्यर्थे कालांतराभा
२१६ विष्टश्राद्धादिफलकामसमभिव्याहृतलिङाद्यर्थघटितयानादिकार्यत्वे प्राप्ते स्थितादिविधिकर्विध्यर्थ इति पापनाशकामि
गंगापोस्नापानेष्टशुद्धिकामश्चाचमेदिमादिवेदवाक्यस्याशुभाविफलकामसमभिव्याहृतलिङः प्रतिपाद्यकार्यत्वस्य
द्धेः नाशतोबाधइतिनेतद्वाकोनशाहृबोधांतरमजनयित्वैवक्रियांकार्यत्वबोधजननेऽबाधप्रयोक्तिरितिभावः नच
यागादावपि स्वर्गादिफलस्याशुभाविलंबमदर्शनात् प्रथमत एव स्वर्गादिकामकार्यताबोधोबाधस्य वारणाय फल
प्रति साक्षात्साधनत्वेनज्ञायमानत्वं साध्यघटककृतियाविशेषणं पिंपत्तथाच गंगास्नानादिनिष्ठपापनाशादिका
मकार्यत्वेनबाधप्रसक्तिः पापनाशादिरूपफलस्य विलंबभाविलंबमदर्शनात्ताहृशकार्यत्वस्य यागेस्वर्गकामकार्यत्व
त्वस्येवशाहृबोधात्तुदयादितिवाच्यं अस्याख्यातिमनस्तु पगच्छतां गुरूणां साक्षात्पापनाशादिरूपफलसाध
नेतरसाधनतयाज्ञायमानत्वासंभवेनगंगास्नानादिनिष्ठपापनाशादिकामकार्यत्वस्य पुरेनोपादानस्य बोधकप
दसमभिव्याहृतफलं प्रतिसाक्षात्साधनत्वेनज्ञायमानस्वबोधकपदसमभिव्याहृतपिंत्वाभावरूपसाध्यसाधयसिद्धत्वेनत

म० र्थावः विधेयतायाः पक्षतेऽभेदेऽपितत्घटककार्यत्वेरेकत्वात्तस्याः प्रवर्त्तकत्वानप्रकारतया तत्र तद्विधेयतायां बाधकस
२१७ प्रसक्तेरितिसंक्षेपः आह सतिमूलस्य व्याख्यास्या दिति अत्र पूर्वबोधमजनयित्वेत्यर्थः एतत्कथनप्रयोजनं तु
र्थापत्तिदुर्दर्शेपत्तात्तदुरूपपादत्वात् एतदंतं अनुपपत्तिज्ञानरूपसहकारिसंभवे हेतुः स्या पियागकार्यताप्रि
अनुपपत्तिद्वारा अनुपपत्तिज्ञानसहकारिणा अनुपपत्तिज्ञानं च यागोपादेनं कार्यंः स्यात् साक्षात्कृतसाध्यं
स्वर्गजनकयागविधेयककार्यमपितथानस्यात् यागद्वारैवहितस्यकृतिसाध्यत्वेतितत्केरूपबोधकत्वेनेनयाग
कार्यतासिद्धिदशायांतद्व्यतिरेकस्यदुर्ग्रहत्वात् तन्न व्य तिरेकदुर्ग्रहत्वेऽपियागकार्यताव्यतिरेकिन्यपूर्वेअप्र
र्वेकार्यताव्यतिरेकासत्वेनापूर्वकार्यत्वेयागकार्यत्वव्यतिरेकव्यापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपानुपपत्ति
सम्भवेऽपिविनम्रत्तिः उक्ततर्कस्यापपपादकपोविपक्षिकराप्यो द्वारप्रकारः स्वयंपरिचिंतनीयः परम्परयेति एप
अपूर्वकार्यताबोधनेऽन्नपित्वेत्यर्थः तद्बोधस्यानुपपत्तिज्ञानेद्वारा निपीड्यानपयोग्यताहानेद्वारा च यागका २१७
र्यताद्वारोपयोगीतथाचाह त्वेत्यनेनोक्तो लिङा बोधयितुं नशक्य तत्र तस्यसंगतत्वस्यादितिभावः नेनस्वर्गकामरूपनियो

त्वेऽपि निर्वाहः पिष्टमशक्यत्वात्तस्य पदत्वबहिर्भावादवश्यकर्तव्यतया कार्यान्तरेष्वादिविशेषणस्य पदेऽवश्यमंगत्वमार्थान्तरात्
ने च गंगास्नानादिनिष्ठस्यैवोपायत्वात् स्वर्गभयकामपुरुषपदस्य तत्साध्यत्वस्य स्वर्गकामो गंगायां स्नायादित्यादि
वाक्यस्य कालान्तरभाविफलकामसमभिव्याहृतलिङः प्रतिपाद्यस्योक्तविशेषणोपपन्नत्वं हि भोग्यवाक्यमेवानन्तत्र
साध्यस्य तस्य तु यत्नोपासामंजस्य पुत्रभयकामकार्यत्वेन ह्येव कलिङः समभिव्याहृतस्वर्गफलं प्रतिसाध्या
दसाधनत्वेन ज्ञायमानसमभिव्याहृतगंगास्नानादिरूपक्रियापाप्रसिद्धा साध्याप्रसिद्धाविरहेऽपि साध्या
न स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानक्रियापायनापि कामकार्यतात्वेन तदन्यपेनवाधस्य तु वारयतीति वाक्यका
लान्तरभाविफलं प्रतिसाध्याद साधनत्वेन ज्ञायमानापाक्रियापाथमिकबोधाय तद्विषयतानिरूपितत्वाभा
वस्य साधनीयतया बाधानवकाशात् स्वर्गकामकार्यताधीनकार्यत्वविषयतापादकताद्यालिङः प्रयोगत
पापदत्वात् तन्त्रोक्तसाध्यसत्वाबाधकत्वेकक्त्वा तत्प्रकारत्वनिवेशात् अविशेष्यतया पाक्रियान्वयिस्य पूर्वेण बाधः त
त्प्रवर्तकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वं अन्यतोऽनयागादिप्रवर्तकसमूहालंबनप्रकारत्वपाः पूर्वस्य पदान्त

ननु स्वर्गकामस्य प्रनियोज्यस्य कर्तृत्वाधिकारित्वाभ्यां यागादिक्रियान्वयेन योग्यताज्ञानविरहः कामनाविशिष्टस्य
नियोज्यत्वपाअन्वयप्रवकामनापायागविषयककार्यताज्ञानीययोगित्वरूपयागनियोज्यत्वस्य यागनिष्ठकार्यता
धेनत्वज्ञानरूपव्यापारेऽपि योगित्वनिर्वाहतया तत्र यागनियोज्यत्वमानेनाहशव्यापारेऽपि योगित्वरूपयोग्यताज्ञा
नापेक्षा पाकाम्य साधनत्वज्ञानोपयोगस्य तन्निर्वाहकापूर्वज्ञानोपयोगस्य चेष्टं मूलकृता केसमानेनाद्ये अतो
न्वयपर्यन्तं नियोज्यलेनान्वयपरतया व्याचष्टे स्वर्गकामस्येतितादृशान्वयपरतामाश्रित्य स्वर्गकामस्य नियोज्यत्वाभि
धानवलादेव स्वर्गकामनियोज्यस्य श्रम्ममांसा तत्र कर्मनिरासाय कर्मधारयं स्पष्टयति स्वर्गकामस्य नियोज्यत्वेऽपि
ति अन्वयोः न प्रबोधः तत्रेति तदुपयोगित्यर्थः अभावात् अपूर्वबाधात् पूर्वमसंभवात् तन्नु स्वर्गकामस्य अन्व
याप्ययोग्यअन्वयसंभवात् योगनियोज्यतया अन्वयपुरवकिमर्थमुपेयत्तेपदर्शी यागस्वर्गसाधनत्वज्ञानवद्वसमान
मसात्रापि सेतत्तद्दर्थं चापूर्वबोधोपीत्याशंक तेनेतिनिकर्तृत्वाधिकारित्वाभ्यामितिनेत्र प्रागकर्तृत्वेनयागाद
कान्वयितामत्वंतच्च यागस्य स्वर्गसाधनत्वनिर्वाहकत्वफलसाधनत्वनाक्षिपः कृतिहेतुत्वादितिकर्तृत्वेनान्वयेऽपि स्वर्गसाध

म० तावज्ज्ञानस्य योग्यताज्ञानविषयापेक्षासंभवेनापूर्ववाक्यार्थे वाक्यार्थबोधकत्वादिति कथमयमाक्षेप इति वाच्यं कर्तव्यते
२१८ नान्वयेस्वर्गसाधनत्वज्ञानापेक्षायोग्यत्वसिद्धावपि स्वलाकांक्षा नाशी कृते नियोग्यतयान्वयेत्याक्षेपसंगतेः विध्य
लेपि संख्यावदन्नादौ कत्स्नदयान्तकर्तव्यतेनाधिकारिणोन्वयान्वते न तद्रूपेणान्वये फलसाधनत्वस्य योग्यतात्वाद्वि
रहात्स्वर्गान्वयसंभवइति एतदुपलक्षणं कोपिनाविनिकार्यत्वेस्वर्गकामनान्वयेनापि क्रियाया तदन्वयसंभ
वोद्दृष्टव्यः स एवकार्यत्वेनान्वयप्रसक्तयाकुः इत्यत्र एवेतत्पदस्य इतिवाच्या विशेषणविशेषणतयाकर्तव्यतान्वयिताव
च्छेदकं तद्विशिष्टेकर्तव्यतान्वयप्रसक्ते इति पावत उपलक्षणं उपलक्षणतया कर्तव्यतान्वयितावच्छेदकं तदुपल
क्षितेनेतदन्वयप्रसक्तिपावत साक्षादवच्छिन्नक उपलक्षणमितस्याशये नह्येकस्य तस्य इति नियतो फलसाकांक्षा
साभावादिति तत्परिच्छेदावच्छिन्नकांताभावादित्यर्थः अहामात्रस्य उपलक्षणत्वे कर्तव्यतान्वयितया बोध्यत्वे विशेष
णाभावप्रसक्तेरिति निष्कामस्तु कामनामपि कर्तव्यतादिबोधविषयतया अयोग्यतापत्तेरित्यर्थः विशेषणत्वपक्षे २१८
असंभवविरहात्तेतिनहीतिमाभ्युपगम्य कामनायाः कर्तव्यतान्वयः अयोग्यताज्ञानवतापि कथं तस्यात्र विशेषणत

दिव्याकांक्षा नामाह नवेतिस्वविशेष्यप्रत्ययस्यान्वयः तदन्वयिनो विशेष्ये तदन्वये विशेषणत्वं तेनेत्यर्थः स्वानन्वयिनोपि
स्वविशिष्टविशेष्यान्वयित्वमिति पावत पथ्यपिकामनायाः उपलक्षणत्वेपि प्राप्तलक्षणतादिवत्स्वत एवाधिकारित्वाव
च्छेदकत्वसंभवतिसंभवति चदंडविशिष्टः कुंडलीत्यादौ विशेष्यान्वयिकुंडलाघनेनान्वयिनोपि कुंडलादिः समानकाल
तया विशेषणत्वं तथापि वृद्धस्थलेस्वविशेष्यान्वयिनास्वान्वयबोधश्रोत्सर्गिकः कथं पविलंबभवेनसाकांक्षत्र
तत्र एवं हि यागवेत्यादावाहत्यादिसुखसाधनतानन्वयउपेयतदर्थमत्रतात्पर्यं कृतिजनकत्वेनकृतिसाध्यो
ऽकर्तृत्वेनेत्यन्वयः कामनाविशिष्टस्याधिकविशेष्यत्वांशेविशेषणत्वेनाभिमतकामनांशेसंभवतीतिका
मनायाः काम्यसाधनतात्वेनहस्य अकल्पनकल्पनादितिभावः तावतापि अपूर्वस्य वाच्यत्वं दुरुपवादमेवेत्याहस्या
यत्परत्वितन्मते फलकामनायाः साक्षात्परम्परया वच्छिन्नकेष्टसाधनताज्ञानं तत्र गततात्पर्यं साक्षात्केतिहिखेतीतिभावः
गुरुमतेपीतितन्मते इष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यताज्ञानसंपादकत्वेपि वपरस्तुपयोगित्वादितिभावः इतिबोधद्वारि
तितत्रैतादृशबोधोपायिकाम्यसाधनतेताधीद्वारित्यर्थः तादृशबोधस्यानुमानिकस्यकाम्यसाधनतरूपलिंग

भ० ज्ञानाधीनत्वात्तत्र च कामनाया विषयतयापेक्षितत्वादिति भावः। नियोज्यत्व एवं विशेषमाह तीय यथा कार्यताज्ञानानु
२१८ कूलत्वरूपनियोज्यत्वस्य कामनांशे भाने तत्र काम्यसाधनताज्ञानरूपव्यापारोपयोगित्वज्ञानस्य योग्यताज्ञानवि
षयाऽपेक्षितत्वेन काम्यसाधनताघटकांशेऽप्युपस्थितेरपेक्षा तथा कामनायांकृत्युपयोगित्वभानेपि तादृशव्या
पारोपयोगित्वज्ञानस्य योग्यताज्ञानविषयाऽपेक्षितत्वेनापूर्वोपस्थितेरवश्यमपेक्षितत्वमित्यर्थः। भवत्वेवमपू
र्वस्य लिङ्वाच्यता पाञ्चावश्यकत्ता नियोज्यताबोधः कथं मूलकृता आदृत इत्याशंकते तन्वेति वी इत्यमिति नियो
ज्यताघटकमित्यादिः उक्तविकल्पग्रासादिति कामिनितर इत्यर्थः कामनायाः उक्तरीत्या उपलक्षणतया विशेषणतया वा संभ
वादित्यर्थः तज्जनकत्वं कामनासाध्यत्वंबोधोपयोगित्वं तथैव कामनायास्तदन्वये विशेषणतया संभवादिति
भावः कृतिजनकत्वमेव कृतिजनकतया क्रियायां कामिनोऽन्वय एव आस्तामिति नियोज्यत्वापेक्षापालघुत्वा एभ०
दित्यादिति भावः एतज्ज्ञानद्वारेति मदेसेदं कार्यमिति बोधद्वारा कामनायाः कृतिजनकत्वमतस्तादृशबोधज २१८
नकत्वरूपनियोज्यत्वज्ञानस्य योग्यताज्ञानविषयाऽपेक्षापेक्षितत्वेन मूलकृता नियोज्यत्वेन कामिनः क्रियान्वय

स्वीकारादित्यर्थः परज्ञस्य पदार्थोपस्थितेः शाब्दधीहेतुतायाः न्यायमतसिद्धत्वपूर्वेनियापिकः स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवा
क्यस्य परानुपस्थिततनियोज्यत्वस्य शाब्दबोधे भानानुपपत्तिमाशंकते नचेदं नियोज्यत्वमिति अनुपस्थितपदेन स्वस
र्गस्य परानुपस्थितस्यापि भानादन्वयप्रकारेरसुक्तं तस्य संबंधताप्रमाणतां कीदृशः अर्थाध्याहारेणान्वय
वादिनां प्राभाकराणां परज्ञस्य तत्त्वस्यार्थोपस्थितस्य विशेषणतया तन्मते मानं व्यवसमाश्रितेयोग्यतेति घटेनजमा
हरेत्यादौ पथाघटेच्छिद्रेतरत्वं परानुपस्थितमन्वपि तावच्छेदकतया भासतेत इष्टजलाहरणसाधनता न्वययो
ग्यताज्ञानबलात्तेन च तस्य फलोपनतबोधे भानमेवाप्रामाणिकं अन्वयप्रयोजकरूपविशिष्टएवेतरान्वयरस्तु
भवस्तुरापन्नत्वात्ते तत्र स्वर्गकामनियोज्यकत्वमपि यागे स्वर्गकामकार्यत्वान्वयितावच्छेदकतया तादृशयोग्यता
ज्ञानबलादेव परज्ञस्योपस्थितिविनैव भासत इत्यर्थः इदमुपलक्षणं योग्यताज्ञानविषयाजनकं यागस्वर्गका
मनियोज्यकत्वपितानं शाब्दमेव स्वीकरणीयं तज्जनकप्रमाणान्तरावतारानियमात्तेषपि परानुपस्थितस्यता
तत्पर्यंतज्ञानवलादि विभानं तत्राप्यर्थे विधिवाक्यतात्पर्यपर्यामर्षादित्यपि बोध्यं नचैतैः कार्यताविषयकशाब्दबोधानुप

भ० गमात्कथं तादृशशब्दबोधः शाब्द इति वाच्यं कार्यताबोधोपयापिकशाब्दबोधस्य कार्यत्वाविषयकस्याप्युपगमात् तत्रान्य
२२० थात्स्वर्गकामादिशब्दात् तादृशबोधानुपपत्तेः स्वर्गकामनियोज्यकत्वान्वयितावच्छेदकस्वर्गसाधनत्वान्वयितावच्
छेदकस्यापि कार्यजनकत्वस्य तत्राभानोपगमे न कार्यताविषयकत्वस्यापि तत्र संभवाद् न चान्वयितावच्छेदकान्वयिता
वच्छेदकस्यापि भाननियमेऽनवस्थाप्रसंगः पदार्थतावच्छेदकरूपान्वयितावच्छेदकभिन्नस्यान्वयितावच्छेदकस्यैवा
न्वयितावच्छेदकांतराभाननियमोपगत्वादेरन्वयितावच्छेदकांतराभानेनानवस्थापरोहोऽपि स्वर्गकामकार्यता
बोधेतरन्वयितावच्छेदकस्वर्गकामनियोज्यकामनियोज्यकत्वान्वयितावच्छेदकांतराभानेनानवस्थापरोहोऽपि
स्वर्गकामकार्यताविधेतरन्वयितावच्छेदकस्वर्गकामनियोज्यकत्वान्वयितावच्छेदकस्वर्गसाधनत्वभानावश्यकतेपा राम०
तपातन्मतसिद्धसाध्यत्वसाधनत्वविरोधविलयप्रसंग इति वाच्यं यतः अन्वयितावच्छेदकस्याप्यन्वयितावच्छेदकांतरभा २२०
सत एवेति नियमं न वदामः परत्वेन तादृशस्यैवान्वयितावच्छेदकभाननियमं स्वर्गकामनियोज्यकत्वस्य तत्रान्वयबोधे
स्वर्गसाधनतान्वयप्रयोजकस्यापि कार्यजनकत्वभानं तत्तत्स्यकार्यताविषयकत्वानुरोधेनैवोपपत्तेन तन्नियमानुरो

धेनेति वक्तुं ततः साध्यसाधनत्वयोर्विरोधेऽपि न गुरुनिर्भरः विधिप्रत्ययस्य क्रियान्वयीष्टसाधनत्ववाचकतायाः संभवा
नुपपत्तेस्तादृशफलसाधनतापात्तन्मते वाधेनैव तेरनुपगमात् अन्यथा कार्यत्वेन भासमानेऽपूर्वे स्वर्गसाधनताभा
नस्य विशेषकल्पिततत्स्वर्गसाधनतापन्नतभावेनेष्टत्वाऽनुपगमो विरुध्येत तदिदमिहावधेयं स्वर्गकामस्य कार्यत्वेऽकदेश
कतावन्वयेऽस्वर्गस्य कामनाया उपलक्षणत्वमुपेयं विशेषणत्वप्रयोजकत्वेनेत्तरान्वयस्योपेयतया कामिस
मवेतकृतिसाध्यत्वाभावेन स्वस्य कामनावत्प्रतिबंधानेऽपि प्रवृत्तिकस्य समवेतकृतिसाध्यत्वनिष्ठयानुपपत्तेः
एवं च कामनायाः कृतिप्रयोजकत्वभानानुरोधेन तदंशे कार्यतायां न रूपव्यापारेऽपयोगित्वरूपनियोज्यत्वभा
नस्य चानपेक्षतापाममपि नियोज्यत्वान्वये कामनायाः विशेषणत्वानुरोधेनैव तत्र तद्भानोपपत्तौ कामनोपलक्ष
त्वितस्य कार्यत्वान्वये कामिनियोज्यतापायोग्यतान्वविरहे पिकामिवाचकपदोपस्थापितकामनायाः स्वतान्व
ये विशेषणत्वनिर्वाहाय वा नियोज्यत्वपाकामिनो न्वय उपगतः वक्तुं ततः कृतिमात्रस्यैव कार्यताधीनत
पाकामनोपलक्षितस्य कार्यत्वेनान्वयेपि कामिनो नियोज्यत्वं योग्यतानियोज्यत्वभानमंगीकृत्य कृतिप्रयोजकत

भ० याकामनाविशिष्टान्वयं स्वीकार्य मिश्राणां नियोज्यताभानव्यवस्थापनं च कामनांशे नियोज्यत्वभानावश्यकत्वापका
२२१ मनोपलक्षितस्य नियोज्यताभाने काम्यसाधनताज्ञानानन्वेषणानादिति । ममेदं कार्यमिति बोध इति नियोज्यताप
दकः प्रवर्त्तको यागविशेष्यकः स्वीयकार्यताया बोधस्तदर्थः फलं स्वर्गकामकर्त्तव्यताविषयकशाब्दबोधस्य ता
दृशशाब्दबोधस्यात्मनः कामनावत्त्वं प्रतिसंधाय तया ज्ञानादिति भावः कथमवच्छेदकः अनन्वयितावच्छेदकत
या क्रियाकार्यतागोचरशाब्दधीविषयः अनागतस्याज्ञानादिति भावः अनागतस्यापि उपस्थितस्यान्वयिता
वच्छेदकत्वं संभवतीत्यत आह समाधत्ते उपस्थितस्येति उपस्थितिर्वा नाम तस्य कथं भवेदित्याकांक्षायामाह उपस्थि
तिहेतुश्चेति यागः स्वर्गकामकार्यताज्ञानविषय इति प्राथमिकयोग्यताज्ञानात्मकशाब्दबोधरूपोपस्थितो ममेदं
कार्यमिति कामिकार्यताबोधभानप्रयोजकेत्यर्थः योग्यताबाधः समानप्रकारकतामात्रेण पदार्थोपस्थितेः या राम
दृग्बोधहेतुतामते कार्यताज्ञानत्वेन ज्ञानांतरोपस्थितितोः बाधितानागतत्वादृग्बोधस्य स्वर्गकामकार्यताज्ञा २२१
नत्वेन भानसंभवादिति भावः एतच्च संभवतीत्यभिहितं योग्यताज्ञानस्यापि योग्यताविषयकशाब्दबोधसमानप्र

कारकतामात्रेण हेतुतया योग्यताज्ञाने बोधात् तस्यानिपि तत्प्रकारप्रकारेणानागतबोधभानसंभवात् क्रियाकार्यता
बोधाकारं दर्शयति तस्य मित्यादिना स्वनियोज्यककार्यं याग इति कार्यपदव्युत्पादनेन कार्यस्वनियोज्यकयागकारस्य
र्थः यथाश्रुते स्वर्गकामनियोज्यकत्वस्य यागान्वितकार्यतान्वयितावच्छेदकत्वासंभवात् तादृशशाब्देनाप्यवद्धित
पदोपस्थाप्यकार्यत्वविशिष्टस्य यागपदार्थस्येव स्वनियोज्यकत्वान्वयितयाबोधनात् स्वनियोज्यकयागकार्यक
इति क्वचित्पाठः स च स्वनियोज्यकत्वान्वयितया बोधनात् स्वनियोज्यकयागकार्यकः इति क्वचित्पाठः स च स्वनि
योज्यकं यागः कार्यो यस्येति विग्रहेन साधुः संगच्छते पाठद्वयं एवं स्वर्गकामः स्वर्गकामनियोज्यकयागनिष्ठकार्यता
क इत्यन्वयबोधः पर्यवसितः वृद्धबीहिना तथैव बोधनात् यागस्वर्गकामयोरंतराकार्यताया भानात् तन्नामार्थधात्वर्थयोः
साक्षादन्वयः स्वर्गकामकार्ययागनियोज्यः स्वर्गकाम इति बोधपरतया व्याख्यानमसत् तथा सति कार्यतान्वयितयाभा
समाने नियोज्यत्वाभानेन तदन्वयितावच्छेदकत्वानुपपत्तेः न चोक्तबोधस्य क्रियांशे कार्यत्वप्रकारकत्वया प्रवर्त्तकत्वानु
पपत्तिरिष्टत्वात् एवं दर्शनात् तर्भावेन ज्ञानांतरस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् तत्र कार्यतायाः क्रियांशप्रकारत्वोपगमात् कस्यचिन्म

म॰ तद्यागस्य सुखविशेष्यककार्यताबोधं स्वरूपतिन्नत्विति स्वर्गकामनियोज्यकइति स्वनियोज्यस्वर्गकामस्य कार्यो यागइत्यर्थः
२२२ यथाश्रुते प्रकृतस्यार्थ स्वर्गकामविशेष्यतो नियोज्यकत्वस्यानभिहितस्य विवक्षितो न स्वर्गकामपदात्तत्प्रथमानुपपत्तेः प्रा
तिपदिकार्थ इत्यादि सूत्रेन प्रकृतस्यार्थविशेष्यानभिधानविरह एव प्रथमाविधानात् पष्ठ्याक्तवोधेश्चासमानाभिहितत्वस्यानियो
ज्यत्वस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतयैव भानात् विशेष्यस्य कार्यत्वस्य च लकारेणाभिधानात् प्रथमोपपत्तेः स्वर्गकामनियोज्यक
त्वस्य यागे संसर्गतयैव भानं न तु तयोरपि वैशिष्ट्याबोधास्तित्वं मोभेदान्वयबोधे रसाकूः वृत्तत्वात् प्रातिपदिकार्थान्तोपस्थि
तिबलाद्राष्ट्रसमानं प्रातिपदिकार्थांशे विशेष्यतया यद्राष्ट्रतेन तस्यान्तरपदेनानभिधाने प्रथमापात्त्रसाधुताप्रकृतेपो
प्यतावलाद्धि स्वर्गकामनियोज्यकत्वस्य विशिष्टस्य यागे भानमिति तदंशे विशेष्यस्य रूतरपदेनानभिधानेपि च प्रथ
मापाः साधुत्वेति पष्ठ्याक्तस्यापि संगतिः प्रथमान्तस्येति सावधारणं तां च समर्थे समस्यपदे समानोपस्थाप्यत्वरितिनियमः तत्र एम
आख्यातार्थसंख्याविशेष्यत्वेन तस्य विवक्षाविरहतात्यर्थविशेष्यत्वस्य विवक्षातः समापत्तेः उद्देश्योपादानिककार्यत्वबोधविशेष्यत २२२
येवसंख्यान्वयिता पाः प्रथमान्तार्थस्योपपत्तेः द्वितीयबोधस्येव तृतीयस्य कर्तृत्वबोधस्यापि श्रोपादानिकस्य वाच्यत्वेन त

नैवं संख्यान्वयप्रमाणोपगमसंभवात्। ननु स्वधर्मिकप्रागाद्यधिकारित्वत्तानमपि यागादिस्वरूपस्तु पयोगितस्वहमेतत्कर्मणो
नानाधिकारीति स्वस्य फलभागित्वरूपाधिकारी स्वगामी इति स्वर्गकामस्याधिकाराभाने स्वस्य स्वर्गकामत्वपतिसंधाने
पिअधिकारालाभे ने तदर्थः प्रवर्तकतापोगो विधिवाक्यस्य तथान्वये पि नियोज्यत्वेनैव कामितान्वयेपि तदन्नामिति शे
षः उपादानवलेनैति स्वर्गकामस्य यागे कर्तृत्वमधिकारित्वं च विनाक्षतेरनुपपद्यमानस्य कार्यत्वमनुपपन्नमिति धीवलेन क
र्तृत्वान्तरस्य कल्पना पारत्वत्वं तन्मतेन व्यापारस्याख्यातसामान्यवाच्यत्वे तत्र तेद्गुपादानं द्रष्टान्त विध्यपामूलकता कामना
यास्त्वद्देशोपयोगिमनीत्यादिना कामना विशिष्टस्य यागनियोज्यत्वघटकं कामनापाः कार्यताज्ञानोपयोगित्वरूपं नियोज्य
त्वं यागस्य काम्यसाधुनत्व निर्वाहकं कामनापाः स्वघटितकाम्यसाधुनत्वस्य लिंगत्वानवगाकार्यताज्ञानोपयोगिताद्
स्त्वभिहितं कामनापाः कार्यत्वज्ञाने साक्षादुपयोगित्वं निराकृत्य तत्संगमयति कामनापा इतीत्यादिना तत्साक्षात् द्वेषोरिति
ज्ञानमहाशिरक्तस्य निगोस्य वाताउ मिसत्वपयोगित्वपालिंगतावच्छेदकेतादृशोपयोगिता पाः सुद्धापनाहतत्वादि तिभावः तत्र त्वप
योग्यतावच्छेदकं स्वर्गकामनियोज्यकत्वात्रपोपपादकं एतदेवोपपादयति नहीति तत्साध्यनेत्वर्गोसाध्यनेइति शानान्वयः स्वर्गका

भ॰ मनाधीनताहशज्ञानविशेष्यत्वरूपतन्नियोज्यकत्वन्नपः संभवतीतिशेषः याहककाभावादितिअन्यथाख्यातिमनंगीकुर्वतां
२२३ काम्यसाधनविशेष्यककाम्यसाधनत्वरूपलिंगविशिष्टज्ञानरूपकार्यत्वानुमापककाभावादित्यर्थः तथा च यागकामना
प्रयोजककार्यताज्ञानविशेष्यत्वरूपं कामनानियोज्यकत्वं तस्य काम्यसाधनत्वनिर्वाह्यमिति भावः तथा चेति स्वर्गसाधन
त्वस्य स्वर्गकामनियोज्यकत्वान्वयप्रयोजकरूपात्मकयोग्यतात्वे योग्यतावच्छेदकं नियोज्यत्वमिति वृत्तिपथ्यात् स्वर्गकामकार्यत्वा
न्वयि स्वर्गकामनियोज्यकत्वरूपायोग्यताज्ञानापमानेवायेछिता तथा तदन्वयप्रयोजकं स्वर्गसाधनत्वमपि तेष्वपेक्षणीं
यमित्यर्थः ननु स्वर्गकामनियोज्यकत्वस्य बोधोवागेः याद्यपवोपगंतव्य इति न तत्र स्वर्गसाधनत्वरूपयोग्यताज्ञानापेक्षे
तांशांकांतद्ग्राहकप्रमाणांतरासंभवाशयेन निरंकुशमिति नहीतितदन्वयः स्वर्गकामनियोज्यकोत्वान्वयबोधः अगाद
शाहसामग्र्यनपेक्षः योग्यतावच्छेदकांतरे स्वर्गसाधनत्वरूपयोग्यताज्ञानं नापेक्षेतनन्यपादानमेवप्रमानशाहसा राम
मग्री निरपेक्षेतन ग्रहीपादित्यतत्र हुउपादानस्यापीति शाहव लक्षन्निकत्वात्शाहप्रमाणासापेक्षत्वात् तशाहत्वान २२३
एवशाहप्रमानाधीनज्ञानएवउपस्थितिधौव्यात्तउपस्थित्यपेक्षत्वपात्रावश्यकत्वात्तत्रअतएवशाहज्ञानएवशाहप्रमानाधी

नाधीनज्ञानएवउपस्थितिध्रौव्यात्तउपस्थित्यपेक्षपात्रावश्यकत्वात्तत्रअतएवशाहसामग्रीसापेक्षत्वादेवरूपयागादौ कार्यता
ग्राहकमनुपपत्तिरूपप्रमाणांउपादानं उपादानमिति स्वेच्छति न तत्त्वर्थे पत्तिः कुतः रस्मात् कांक्षापामाहकेवलेतिशाहसामग्री
निरपेक्षत्वार्थः रहस्युपलक्षणं पागस्य कामिकार्यता विनाशतीतापूर्वं कार्यतापात्रअनुपपत्या पागेकामिकार्यता वो
धसंभवेपि पागस्य कामिनियोज्यकत्वं विना कामिकार्यत्वानुपपत्तिप्रतिसंधाने पितत्र कामिकार्यता पानियोज्यता
बोधात्तपागप्रतीतत्वेन तद्विनाअनुपपद्यमानेप्रतीतवस्त्वंतरे चानुपपत्तिप्रतिसंधानानिपसेनानुपपत्तिवलात्तवि
योज्यत्वमानसंभवः पदि चान्वयितावच्छेदकमानेन तद्योग्यताज्ञानापेक्षा सालाक्रियत्ते तदान्वयितावच्छेदकत्तयाकार्य
त्वान्वयबोधेनियोज्यत्वभानसंभवेपियोग्यताज्ञानाविपयात्तज्ज्ञानकस्माशाद् नियोज्यत्वथैज्ञानस्यानुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्य पि
इष्टव्यं एतेनउपादानस्यशाहवलप्रवृत्तिकत्वेपिकेवलानुपपत्तिप्रमाणवलादेव नियोज्यतामानं भविष्यतीत्यपास्तं नेवेव
मपिकेवलानुपपत्तिप्रमाणवलादेवकार्यताबोधसंभवेतस्योपादानिकत्वं नियोज्यताभानं च किमर्थमुपेयत इतिवाच्यं
केवलानुपपत्तेस्तद्ज्ञानसंभवेपि अनुपपद्यमानापूर्वकार्यताबोधस्यावश्यकत्तपाअपूर्वचान्यताध्रौव्ये संभवात्मेआपेन

भ० तदुभयपस्पर्शीकृतत्वात्स्वर्गत्वेनैकत्वाहृष्टबोधे वेदतात्पर्यस्यावश्यकत्वेन पातेतदनुरोधेनापि वेदजन्यताहृशबोधापरिहारागातपरपरपातत्वप्र
२२५ ताप्रेसपालापवेनसाद्यातत्परत्वस्यैव वेदेकल्पनान्यात नन्वस्तु स्वर्गसाधनत्वेत्तानापेद्यातात्वंनेवकथमपूर्वेवाच्यतेसाकांक्षापाम
हसाधनत्वंतिएकविशेषबाधेसाक्षात्साधनत्वंबाधेपरम्परयाघटकापूर्वोपस्थितौस्वर्गपर्यन्तस्यापिव्यापारसाधनत्वरूपपरम्परा
साध्यतावघटकापूर्वानुपस्थितावित्यर्थः पीप्सतावच्छेदकेति साक्षात्साधनत्वेनत्ताप्रमानसाधनत्वान्नुपपत्तेरित्यर्थः नच स्व
र्गसाधनत्वस्यपागेबोधःकेवलानुपपत्तितोपिसंभवतिप्रागस्वर्गसाधनत्वंविनापागगोचरक्तेनेरसंभवेनपत्तीतापूर्वकार्यता
नुपपत्तिर्धीसंभवादितिकिंतदन्वयप्रकारकत्वानेनेतिवाच्यंताहृशानुपपत्तिर्व्यापारनिपपातपोप्पतावच्छेदकविधयाशहजन्य
बोधेपद्धामतेतदन्वयितावच्छेदकंतरभानस्यापिनिष्पन्नतमतेश्रौपारानिककामिकार्यताबोधेतदन्वयितावच्छेदकत्नपाकामि
निवोमकत्वस्यैवतेदन्वयितावच्छेदकत्नपाकाम्यसाधनत्वस्याप्यवश्यंभानेनन्नप्राहृताहृशबोधेतद्रानानुरोधेनस्यापिव्यापा राम
रजनकत्वज्ञानस्यावश्यकत्वाद्बतनमपतुरोधेनताहृशंशपेयोग्यतात्वानानुरोधेनपरम्पराघटकमपूर्वमवश्यमुपस्थापनीयमि २२५
तितदुपस्थितिंविनाशाहृतघटितयोग्यतात्तानासंभवादितिभावः अन्यथैतदुपस्थितिर्भविष्यतिकिंतत्रलिङुपस्थपशतेनै

तत्राह तदुपस्थापकंतताभावादितितदुपपादकेविलंबमाविफलसाधनत्वोपपादकेपरम्पराघटकेव्यापारेलिङः एवशक्ति
रित्यन्वयः ननु मूलेऽघजातःपपुःष्वेतीत्यादौपिद्योष्यपदार्थतावच्छेदकत्वाभावादित्यतआह्ह्ययथाचेतदितिव्याख्या
तंपरार्थतावच्छेदकस्यान्वयितावच्छेदकपरत्वादिंतोपपदादिंतनन्वयप्रयोजकत्वंपघ्नपव्याप्यत्वंतदारूवरव्यत्वस्सेक
करगातत्वस्यस्थिरजलहृतिनयातयात्वासंभवातदतएवड्ववह्न्यत्वमित्याद्यग्निममूलविरोधइत्यततत्ताद्याचेयोग्यतावच्छेदके
तिअन्वयपयोग्यतावच्छेदकत्वंनजनकतावच्छेदकत्वरूपंनिससंसर्गस्यजेः व्यामेरित्यतआहतचेतियदवच्छेदेनेतिपक्षि
त्रिष्टसर्यःतेनपमेपत्वादिकमारापकातिषसंगः ड्ववड्ववत्वादिविशिष्टस्थिरजलादौपदासेककारणताघनन्वपत्तिस्व
पत्वदापपुस्तात्विंचतोसादौतव्याप्यधर्मान्तरमादायेवयोग्यतासंभवत्तुनीयेतिभावः पदाच्यैवंपजेतेत्यादौपागतादावपिपो
ग्यतात्वसंभवादपूर्ववाच्यतासिद्धिरित्याद्यापिपदांपवर्मेवंविनाबन्वयस्याउपपत्तेः इतिसंधापतेनदानतद्भंत्तानमेवान्व
यबोधेपेक्षितमितिसाक्षात्साधनत्वेनत्ताप्रमानेपागादौव्यापारंविनास्वर्गादिसाधकत्वंनसंभवतीतिकामीप्रतिसंधत्तेत
दातत्रव्यापारजनकत्वज्ञानस्यस्वर्गादिसाधनत्वान्वयबोधेपेक्षणापनपाअपूर्वज्ञानापेक्षेत्यत्रतात्पर्यघटपानेतुहिसाध

भ० नत्वान्वयेनैव प्रकोपस्यापि तद्धातुसामान्यरूपव्यापारसाधनतज्ज्ञानापेक्षाविलम्बभावितुष्टिरूपफलसाधनत्वं पतनपानस्य त्वा
२२५ पादं विना न संभवतीति प्रतिबन्धानवताविज्ञत्वेऽसिद्धेऽभिधास्यतो माणिक्कतोऽप्ययमेवार्थोऽनुमतः तद्वच्छेदेनेति घृतपान
त्वादिविशिष्टस्यार्थः अयोग्यतानिश्चयः व्यापारं विना तुष्टिसाधनत्वानुपपत्तिग्रहः घृतपानत्वादिकर्मत्वयोग्यतावच्छेदकं
योग्यताया न विघ्नपात्र येऽपि तन्न तदवच्छिन्नसामान्यात्मकस्यापि व्यापारसाधनत्वज्ञानमित्यर्थः किंचिद्व्यापारयोग्यतयैव तत्सामा
न्याभावनिश्चायकयोग्यतानुपलब्धिर्विरम्भकस्य भिमानविनत्यागादेर्व्यापाराभावनिश्चयो भविष्यतीति शंकायां संस्कारस्यैव तस्य
भवादित्यमिन ग्रंथेनोद्धारं संभवपरस्य संभावनार्थकत्वात्तु पगम्यस्य स्वरूपपतिनत्याचेति संदेहात्तत्संदेहस्यानुभविकत्वात्तत्
द्वारामाव निश्चयपरतिसंभवतीति शेषः तत्र तत्राभावसंशयानुरोधेन तत्र तत्स्थलीयप्रवृत्तियोग्यत्वोपलंभव्याहृतत्वयोग्यता
या एवाभाववृत्यस्य प्रयोजकत्वेनोपपत्त्यादिति भावः ननु रागशब्दस्य कामसामान्यवचनत्वपात्र एवं कामेन पापागे प्रवृत्ता राम
वपि नप्रागे रागादिति विरुद्धं तत्र इत्यतो रागपदं विशेषपरतया व्याचष्टे नागः फलेच्छेति स्वतः काम्येच्छेत्यर्थः असमया २२५
र्वैवैरेवेच्छाया प्रवर्तकत्वात् तद्विरोधोपादानविरोधः स्यादिति भावः ननु स्वर्गोद्देश्यकवाप्पूर्वसाधनताज्ञानसहकृतेच्छाप्रवर्तकप्रतत्वा

घृतपानयोगादिति प्रवादविरोधः स्यात् अत आह तत्पानत्वसाधनत्वं इत्ति स्वर्गादीच्छया स्वर्गादिसाधनत्वपातात्तदेवेत्यर्थः अति
प्रसंगभंगाय तत्र फलेच्छापात्त्वे फलसाधनताज्ञानमात्रस्य सहकारिता स्वीकारादिति भावः तत्साधनेव्यापारवधेन
स्वर्गसाधनत्वपाठउपगतेषा स्वर्गेच्छाधीनाद्युत्पत्तिः नच साधकेनेतेसंभवतीत्यनेनापूर्वोपस्थितिमंतरेणा बाधकप्रमा
विरहापेक्षापायुष्यमोपस्थितितद्व्यापकान्वयप्रयोजकरूपात्मकयोग्यताज्ञानं प्रज्ञे नेत्यादौ न संभवतीत्युक्तेः प्र
लक्षतापदवच्छेदेन योग्यतानिश्चयोऽनाकांक्षितादृशाद्भव्यमन्वयप्रयोजकमिति यथाकृतपूर्ववत्याप्तिपातान्तरसंगतिर्या
गत्वादिरूपितादृशत्वादतो बाधकप्रमाविरहानुमापकत्वेनाप्युपेत एवान्वयप्रयोजकरूपस्य विरहेणान्वयप्रयोजक
रूपतानिराकरणपादृशस्य तथात्वे प्रकृते पूर्ववृत्तापेक्षानिर्वाहकतादृशरूपस्य तथात्वावश्यकतां दर्शयन् तत्संगमयति
अन्वयेतानिनास्वरूपयोग्यतावच्छेदकरूपं निराकृतान्वययोग्यतावच्छेदकरूपं अनाशोके स्थिरत्वे जलाभिषायेन
प्रकृतेः दूषदृश्यत्वसत्वेपि तादृशद्रवद्रव्यत्वस्याप्यस्थिरत्वलेशत्वेऽपि बाधकप्रमासंभवात् सेककरणत्वबाधकप्रमाविरहपतस्य
त्वात्तत्रैवान्वयाभिचारेण तत्र बाधकप्रमाविरहेण ज्ञापकत्वं संभवतीति भावः अन्वयव्याप्यधर्मवत्वमिति यथासिंचतीत्या

म० दौ विशेषणानां तद्विशिष्टमेव द्रव्यत्वमनन्तापोग्यतारूपं वाच्यमिति भावः तावतापि कृते किमायातमित्यत आह तन्
२२६ चेति यज्ञेयज्ञे तेनादृष्टाशु विनाशे पापादिकं न पापाः स्वर्गपर्यन्तस्यापि व्यापारत्वमेवान्वयव्याप्यमित्यर्थः पापत्वादिरूप
नातिरिक्तनाशकनाश्यत्वापारकत्वादिरिदाधारणेऽपि नातथात्वात्तद्विशेषणानां रसहितं पापत्वादेस्तत्र व्याप्त्यसंभवेऽपि
व्यभिचाराशंकासंभवेन तथात्वनिरुक्त्यपेक्षा सार्वत्रिकत्वादिति भावः ननु लिङ्प्रत्ययेनापूर्वानुपस्थापनेऽपि यागस्वर्गपु
र्यन्तस्यापि व्यापारत्वरूपयोग्यतायाः संशयः संभवति तस्यापि मानेन तत्र वाधितस्यापि उपस्थितस्वर्गपुर्यन्तस्यापि व्यापारत्व
तज्जनकस्य तत्समानसंभवादतो नयो योग्यतात्तानानुरोधेन लिङ्पूर्ववाचकत्वेऽप्यनुशयेन किं चेत्यादि ग्रंथमवतारयति
नन्विति ज्ञानमात्रं संशयप्रसाधारणं ज्ञानेनानुमप्रमासाधारणाशाब्दबोधे योग्यतायाः संशयप्रमासाधारणज्ञानहेतुत्वे
पि वह्निना सिंचतीत्यादावयोग्यवाक्यात्योग्यताभ्रमेण संशयेन वा प्रमाभवेदिति शाब्दप्रमायां तत्प्रमा हेतुर्वाच्यानयाच रा०म० २२६
कथं प्रकृते संशयात् शाब्दप्रमा भविष्यतीत्यत आह वास्तवीति तथा चायोग्यस्थले स्वरूपसत्योग्यताविरहान्न प्रमाप्रकृते च यो
ग्यतासंशयस्थले शाब्दसामान्यसामग्रीसहितस्वरूपसद्योग्यतातः प्रमोत्पत्तिसंभवतीति भावः नन्वेकविशेष्यबाधे शाब्दसामा

न्यसामग्रीसहितस्वरूपसद्योग्यतातः प्रमोत्पत्तिसंभवतीति भावः नन्वेकविशेष्यबाधे शाब्दसामान्यज्ञानमित्यादि
मूलस्य सकलार्थकसामान्यपदवलात्तद्धर्माश्रयनिष्ठकविशेषधर्मावच्छिन्नबाधग्रहकालोत्पन्नं तद्धर्माश्रयस
लगोचरशाब्दज्ञानं तादृशापरविशेषधर्मावच्छिन्नविषयकमित्यर्थो न भवति सचासंगतः विशेषधर्मप्रकारकबुद्धे
स्तद्विशेषधर्माश्रयमात्रविषयकतया सकलव्यापकधर्माश्रयविषयकत्वविरोधादिति तन्मूलमन्यथा व्याचष्टे
एकेति एकविशेषबाधकालोत्पन्नं तद्धर्माश्रयसकलधर्मिमानयपोजकं प्रज्ञानीयं कारणं तज्ज्ञानं तद्धर्माश्र
यगोचरशाब्दज्ञानं त्र परविशेषप्रकारकत्वनियतमित्यर्थः यथाश्रुते सामग्रीपदस्य फलनियतकारणत्वेऽर्थस
कलधर्मिगोचरज्ञानसामग्र्यास्तादृशज्ञानमात्रजनकतया विरोधानुद्धारेणातस्य निरुक्तकारणार्थकतायाश्चाव
श्यकत्वात् घटादिपदस्यानीपस्य सकलघटादिविषयत्वप्रयोजकत्वाद्येन घटादिपदेन विशेषबाधकालीनेन स
हकारिविरहेण घटादिज्ञानमेव जननीयं तत्र व्यभिचारादसंगतेः तदमायातः सामान्यज्ञानपदस्य सामान्यधर्मप्रका
रज्ञानार्थकत्वेनैव विरोधपरिहारात् छिद्रेतरघटत्वादिरूपविशेषधर्मप्रकारकस्यापि ज्ञानस्य तपरकघटत्वादिसामा

म० न्यधर्मप्रकारकत्वात्तत्प्रमोत्पत्त्यविरहेण सामान्यधर्मेपर्याप्तप्रकारतापर्यन्तानन्तर्भावात्तादृशविशेषरूपप्रागस्य
२२१ प्रतीतस्वर्गसाधनत्वानुपपत्त्या व्याप्तित्वकल्पनेव्याप्तित्वात्मकयोग्यताज्ञानं विना स्वर्गसाधनत्वप्रतीतिरेव न सं
भवतीति मूलोक्तमन्योन्याश्रयं दोषान्तरमप्यवतार्य परिहरति न चेत्यादिना न कल्पनाव्याप्तित्वस्य येनान्योन्याश्र
यः स्यादिति शेषः स्वर्गकामस्यान्वयानुपपत्त्या योग्यताविरहेण योग्यस्वर्गकामकार्यत्वप्रतीत्यनुपपत्त्या लिङ्वाच्य
ताग्रहकालेऽन्तरितपराणुरूपांलिङ्गवाच्यताग्रहोऽपि तत्स्थले तदर्थः क्रियायाः व्याप्तित्वं कल्पयतामित्यनेनान्वयः
धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनालघीयसीति शेषः उभयथैव क्रियाकार्यत्वप्रतीतिनिर्वाह इत्याशयाह धर्मान्तरक
ल्पनापेक्षया क्रियायाः व्याप्तित्वकल्पनया च तत्र कॢप्तधर्मिणो धर्ममात्रकल्पनेन लाघवमित्युक्तौ स
र्वः क्रियायां स्वर्गकामकार्यत्वादेः प्रागप्रतीतत्वेऽपि क्रियाविशेष्यककार्यत्वादिप्रकारकप्रतीतित्वेन प्रतीतिसंभ रा०
वात् प्रतीतेरपि प्रतीतापारवत्वानुपपत्तेः कल्पकत्वे विनान्योन्याश्रयावकाशः अन्यथा कार्यशक्तिकल्पनापात्राप्य २२१
नुपपत्तिरितिभावः एतेन स्वर्गनापि स्वर्गकामान्वयानुपपत्त्या पूर्वं लिङ्वाच्यताग्रहकाले तत्तत्क्रियान्तर्लोकेरसादिनाप्य

त्यपमितिनक्रियायाः व्याप्तित्वाभाववसिद्धिरुक्तानन्तरकथमुपपद्यतां क्रियायाश्च व्याप्तित्वे उक्तस्य धर्मान्तरकल्पनागौरव
रूपबाधकस्य जागरूकत्वादित्यत आह तथा चेति प्रमाणान्तरबाधेन प्रमाणान्तरेण व्याप्तित्वबाधेनान्यापत्ती आवेशप
कप्रामाणिकत्वात् धर्मान्तरस्यान्यथानुपपत्त्या सप्रमाणकत्वेन गौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् तत्र व्याप्तित्वग्राहकप्रती
तेरेव भ्रमत्वं किं न कल्प्यतेऽत आकाशापामाह अन्यथेति प्रतीतिमात्रस्यान्यघटादीनामिति भ्रममात्रकल्पनेनाशप्रती
तेर्भ्रमत्वकल्पितात्मसमप विशेषे अनुपलम्भमात्रोपगमे मात्रपदेन नाशोपगमव्यवच्छेदः सतत्कार्यवादापातात्
सांख्यसिद्धस्य मात्रनिमित्तापादुर्भावा तत्प्रसंगात् गौरवितगर्भत्वप्रकृतत्वात् गौरवितत्त्वप्रवेशः गौरवितत्वमिति
पाठे व्यपमेयार्थः गुर्विति निष्प्रयोजनकगौरवप्रयोजकमित्यर्थः तथा च प्रयोगात्राराधपत्तिमूलजप्रतीत्यादिप्रयो
गविरहात्तत्तथा च ततत्प्रसंगावारणाय पुष्पशीतत्वेनाऽपि तन्निवृत्त्यप्रवेशान् सावश्यकमिति भावः प्रीती गौरवितनि छ तत्पा
स्य शब्दजां तर्भावित्वेन रूपेण प्रतीतिः शाब्दानुपस्थितेश्च धात्वर्थविशेषणे ज्ञानोपस्थितस्यांधाराकांक्षाविरहेणादेवं पूजनप्रतीत्यादौ
क्रियाजन्यफलाश्रयरूपकर्मणोऽनन्वयप्रसंगः गौरवितं तत्तत्विशेष्याकांक्षापायोऽपवित्रेदेवाद्यभेदान्वयोपायाऽमेयानुपपत्तिरि

म० धूरत्वालोच्यसर्वेनामस्यत्वे वृद्धिविषयत्ववत्त्वस्योपलक्षणात्तपैवागौरवितत्वत्रिप्रीतित्वावच्छेदकत्वमैत्तोत्तेनरूपेणप्रतीतेरु
२२८ पस्थितिर्नरिमाहूंरदंवेतिउपलक्षणाभूतंत्वावच्छेदकमितित्तेनप्रीतित्वेनैववस्तुगत्यागौरवितनिष्ठापाप्रीतिः साप्रतीपतेर
सर्थः उपलक्षणात्ववसंकेतरूपशक्तिमत्तेभगवदिच्छायांवेध्यविषयतापात्रभासमानत्वेसतितत्थाभासमानविषयतांशे
प्रकारत्वशाब्दानुभवजनकतावच्छेदकातिरिक्तपदार्थरूपशक्तिमत्तेविषयविनाविशेषणतापापरजन्यतावच्छेदकनिविष्ट
त्वंदेवपूजादौविर्तिदेवपूजेत्यादिवाक्यादस्यार्थः रत्तत्वयरत्तिदेवस्यपूजादेवपूजेत्यादिविग्रहेणारस्याकारकदेवादिवृत्तित्वविशेषवि
तप्रीतिविषयकबोधजनकत्वमितस्यर्थः अन्यथागौरविताशस्यविशेषणत्वेअनन्वयः अभेदेनान्वयेकस्यगौरवितस्यप्रीतिरित्या
काक्षासंभवेपिपदार्थः पदार्थेनान्वेतीतिव्युत्पत्तिविरोधेनतदनुपपत्तिः देवस्यपूजेतिषष्ठीसमासेदेवपदस्यदेवसंबंधिनि
लक्षणापातदनन्वयापत्तिश्चः एवंदेवस्यपूजादेवपूजपतीत्यादौषष्ठीहिदृतिपायोनन्वयापिएतेनगौरवितप्रीतिहेतुकिंपा रम
पाकुरशः शक्तिस्वीकारेणगौरवितस्यपदार्थैकदेशतापरिहारतत्रदेवस्याभेदेनान्वयपरत्यपिनिरस्तंननुगौरवितेनदेवस्याभेद २२८
नेपामाभत्प्रीतावेवदेवसंबंधान्वयेनार्थसंगतिर्भविष्यतीत्यतआहन्यथेतिगौरवितसंबंधगुणपकारिताधातुतः प्रीतस्योपस्थितिसा

मसंबंधस्यतत्त्रानाकांक्षितत्वेनतत्वत्तदन्वयासंभवेनेत्यर्थः नचगौरवितस्यैष्टव्यकृधातत्वर्थतास्वीकारेगौरवितसंबंधस्यदेव
संबंधस्यचगुणपदेवप्रीतौभानं संभवतितत्पूर्वसंबंधाकांक्षासंभवादितिवाच्यं एकपदोपस्थाप्ययोः परस्परमन्वयसा
नभ्युपगमेनगौरवितस्यपृष्ठकृधात्वर्थतास्वीकारेगौरवितसंबंधस्यचगुणपदेवप्रीतौभानं संभवतितत्पूर्वसंबंधा
कांक्षासंभवादितिवाच्यं एकपदोपस्थाप्ययोः परस्परमन्वयस्यानभ्युपगमेनगौरवितस्यपृष्ठकृधात्वर्थत्वेप्रतीतेन
तसंबंधभानानिर्वाहइत्याशयात्गौरवितस्योपलक्षणात्तपाप्रीतित्वावच्छेदकत्वेनाषुक्तातिप्रसंगविरहात्तदृष्टधीतत्वशके
रेषामाभाणिकत्वाद्वदितिधर्मीतिरेश्वरेणुवरूपप्रीतेरभावेनतत्पूजापाः प्रीतिहेतुताविरहादितिभावः प्रीतिहेतुतया
प्रीतिहेत्वित्युनेनतद्योपत्वस्यप्रीत्युद्देश्यकत्वस्यप्रीतिस्वरूपयोग्यत्वस्येतिनार्थः तथासतिअग्न्यादिपूजापायमपुंदुपू
जपतीत्यादिः प्रसंग्यात्तईश्वरपूजापाः प्रसिद्धात्परीपप्रीतिस्वरूपयोग्यताविरह्यादिपूजापाअपीद्रादिप्रीतिस्वरूपयो
ग्यत्वात्तन्नचप्रीतियोग्यत्वस्यप्रीत्युद्देश्यकत्वरूपत्वेपिईश्वरंप्रजपतीत्यादौहितीयातात्पर्येश्वरंइतित्वस्यप्रीतेनोनाधारयोग
त्वंदुर्वारमेवेतिवाच्यंप्रीतिभावितताप्रकारकोद्देश्याधीनत्वरूपप्रीत्युद्देश्यकत्वघटकेप्रकारपोद्देश्यानुपिनर्देश्यविषयकत्व

भ० स्येवद्धितायां तात्पर्यत्वात् पञ्चदेव प्रज्ञायामिति शाब्दिकस्मृतेः स्वतः प्रमाणमूलकत्वेन अंशपरंपरा तुल्यतयायज्ञे
२२९ प्रीतेः प्रीतिहेतुव्यापारार्थकत्वेन प्रामाण्यमिति प्रथमस्तो मूलकारिणोर्क्तं तत्रापरितोषबीजं दर्शयन् अवेतनस्य
मत्रस्येवदेवताः तेनतत्प्रीतेर्व्यापारत्वासंभवं प्रदर्शयन् परफक्किकामवतारयति नन्वित्यादि नासंके तत्र अहन्ने
पदशक्तिग्रहे व्याकरणोपयतायां व्याकरणस्योपयत्तयां सर्वसंपत्तेः मीमांसकस्यापि सम्प्रतेः शक्तिपदं व्या
करणोपमानेत्यादि प्रवृद्धादिति भावः अस्त्येवं सर्वसंमतमेव तथाच वेदमूलतया मन्वादिस्मृतिवत् व्याकरणस्मृ
तेरपि प्रामाण्यं दुरपवादमेवेति भावः अस्माकं नैयायिकानां तत्र तस्य हेतिस्वतः प्रमाणभूतभगवत्तत्र सच्चमू
लकत्वेन न तु पदार्थस्य प्रीतिहेतुतया व्याकरणस्मृतिसिद्धत्वेपि प्रीतेः स्वर्गजनकत्वस्याप्रामाणिकतयेम न
स्याः स्वर्गजननीयव्यापारत्वासंभवस्तत्राह प्रीतेरिति गोरवित्त प्रीतेरित्यर्थः प्रसिद्धत्तरमिति तयावपागजन्ये एम
ष्टदेवताप्रीतेः स्वर्गहेतुदृष्टजनकत्वस्य संभवित्ते न तस्याः पृथक्तथात्वकल्पने अपूर्वं रूपधर्मीतरकल्पने गौरवा २२९
दिति भावः प्रमाणाविरोधेनेति पागोद्देश्यस्य विग्रहवत्त्वबाधकप्रमाणाविरोधेनेत्यर्थः विदविरोधस्य तिवदितिश्रौ

देवताप्रीत्यापत्तौ सादिश्रुतिविरोधिनी सर्वा श्रौतं उद्देश्यत्वे हितत्वे त्यादिस्मृतिरेवेत्यर्थः एकदेशप्रामाण्येपि मस्तु न ताप्रा
मित्यादेः प्रामाण्येपि इह यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे व्याकरणस्मृतिर्नादरणीयान्प्रमाणान्तरोपगं तत्वादिदेव
ताचेतन्ये मानं मानत्वेवाभिमतं विष्णुप्रीत्यादिफलकामः कर्तव्यताबोधकश्रुत्यादिगकं तत्र तथासिद्धं पतिदेव
तायाः प्रीतिविरहेपि तदर्थार्थकत्वोपपादयति विरुक्त्यामात्रविति धानतु सा त्यादित्येतच्च संभवगाभिप्रायेणाभि
वेषाणिकामस्त्यादौ शिवादिपदस्य तु प्रीतिविषये स्वरूपेरवव्यापकत्वे हि अनेकाकालस्यापि स्वात्वधारेत्यर्थः
ततप्रीतिरेवदेवताप्रीतिरेवफलं फलत्वेनावगम्यविवरणापं ही रिपदस्य कर्तृबोधकेकतया प्रीतिविशेषपरत्वेन
नयादिति भावः अत एव देवताप्रीतेः प्रामाणिकत्वादेव देवताचैतन्यमपि तिप्रामाणिकमिति शेषः प्रीतत्वे
तत्प्राप्यत्वादिति भावः एतेन न चेतन्यबाधे न देवतायाः प्रीतेरपि बाध इति पूर्वोक्तं व्यक्ततावलित्यादिना तत्रपरि
हृतं तस्याः देवताप्रीतेः प्रीतेरिति यत्तत्स्यादिः संस्कारपर्यवसाने संस्कारपर्यन्तस्य द्वारतास्वीकारात्तस्य संस्कार
स्यापत्ति मात्रजनकत्वस्यापत्तिर्भिन्नभावाज्जनकत्वं अतो देवताप्रीतिर्गोचराद्भवजन्यसंस्कारस्य स्वर्गजनकत्वासंभ

भ॰ वरातिशयः इत्यर्थे तन्नस्तत्स्ववर्गभेन एतादृशामपि मधुक्ता वेदनिर्मेनिरद्र मधुक्तं देवतापात्वेतन्मेवतास्तीत्यापात
२३० तउक्तं। द्रव्यदेवतासंबंधरूपयागोत्पत्तिनिहितार्थतदुद्देश्यकत्यागविषयो नानपर्युको यो ऽग्न्यादिरूपदेवतापाःकथ
लाष्टकसंस्कृतचरुद्रव्यादिरूपद्रव्यसंबंधस्तद्घटकमामारूपयागेत्यर्थः ननूक्तवाक्यानां यागानुत्पादकत्वाद
उत्पत्तिवाक्यानीत्यसंगतमत आह प्रथमप्रतीतेर्वेत्ति उत्पन्नत्वाच्च प्रकृते उत्पन्नपदेन विवक्षितत्वाद
त्तानिवाक्यानि परमापूर्वेहितत्वाम मधुप्रस्थाप पंतीत्यर्थेत नेनान्यस्यान्वयः परमापूर्वसंयोगजनकं यागघटक
जन्यमेकमपूर्वंत हेतुं तं यागषट्कं बोधयंतीति तदर्थः नन्वेतत्तद्वाक्ये प्रधानापूर्वबोधकपदस्य व्रणावृत्तिर्यां
त्वेन तत्तद्बोधकत्वसंभवः अपि तु दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादिवाक्यस्यैव तद्बोधकत्वं लिंगस्तत्रतु परम्परापना
दित्यत आह दर्शपौर्णमासाभ्यामिति प्रवृत्तीत्यादिनामधेयघटकभवतीत्यादिसमिद्धिर्ष्वलटथसपिन अनूद्यमानं राम
रूपस्थापनेन नूक्तवाक्यानां कथं दर्शपौर्णमासाभ्यामित्यादिवाक्यस्य तत्पापापूर्वबोधकत्वं दर्शपौर्णमास २३०
यागयोरेवतद्धेतुत्वात् आग्नेयादियागानां तद्धेतुत्वादित्याशंक्य आग्नेयो ऽष्टाकपालस्त्यादिवाक्येषु प्रस्याप्याआ

ग्नेयादियागानामपि दर्शपौर्णमासत्वरूपात् एवेति दर्शेत्यनेनपरिहरति ऐंद्रमिति नवदध्येकादशकपालसंस्कृतचरुरूपमतिद्रव्याणि
तत्संबंधनरूपप्रकृतसंबंधस्यैवविशिष्टैककलद्रूपस्य पापत्वे परमापूर्वरूपकार्यजनकत्वेनान्वयो नत्वुत्पत्तिवाक्यार्थघटकयागेषु तदुत्पत्तिवि
रोधादिति कथमुक्तवाक्यघटकस्य यागत्वे परमापूर्वसाधनत्वबोधकत्वमिति वाच्यं अमत्तिवाक्ये विशिष्टान्वयस्योत्पत्तौ
कत्वपा अग्न्यादिदेवताकं द्रव्यमनवनस्यापूर्वजनकत्वेनान्वये देवतात्वघटकयागस्यापि तत्र तथान्वये नउक्तवाक्यस्य यागेत्पू
र्वजनकताबोधकत्वसंभवात्। अथ परमापूर्वबोधानंतरं साधनत्वानुपपत्तेति परमापूर्वयागघटकस्य तत्तापदस्न वाच्या
पिनः साक्षाद्धेतुत्वपात्वा पारंविना तत्साधनत्वानुपपत्तेरित्यर्थः उत्पत्त्यपूर्वाणामित्यादिघटकत्वेनोत्पत्त्यपूर्वाणामित्यर्थः कल्प्यं
तद्वृत्तिव्यापारत्वेत्यादिः तत्र्यमीमांसकसंप्रदायिकत्वेनेति यागषट्कस्येत्यादिः परमापूर्वपर्यंतव्यापित्वेनेत्यर्थः परमा
पूर्वकरणत्वस्योत्पत्त्यभावादित्यन्वयः प्रथमतः प्रतीत्यसंभवादित्यर्थः अपोत्पत्त्यपूर्वस्याग्रिमव्यापारजनकत्वरूपयोग्यताज्ञा
नाभावादित्यन्वयः प्रथमतः प्रतीत्यसंभवादित्यर्थः अपोत्पत्त्यपूर्वेति स्याद्विव्यापारजनकत्वरूपयोग्यताज्ञानाभावेनेत्यर्थः आ
विवेतिअमाह शायोग्यताग्रीकारेणापापारोपस्थितस्तनपेक्षापाद्यम परमापूर्वसाधनत्वप्रतीत्युपपादनसंभवेवेत्यर्थः अ

भ॰ पूर्वमितिपरमापूर्वमपीत्यर्थः कल्प्यतामिति तथा चापूर्वेवाप्यता सिद्धा तत्प्राप्यता त्वर्थः काम्य इति मूलस्य फलकामसमभि
२३१ व्याहृतत्वविशिष्टविधिप्राप्ये न दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र चेति तदर्थविवरणं अपूर्वानुपपत्त्या पूर्वोक्तस्वर्गकामान्वयानुप
त्तिपदं हीतरशक्त्यापेक्ष्यत इति प्रथमं प्रधानविधितः स्वर्गकामान्वययोग्यताघटकपरमापूर्वस्य कार्यत्वेनोपस्थितावेव तदन्वयघ
टकत्वं वाक्यघटकेन बोधनीयमित्यर्थः दृष्टाघातकान्तोप्यपकृष्टप्रधानविधिघटितैर्विनार्थ आदिविधायकं नामाग्नेयाद्या
कपालरसादिविधीनामापूर्वत्वेति भावः तथा चैवं सति न चापूर्ववाक्यत्वास्थितावित्ति मूलोक्तार्थे हेतुस्त्वयमभिप्रायः न दृष्ट
ग्योक्तहेत्वेनापूर्वोपस्थितिप्रयोज्य इति प्रकृते तत्प्रतिवाक्यनवाधात् पूर्वप्रधानविधितः परमापूर्वसाधनताबोधप्रयोज्य इत्यर्थः
तद्वारा साधनत्वस्य योग्यतासंभवात् तज्जातीयकलिकापूर्वद्वारा परमापूर्वसाधनत्वस्यान्यपदवोधोपस्थितिकयोग्यतासं
भावना संभवादित्यर्थः तादृशयोग्यतासंभावनां विवृणुते तज्जातीयद्वारा जनकत्वसंभावनायामिति अत्र मेषादेः परमापू राम
र्वजनकतज्जातीयव्यापारान्तराजनकत्वसंभावनायामपीत्यर्थः नायोग्यतानिश्चयः न योग्यताज्ञानप्रतिबन्धकार न बाधः संभावना २३१
साधारणायोग्यताभानमेवं हेतुरित्याशयः न च कलिकापूर्वस्यावान्तरत्वे तदनुपस्थितास्तद्घटितयोग्यतायाः संभावनैव कथमिति

वायं संभावनायां अप्रमात्वेनाग्रहीततज्जातीयत्वाद्यसंसर्गकत्वस्य तत्र तस्यापि संभवात् तन्न न्वेवं प्रधानविधावपि द्वारसंभा
वनया स्वर्गसाधनताबोधकत्वसंभवे न परमापूर्वस्यापि वाच्यतानुपपत्तिरित्याशंकायां परिजिहीर्षुस्तद्वैषम्यमाह दर्शे
ति प्रकरणत्पदार्थेति घटसिद्धघटसिद्धघटादिजातीयेत्यर्थः अयोग्यताज्ञानात्मसंभावनात्मकयोग्यताज्ञानस्याप्यसंभवात्त
त्रैवं बोध्यं पूर्वानुपस्थितावपि स्मृतिप्रयाजादिरूपफलेपर्यायानुभवय तपानादेः संस्कारधातुसाम्यादिकं व्यापारत्वमात्रा
पिकश्चिद्व्यापारान्तरविघ्नतो नितिसंभवनपावस्वर्गसाधनताबोधाः संभवन्ति क्वचिद्वियापाराग्रहे साक्षात्साधनस्य साधनत्वे
व्यापारनिर्वाहकतापादप्रवाग्रहाद्व्यापारजनकत्वग्रह एव नापेक्षितः एवं दर्शपौर्णमासाभ्यामित्यादिप्रधानविधिनापि आ
ग्नेयादियागेष्वपरमापूर्वसाधकत्वग्रह एव नापेक्षितः एवं दर्शपौर्णमासाभ्यामित्यादिप्रधानविधिनापि आग्नेयादियागे
षु परमापूर्वसाधनत्वबोधनात् कलिकापूर्वस्यावाच्यत्वे तत्साध्यानुपपत्तिः पत्तकार्यत्वेन कलिकापूर्वमपि वाच्यं तस्य कल्प
नापूर्वादेः प्रधानविधिबोध्यत्वेप्युत्पत्तिविध्यबोध्यत्वेनैव एवं च प्रधानविधिना प्रथमं स्वर्गपर्यन्तव्यापिकार्यनकल्पनाद्दश
कार्यपर्यन्तस्यापि कार्यत्वं तत् दर्शपौर्णमासपदाविष्यकं दत्तेवावस्तति अतेत्र नन्तरमिवत्त तादृशपागविषयकं स्वर्गप

भ० र्थंतस्यापिकार्यत्वेनदर्शपौर्णमासयागविषयकंरत्नेष्टबोधस्तेऽनंतरमेवचेतादृशयागविषयकंस्वर्गेप्सितितथाचप्रधा
२३२ नविधितस्यद्वितीयबोधजनकदर्शितयोग्यतानिश्चयजन्यसमस्तार्थरूपतादृशयोग्यतानिश्चयपारेवउत्पत्तिवाक्यजन्योबोध
इतितत्रमूलीभूतोऽभ्युपेतादृश्याखंडाभानपूर्वपक्षफक्किकायाःकलिकापूर्वकल्पतानुपपत्तिपरायाःप्रकृतउत्पत्तिवाक्ये
:परमापूर्वसाधनताबोधानंतरंप्रतीतसाधनत्वानुपपत्त्याअपूर्वघटकानिकल्पनंतदुक्तिपरसिद्धांतभंगापत्तिपरतया
आलोककारविवरणस्यसिद्धांतफक्किकायाःपारिभाषिकोत्पत्तिवाक्याबोध्यत्वरूपकल्पनोपपादनेनसमा
धानसमाधानपरतापामसंगतेःतावतोपदर्शितसिद्धांतभंगानुद्धारात्तएकापालेऽउ॰प्रदर्शताउपस्थितयोःपरमा
पूर्वकलिकापूर्वरूपकार्ययोःकार्यकारणभावेनद्विधान्वयप्रसक्तउत्पत्तिविधिविरोधारसंभवेनप्रधानविधिवितोरदर्शित
प्रथमबोधानिर्वाहादेवेतिहृदयंतत्रतंदर्शपौर्णमासाभ्यामित्यादिविधिघटकत्रिदशापामिवोत्पत्तिविधिविद्यापदपत्रिदया राम
पामविपरमापूर्वस्यफलस्याविलंबभाविताप्रतिसंधानेनसाक्षात्स्वर्गसाधनताप्रतिसंधानाद्यपारस्माधनत्वज्ञान २३२
नापेक्षितमितिप्रयागत्वादिज्ञानादेवतत्तद्वाक्यानांपरमापूर्वसाधनताग्रहःइहीतापांचतत्स्यालाघवेननानायागजन्यस्व

र्गजनकपरमाप[illegible]कामिस्वतन्त्रभिन्नविभिन्नयागघटकस्याव्यवधानासंभवप्रतिसंधानेनसाक्षात्स्वर्गसाधनत्वप्रतिसं
हितेसाधनता[illegible]कलिकापूर्वरूपव्यापारकल्पनेतिअसंगतमेतदितिप्रधानविधिनापरमापूर्वसाधनत्वे
बोधितेतत्त्वाती[illegible]उत्पत्तिवाक्येभ्यःपरमापूर्वसाधनताबोधस्तुकमसंगतमितिसर्थःभवेदेवमितितदेव
नेतिचेवःउत्पत्ति[illegible]कितिरितिचेवःकालसंबंधात्कालसंबंधप्रत्यक्षस्यविहितारतितथाचेकालद्र
व्यविशिष्टयागवि[illegible]परमापूर्वसाधनयागानुवादेनकालद्रव्यविधिपरतिभावःनन्वेवंदर्शपौर्णमासाभ्या
पत्तेतत्स्वर्गकामः[illegible]जनकविविधित्वव्याघाततरत्तत्रघटुत्पत्तिवाक्यविहितकर्मफलाकांक्षापाठत्रस्याफलविधौ
पविधित्वमेवेतीष्टापत्तिमात्रतेषांविधपरमादिनाविधपःविधिघटकपाःउपपत्तारूपाःशक्तियोग्यताबलेनवाक्याविधि
घपत्वरूपसामान्यधर्मापरकफलसाधनताबोधकाःस्ववाक्यस्वघटितोत्पत्तिवाक्येऽरष्टविशेषवाचकस्वर्गपदस
मभिव्याहारंअनासादयंतःअप्राप्नुवंतःसापेक्षाःइष्टविशेषाकांक्षोत्थापकाःस्ववाक्येविशिष्टेष्टबोधकफलकामवाविप
दसत्त्वेतत्समभिव्याहारेणफलविशेषसाधनताबोधकत्वसंभवेनफलविशेषाकांक्षोत्थापकत्वानिर्वाहइतितद्देतत्तन्यार

भ० ष्टविशेषानासादनमविहितं न न्वेवमघाराज्याकृत्यारीविधावपि रष्टविशेषवाचकापदाभावमभिव्याहारात् तेषामपीष्टविशे
२३२ षसाकांक्षत्वात्स्यादेव [illegible] प्रधानविधित्वमित्यतआह एवमितिकालविशेषसंबंधाः कानविशेषसंबंधावबोध
काः एतेनप्रधानविधित्वं निराकृतं आघारादिः प्रधानत्वेनस्वकालाकांक्षापाकालमपि विध्यादंगत्वे चांगस्य प्रधानका
लकर्तव्यता नियमात् प्रधानकाले नैव कालाकांक्षानिवृत्तेः कालाविधानोपपत्तिरिति विशेषदर्शनात् तद्दृष्टपि स्या
दवेत्यतो न दृष्टविशेषा[illegible]पकालेदृष्टपानिर्दर्शितात्तराकांक्षानिवृत्तिः आग्नेयादिजन्यस्वर्गजनकपरमापूर्व
रूपफलविशेषकल्प[illegible]फलबोधेनांगस्य तत्फलजनकत्वादित्यनुपदं व्यक्तीभविष्यतीत्यत आह इ
ष्टविशेषाकांक्षा[illegible]पन्नत्वेनेत्यन्वयः कालविशेषेतिकालविशेषसंबंधबोधकस्योत्पत्तिविधिबो
धितानां परमा[illegible]बंधः स्वर्गरूपफलविशेषसंबंधः ननु दर्शपौर्णमासपदेन प्रथममुक्तानां कर्मणां बोध यम
नाद्याघारादीनां [illegible]तेषामपि स्वर्गजनकत्वं दर्शपौर्णमासपदेनेतिकारणाभावादुक्तं स्वर्गकरणाग्नेयादिघटकेत्युच्यते २३२
याघातिपाधते[illegible]प्रधानफलानाकांक्षत्वात् पूर्वपक्षमुपसंहरति तथा चेति उक्तपूर्वपक्षे टीकासंवादमाह द्वितीय

द्वितीयाध्याये टीकितमर्थः तदर्थस्य आग्नेयादिदेवताकद्रव्यविशेषमात्रस्य वाक्यैकवाक्यतापेक्षित उत्पत्तिवाक्यसाकांक्षत्वापेतमर्थः
विशेषणरीत्या तदर्थस्य प्रधानविधावन्वयः प्रधानविधित्वं प्रधानविधित्वेनाभिमतत्वं फलसंबंधापत्तीतेरिति फल
कामबोधकपदाभावे न तत्त्रियोत्पत्तिकत्वालामादित्यर्थः प्रतीयमानत्वमुत्पत्तिवाक्ये प्रयाजादिविधायके आग्नेयादिकर्तव्यताबोधनिवृ
त्ता तत्प्रधानविधिनाचरमं मुक्तेनापि दर्शपौर्णमासाभ्यामित्यादिवाक्येन फलसाधनत्वबोधमानरति फलसाधनता
विशिष्टेकामिनियोज्यकत्वेप्रथमं बोधमानस्यार्थः स्वर्गकामनियोज्यान्वयपयोग्यतातात्पर्यविरहादिति स्यात्पिवापारा
नुपस्थितेः स्वर्गकामनियोज्यकत्वान्वयितावच्छेदकस्वर्गसाधनत्वभानासंभवादित्यर्थः उक्तरीत्या परमापूर्वस्य लिंग
वाच्यत्वापाकार्यपरमापूर्वं प्रथमं तो लिङा बोधितं ततश्च पूर्वकल्पकार्यं कथं कीदृशं कालविशेष न किंद्रव्यकं किंदेवताकम
गेन मविष्यतिरसाकांक्षा पांस्याः उत्पत्तिवाक्यानि बोधयंतीत्यन्वयः तदेकवाक्यतापन्नानि प्रधानविधेरुपपत्त्यापोक्ता
कांक्षा निवर्तिका निष्ठ्यापस्थिता निष्क्रनरनु संहिताः निप्रधानापूर्वं फलशिरस्कापूर्वं बोधयंति कालद्रव्यदेवतापरागेनानुभा
वयंतिना पोषतातां नं न पोप ता ज्ञाना भावः देवत्वं परमापूर्वं हि उत्तं अपूर्वं कालिकापूर्वं पक्षद्रूपमिति अंगापूर्वाणि पश्च

भ० तात्पर्यविषयीभूतयोग्यताज्ञाननिर्वाहेनेत्यर्थः आधारादिविषयप्रतीतिपरमापूर्वबोधकारकत्वादिः कल्पयंतीति अनुपपन्नमान
२३४ बोधकतत्पातनत्कल्पनायामुपपद्यतेत्यर्थः ननु पश्चाद्धारितापूर्वकल्पनं तद्येहापीति अनुपपये मूले निर्दिश्य किंकदृष्टान्तेनप
रम्परासाधनत्वबोधे अपारज्ञानापेक्षामखंडपिता अपूर्वकल्पनतायवारणाशंकनेन घटतरत्वतत्त्वसिद्धान्तसिद्धडी
तापूर्वकल्पनतासर्वविषयापन्नसंभवे द्वारणरूपापूर्वकल्पनत्वमपि दुर्वारं तदसंभवे तेषां डरितापूर्वकल्पनता सिद्धान्तभं
गरत्वाशंकनपरं तां मूले स्वाह अपूर्वानुपस्थितेरिति यागस्य योग्यतेवेति यागे स्वर्गसाधनतान्वययोग्यताज्ञानविरह
रूपशतपातनापांशान्नुपस्थितेरिति शतपातनापांजनपितव्यापांपतद्द्वारं डरितापूर्वं तदनुपस्थितेरित्यर्थः अयोग्यता
शतपातपातनाहेतुत्वान्वययोग्यताज्ञानविरहः इष्यो स्वर्गशतपातनाहेतुत्वयोः आपाद्यनिर्वाहोत्पत्त्युत्पत्तेएक
त्रापूर्वविद्यमानताएकनिर्वाहिकापूर्वरूपद्वारस्वावाच्यतात्र परत्वडरितकल्पनाअपारनिर्वाहकडरितरूपव्यापारस्य रामः २३४
कल्पनतारत्वानुशासनात् एतादृशानुशासनस्वरूपात्तयोर्व्याप्त्याणपाचगुनेदितिरत्वादितरतिशेषः इति बोध्यतेर
त्वाकारकोबोधः स्वीक्रियते रस्त्वयः वोध्याकारमाह योग्यत्वस्वधीयमेति वेति बोधोद्यमो बोधोद्देश्यकहेतिः गुरोरुक्तम्भ्र

त्यस्यधात्वोरिवार्थउपमः क्रियार्थाय पदस्य वकर्मेणिस्यात्रिनित्यतिसूत्रेण तुमुन्तं तद्दू न्यायतकमेतपाविवृत्तितस्यवाचकात्
व्राह्मण पदाच्चतुर्थीविधानात्तबोधोद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थः प्रागभावः शतपातनापूर्वकालावच्छिन्नमाभूपततत्राअपतमाळ्या
तेमामान्यार्थः स्वमानपूर्वोपात्तत्वमातदन्वयिपूर्वकालावच्छिन्नत्वं लिङोर्थः पूर्वत्वं च समभिव्याहृतक्रियांतरशतपातना
रूपाववशुपरक्रमेव लिङोऽर्थे तेसमभिव्याहृतधीत्तेनाततरअक्तिकलिङर्थरूपविशेषोपांतरावरुद्धा वधिभूतक्रियायाः
पूर्वानुपितयाबोधनासम्भवात् उपमरूपक्रियायामपि लिङर्थपूर्वकालान्वयसंभवोद्देश्यः शतपातपादितस्यप
व्याकृतस्य तेशतपातनाभातितिर्नयमः कुर्यादित्यर्थः फलितार्थमाह मृत्वोत्तरवर्तीति ब्राह्मणवधोद्देश्य मोत्तरकालावच्छिन्न
शतपातनाभूपतावानित्यर्थः क्रियायामुत्तरकालान्वये उत्तरवर्तिनीयाशतपातनातद्धानि सेवार्थे आरख्यातसामान्य
र्थपूर्वापरकालान्वयप्रच्छे क्रियायास्वहन्ति त्वमर्थतो लभ्यते उत्तरत्वे ब्राह्मणवधोपमरूपावधिसंबंधलाभ पूर्वत्वमास
मभिव्याहृतक्रियापरोगणालिङ्ग याकोव ननु हेतुदेहमत्तोर्लिङि त्वनि नदे हेतुत्वहेतुमत्त्ववाचकतापावोधनातकर्थलिङः
पौर्वापर्यमात्रबोधकते स्पाशंकांतत्र हेत्वादिपदस्य पूर्ववर्तित्वादिमात्रार्थकतया सूत्रे व्याकरोति हेतुत्वे इति नत्र पौर्वापर्य

५० मात्रस्य लिङ्गबोधत्वे दुरितापूर्वं स्वाभाव्यातिव्यकल्पनापि न स्यात्तत्कारणतानुपपत्तेरेव व्यापारकल्पकत्वात्तत्कारणतापा
२३५ स्वलिङ्गप्रत्ययनात्तस्मात्रीकानिराकरणाय लिङ्गसाध्यात्तत्कारणताबोधनेपि पूर्ववर्त्तित्वलिङ्गबोधितेऽनन्तरकालत्वं त
त्वेऽप्रत्ययो भवतीत्याह नियमस्थितीत्यसम्बन्धासिद्धानियतपूर्ववर्त्तित्वरूपकारणताघटकीभूततावगोरणायान्तपातेनयोर्व्याप्तित्व
स्वार्थः तत्वाभेयत्वपर्यायोगशाव्यापयोस्तात्पर्यग्राहकत्वपोयोगः स्तसर्गमर्यादयात्ततो नादाकांक्षारूपाप्राप्त्युत्तपत्ते
रूपयोगः अयोग्यताविरहेणेतियोग्यताज्ञानरूपकारणबाधविरहेणेत्यर्थः नियतपूर्ववर्त्तितामात्रबोधे व्यापारस्तेन
कत्वस्य योग्यतात्वाभावात्तन्निर्व्यापारविरोधस्तस्याजनकत्वेऽपि नियतपूर्ववर्त्तित्वाव्याघातादिति भावः अन्यथासिद्धभाविन
अन्यथासिद्धिनामप्रस्तावात्तद्भावानांसुनिश्चयत्वेन अनन्यथेत्युत्तरकालमनन्यथासिद्धत्वविशिष्टनियतपूर्ववर्त्तित
रूपकारणत्वप्रतीतं व्यापारं विना अनुपपद्यमानं दुरितापूर्वकल्पनां निर्वाहयतीत्यर्थः अत्रेदं चिंत्यते पयोगपाय राम
स्यपंगा अवगोरणास्वेत्रशतपातनाव्याप्यत्वं लभ्यतेन त्वशतपातनापात्रवगोरणाव्याप्यत्वं तत्वचनप्रकृते कार्यकारणभाव २३५
घटकंकार्यनिष्ठकारणताव्यापकताएवतयातात्पर्यं वनियमस्य पूर्ववर्त्तित्वस्यव्यवस्थापककारणताघटकत्वे पूर्ववर्त्तित्वलिङ्गार्थः नियम

योस्तु तत्ववर्त्तिवजलमपरत्नुपपद्यते तथा प्रतिपूर्ववर्त्तित्वनिवेशात्तत्तत्कार्यव्यक्तिं प्रति तत्तद्धत्वादीनां हेतुतावारणेपिस्य
तादिसामान्यं प्रति यत्तत्तद्दर्शत्वादिना हेतुता दुर्वारैव तेन तद्रूपावच्छिन्ने तद्रूपावच्छिन्नव्यापकत्वं तद्रूपावच्छिन्नपनं किंचिद्व्य
क्ति पूर्ववर्त्तित्वयोः सत्त्वात्तत्कार्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसामान्यनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य तादृशधर्मवत्त्वप्र
किंचिद्व्यक्तिपूर्ववर्त्तितानवच्छेदकं पद्यत तत्र इष्टत्वम् धर्मवत्त्वरूपस्य निवेशेऽपि घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति घटत्वादिना हेतुताप्र
सङ्गाद्दण्डः अनादौ संसारे घटत्वाद्यवच्छिन्नस्य घटादिसामान्यपूर्ववर्त्तित्वात्तत्तद्रूपावच्छिन्ने तद्रूपावच्छिन्नस्यान्यथासिद्धिरि
तिनातिप्रसंग इति वृत्तेनर्हि घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति उत्तमामतात्वाद्यवच्छिन्नस्यान्यथासिद्धेरपि सर्वत्रैति पूर्ववर्त्तित्वनिवेशान
मेवाफलमाद्ययेत एवमत्रवधानस्यकारणताघटकत्वे प्रकृते तत्र द्वारधूमएवकस्यानुपपत्त्या व्यापारकल्पनात्तस्य तत्र घटकत्वेपि
चतघटकसकलांशस्यैव व्यापारं विना निर्वाहात्तव्यापारकल्पनानुपपत्तिः नवकारणतापाः स्वरूपसंबंधादिरूपतामते यथासा
ध्यसाधनेनिष्ठापात्तस्याव्यापारव्याप्यतया व्यापारं विना तदनुपपत्तिलक्षणानिरुक्तरूपापा अपि साध्यसाधनेनिष्ठापात्तस्या
व्यापारव्याप्यतया तत्कल्पनवीजभूतव्यापारं विना तदनुपपत्तिर्निष्प्रत्यूहैवेति वाच्यं उक्तस्यापरूकारणतावित्यस्तात्तनिष्ठसंततानसा

भ० धारणात्तयामापातानियतत्वात्तन्नान्यथासिद्धिस्वाकारेणानिरुक्तरूपमेवतत्त्वनास्तीतिचेन्नतर्हिव्यापारकल्पनपूर्वकालेतद्वतप्र
२३९ कृतेपि अन्यथासिद्धिशंकासंभवेननिरुक्तरूपंदुर्निरूपमितिरंदंतत्त्वव्याप्ततावच्छेदकगौरवप्रयोगसाध्यम्भिनशतपात
नाव्याप्यत्वंलभ्यतेतावतातदृष्टारणाकर्त्तुःशतयातनावश्यकत्वलाभात्तन्निर्वाहकशतपातनासामग्र्यावश्यकत्वसिद्धा
न्तरान्यथानुपपत्त्याद्दुरितकल्पनेतिउक्तरीत्याकारणत्वस्यैवसिद्धासाधनत्वेसाधनत्वेवेतिमूलमसंगतमित्य
तआहतत्वेतिअत्रनास्याऽत्रनिर्भरःतथाचधनसाधनतामात्रपक्षेपिमध्यवर्त्तिदुरितस्यावश्यकत्वपातपक्षोप्युपगत
इतिभावःइतीपुपत्त्याशंकतेएवमितिसाधनसाधारणंप्रयोजकतामात्रस्यउक्तवाक्यात्लाभेरस्यर्थःएतस्य
उक्तवाक्यस्यवैयर्थ्यंफलस्यफलत्वेनाभिमतस्यजनकत्वात्तत्संपादनात्अनिष्टसाधनतात्वेनस्यैवप्रवृत्तिविरोधि
त्वात्तस्यचप्रकृतवाक्यात्निर्वाहादितिभावःअनिष्टप्रयोजकत्वमेवप्रवर्तककार्यत्वाद्यनुमापकलिंगविशेषणमित्या राम
निष्टप्रयोजकत्वज्ञानमेवप्रवृत्तिविरोधीतिसमाधत्तेवलवदनिष्टाननुबंधीतिवलवदनिष्टाप्रयोजकेत्यर्थःलिंगाभा २३९
वेनालिंगज्ञानाभावेनअतएवेतिसाधनसाधारणानिष्टप्रयोजकताभावस्यप्रवर्तककार्यत्वानुमितिनिर्वाहक

लिंगविशेषणत्वात्तस्येत्यर्थःइतिविशेषमित्यत्रनिर्वाहमेनान्वयःपरस्परासंबंधस्यसाधनसाधनसाधारणप्रयोजकत्वस्य
प्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वेअप्रवृत्तिनिर्वाहकत्वानविषयत्वेपौर्वापर्यमात्रंपूर्ववर्त्तितामात्रंप्रयोजकत्वंतस्यासाधारणत्वाद्विशे
तंसाधनत्वमेवेतिशेषःअतोनायोग्यताधीःअपारायुपस्थितावपिनत्ववगौरवमितिलिङर्थान्वयबोधप्रतिबन्ध
विरहःपूर्ववर्त्तितामात्रवोधेप्यापिव्यापारजनकत्वस्ययोग्यतात्वविरहेणतज्ज्ञानानपेक्षणात्प्रयोजकत्वादिबोधे
तस्ययोग्यतात्वेपिसंशयसाधारणतज्ज्ञानेसहेतुतपातनिश्चयपर्यन्तानपेक्षणात्ततत्संशयस्यतदुरितानुपस्थि
तावपिसंभवादितिभावःविश्वोत्पत्तौजेतादिवाक्यजकार्यताबोधेतुअपेक्षितमितिनियमवत्त्वादितिशेषःतथाचपा
गेसर्गावबहितसाधनत्वस्यबाधेनात्तानात्स्वकाम्यापूर्वसाधनताज्ञानस्यकार्यताबोधासूर्वेमावश्यकत्वेनापूर्व
स्याबाच्यत्वमावश्यकंतेनविनातत्साधनत्वबोधासंभवादितिभावःअनिष्टाव्यवहितसाधनताज्ञानस्यप्रवृत्त्यभावेना
पेक्षणादर्शितविधायानस्यात्तथासतिकथंतपातनारूपानिष्टाव्यवहितसाधनतस्यावगोरणेवाधात्तत्साधनदु

भ· रितंहृप्तानिष्टसाधनताज्ञानस्यैवनिवर्त्तकत्वेनोपेयतयातदनुरोधेनद्वारितापूर्वमपिवाच्यंतत्फलमुपपन्नमास्यादितिअत्रसम
२३७ वेतनेनदर्शितोपंष्टमंसुगमानिः मूलेबाभिचारइतितत्प्रफलकाम्याव्यवहितसाधनतत्ज्ञानासंभवेपितस्मिकाम
नाधीनपाकप्रवृत्तस्तुरोधेनतत्रकार्यताज्ञानस्यावीकारणीयतानादितिभावः अन्यथासाधनसाधनेप्रवृत्तिर्नस्या
दितितत्रिकामनपाओदनकामनापात्रसंपादनेदृष्टोकामनातस्तनसाधनोदनसाधनेपाकेमदन्नातेपिप्र
वृत्तिर्नस्यादितिसर्वः नचसाधनसाधनेपाकेतस्यात्र्यवहितसाधनतत्वमेवनास्तिपरम्परासाधनत्वंतुनरस्त्येवेत
थाचाव्यवहितसाधनतज्ञानपर्यन्तस्यचप्रवृत्तावनपेक्षपानोकस्मलेओदनकामनाविरहेपिपाकप्रवृत्त
नुपपत्तिरतआह अलोकेसाधनसाधनइतितस्मिसाधनसाधनेपाकइत्यर्थः साधनत्वस्यचत्रिकारणत्वमप्र
मानादितिपरिष्कृतालप्रितत्वरदनयासिद्धिरितिभावः अव्यवहितत्वेतिपूर्वोक्तसाधनत्वेमाज्ञातानुपादानेनप्रवर्त्त रामः
कत्वमितित्वन्नतेपोसर्थः नतुसाधनसाधनेस्यभनताभावेअव्यवहितत्वांशांनतर्भावेपितस्मिसाधनताज्ञानात्तपा २३७
केप्रवृत्तिर्नघटतेततकथंकाम्यसाधनतंप्रवर्त्तकमितिशंकेततः साधनसाधनसाधारण्येकत्वाशयेनशंकार्यमा

णार्थेकत्वाशयेनशंकार्थमाचष्टेनिवर्त्तकेतियथाअनिष्टसाधनसाधनसाधारणानिष्टप्रयोजकताज्ञानंनिवर्त्तकंतथाप्र
वर्त्तकमपिसाधनसाधनसाधारणकाम्यप्रयोजकताज्ञानमित्यर्थः एवमितितत्फलाव्यवहितसाधनतपाज्ञानमेव
ततफलकामकार्यतापाज्ञापतत्रइत्यकनियमोपगमइत्यर्थः पाकस्य कार्यतापागेस्वर्गकामकार्यताकाम्याव्यवहितसाध
नतामावदितिस्वर्गाव्यवहितत्वसाधनतपापागम्याज्ञानतादित्यर्थः पतोकंचितकाम्याव्यवहितसाधनताज्ञानंतमीवेननि
यमेअपूर्वाव्यवहितसाधनताज्ञानमादायनियमोपपन्नावपिस्वर्गकामनायायागप्रवृत्तजनकतयाअपूर्वकामनापा
अततयातापागेस्वर्गादिसाधनसिद्धांतमेगौवोध्यः आहेतिअपूर्वोपास्थितस्येप्सानिर्वाहकनियमांतरमित्यादिः अ
तत्फलत्वेवतत्रकर्त्तव्यतपाउद्यतरकाम्यत्वेपयोगेनान्वयेपःसंपातिःबुद्धिविषयकर्त्तव्यतायांअव्यवहितसाधनत्वापारांतर्भा
वात्अनंतरसाधनमितिप्राप्तेन्यअव्यवहितसाधनंद्वाराकालेवकाम्यसाधनंतदित्यर्थः कतेसिद्धसाधनमिसाधर्म्य
हृत्यांतरेतितत्तानाकारइतिसाध्ययत्नकज्ञानस्याकारइत्यर्थः तथाचांतरालकत्वेसंनेवंरसाधनमितितज्ञात्वेवांचित्प्रात्येनसाधा
इसाधनानियपककामिकार्यताज्ञानेफलाव्यवहितसाधनद्वारकसाधनतानावच्छिन्नपकारकसामानविशेष्यकज्ञानस्य

म० कर्तृत्वरूपसाध्यस्य नियमताभोजाद् इष्टसाधनत्वेऽपि पापादौ प्रवृत्तिरूपस्य कार्यस्य सिद्धेरिति भावः कार्यत्वेऽप्याह तस्मिन्कृपात्व
२३९ पित्वमनुमानेन साधयितुमशक्यत्वात् तत्र बीजमाह मानस्येति मेयाजनकत्वादिति मन्त्रौ विरहेणाप्युपपद्यमानस्य साध्य
स्यानिर्वाहकत्वादित्यर्थः तथा च सामग्र्या अभावेन क्रियापौर्वापर्यं तावद्योगेन संभवतीति प्रत्यावृत्तेन तत्र असाधकमा
नकत्वस्य तत्र स्तेन सिद्धेरिति भावः अस्य वादिनो नैयायिकत्वेनोन्नतत्वात् क्रियापौर्वकार्यत्वान्वयिसामग्र्या विरहरूपबाधकमनु
वदता पिण्डिक्रियाकार्यत्वान न्यूनवादिनं मीमांसकं प्रति विधिस्थमानीयन्यासस्य तेषां प्रयुक्तत्वात् तत्राह मीमांसकोक्तनारति
माद्यलिङ्त्वाहरत्स्य प्रमाजनकलिङ्त्वादित्यर्थकत्वे कुर्यादित्यत्र व्यभिचारासंगतेर्वस समानत्वात् व्याप्याचष्टे
विधिलिङ्त्वादिति विध्यादिसूत्रानुशिष्टलिङ्त्वादिति पर्यवसितपरलिङ्त्वादित्यर्थः विध्यर्थानुशिष्टनिरासंप्रमाणा
तत्पादप्रयोगोऽति विशेषेणैव विधिलिङ्त्वाभावात् स्वतो रक्षान्तोऽत्र लिङ्तत्स्येति आशीराद्यर्थेविहितस्य लिङ्त्व
रुद्रित्यर्थः सिद्धार्थकत्वेन कार्यत्वे प्रवृत्तिपादकत्वेनाप्रमाणत्वात् तत्र नन्वभावकात्वात् तथा खावीजं दर्शयति अत्र तत्र २३९
वैतिव्यभिचारं वर्ततीति मूलरुद्दिष्टिविषयः पचपिण्डं साविता दिनात्र तयोरेवानुमानयोः कुर्यादित्यत्र व्यभिचार

म० षयकशक्तिग्रहपदार्थस्मरणाभ्यां अपूर्वविषयकशाब्दबोधोऽनसंभवतीत्याक्षेपे समानविषयकत्वस्य तंत्रत्वमव्यवस्थाप्यसमा
२४० नप्रकारकत्वस्य तंत्रतापात् क्रियपदर्शघटादिमात्रेकार्यत्वेन शक्तिग्रहे तत्स्मरणाभ्यामपूर्वस्य कार्यत्वेनानुभवोपपादनम्
उक्तेतेन संगच्छत इति शंकानिराकरणाय समानप्रकारकत्वस्य तंत्रत्वमव्यवस्थापनं समानविषयकत्वस्य तंत्रतानि
राकरणायैवेत्याह समानेति आवश्यकत्वेन समानविषयकासमानसमानप्रकारकयोर्ज्ञानयोः स्थितानातशाब्दबोधवारणा
पादृश्यापत्तेरापत्वेन नियामकत्वेरिति तस्यैव घटादित्वादिना शक्तिग्रहान् पटादित्वादिना शाब्दबोधप्रसंगो वारकत्वर
सर्थः अन्यस्मात्तथात्वानसमानविषयत्वस्य तंत्रतानभ्युपगमात् कार्यमात्रशक्त्याकार्यत्वमात्रविशिष्टशक्ताः॥ ॥

राम०
२४०

१९००